

ISSN 3134-9102 (Print)
ISSN 3134-9110 (Online)

EJH

EURASIAN JOURNAL OF HISTORY

2026

Volume 31

Issue 3(123)

ISSN 3134–9102 (Print)
ISSN 3134–9110 (Online)

EURASIAN JOURNAL OF HISTORY

2026

31-том • 3(123)-шығарылым
Том 31 • Выпуск 3(123)
Volume 31 • Issue 3(123)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2026

Баспагер: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ

Мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. Web-site: https://ejh.buketov.edu.kz/

Бас редакторы

PhD, қауымд. проф. **Серик Б. Стамбулов**

Жауапты хатшы

тарих магистрі **Гульнур Б. Оразбекова**

Редакциялық алқа

Пол У. Верт,
Хоуман А. Садри,
Томмазо Тревизани,
Даниэль Аньорве,
Игнасио Лиендо,
Сали К. Берг,
Дариуш Магер,
Мондира Дутта,
Ахмет Ташагыл
Сергей В. Любичанковский,
Дина А. Аманжолова,
Наталья Н. Аблажей,
Жибек С. Сыздыкова,
Аблет К. Камалов,
Рымбек М. Жумашев,

Зауреш Г. Сактаганова,

Игорь А. Кукушкин,

Ляззат К. Шотбакова,

Виктор В. Варфоломеев,

Эмма Р. Усманова,

Валерий Г. Ломан,

Кымбат К. Абдрахманова,

PhD, проф., Невада штаты университеті, Лас-Вегас, АҚШ;
PhD, проф., Орталық Флорида университеті, Орландо, АҚШ;
PhD, проф., Неаполь ориенталистика университеті, Неаполь, Италия;
PhD, проф., Гуанахуато университеті, Гуанахуато, Мексика;
PhD, проф., Кордова ұлттық университеті, Кордова, Аргентина;
PhD, проф., Жаңа Оңтүстік Уэльс университеті, Сидней, Австралия;
PhD, проф., Седльце университеті, Седльце, Польша;
PhD, проф., Дж.Неру университеті, Нью-Дели, Үндістан;
PhD, проф., Едитепе университеті, Стамбул, Түркия;
тар. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Орынбор, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, проф., Новосибирск мемлекеттік университеті, Новосибирск, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, проф., Тұран университеті, Алматы, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., қауымд. проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., қауымд. проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

Атқарушы редактор

PhD д-ры **Ғалия Б. Саржанова**

Корректорлары

Сауле С. Балкеева, Алан К. Шакишев, Милена М. Кириллова

Компьютерде беттеген

Олжас А. Кулов

Eurasian Journal of History. — 2026. — 31-т., 3(123)-шығ. — 272 б. — ISSN 3134–9102 (Print). ISSN 3134–9110 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген. 30.01.2026 ж. № KZ66VPY00140946 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.09.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 34,0 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 129.

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ, 2026

Издатель: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Адрес: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. **Web-site:** https://ejh.buketov.edu.kz/

Главный редактор

PhD, ассоц. проф. **Серик Б. Стамбулов**

Ответственный секретарь

магистр истории **Гульнур Б. Оразбекова**

Редакционная коллегия

Пол У. Верг,	PhD, проф., Университет Невады, Лас-Вегас, США;
Хоуман А. Садри,	PhD, проф., Университет Центральной Флориды, Орlando, США;
Томмазо Тревизани,	PhD, проф., Университет Неаполя «L'Orientale», Неаполь, Италия;
Даниэль Аньорве,	PhD, проф., Университет Гуанахуато, Гуанахуато, Мексика;
Игнасио Лиендо,	PhD, проф., Национальный университет Кордовы, Кордова, Аргентина;
Салли К. Берг,	PhD, проф., Университет Нового Южного Уэльса, Сидней, Австралия;
Дариуш Магер,	PhD, проф., Университет Седльце, Седльце Польша;
Мондира Дутта,	PhD, проф., Университет Джавахарлала Неру, Нью-Дели, Индия;
Ахмет Ташагыл,	д-р ист. наук, проф., Университет Едитепе, Стамбул, Турция;
Сергей В. Любичанковский,	д-р ист. наук, проф., Оренбургский государственный педагогический университет, Оренбург, Россия;
Дина А. Аманжолова	д-р ист. наук, проф., Институт российской истории РАН, Москва, Россия;
Наталья Н. Аблажей	д-р ист. наук, проф., Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия;
Жибек С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, проф., Институт стран Азии и Африки МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия;
Аблет К. Камалов,	д-р ист. наук, проф., Университет «Туран», Алматы, Казахстан;
Рымбек М. Жумашев,	д-р ист. наук, проф., Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Зауреш Г. Сактаганова,	д-р ист. наук, проф., Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Игорь А. Кукушкин,	д-р ист. наук, ведущий научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Ляззат К. Шотбакова,	канд. ист. наук, профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Виктор В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Эмма Р. Усманова,	научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Валерий Г. Ломан,	канд. ист. наук, старший научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Кымбат К. Абдрахманова,	канд. ист. наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

Исполнительный редактор

д-р PhD Галия Б. Саржанова

Корректоры

Сауле С. Балкеева, Алан К. Шакишев, Милена М. Кириллова

Компьютерная верстка

Олжас А. Кулов

Eurasian Journal of History. — 2026. — Т. 31, вып. 3(123). — 272 с. — ISSN 3134-9102 (Print). ISSN 3134-9110 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ66VPY00140946 от 30.01.2026 г.

Подписано в печать 30.09.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 34,0 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 129.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова», 2026

Publisher: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”

Postal address: 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. *Web-site:* <https://ejh.buketov.edu.kz/>

Editor-in-Chief:

PhD, Assistant Professor **Serik B. Stambulov**

Executive Secretary:

Master of History **Gulnur B. Orazbekova**

Editorial Board:

Paul W. Werth,	PhD, Professor, University of Nevada, Las Vegas, USA;
Houman A. Sadri,	PhD, Associate Professor, University of Central Florida, USA;
Tommaso Trevisani,	PhD, Associate Professor, University of Naples L'Orientale, Naples, Italy;
Daniel Añorve,	PhD, Research Professor, University of Guanajuato, Guanajuato, Mexico;
Ignacio Liendo,	PhD, Professor, National University of Cordoba, Cordoba Argentina;
Sally K. Burt,	PhD, Senior Lecturer, University of New South Wales, Sydney, Australia;
Dariusz Magier,	PhD, Professor, University of Siedlce, Siedlce, Poland;
Mondira Dutta,	PhD, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India;
Ahmet Taşağıl,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Yeditepe University, Turkey, Istanbul;
Sergey V. Lyubichankovskiy,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Orenburg State Pedagogical University, Orenburg, Russia;
Dina A. Amanzholova,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia;
Natalya N. Ablazhey,	Doctor of Historical Sciences, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia;
Zhibek S. Syzdykova,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia;
Ablet K. Kamalov,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan;
Rymbek M. Zhumashev,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Zauresh G. Saktaganova,	Doctor of Historical Sciences, Research Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Igor A. Kukushkin,	Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Lyazzat K. Shotbakova,	Candidate of Historical Sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Viktor V. Varfolomeev,	Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Emma R. Usmanova,	Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Valeriy G. Loman,	Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan;
Kymbat K. Abdrakhmanova,	Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

Executive Editor

PhD **Galyia B. Sarzhanova**

Proofreaders

Saule S. Balkeyeva, Alan K. Shakishev, Milena M. Kirillova

Computer layout

Olzhas A. Kulov

Eurasian Journal of History. — 2026. — Vol. 31, Iss. 3(123). — 272 p. — ISSN 3134–9102 (Print). ISSN 3134–9110 (Online).

Proprietary: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ66VPY00140946 dated 30.01.2026.

Signed in print 30.09.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 34,0 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 129.

Printed in the Publishing house of NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА HISTORY OF KAZAKHSTAN

<i>Aigul Zh. Zhalmurzina, Zhanna S. Mazhitova, Zhangel'dy B. Bimoldin, Bayan A. Zhumatayeva</i>	
Diphtheria in the Kazakh SSR in 1958–1961: Epidemiological Dynamics and Initial Results of Mass Immunisation	7
<i>Зауреш Г. Сактаганова, Марат З. Утегенов</i>	
Население Северного Казахстана в 1897–1926 гг.: этнодемографические характеристики (по материалам Акмолинской области/губернии).....	28
<i>Майсара Ж. Бекмагамбетова, Руслан К. Бекмагамбетов, Гаухар З. Балгабаева</i>	
От выборности к административному контролю: реализация Степного положения 1891 г. в Тургайской области.....	43
<i>Наталья Н. Аблажей, Альбина С. Жанбосинова</i>	
Вне системы: как в 1920-е годы в Казахстане создавали категорию «лишенцев».....	58
<i>Talgat Zh. Makalakov</i>	
Deportation of the Peoples of the North Caucasus to Kazakhstan in the 1940s: From Collective Memory to National and Cultural Identity	74
<i>Еркінжан Сыламхан, Самал К. Кабылтаева</i>	
Цинь империясының Қазақ хандығымен арадағы шекараны бекемдеу саясаты (XVIII ғасырдың екінші жартысы).....	87

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ WORLD HISTORY

<i>Roza A. Abdykulova, Muratbek Ch. Kozhobekov</i>	
Education and Social Transformation in Kyrgyzstan in Historical Perspective (Late 19th — Early 20th Centuries).....	105
<i>Shu Liang, Karlygash K. Usserova, Zhiger D. Anuash, Fatima T. Kukeyeva</i>	
Revival of the «Tianxia» Concept in Historical Perspective: Ideological Reconstruction and Diplomatic Legitimation of the Chinese Vision of the World Order.....	119
<i>Сергей А. Чернышов</i>	
Практики конструирования локального прошлого и сибирской идентичности в региональных медиа.....	130
<i>Serik B. Stambulov, Nursakhan A. Beisenbekova, Aigul Zh. Tulegenova, Aizhan Ye. Tuyakova, Murager N. Abylassimov</i>	
From the «Shanghai Five» to the SCO: The History of Regional Cooperation within the Framework of Regionalism and Regional Security Complex Theory (1996–2001)	143

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

Турганбек К. Алланиязов, Ескайрат Е. Хайдаров

Информационный потенциал документов по истории повстанческого движения в Мангыстау (июнь-сентябрь 1931 года)..... 160

Дүйсенәлі Әбділәшім

Қытай архив деректеріндегі Дәулетбай батыр: тарихи тұлғасы мен қызметі 177

Balnur A. Ismailova, Gulzhan Zh. Orynbasarova, Dariyakul P. Kozhamzharova, Gaukhar Batyrbekkyzy

Between Scientific Concept and Ideological Control: The Legacy of E. Bekmakhanov in Kazakh Historiography 191

Гульнар М. Байгожина, Бибигуль А. Досова, Ержан С. Сыздықбеков, Сая Т. Абеуова

Көші-қонның гендерлік өлшемін зерттеудің тарихнамалық эволюциясы: библиометриялық динамика және тұжырымдамалық тәсілдер (1991–2025 жж.)..... 205

Svetlana V. Yeleukhanova

Contemporary Russian Historiography of the Problem of «Women in Kazakhstan's Gulag Camps» 218

АРХЕОЛОГИЯ

АРХЕОЛОГИЯ

ARCHAEOLOGY

Saule Zh. Rakhimzhanova, Yelena K. Tusheva, Renaud Gosselin, Viktor K. Merts

Lithic Complex of the Middle Neolithic from Shatyrbulak Site (Kazakhstan)..... 231

Евгений А. Дмитриев, Алексей А. Тишкин, Алексей И. Кукушкин, Әділ Б. Мәкен

Полевые исследования тюркских памятников в местности Тасшоқы..... 250

Igor A. Kukushkin, Olzhas S. Shokhatayev, Daniil V. Jutt

Main Results of the Study of Funeral Monuments of the Alakul Culture in Central Kazakhstan (Review of the Current State of the Problem) 260

Aigul Zh. Zhalmurzina^{1,2} , Zhanna S. Mazhitova^{1*} ,
Zhangeldy B. Bimoldin³ , Bayan A. Zhumatayeva⁴

¹Astana Medical University, Astana, Kazakhstan;

²Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan;

³State Archive of Astana City, Astana, Kazakhstan;

⁴Central State Archive of Scientific and Technical Documentation, Almaty, Kazakhstan

(*Corresponding author's e-mail: zhanna013013@gmail.com)

Diphtheria in the Kazakh SSR in 1958–1961: Epidemiological Dynamics and Initial Results of Mass Immunisation

The article examines the change in the epidemiological situation in the Kazakh SSR at the turn of the 1950s and 1960s, considering the shift towards the mass immunisation of children. The objective of the study is to identify the rates, territorial characteristics and factors of the dynamics of incidence in 1958–1961, as well as to evaluate the initial results of the vaccination program. The source base consisted of archival reports and statistical documents from health authorities and the sanitary-epidemiological service. These documents contained information on regions, urban and rural areas, age groups, vaccination status, disease focality, clinical forms, laboratory confirmation and disease outcomes. The comparative-historical, problem-chronological and statistical methods were employed. The material was analysed using the endogenous-primary approach, which links epidemiological results with the internal capabilities of the republican healthcare system. The scientific novelty lies in the comprehensive introduction of little-studied statistical tables to research circulation, which made it possible to reconstruct regional processes that were not reflected in All-Union or average republic dynamics. A review of the evidence suggests that the situation remained tense at the end of the 1950s. Following a decline in the number of patients, 10,733 cases were registered in 1959. In 1960, their number decreased to 7,500, and in 1961 it was approximately half that of the previous period. However, it should be noted that the positive dynamics were not synchronous: in 1959–1960, growth continued in some areas, while the directions of change in cities and rural areas often differed. Despite the overall decline in 1961, cases in several territories continued to exceed the national average. A comparison of age and vaccination data confirmed the protective effect of vaccination but showed that nominal coverage alone was not sufficient for protection. The diseases observed in vaccinated and revaccinated children required consideration of the completeness of the vaccination course, the timing of the revaccination and the quality of the vaccines. Continued active transmission of the infection was indicated by cases in organised groups, multiple focal spots and registered outbreaks. It was concluded that mass immunisation was a decisive factor in the epidemiological shift. However, its impact was gradual and uneven across different territories. By 1961, the Republic had entered a period of steady decline in disease incidence, though it had not yet achieved full control of the infection. The effectiveness of the campaign was determined by a combination of factors, including vaccination coverage, organisational quality, laboratory surveillance, early diagnosis, hospitalisation and timely treatment.

Keywords: Kazakh SSR, diphtheria, infectious diseases, sanitary and epidemiological service, medical personnel, sanitary infrastructure, endogenous-primary approach, mass immunisation, vaccination, epidemiological dynamics.

Айгуль Ж. Жалмурзина^{1,2}, Жанна С. Мажитова¹,
Жангельды Б. Бимолдин³, Баян А. Жуматаева⁴

¹Астана медицина университеті, Астана, Қазақстан;

²Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек, Қырғызстан;

³Астана қаласының мемлекеттік архиві, Астана, Қазақстан;

⁴Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві, Алматы, Қазақстан

1958–1961-жылдардағы Қазақ КСР-дегі дифтерия: эпидемиологиялық динамика және жаппай иммундаудың бастапқы нәтижелері

Мақалада балаларды жаппай иммундауға көшу жағдайында 1950-1960-жылдар тоғысындағы Қазақ КСР-інің эпидемиологиялық ахуалының өзгеруі зерттелді. Зерттеудің мақсаты 1958-1961-жылдардағы дифтериямен сырқаттанушылық динамикасының қарқынын, аумақтық ерекшеліктерін және факторларын анықтау, сондай-ақ вакциналық профилактиканың алғашқы нәтижелерін бағалау. Зерттеудің дереккөздік негізін денсаулық сақтау органдары мен санитариялық-эпидемиологиялық қызметтің мұрағаттық статистикалық есептері құрайды, оларда облыстық, қалалық және ауылдық жерлер, жас топтары, егілу мәртебесі, ауру ошақтары, зертханалық растау және аурудың нәтижелері туралы мәліметтер көрсетілген мұрағаттық есептік-статистикалық құжаттар қамтылған. Салыстырмалы-тарихи, проблемалық-хронологиялық және статистикалық әдістер қолданылды. Материалды түсіндіру эпидемиологиялық нәтижелерді республикалық денсаулық сақтау жүйесінің ішкі мүмкіндіктермен байланыстыратын эндогендік-примарлық тәсіл негізінде жүзеге асырылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы аз зерттелген статистикалық кестелерді ғылыми айналымға енгізіп, жалпыодақтық және орташа республикалық көрсеткіштерде көрінбеген өңірлік үдерістерді анықтау. 1950 ж. соңында эпидемиологиялық жағдайдың шиеленісті күйде қалғаны анықталды. Науқастар санының біршама азаюынан кейін 1959 ж. 10733 дифтерия жағдайы тіркелді. 1960 ж. олардың саны 7500-ге дейін төмендеп, ал 1961 ж. алдыңғы жылмен салыстырғанда шамамен екі есе қысқарды. Алайда оң динамика барлық аумақта бір мезгілде байқалған жоқ: 1959-1960 ж. жекелеген облыстарда сырқаттанушылықтың өсуі жалғасты, ал қалалық және ауылдық жерлердегі өзгерістердің бағыттары көбіне бір-біріне сәйкес келмеді. 1961-жылы көрсеткіштердің барлық жерде төмендегеніне қарамастан, бірқатар аумақтардағы сырқаттанушылық деңгейі орташа республикалық көрсеткіштен әлі де жоғары болды. Жас ерекшеліктері мен егілу мәртебесі бойынша деректерді салыстыру вакцинацияның профилактикалық маңызын растады, сонымен бірге екпемен формальды қамту халықтың қорғалуын бағалаудың жеткілікті өлшемі болмағанын көрсетті. Егілген және ревакцинацияланған балалар арасындағы ауру жағдайлары вакцинация курсының толықтығын, ревакцинация мерзімдерін және екпелердің сапасын ескеруді талап етті. Ұйымдастырылған балалар ұжымдарындағы ауру жағдайлары бірнеше ошақтың қалыптасуының және тіркелген өршулер инфекцияның белсенді таралуының жалғасқанын көрсетті. Жаппай иммундау эпидемиологиялық бетбұрыстың шешуші шартына айналғанымен, оның нәтижелері біртіндеп және аумақтар бойынша әркелкі көрініс тапқаны туралы қорытынды жасалды. 1961 ж. қарай республика дифтериямен сырқаттанушылықтың тұрақты төмендеу кезеңіне өтті, алайда инфекцияны толық бақылауға әлі қол жеткізген жоқ. Иммундау науқанының нәтижелілігі вакцинациямен қамту деңгейімен, оны ұйымдастыру сапасымен, зертханалық қадағалаумен, ауруды ерте анықтаумен, уақытылы ауруханаға жатқызумен және емдеумен ұштасуына байланысты болды.

Кілт сөздер: Қазақ КСР, дифтерия, инфекциялық аурушандық, санитариялық-эпидемиологиялық қызмет, медициналық кадрлар, санитариялық инфрақұрылым, эндогендік-примарлық тәсіл, жаппай иммундау, вакцинация, эпидемиологиялық динамика.

Айгуль Ж. Жалмурзина^{1,2}, Жанна С. Мажитова¹,
Жангельды Б. Бимолдин³, Баян А. Жуматаева⁴

¹Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан

²Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Бишкек, Кыргызстан

³ГУ «Государственный архив города Астаны», Астана, Казахстан

⁴Центральный государственный архив научно-технической документации, Алматы, Казахстан

Дифтерия в Казахской ССР в 1958–1961 гг.: эпидемиологическая динамика и первые результаты массовой иммунизации

В статье исследуется изменение эпидемиологической ситуации в Казахской ССР на рубеже 1950–1960-х гг. в условиях перехода к массовой иммунизации детского населения. Цель исследования состоит в выявлении темпов, территориальных особенностей и факторов динамики заболеваемости в

1958–1961 гг., а также в оценке первых результатов вакциннопрофилактики. Источниковую базу составили архивные отчетно-статистические документы органов здравоохранения и санитарно-эпидемиологической службы, содержащие сведения по областям, городской и сельской местности, возрастным группам, прививочному статусу, очаговости, лабораторному подтверждению и исходам заболевания. Использованы сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и статистический методы. Интерпретация материала осуществлена с позиций эндогенно-примарного подхода, связывающего эпидемиологические результаты с внутренними возможностями республиканской системы здравоохранения. Научная новизна заключается в комплексном введении в исследовательский оборот малоизученных статистических таблиц, позволивших реконструировать региональные процессы, не отраженные общесоюзной и среднереспубликанской динамикой. Установлено, что в конце 1950-х гг. положение оставалось напряженным. После некоторого сокращения числа больных в 1959 г. было зарегистрировано 10733 случая. В 1960 г. их число уменьшилось до 7500, а в 1961 г. сократилось примерно вдвое по сравнению с предшествующим периодом. Однако положительная динамика не была синхронной: в 1959–1960 гг. в отдельных областях сохранялся рост, а направления изменений в городах и сельской местности нередко различались. Даже при повсеместном снижении в 1961 г. ряд территорий продолжал превышать среднереспубликанский показатель. Сопоставление возрастных и прививочных данных подтвердило профилактическое значение вакцинации, но показало, что формальный охват не являлся достаточным критерием защищенности. Заболевания среди привитых и ревакцинированных детей требовали учета полноты курса, сроков ревакцинации и качества прививок. Случаи в организованных коллективах, многоочаговость и зарегистрированные вспышки свидетельствовали о сохранении активной передачи инфекции. Сделан вывод, что массовая иммунизация стала решающим условием эпидемиологического перелома, однако ее действие проявилось постепенно и территориально неравномерно. К 1961 г. республика вступила в фазу устойчивого снижения заболеваемости, но еще не достигла полного контроля над инфекцией. Результативность кампании определялась сочетанием охвата вакцинацией с качеством ее организации, лабораторным надзором, ранней диагностикой, госпитализацией и своевременным лечением.

Ключевые слова: Казахская ССР, дифтерия, инфекционная заболеваемость, санитарно-эпидемиологическая служба, медицинские кадры, санитарная инфраструктура, эндогенно-примарный подход, массовая иммунизация, вакцинация, эпидемиологическая динамика.

Introduction

Diphtheria was one of the most dangerous infectious diseases, posing a serious threat to public health, particularly among children. The severity of its clinical course, the possibility of complications, and the relatively high mortality rate meant that the timely identification of patients, their mandatory hospitalisation, and preventive immunisation received special attention from Soviet health authorities [1]. In the fight against diphtheria, the Republic of Kazakhstan has achieved epidemiological stability and is approaching the national elimination of the infection. However, it is currently incorrect to speak of its complete elimination.

Before the revolution, diphtheria was widespread in Kazakhstan and one of the main causes of death among young children [2], [3], [4], [5]. From 1904 to 1913, the incidence of diphtheria in Russia fluctuated between 15 and 43 cases per 100,000 people [6]. In 1939, the incidence of diphtheria in the USSR decreased by 7 times compared to 1914. However, this infection remained quite widespread for many years [7].

In 1940, a law was passed on making immunisation against diphtheria compulsory across the Soviet Union. However, the capabilities of the native diphtheria toxoid used for these purposes in those years turned out to be limited, as 10–15 % of children immunised with this drug were refractory. As a result, the decline in incidence proved unstable, continuing until 1946–1947, after which another epidemic wave began, ending in 1955. A major campaign to reduce the incidence of diphtheria was launched in the USSR that year [8].

The development of a method for producing purified adsorbed diphtheria toxoid and associated medications (such as the DTP and DT vaccines), as well as the improved organisation of preventive vaccinations and immunisation schedules, led to a sharp reduction in the incidence of diphtheria in the country. According to official data, 1,101 cases of diphtheria were registered in the country in 1970, amounting to 0.45 cases per 100,000 people. This was 131.3 times lower than in 1958, 206.7 times lower than in 1940, and 764.4 times lower than in the pre-revolutionary year of 1913 [9].

However, the All-Union indicator was aggregated and concealed significant differences between the Union Republics and individual regions. Therefore, the downward trend in the USSR cannot be considered as evidence of a simultaneous and uniform improvement in the epidemiological situation throughout the country. The introduction of vaccination did not immediately mean the achievement of sustainable epidemic control. Therefore, the study of the dynamics of diphtheria incidence in the Kazakh SSR at the turn of the

1950s and 1960s allows us to assess not only the scale of the spread of the infection, but also the first practical results of mass immunisation, which began in the Kazakh SSR in 1959.

Materials and Methods

The study was based on a set of archival reports and statistical documents from All-Union, republican and regional health authorities for the period 1958–1961. It included annual reports of the Ministry of Health of the USSR and the Kazakh SSR, and sanitary-epidemiological institutions, analytical reports, information on the implementation of preventive vaccinations, laboratory diagnostics, hospitalisation and treatment of patients. Summary statistical tables containing data on incidence by region, urban and rural areas, age group and vaccination status are of particular importance, as are tables containing data on disease focality, outbreaks, clinical forms of the disease, and fatality and mortality rates.

In historical and medical research, such tables are often used only to confirm a general trend and rarely become an independent object of analysis. Meanwhile, they contain multivariate information which enables processes to be identified that cannot be detected using average national indicators. Their interpretation is complicated by the large volume of numerical data, the variety of units of measurement used, the combination of absolute and intensive indicators, and, in some cases, incomplete information and discrepancies between final and regional figures. Therefore, the materials were subjected to source criticism, with the following being checked: arithmetic consistency; comparability of indicators; methods of calculation; and completeness of records. It was also considered that the statistical tables reflected not only the actual spread of the infection, but also the state of diagnostics and laboratory confirmation, as well as administrative registration of cases.

The primary research methods employed were comparative-historical, problem-chronological and statistical. The comparative-historical method was employed to analyse data from various years, regions, urban and rural areas, and age and vaccination groups. Using it made it possible to identify regional differences in the epidemiological process. The problem-chronological method enabled changes in sequence to be examined, from the tense situation of the late 1950s to the first results of mass immunisation in 1960–1961. The statistical analysis involved comparing absolute and intensive indicators, calculating growth and decline rates, and analysing fatality and mortality rates.

The results were interpreted using the endogenous-primary approach. It involves examining epidemiological dynamics, primarily through the internal capabilities of the healthcare system: the organisation of vaccination, the completeness and quality of immunisation, personnel and laboratory capacity, the timeliness of diagnosis, hospitalisation and serotherapy, as well as the availability of medical care in cities and rural areas. The All-Union policy of mass vaccination is seen as an important external institutional impetus, while its actual effectiveness was determined by implementation mechanisms at the republican and regional levels. This approach helps to explain why a coordinated preventive campaign was accompanied by uneven rates of decline in incidence in individual regions.

All diagrams have been reconstructed using artificial intelligence technology from a low-quality original photograph.

Results

In 1952–1961, in the Kazakh SSR, diphtheria occupied a significant place among childhood infections with an upward trend (Diagram 1). As can be seen from Diagram 1, the intensive incidence rate per 10,000 people fluctuated between 5.7 and 11.3 during the specified period. The highest incidence rate was recorded in 1959, at 11.3. In 1959, following the order of the USSR Minister of Health No. 323 of June 23, 1959, the republic's health authorities undertook significant work to fight diphtheria and, primarily, to establish specific prevention measures [10; 135].

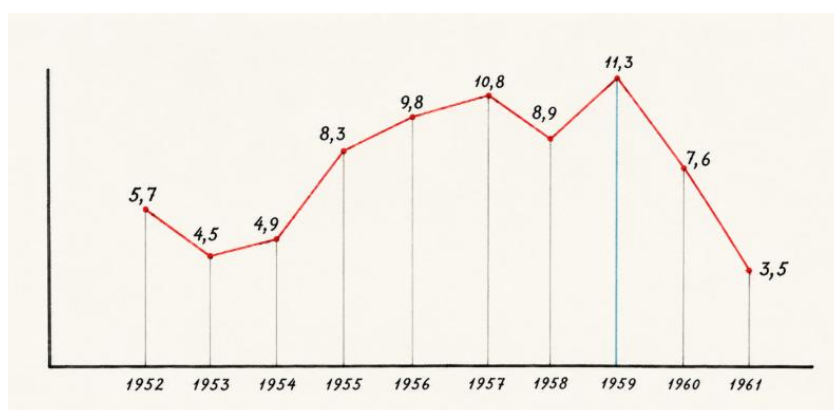

Diagram 1. The intensive incidence rate of diphtheria per 10,000 population in the Kazakh SSR for 1952–1961

The anti-epidemic and immunisation measures implemented resulted in a significant decrease in the incidence of diphtheria in the republic. In 1960, the incidence of diphtheria decreased by 30.2 % compared to 1959 [11]. In 1961, the incidence rate decreased by 50.6 % compared to 1960, and by 65.5 % compared to 1959.

The figures presented show a general downward trend in the incidence of diphtheria. At the same time, a graphical representation of long-term dynamics inevitably smooths out short-term increases, differences in the rate of decline, and territorial heterogeneity of the epidemiological process. Therefore, the general downward curve should not be taken as proof of uniform and simultaneous improvement in all republics and regions.

The non-linear and regionally differentiated nature of this process is best illustrated by the departmental reporting statistics. Unlike generalised charts, they enable us to identify periods of temporary increases in incidence, pinpoint areas with consistently high rates, compare urban and rural areas, and evaluate the level of hospitalisation of patients. Meanwhile, such tables often remain on the fringes of research attention, being used primarily as illustrative material. In this study, they are analysed as an independent historical source. This enables us to reconstruct the internal heterogeneity of the epidemiological process and the practical implementation of anti-diphtheria measures in the Kazakh SSR.

In the late 1950s, the dynamics of diphtheria incidence in the Kazakh SSR differed significantly from the All-Union average. In 1956, the number of registered cases in the republic was 8,283, and the following year it increased by 13.3 % to 9,385. At the same time, in the USSR the number of people infected decreased from 149,378 to 125,508, or by 16.0 % (see Table 1). Thus, while there was an All-Union decline, the opposite trend was observed in Kazakhstan, indicating continued epidemiological distress [12; 4].

Table 1

Comparative data on infectious diseases in 1956–1957

Republics	Diphtheria		
	1956	1957	The ratio of 1957 to 1956
Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR)	99538	81447	81.8
Ukrainian SSR	7956	5594	70.3
Byelorussian SSR	11367	7887	69.4
Uzbek SSR	9938	10521	105.9
Kazakh SSR	8283	9385	113.3
Georgian SSR	2513	2287	91.0
Azerbaijan SSR	1620	1273	78.6
Lithuanian SSR	881	610	69.2
Moldavian SSR	433	629	145.3
Latvian SSR	1024	618	60.4
Kirghiz SSR	1383	1069	77.3
Tajik SSR	1383	869	62.8
Armenian SSR	1215	1173	96.5
Turkmen SSR	1542	1941	125.9
Estonian SSR	302	205	67.9
Total for the USSR	149378	125508	84.0

According to the Central Research Institute of Epidemiology of the USSR Ministry of Health, the number of registered cases decreased by 5.1 % to 8,902 in 1958 compared to the previous year. However, this figure was still 7.5 % higher than in 1956, so it was premature to talk about a stable trend towards decreased incidence. A total of 8,711 patients were admitted to hospital, with rural institutions accounting for 3,161 cases (35.5 % of the total) (see Table 2) [13; 1].

Table 2

Infectious diseases and preventive vaccination in 1958 (by republic)

Republics	Diphtheria		
	Registered	Of them, hospitalized	Of the total number registered in rural institutions
RSFSR	79874	79118	18394
Ukrainian SSR	5558	5529	1389
Byelorussian SSR	7473	7432	4197
Uzbek SSR	8349	8327	3233
Kazakh SSR	8902	8711	3161
Georgian SSR	3160	3141	1097
Azerbaijan SSR	1474	1465	438
Lithuanian SSR	468	457	118
Moldavian SSR	769	762	503
Latvian SSR	211	209	68
Kirghiz SSR	1460	1452	777
Tajik SSR	1244	1212	626
Armenian SSR	1347	1335	416
Turkmen SSR	1847	1837	316
Estonian SSR	122	120	26
Total for the USSR	122258	121107	34750

In 1959, which coincided with the start of the «mass campaign to combat diphtheria» [8; 153] and immunisation programs, 10,733 cases of diphtheria were recorded in the Kazakh SSR — 20.6 % more than in 1958. The national average reached 11.5 per 10,000 population. The most unfavourable situation developed in the following regions: Pavlodar (24.2 per 10,000 people), Karaganda (16.2), Semipalatinsk (15.7), Kokshetau (14.8), South Kazakhstan (13.5) and North Kazakhstan (13.1) [8; 153].

In 1960, the number of cases decreased by 30.1 % to 7,500 people, and the incidence rate fell from 11.5 to 7.6 per 10,000 people [14; 24]. The largest decrease was observed in the Semipalatinsk region (58.0 %), followed by Alma-Ata (2.3 times), the Pavlodar region (49.0 %), the Karaganda region (42.4 %) and the South Kazakhstan region (36.5 %). However, the decline was not universal: in the Guryev region, the number of cases increased from 257 to 319 people, and the rate increased from 8.9 to 10.6 per 10,000 people.

Thus, the epidemiological situation at the end of the 1950s was characterised by a high incidence rate and an absence of consistent downward trends. The rise in cases in 1959 should not be interpreted as evidence of the ineffectiveness of immunisation, given that the development of mass immunity requires time and adequate coverage of the population with full vaccination courses. However, the persistence of 7,500 cases, the high rates in several regions and the increase in incidence in the Guryev region indicated unevenness across the regions and that the achieved epidemiological effect was not fully sustainable.

The significant decline in incidence in 1960 may have reflected the initial positive results of the vaccination campaign. In this regard, the indicators of the early 1960s are of particular research interest [15]. Their analysis enables us to ascertain the sustainability of the emerging decline in incidence and whether the expansion of mass immunisation improved the epidemiological situation in all regions of the republic. An examination of data for 1960–1961 makes it possible to evaluate the first practical results of the vaccination campaign, as well as to highlight the remaining differences in the levels of incidence, hospitalisation, and mortality.

It should be noted that a decrease in the incidence of diphtheria was observed in all regions of the republic in 1961. The decline in incidence in 1961 was more significant than in 1960 and varied by region within the range of 1.2 %-6.9 % (see Diagram 2) [10; 141].

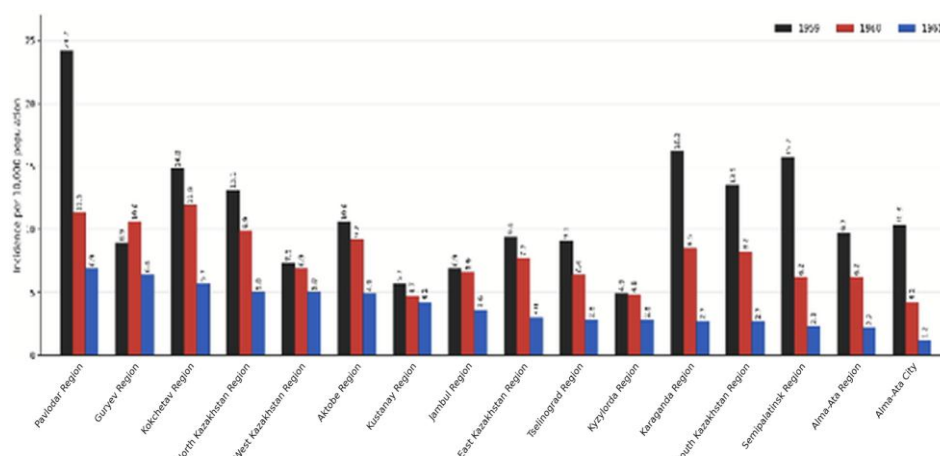

Diagram 2. Dynamics of annual incidence in each region of the republic in intensive indicators

As can be seen from diagram 2, the incidence rate decreased most rapidly in the Pavlodar, Karaganda, South Kazakhstan, Semipalatinsk and Alma-Ata regions, as well as in Alma-Ata, in both 1960 and 1961. The incidence rate only decreased significantly in 1961 in the following regions: Guryev, Kokshetau, North Kazakhstan, Aktobe, Jambul, East Kazakhstan, Tselinograd and Kyzylorda [16]. A slight decrease in intensive indicators was observed in two regions in both 1960 and 1961: Kustanay and West Kazakhstan.

Although national indicators enable us to identify the general trends in diphtheria incidence, they do not reveal the territorial differences and uneven nature of the epidemiological process in urban and rural areas. To identify this heterogeneity, the annual growth and decline rates in incidence were compared across regions, cities and rural areas. The chart below shows the percentage change in the number of registered cases compared to the previous year. Shades of red indicate an increase, while shades of blue indicate a decrease. This method of visualisation enables us to trace the general direction of epidemiological dynamics and regional differences in the rate of change between 1959 and 1961 (see Diagram 3) [10; 145].

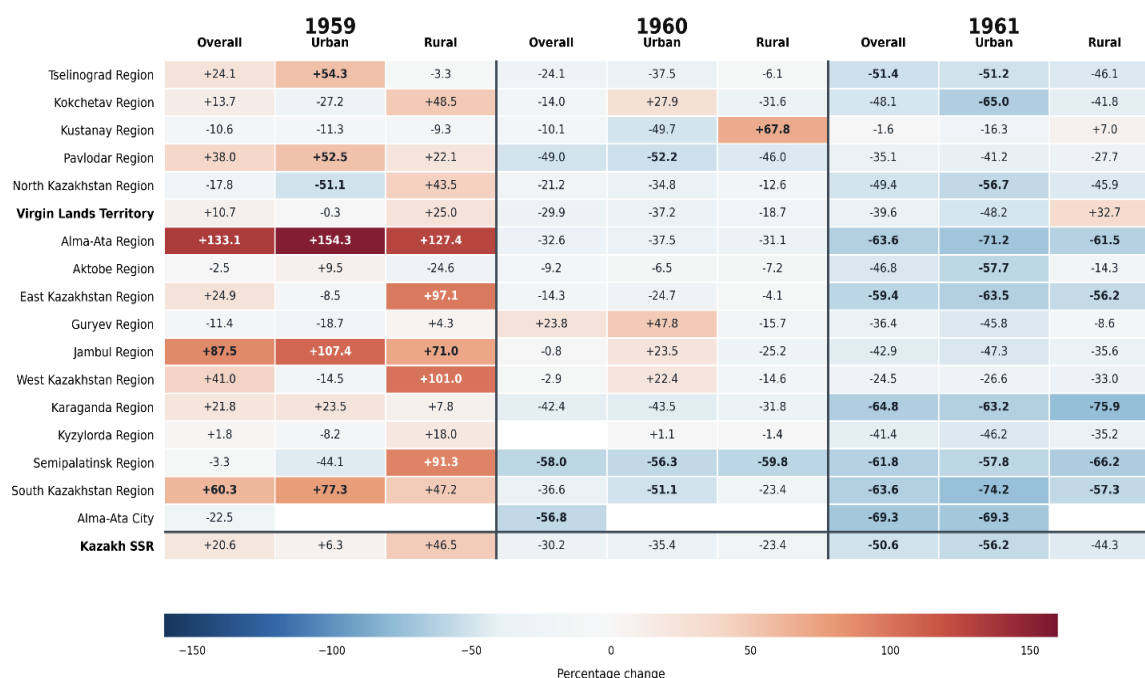

Diagram 3. Increase and decrease in the incidence of diphtheria in urban and rural areas by region in 1959–1961 (in %)

The diagram shows a marked change in the dynamics of diphtheria: from an increase in incidence in 1959, to a broad and accelerating decline in 1960–1961.

In 1959, the republic recorded a 20.6 % increase, which was significantly higher in rural areas (+46.5 %) than in cities (+6.3 %). The incidence rate increased most sharply in the Alma-Ata (+133.1 %), Jambul (+87.5 %) and South Kazakhstan (+60.3 %) regions. This indicates significant regional unevenness in the epidemic process.

In 1960, the situation changed: the republican figure fell by 30.2 % [17]. However, the decline had not yet been sustained across the board. In the Guryev region, overall growth continued (+23.8 %), and increases were also observed in the cities of Kokshetau, Jambul, and West Kazakhstan regions. In particular, the rural areas of the Kustanay region stood out, with an increase of 67.8 %. Consequently, anti-epidemic measures were not uniform in their effect across different regions and settlement types.

In 1961, the decline became virtually nationwide, with a 50.6 % decrease in the Kazakh SSR, 56.2 % in cities, and 44.3 % in rural areas. The most significant decline was observed in the regions of Alma-Ata, Karaganda, South Kazakhstan and Semipalatinsk. The decline in the Kustanay, West Kazakhstan, and Guryev regions was weaker, suggesting that areas of high epidemic risk persisted.

The identified territorial differences suggest that the dynamics of diphtheria incidence depended on both the place of residence and the demographic structure of the population. Therefore, to gain a more complete understanding of the epidemiological process, it is necessary to move from spatial analysis to consideration of the age composition of those infected. This approach facilitates the identification of the most vulnerable population groups and the determination of the extent to which mass immunisation has altered the distribution of the disease among individual age groups.

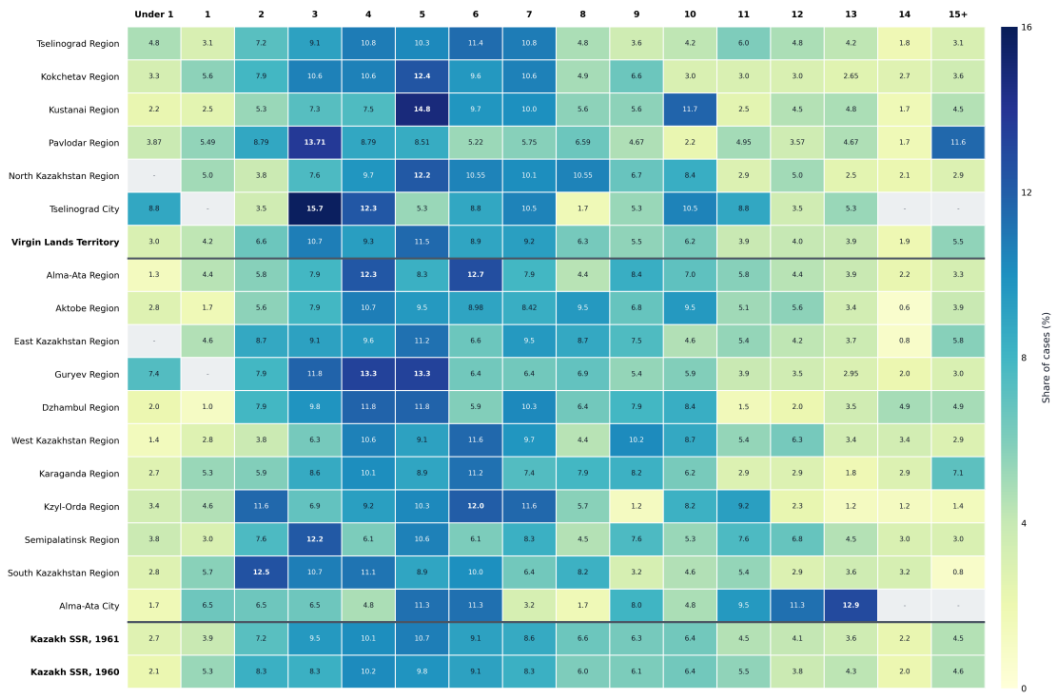

Diagram 4. The proportion of diphtheria incidence in each age group in the annual incidence for 1961 by region and for the republic as a whole [10; 160].

Note. The colours of the cells indicate the proportion of each age group within the total number of registered diphtheria cases: green — 4-8 %; turquoise — 8-12 %; dark blue — 12-16 %. The numbers inside the cells represent exact percentages. A dash indicates that the value was either missing or not listed in the archival source.

The data presented indicate a stable number of registered diphtheria cases among children of preschool and primary school age. In 1961, in the Kazakh SSR, children aged 3-7 years accounted for 48.0 % of all cases. Children aged 2-7 years accounted for 55.2 % of cases, while the total proportion of children under eight years of age reached 61.8 %. The largest proportion was 5-year-olds — 10.7 %, followed by 4-year-olds at 10.1 % and 3-year-olds at 9.5 %. A similar age structure was observed in 1960: 45.7 % of those infected were aged 3-7 years, 54.0 % were aged 2-7 years, and 61.4 % were under eight years old.

Consequently, the age profile of diphtheria in the republic remained relatively stable in 1960–1961, despite changes in the proportion of cases in specific age groups.

At the same time, the diagram reveals marked regional differences. In Tselinograd, the proportion of 3-year-olds reached 15.7 %, in the Kustanay region, the proportion of 5-year-olds was 14.8 %, and in the Pavlodar region, 3-year-olds accounted for 13.71 % of registered cases. A different age profile was observed in Alma-Ata, where a significant proportion of those infected were older school-age children: the proportion of thirteen-year-olds reached 12.9 %. The revealed territorial heterogeneity indicates that the formation of the age structure of incidence was dependent on the specific epidemiological situation in the regions, the timeliness and completeness of vaccination and revaccination, the intensity of contacts in children's groups, the migratory mobility of the population, as well as the quality of detection and statistical registration of cases of the disease.

In order to make a more direct assessment of the preventive effect of vaccination, a comparison must be drawn between the incidence of the disease among vaccinated and unvaccinated children. Calculating intensive indicators per 1,000 children in each group eliminates the influence of differences in group size and enables us to determine the extent to which disease risk depended on vaccination status (Table 3) [10; 171].

Table 3

Incidence of diphtheria in 1961 among vaccinated and unvaccinated children, expressed as indicators per 1,000 children in each group

Name of regions	Among those vaccinated			Among the unvaccinated		
	Quantity of vaccinated children	Quantity of infected among vaccinated children	Per 1000 of this group	Quantity of unvaccinated children	Quantity of infected among unvaccinated children	Per 1000 of this group
North Kazakhstan	112608	119	1.1	30635	114	3.7
Kokshetau	82999	136	1.6	72538	166	2.3
East Kazakhstan	159559	130	0.8	43917	111	2.5
Karaganda	248013	173	0.7	69217	141	2.0
Semipalatinsk	9545	50	5.2	46409	82	1.8
South Kazakhstan	184281	130	0.7	83097	159	1.9
Alma-Ata city	97430	29	0.3	16442	38	2.3
Jambul	31672	90	2.8	42137	131	3.1
Kustanay	52269	114	2.2	117998	224	1.9
Total	978376	971	0.9	522390	1166	2.2

Note: The number of vaccinated children includes only revaccinated children.

The table data indicate a strong link between revaccination and a reduction in the incidence of diphtheria among children. According to the final indicators, in 1961 the incidence rate among revaccinated children was 0.9 cases per 1000 people in the corresponding group, while among unvaccinated children it was 2.2. Therefore, unvaccinated children fell ill around 2.4 times more often. The benefits of revaccination were observed in seven out of nine of the administrative-territorial units represented. The most significant disparities were observed in the North Kazakhstan, East Kazakhstan, Karaganda and South Kazakhstan regions, where the incidence rate among unvaccinated children was approximately 2.7-3.4 times higher than among revaccinated children. In the Kokshetau and Jambul regions, the differences were less significant, indicating that the epidemiological effectiveness of the vaccination campaign was not uniform across the regions.

Conversely, data from the Semipalatinsk and Kustanay regions demonstrate a contrasting relationship, with incidence rates among revaccinated children exceeding those observed among unvaccinated children. Such deviations must not be interpreted as evidence of the ineffectiveness of immunisation. These differences could be due to variations in the age composition of the groups being compared, the timing and completeness of revaccination, the length of the post-vaccination period, the location of outbreaks within organised children's groups and shortcomings in statistical recording. Consequently, the table demonstrates

not only the protective value of revaccination, but also the regional heterogeneity of the organisation of immunisation, epidemiological monitoring and registration of vaccination status. From the standpoint of the endogenous-primary approach, the identified differences indicate that the results of the fight against diphtheria depend on the internal capabilities of the regional healthcare system. These include the timeliness and completeness of revaccination, the quality of registration, the work of the district service and the effectiveness of anti-epidemic control.

The presence of information about vaccination did not necessarily indicate the completeness of immune protection. Its effectiveness depended on completing the immunisation course, adhering to established regulations, and following the correct sequence of vaccinations and revaccinations. Therefore, to explain cases of diphtheria among vaccinated children, it is necessary to analyse the quality of the vaccinations they received (see Table 4) [10; 174].

Table 4

The quality of vaccinations received by children who contracted diphtheria in 1961

Name of regions	Total number of cases	Of these		Of these	
		Fully vaccinated in %	Inadequately vaccinated in %	Those who had an infectious disease during vaccinations	Those who didn't get infected
Tselinograd	86	30.2	69.8	15.3	84.7
Kokshetau	136	77.2	22.8	72.6	27.4
Pavlodar	165	82.8	17.2	-	-
Alma-Ata	123	22.0	78.0	13.1	86.9
North Kazakhstan	109	83.9	16.1	-	-
Guryev	70	72.9	27.1	41.6	58.4
Jambul	90	26.5	73.5	78.9	21.1
East Kazakhstan	58	70.7	29.3	35.9	64.1
Karaganda	173	31.8	68.2	16.8	83.2
Kyzylorda	31	61.3	38.7	35.5	64.5
Semipalatinsk	50	44.0	56.0	50.8	49.2
South Kazakhstan	132	93.1	6.9	35.6	64.4
Alma-Ata city	29	55.2	44.8	6.9	93.1
Total for the republic	1252	54.4	45.6	35.4	64.6

Note: of the 1,558 vaccinated patients, 1,250 were subjected to vaccination quality testing, for which all necessary documentation was prepared.

The data in the table show that the effectiveness of diphtheria immunisation depended not only on the proportion of the child population that had been vaccinated, but also on the quality of the full vaccination course. Of the 1,558 children vaccinated against diphtheria who fell ill in 1961, the quality of the vaccination could only be determined in 1,250 people (80.2 %). The fact that almost one in five infected children lacked the necessary documentation indicates shortcomings in the recording and control of vaccination work. Overall in the republic, 54.4 % of children under surveillance received full vaccinations, while 45.6 % were vaccinated inadequately. Consequently, almost every second case of diphtheria among vaccinated children included in the study occurred against a background of incomplete or improperly carried out immunisation.

The table shows that the quality of vaccination varies significantly across different territories. The regions with the highest proportion of inadequately vaccinated children were the Alma-Ata region (78.0 %), the Jambul region (73.5 %), the Tselinograd region (69.8 %), the Karaganda region (68.2 %), and the Semipalatinsk region (56.0 %). Across all these regions, the indicator surpassed the national average. Conversely, the lowest proportion of inadequately vaccinated people was recorded in the South Kazakhstan region (6.9 %), North Kazakhstan region (16.1 %), Pavlodar region (17.2 %) and Kokshetau region (22.8 %). The discrepancy between the minimum and maximum figures was 71.1 percentage points. This range cannot be explained solely by individual medical contraindications and indicates differences in the organisation of vaccination work, the maintenance of medical records, compliance with vaccination regulations, and monitoring of the completion of the vaccination course.

The information regarding the causes of inadequate immunisation is particularly informative. Overall, 35.4 % of children with suboptimal vaccination rates in the republic contracted an infectious disease during the vaccination period, while 64.6 % did not become ill. Consequently, in most cases, failure to complete the vaccination course was not directly due to a concomitant infectious disease. The highest proportion of such children was recorded in Alma-Ata (93.1 %), followed by the Alma-Ata region (86.9 %), the Tselinograd region (84.7 %) and the Karaganda region (83.2 %). This suggests that organisational issues played a leading role, including violations of calendar deadlines, inadequate control over revaccination, ineffective dispensary monitoring and deficiencies in medical records. The situation was different in the Jambul and Kokshetau regions, where 78.9 % and 72.6 % of children with incomplete vaccinations, respectively, contracted an infectious disease during the vaccination process. However, in such cases, the ability of medical institutions to resume and complete immunisation after the child's recovery was of great importance.

Particular attention should be paid to the incidence of infection among organised groups of children, since constant contact in nurseries, kindergartens, schools and boarding schools could lead to clusters of infections emerging. To identify the territorial distribution of the disease, the information was systematised by region and the republic as a whole (see Table 5) [10; 182].

Table 5

Incidence of diphtheria among organised children's groups in 1961, by region and for the republic as a whole (absolute data)

Name of regions	Total number of cases	In open-type childcare institutions				In closed-type childcare institutions							
		Nurse ry	Kinder gartens	Schools	Total	Orph infant	Infant home s	Tub. sanatorium	Fung. hospitals	Reum . sanatorium	Ven. dispensary	Boardi ng schools	Total
Tselinograd	75	4	5	64	73	-	2	-	-	-	-	-	2
Kokshetau	103	2	8	93	103	-	-	-	-	-	-	-	-
Kustanay	156	4	7	145	156	-	-	-	-	-	-	-	-
Pavlodar	139	9	17	106	132	5	2	-	-	-	-	-	7
North Kazakhstan	121	2	23	96	121	-	-	-	-	-	-	-	-
Alma-Ata	103	5	11	85	101	2	-	-	-	-	-	-	2
Aktobe	84	5	6	72	83	-	-	1	-	-	-	-	1
East Kazakhstan	118	6	14	98	118	-	-	-	-	-	-	-	-
Guryev	81	8	9	64	81	-	-	-	-	-	-	-	-
Jambul	107	6	15	82	103	1	-	1	2	-	-	-	4
West Kazakhstan	108	2	8	98	108	-	-	-	-	-	-	-	-
Karaganda	157	5	13	117	135	-	-	-	-	22	-	-	22
Kyzylorda	37	2	4	29	35	-	-	2	-	-	-	-	2
Semipalatinsk	68	4	10	54	68	-	-	-	-	-	-	-	-
South Kazakhstan	114	8	14	89	111	-	-	-	-	-	3	-	3
Alma-Ata city	38	3	6	28	37	-	-	-	-	-	-	1	1
Total for the republic	1609	75	170	1320	1565	8	4	4	2	22	3	1	44

The data in the table characterises the scale and structure of diphtheria incidence among organised children's groups in the Kazakh SSR in 1961. A total of 1,609 cases of the disease were recorded in children's institutions across the republic. Most cases (1,565, or 97.3 %) were found in open-type institutions. In closed-type institutions, 44 cases were identified, constituting 2.7 % of the total incidence of disease among children in organised institutions. As this ratio primarily reflects the numerical predominance of children attending schools, kindergartens and nurseries, it cannot automatically be considered as evidence of a lower epidemiological risk in closed-type institutions.

In terms of incidence, schoolchildren played a leading role: 1,320 cases were registered among them, accounting for 82.0 % of all diphtheria cases in organised children's groups and 84.3 % of cases in open-type institutions. Kindergarten children accounted for 170 cases, or 10.6 %, and children attending nurseries accounted for 75 cases, or 4.7 %. Therefore, the majority of those infected were school-age children. However, the fact that schoolchildren make up most of the absolute structure does not prove that the risk of illness in schools was higher than in kindergartens. Such a conclusion would require information on the total

number of children attending each type of institution. Furthermore, the registration of a child as part of a school group does not necessarily indicate that the infection occurred directly at school.

The largest number of cases among organised children was recorded in the Karaganda region (157), followed by the Kostanay region (156) and the Pavlodar region (139). These three regions accounted for a total of 452 cases, representing 28.1 % of the national total. The next regions were North Kazakhstan (121 cases), East Kazakhstan (118 cases), South Kazakhstan (114 cases), West Kazakhstan (108 cases), and Jambul (170 cases). The lowest absolute figures were observed in the Kyzylorda region (37 cases), followed by Alma-Ata (38) and the Semipalatinsk region (68). However, these differences cannot be directly interpreted as indicators of the epidemiological well-being or distress of regions, since the table does not take into account the size of the child population, the number of organised children, and their coverage by preschool and school institutions. The territorial distribution of the absolute number of cases is reflected, but not the intensity of the disease.

In most regions, cases were concentrated in schools. The proportion of schoolchildren among the infected organised children was especially high in the Kustanay region — 92.9 %, West Kazakhstan region — 90.7 %, and Kokshetau region — 90.3 %. This concentration could be attributed not only to the size of the school population, but also to the characteristics of the anti-diphtheria immunity of school-age children, adherence to the timing of age-related revaccinations, and the intensity of daily contacts. By combining data from the Schick test with information on the quality of vaccinations, we can conclude that certain groups of schoolchildren were inadequately protected against toxins.

44 cases of diphtheria were recorded in closed-type institutions. Of these cases, 22 were identified in rheumatological sanatoriums in the Karaganda region. A further eight cases were identified in orphanages. Then, four cases were identified in infant homes; four in tuberculosis sanatoriums; three in venereal disease clinics; two in institutions for patients with fungal diseases; and one in a boarding school. The 22 cases in the rheumatological sanatoriums of the Karaganda region may indicate the presence of a disease spot or several related episodes of the disease.

Despite the small proportion of cases, closed-type institutions were of particular epidemiological significance. The children's close and prolonged contact over a 24-hour period, as well as their shared sleeping and living spaces, created conditions for the rapid spread of infection when an infectious source appeared. Therefore, the fact that most cases occurred in open-type institutions should not distract from the increased vulnerability of communities in boarding schools, hospitals and sanatoriums.

In order to establish whether isolated cases of diphtheria predominated or whether the disease spread among contact persons in families and organised groups, the territorial characteristics of the incidence rate must be supplemented by an analysis of focality. Comparing these data by region enables us to identify areas with the most significant intra-focal spread of infection and indirectly assess the timeliness of the anti-epidemic measures taken (see Table 6) [10; 188].

Table 6

Information on the incidence of diseases by region and by the republic as a whole in 1961

Name of regions	Total number of cases	The total number of disease foci	Number of foci with the following number of cases							
			with 1 case		with 2 cases		with 3-5 cases		with 6 or more cases	
			absolute	% of total	absolute	% of total	absolute	% of total	absolute	% of total
Tselinograd	166	138	115	83.3	20	14.5	3	2.2	-	-
Kokshetau	302	241	202	83.8	23	9.6	15	6.2	1	0.4
Kustanay	359	302	264	87.4	26	8.6	11	3.6	1	0.4
Pavlodar	364	330	301	91.2	24	7.3	5	1.5	-	-
North Kazakhstan	238	212	191	90.5	16	7.6	5	2.4	-	-
Alma-Ata	227	201	180	89.6	16	7.9	5	2.5	-	-
Aktobe	178	146	126	86.0	15	10.3	4	3.0	1	0.7
East Kazakhstan	241	204	180	88.3	16	7.8	8	3.9	-	-
Guryev	203	171	154	90.1	10	5.8	6	3.5	1	0.6
Jambul	203	180	162	90.0	14	7.8	4	2.2	-	-

West Kazakhstan	207	135	101	74.8	21	15.6	9	6.7	4	2.9
Karaganda	338	299	273	91.3	21	7.0	3	1.0	2	0.7
Kyzylorda	87	81	77	95.0	2	2.5	2	2.5	-	-
Semipalatinsk	132	118	107	90.7	8	6.9	3	2.5	-	-
South Kazakhstan	289	260	240	92.3	13	5.0	7	2.7	-	-
Alma-Ata city	62	60	58	96.7	2	3.3	-	-	-	-
Total	3596	3077	2731	88.7	247	8.1	90	2.9	10	0.3

Note: the study did not include patients under the supervision of departmental medical institutions in some regions.

The data in the table not only reflect the scale of diphtheria incidence, but also how it spreads within epidemiological foci. In 1961, a total of 3,596 cases of the disease were recorded across 3,077 foci in the Kazakh SSR. On average, there were 1.17 cases per focus. Consequently, there were 519 more patients than foci, indicating the presence of intra-focal group incidence.

The majority of foci were single-disease foci, accounting for 2,731 cases (88.7 %). Foci involving two cases accounted for 8.1 % of cases, those involving three to five cases accounted for 2.9 %, and those involving six or more cases accounted for 0.3 %. Consequently, multiple foci accounted for only 11.3 % of the total number. However, 865 cases were recorded in these areas, accounting for 24.1 % of all diphtheria cases. Consequently, this relatively small group of multiple foci accounted for nearly a quarter of the republic's cases, highlighting their importance in the fight against the epidemic.

The West Kazakhstan region was the most unfavourable in terms of focality. Of the 135 foci, 101 (74.8 %) were accidental, compared to a national average of 88.7 %. The proportion of foci with two cases was 15.6 %; with three to five cases, it was 6.7 %; and with six or more cases, it was 2.9 %. With an average of 1.53 patients per focus, this region had the highest figure of all. Furthermore, four out of ten major foci in the republic with six or more cases were in the West Kazakhstan region. These figures show the areas where the disease was most prevalent and where the spread of infection was least effectively limited following the appearance of the first case.

A different pattern was observed in the Pavlodar and Karaganda regions. The highest number of cases was recorded here, with 364 and 338 cases respectively. However, the proportion of single-case foci was 91.2 % and 91.3 % respectively. The average number of cases per focus was 1.10 in the Pavlodar region and 1.13 in the Karaganda region. Consequently, the high incidence rate in these regions was determined primarily by the large number of individual foci, rather than the infection spreading widely in each of them. At the same time, the presence of two foci with six or more cases in the Karaganda region indicates that, alongside predominantly dispersed incidence, there were also individual large-scale epidemic episodes.

The focality rate was lowest in the city of Alma-Ata and the Kyzylorda region. In Alma-Ata, single-case foci accounted for 96.7 % of cases, with an average of 1.03 cases per focus. In the Kyzylorda region, the respective figures were 95.0 % and 1.07. This may indicate the timely identification and isolation of patients, as well as the prevention of further transmission of the infection. However, the high proportion of single-case foci may also indicate an insufficient identification of epidemiological links between cases.

Overall, the table shows that there were two different types of epidemic process: dispersed incidence, characterised by single-case foci, and group spread of infection within these foci. From an endogenous-primary perspective, significant interregional differences may be attributed to the intrinsic capabilities of regional healthcare systems, including the timeliness of diagnosis and hospitalisation, the efficacy of epidemiological surveillance, contact tracing, emergency vaccination implementation, and the efficiency of ongoing disinfection. At the same time, the size of the foci was influenced by overcrowding in housing, the number of families and the intensity of daily contacts. Therefore, focality should be considered the result of the interaction between the social conditions that facilitated the spread of infection, and the medical system's ability to promptly localise the epidemic process.

To identify the specific mechanisms of outbreak occurrence and spread, it would be appropriate to supplement the summary indicators of outbreak incidence with materials from local epidemiological investigations. In 1961, two outbreaks were registered in the Tselinograd region, affecting 15 people. Their share of the total regional incidence increased from 2.9 % in 1960 to 6.7 % in 1961. Archival materials indicate that the Tselinograd district was the most affected area, with the number of diphtheria cases increasing by 10. In four settlements, the disease took on epidemic proportions.

The epidemic episode at Tastak station, where five people fell ill with diphtheria from September 7 to 13, is an illustrative example. The investigation revealed that, back in August, a girl in the family of a

railway worker S. fell ill. She underwent treatment in the city and was discharged from hospital in early September. Following her return, the disease spread successively to two children in the Ya. family and, five days later, to three children in the B. family, who lived in the same house. The time interval between the last cases was one to two days. Thus, the archival document enables the sequential development of the outbreak to be traced, from the initial case to the spread of the infection within households.

The outbreak was made worse by the lack of timely information. The medical district only became aware of the cluster of illnesses on 14 September, whereas the district's sanitary and epidemiological department received the emergency notification on 15 September. No anti-epidemic measures had been taken prior to the arrival of the specialists. In addition, neither the railway medical station nor the rural health post had any diphtheria antitoxin, so the children did not receive it before being hospitalised.

Following the deployment of the epidemiological team, a door-to-door visitation of the settlement was organised, contacts were identified and monitored, the outbreak sites were disinfected, and laboratory testing of schoolchildren and individuals who had been in contact with the sick was conducted. No new cases were registered after these measures were carried out. Thus, the spread of the outbreak was not so much associated with a lack of effective anti-epidemic methods, but rather with a delay in their implementation, an insufficient supply of medical centres, and a lack of coordination between railway and territorial healthcare institutions.

This episode illustrates the position of the endogenous-primary approach. The scale of the outbreak depended on the system's internal organisational capabilities: how quickly cases were identified and registered, how well the emergency notification mechanism functioned, whether diphtheria antitoxin was available, and how well various medical services were coordinated. Concurrently, the elimination of diseases following the intervention of the district sanitary and epidemiological service demonstrates the efficacy of the implemented measures when applied in a timely manner.

To gain a fuller understanding of the epidemiological situation, it is important to establish the relationship between the different forms of the disease. This is because the clinical presentation reflects not only the characteristics of the disease's progression, but also the effectiveness of early diagnosis and preventive measures (see Table 7) [10; 208].

Table 7

Clinical structure of diphtheria cases, statistically analysed in 1961

Clinical forms	Absolute number of cases	As a percentage of the number of cases included into the study
Total number of cases included into the study	1906	100
Of them:		
Pharyngeal diphtheria, including:	1699	89.1
a). Localised (membranous, punctate, insular, catarrhal)	1076	63.3
b). Common	81	4.8
c). Subtoxic	167	9.9
d). Toxic, grade 1	156	9.3
Toxic, grade 2	112	6.6
Toxic, grade 3	98	5.9
e). Hypertoxic	9	0.6
2. Diphtheritic croup (laryngeal)	150	7.8
3. Nasal diphtheria	24	1.3
4. Combined diphtheria of the pharynx and nose	8	0.4
5. Uncommon localisation of diphtheria	25	1.3

The clinical characteristics of 1906 statistically analysed cases show a marked predominance of pharyngeal diphtheria, which was diagnosed in 1699 patients, or in 89.1 % of observations. Diphtheric croup accounted for 150 cases (7.8 %), nasal diphtheria for 24 cases (1.3 %), the combined form for eight cases (0.4 %), and uncommon localisations for 25 cases (1.3-1.4 %). Thus, forms of the disease that were not exclusively related to pharyngeal diphtheria accounted for 207 cases in total, representing 10.9 % of the analysed material.

Of the cases of pharyngeal diphtheria, the localised form was predominant, accounting for 63.3 % of the 1699 patients in this group (1076 cases). The common form was identified in 81 patients (4.8 %). Consequently, non-localised forms of diphtheria were detected in 623 people in this clinical group, equating to 36.7 patients. This shows that, despite a general predominance of localised progression, the disease extended beyond its limits or was accompanied by signs of a toxic process in more than a third of patients.

Subtoxic and toxic forms of varying degrees were recorded in 542 patients. They accounted for 31.9 % of all cases of pharyngeal diphtheria and 28.4 % of the total number of statistically analysed cases. A total of 219 people were found to have toxic forms of the second and third grades, as well as the hypertoxic form. This equates to 12.9 % of patients with pharyngeal diphtheria and 11.5 % of the entire population examined. The cause of death was primarily cardiac dysfunction, specifically toxic myocarditis [10; 223]. Consequently, alongside localised variants, a significant number of severe clinical forms of the disease persisted. Consequently, it is not feasible to characterise the epidemic solely as a predominance of mild diphtheria.

The issue of the representativeness of the presented data is of particular significance. A total of 1,906 cases were processed clinically, whereas in previous summary tables the total number of cases in 1961 was determined to be 3,596 or 3,708 people. Therefore, the table accounts for around 51-53 % of the reported incidence.

The analysis of the clinical features must be supplemented by an assessment of the reliability of diagnoses and statistical records. Indicators of coverage of patients with laboratory testing and the proportion of confirmed cases characterise the capabilities of the bacteriological service and the validity of registered diagnoses. However, the absence of laboratory confirmation did not preclude a clinical diagnosis, since test results depended on the timing and quality of sample collection and the commencement of treatment (see Table 8) [10; 210].

Table 8

Laboratory testing coverage and confirmability of diphtheria cases in 1961

Name of regions	Total number of cases	Including				Of those tested			
		Those tested	%	Those untested	%	The diagnosis was confirmed	%	The diagnosis was not confirmed	%
Tselinograd r.	223	220	98.6	3	1.4	136	61.8	84	38.2
Kokshetau r.	302	293	97.1	9	2.9	199	67.9	94	32.1
Kustanay r.	359	297	82.7	62	17.3	183	61.7	114	38.4
Pavlodar r.	364	341	93.7	23	6.3	127	37.2	214	62.8
North Kazakhstan r.	238	222	93.1	16	6.9	136	61.3	82	38.7
Alma-Ata r.	227	198	87.2	29	12.8	64	32.3	134	67.7
Aktobe r.	178	150	84.3	28	15.7	73	48.7	77	51.3
East Kazakhstan r.	241	226	93.8	15	6.2	150	66.4	76	33.6
Guryev r.	203	181	89.2	22	10.8	64	35.3	117	64.7
Jambul r.	221	199	90.0	22	10.0	115	57.9	84	42.1
West Kazakhstan r.	207	204	98.6	3	1.4	145	71.1	59	28.9
Karaganda r.	338	326	96.7	11	3.3	195	59.6	131	40.4
Kyzylorda r.	95	90	94.7	5	5.3	51	56.7	39	43.3
Semipalatinsk r.	132	123	93.2	9	6.8	96	78.1	27	21.9
South Kazakhstan r.	289	276	95.5	13	4.5	132	47.8	144	52.2
Alma-Ata	62	61	98.3	1	1.7	44	72.1	17	27.9
Total	3679	3404	92.5	281	7.5	1911	56.1	1493	43.9

Note: the total number of cases does not include patients from departmental medical institutions of the Aktobe region.

The data presented characterise the coverage of patients undergoing laboratory testing and the effectiveness of confirming clinically diagnosed cases of diphtheria. The table contains 3,679 cases. This is 29 fewer than the figure in the previous summary table, which was 3,708 cases. According to the note, this is because patients in medical institutions of the Aktobe region were not included in the calculation. Consequently, the difference in the final indicators is explained by changes in statistical observation coverage rather than by incidence dynamics.

The final line states that 3,408 patients underwent laboratory testing, which is more than 92 % of the registered cases. The highest coverage was observed in the Tselinograd and West Kazakhstan regions — 98.6 % each, the city of Alma-Ata — 98.3 %, the Kokshetau region — 97.1 %, and the Karaganda region — 96.7 %. The lowest rates were observed in Kustanay — 82.7 %, Aktobe — 84.3 %, Alma-Ata — 87.2 % and Guryev regions — 89.2 %. Thus, despite the high national average coverage, there were significant territorial differences in the availability and organisation of laboratory testing.

Laboratory confirmation of the diagnosis was obtained for approximately 56 % of patients tested, while confirmation was not obtained for more than 43 % of patients. This indicates that approximately half of the reported cases lacked laboratory confirmation. The highest confirmation rates, calculated based on absolute data, were observed in the following regions: Semipalatinsk — 78.0 %, the city of Alma-Ata — 72.1 %, West Kazakhstan — 71.1 %, Kokshetau — 67.9 %, and East Kazakhstan — 66.4 %. The lowest rates were in the Alma-Ata region (32.3 %), followed by the Guryev region (35.4 %) and the Pavlodar region (37.2 %). The difference between the extreme regional values exceeded 45 percentage points, indicating significant heterogeneity in laboratory diagnostics.

The Pavlodar region was a particularly illustrative region where high test coverage was combined with low confirmability. While 93.7 % of patients were covered by laboratory testing, the diagnosis was confirmed in only 37.2 % of those tested. In the Guryev region, the corresponding figures were 89.2 % and 35.4 %. In the Alma-Ata region, they were 87.2 % and 32.3 %. This ratio may be associated with factors such as extended clinical diagnostics, late collection of material, initiation of treatment before testing, violation of sample transportation conditions, deficiencies in laboratory methods, or a combination of these factors.

From the perspective of the endogenous-primary approach, the table reveals one of the Soviet anti-epidemic system's most significant internal constraints: the uneven state of the laboratory service. The nominal existence of a laboratory test did not guarantee a reliable diagnosis. The final result depended on the qualifications of the medical and laboratory personnel involved, how promptly materials were collected, whether nutrient media were available, whether transportation conditions were complied with, and how medical institutions interacted with sanitary and epidemiological stations. Consequently, laboratory verifiability served not only as a medical but also as an organisational and institutional indicator of the effectiveness of regional healthcare.

The timeliness of the administration of diphtheria antitoxin was of significant importance to the clinical course of diphtheria. According to the archival document, 60.3 % of patients who received serotherapy received it in the first 8 hours. Consequently, nearly 40 % of patients received their specific treatment more than 8 hours later. Furthermore, due to an erroneous initial diagnosis, 5.6 % of patients were administered the antitoxin on the second day after seeking medical help, while 1.2 % received it on the fourth day and a further 1.2 % received it on the fifth day or later. These figures do not cover all delay options, since the document does not provide separate information on administering antitoxin after the first eight hours or on the third day. Therefore, they should be regarded as the minimum recorded scale of late serotherapy.

Significant delays were particularly evident in certain regions. In the Semipalatinsk region, only 3.1 % of patients received the serum in the first three hours. In the Karaganda region, this figure was 38.2 %. It is important to note that these figures cannot be directly compared with the national average of 60.3 % calculated for an eight-hour interval. However, they do demonstrate significant regional differences in the speed of treatment initiation. The reasons for this could be late presentation of patients, errors in initial diagnosis, delayed hospitalisation, insufficient training of primary care healthcare workers, and the lack of the drug in district departments.

The centralisation of specific treatment is evident from the fact that 85.1 % of patients received diphtheria antitoxin only in hospital, compared to just 14.9 % at the pre-hospital stage. According to an archival source, this is due to patients being hospitalised immediately after diagnosis, or to the fact that the diagnosis was often made in hospital. Consequently, the local medical network did not always ensure the early recognition of diphtheria or the timely initiation of serotherapy. The reliance on hospitalisation for antitoxin administration led to an increased risk of delay in specific treatment, particularly among residents of remote settlements.

Another limitation was the shortage of diphtheria antitoxin at certain medical stations, first aid stations and rural health posts. Therefore, the issue was found to be influenced by both diagnostic errors and the structure of drug distribution. Sometimes, even when patients did seek medical attention, health workers did

not have the resources to start treatment straight away. The archival document assessed this situation as «unacceptable under the conditions of a centralised antitoxin supply system».

The epidemiological situation can only be properly assessed if disease outcomes are analysed. A comparison of fatality and mortality rates enables the identification of interannual dynamics of severe outcomes, as well as territorial differences in the timeliness of diagnosis and provision of medical care (see Table 9) [10; 214].

Table 9

Fatality and mortality rates in the republic as a whole and by region in 1961 compared to 1960

Name of regions	1960					1961				
	Absolute number of those infected	Absolute number of those deceased	Proportion of those deceased by region in %	Fatality	Mortality per 10,000 population	Absolute number of those infected	Absolute number of those deceased	Proportion of those deceased by region in %	Fatality	Mortality per 10,000 population
Tselinograd r.	344	39	8.0	11.3	0.57	203	21	6.6	10.34	0.37
Kokshetau r.	627	40	8.2	6.3	0.76	302	23	7.23	7.6	0.41
Kustanay r.	365	36	7.4	9.8	0.47	359	36	11.32	10.0	0.43
Pavlodar r.	561	33	6.8	5.8	0.67	364	21	6.6	5.7	0.39
North Kazakhstan r.	470	32	6.5	6.8	0.67	238	17	5.34	7.1	0.34
In the Virgin Lands Territory	2457	180	37.5	7.3	0.61	1486	118	37.09	7.9	0.37
Alma-Ata r.	623	45	9.3	7.2	0.44	227	27	8.49	12.7	0.25
Aktobe r.	389	16	3.2	4.1	0.38	207	19	5.97	10.5	0.43
East Kazakhstan r.	503	52	10.7	8.7	0.68	241	16	5.04	7.4	0.2
Guryev r.	319	20	4.0	6.2	0.66	203	23	7.24	11.3	0.73
Jambul r.	387	13	2.6	3.8	0.22	221	19	5.97	9.3	0.31
West Kazakhstan r.	274	17	3.4	6.2	0.42	207	20	6.29	9.7	0.48
Karaganda r.	956	50	10.3	5.2	0.44	338	17	5.35	5.2	0.14
Kyzylorda r.	162	18	3.6	11.1	0.53	95	18	5.68	19.5	0.52
Semipalatinsk r.	345	21	4.3	6.0	0.38	132	13	4.09	9.8	0.12
South Kazakhstan r.	792	47	9.7	5.9	0.49	289	26	8.18	8.9	0.24
Alma-Ata	203	1	0.2	0.4	0.21	62	2	0.62	3.2	0.03
Total	7320	480	100	6.5	0.48	3688	318	100	8.6	0.3

The data in the table illustrate the multidirectional dynamics of diphtheria mortality and fatality rates. Compared to 1960, the number of registered cases of the disease decreased by 50.6 % in 1961, falling from 7,320 to 3,688. The absolute number of deaths also fell, by 33.8 %, from 480 to 318. At the same time, the mortality rate fell by 37.5 %, from 0.48 to 0.30 per 10,000 people. However, while the incidence and mortality rates decreased, the fatality rate among those infected increased from 6.5 % to 8.6 %, a rise of 2.1 percentage points — approximately one third.

This discrepancy is not a statistical paradox because mortality and fatality rates characterise different aspects of the epidemiological process. Mortality is calculated relative to the entire population and reflects the overall demographic impact. In contrast, case fatality shows the proportion of deaths among registered cases. Therefore, a decrease in mortality indicates a fall in the prevalence of diphtheria and the number of deaths caused by it. Conversely, an increase in fatality suggests that the number of deaths fell more slowly than the number of cases identified. In other words, although advances in prevention and immunisation had probably reduced the overall incidence of disease, they had not resulted in similar improvements for people who were already infected.

The highest fatality rate was observed in the Kyzylorda region in 1961, at 19.5 %. This was more than twice the national average. High indicators were also observed in the following regions: Alma-Ata region (12.7 %), Guryev (11.3 %), Aktobe (10.5 %), Tselinograd (10.34 %) and Kustanay (10.0 %). The lowest

figures were recorded in Alma-Ata city (3.2 %), the Karaganda region (5.2 %), and the Pavlodar region (5.7 %).

The combination of fatality and mortality is particularly important. The Guryev region had the highest mortality rate in 1961, at 0.73 per 10,000 people. The Kyzylorda region followed with 0.52, the West Kazakhstan region with 0.48, and the Aktobe and Kustanay regions with 0.43 each. The Guryev and Kyzylorda regions had high rates of both mortality and fatality simultaneously, allowing them to be classified as territories with the most unfavourable epidemiological and treatment-diagnostic situation.

Unfavourable dynamics were particularly evident in the Aktobe, Guryev, Jambul and West Kazakhstan regions, where the absolute number of deaths increased despite a decrease in the number of cases. For example, the number of registered patients in the Jambul region decreased by 42.9 %, while the number of deaths increased from 13 to 19. In the Aktobe region, the incidence rate decreased by 46.8 %, while the number of deaths increased from 16 to 19. In the Guryev region, the number of deaths increased from 20 to 23. Such dynamics may indicate delayed detection of the disease, errors in initial diagnosis, untimely hospitalisation and delayed administration of diphtheria antitoxin.

In 1961, the Virgin Lands Territory accounted for 37.09 % of all deaths from diphtheria in the republic, with 118 deaths being registered there. Furthermore, the fatality rate here was 7.9 %, which is lower than the national average. However, the mortality rate of 0.37 per 10,000 population was higher than the national level. This shows that the Virgin Lands Territory's significant contribution to overall mortality was primarily determined by the scale of the disease rather than the severity of clinical outcomes.

Discussion

The first stage of research into diphtheria commenced in the 1950s and early 1960s, at a time when it was considered to be one of the most dangerous childhood infections. A.B. Aleksanyan [7], A.I. Titova [18] and V.I. Molchanov [19] have systematically reviewed the epidemiology, clinical picture and prevention of diphtheria in their works. The article by K.A. Kostina and F.G. Dardik provides a direct presentation of Kazakhstani material by offering an analysis of the state of the fight against diphtheria in the republic [20]. These works have a primarily practical medical and epidemiological focus and reflect the problems encountered at the start of the period of mass immunisation.

In the 1960s–1980s, the outcomes of anti-epidemic policy were summarised in the works of O.V. Baroyan [6] and in a collective monograph under the direction of L.A. Favorova [21]. The researchers examined the decline in incidence in the context of the development of sanitary and epidemiological services, the expansion of vaccination, and the formation of herd immunity. However, in such generalisations, Kazakhstan was usually presented as part of the All-Union dynamics, so intra-republican differences and statistical tables by region were not given full prominence.

A new stage in historiography is being marked by the epidemic resurgence of diphtheria in the post-Soviet space. Foreign authors C. Vitek and M. Wharton [22], as well as S. Dittmann and co-authors, analysed the causes of the outbreak and measures to overcome it [23]. G. Kembabanova and her colleagues conducted a special study of the 1990–1996 epidemic in Kazakhstan [24]. In the contemporary Kazakhstani literary corpus, the dynamics of the period spanning from 1990 to 2012 have been examined by A.B. Daniyarova and co-authors [25], while the state of vaccine-preventable infections has been examined by R.Kh. Begaidarova and co-authors [26]. While these publications are important for evaluating the long-term effects of immunisation, they focus primarily on the late Soviet and post-Soviet periods.

The works of Kazakhstani researchers are of particular importance for the subject. A. Zhalmurzina and colleagues employed archival material from the Akmola region from 1954–1965 to establish a correlation between the dissemination of infections, including diphtheria, and migration, personnel shortages, sanitary infrastructure, and the organisation of medical care [27]. The work of V. Kozina and colleagues provides a valuable complement to the regional aspect, offering insights into the sanitary and epidemiological situation in Tselinograd [28]. At the same time, the historiography contains practically no special republican analysis of diphtheria from 1958 to 1961 that combines regional and urban/rural data, age and vaccination data, clinical and laboratory indicators, and mortality data. The present study aims to address this gap in the existing literature.

Conclusions

The conducted analysis allows us to characterise the years 1958–1961 as a turning point, but internally contradictory stage in the fight against diphtheria in the Kazakh SSR. By the end of the 1950s, the

epidemiological situation remained tense. The reduction in cases in 1958 was not sustained, with 10,733 cases registered in 1959. Although mass immunisation did not immediately reduce the incidence of the disease, the number of cases decreased to 7,500 by 1960. In 1961, the rate of decline accelerated significantly. Therefore, rather than talking about the absence of a vaccination result, we should be talking about the gradual and uneven manifestation of its epidemiological effect.

However, the national average figures concealed significant territorial differences. Between 1959 and 1960, while the incidence was declining in some regions, it was increasing or declining slowly in others. There were also discrepancies in dynamics between urban and rural areas. Even in 1961, when the decline was almost universal, the intensive indicators remained above the national average in a number of regions. This demonstrates that a unified trend has emerged from various regional trajectories, influenced by differences in the timing and effectiveness of preventive measures, settlement patterns and the capacity of local healthcare systems.

The age distribution of those infected indicates that diphtheria remained a serious threat, particularly to children. The clinical structure of the disease, uneven coverage of laboratory testing, persistent cases of late diagnosis, and untimely administration of diphtheria antitoxin explain the presence of severe and fatal outcomes, including differences between urban and rural populations.

From the standpoint of the endogenous-primary approach, the effectiveness of mass immunisation was determined not only by the All-Union decision to implement it, but also by the internal capabilities of the republican (regional and district) healthcare systems, such as the organisation of vaccination, personnel and laboratory capacity, and the timeliness of diagnosis, hospitalisation and treatment. Thus, mass immunisation created the preconditions for a turning point in the epidemiological situation. However, 1961 should not be viewed as the moment of final victory over diphtheria, but rather as the beginning of the transition to the long-term control of the infection.

References

- 1 Государственный архив города Астаны (далее — ГА города Астаны). — Ф. 23. — Оп. 3. — Д. 44. — Л. 1–10.
- 2 Центральный государственный архив Республики Узбекистан (далее — ЦГА РУз). — Ф. И-17. — Оп. 1. — Д. 1632. — Л. 1–93.
- 3 ЦГА РУз. — Ф. И-17. — Оп. 1. — Д. 29040. — Л. 1–84.
- 4 ЦГА РУз. — Ф. И-17. — Оп. 1. — Д. 1289. — Л. 1.
- 5 ЦГА РУз. — Ф. И-1. — Оп. 20. — Д. 6821. — Л. 1–10.
- 6 Бароян О. Итоги полувековой борьбы с инфекциями в СССР и некоторые актуальные вопросы современной эпидемиологии / О. Бароян. — М.: Медицина, 1968. — 303 с.
- 7 Алексанян А. Дифтерия: Эпидемиология, профилактика / А. Алексанян. — М.: Медгиз, 1957. — 208 с.
- 8 Российский государственный архив научно-технической документации (далее — РГАНТД). — Ф. 47. — Оп. 5-1. — Д. 10. — Л. 152.
- 9 РГАНТД. — Ф. 47. — Оп. 1-1. — Д. 10. — Л. 1в.
- 10 Центральный государственный архив научно-технической документации (далее — ЦГА НТД). — Ф. 85. — Оп. 3-6. — Д. 288. Л. 1–224.
- 11 ГА города Астаны. — Ф. 23. — Оп. 3. — Д. 77. — Л. 5.
- 12 РГАНТД. — Ф. 47. — Оп. 6-6. — Д. 2. — Л. 4.
- 13 РГАНТД. — Ф. 47. — Оп. 6-6. — Д. 3. — Л. 1.
- 14 ЦГА НТД. — Ф. 73. — Оп. 2-1. — Д. 111. — Л. 24.
- 15 ГА города Астаны. — Ф. 23. — Оп. 3. — Д. 80. — Л. 3.
- 16 ГА города Астаны. — Ф. 23. — Оп. 3. — Д. 81. — Л. 1–5.
- 17 ГА города Астаны. — Ф. 23. — Оп. 3. — Д. 98. — Л. 3.
- 18 Титова А. Дифтерия / А. Титова. — М.: Медгиз, 1958. — 156 с.
- 19 Молчанов В. Дифтерия / В. Молчанов. — М.: Медгиз, 1960. — 199 с.
- 20 Костина К. О ходе кампании по борьбе с дифтерией в Казахстане / К. Костина, Ф. Дардик // Здравоохранение Казахстана. — 1962. — Т. 22, № 4. — С. 57–60.
- 21 Фаворова Л. Дифтерия / Л. Фаворова, Н. Астафьев, М. Корженкова. — М.: Медицина, 1988. — 208 с.
- 22 Vitek C. Diphtheria in the Former Soviet Union: Reemergence of a Pandemic Disease / C. Vitek, M. Wharton // Emerging Infectious Diseases. — 1998. — No. 4(4). — P. 539–550.

- 23 Dittmann S. Successful Control of Epidemic Diphtheria in the States of the Former Union of Soviet Socialist Republics: Lessons Learned / S. Dittmann, M. Wharton, C. Vitek [et al.] // *Journal of Infectious Diseases*. — 2000. — Vol. 181, Suppl. 1. — P. S10–S22.
- 24 Kembabanova G. Epidemic Investigation of Diphtheria, Republic of Kazakhstan, 1990–1996 / G. Kembabanova, J. Askarova, R. Ivanova [et al.] // *Journal of Infectious Diseases*. — 2000. — Vol. 181, Suppl. 1. — P. S94–S97.
- 25 Даниярова А. Анализ заболеваемости дифтерией в Республике Казахстан / А. Даниярова, С. Амиев, А. Нажмеденова, А. Куатбаева // *Вестник Казахского национального медицинского университета*. — 2014. — № 2(2). — С. 480–483.
- 26 Бегайдарова Р. О состоянии вакциноуправляемых инфекций в Республике Казахстан и Карагандинской области / Р. Бегайдарова, Г. Байгутанова, Б. Жараспаева, Д. Мукашева, Р. Жумагулова // *Медицина и экология*. — 2010. — № 3. — С. 116–119.
- 27 Zhalmurzina A. Infectious diseases and the causes of their spread in the Akmola region of Kazakh republic (1954–1965) / A. Zhalmurzina, Zh. Mazhitova, J. Omurova, G. Kurumbaeva // *Medicina Historica*. — 2026. — No. 10(1). — P. 1–15.
- 28 Kozina V. Ecology and health of the population in the city of Tselinograd in 1964 (the case of infectious hepatitis and typhoid fever outbreak) / V. Kozina, S. Yeleukhanova, Zh. Mazhitova, A. Zhalmurzina, D. Kurbanova // *E3S Web of Conferences*. — 2023. — No. 371. — P. 1–9.

References

- 1 Gosudarstvennyi arkhiv goroda Astany [State Archive of Astana city]. — F. 23. — Op. 3. — D. 44. — L. 1–10 [in Russian].
- 2 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. I-17. — Op. 1. — D. 1632. — L. 1–93 [in Russian].
- 3 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. I-17. — Op. 1. — D. 29040. — L. 1–84 [in Russian].
- 4 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. I-17. — Op. 1. — D. 1289. — L. 1 [in Russian].
- 5 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. I-1. — Op. 20. — D. 6821. — L. 1–10 [in Russian].
- 6 Baroian, O. (1968). *Itogi poluvekovoi borby s infektsiyami v SSSR i nekotorye aktualnye voprosy sovremennoi epidemiologii* [The Results of Half a Century of the Fight Against Infections in the USSR and Some Current Issues in Modern Epidemiology]. Moscow: Medicine [in Russian].
- 7 Aleksanian, A. (1957). *Difteriia: Epidemiologiya, profilaktika* [Diphtheria: Epidemiology and Prevention]. Moscow: Medgiz [in Russian].
- 8 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv nauchno-tekhnicheskoi dokumentatsii [Russian State Archive of Scientific and Technical Documentation]. — F. 47. — Op. 5-1. — D. 10. — L. 152 [in Russian].
- 9 RGANTD [Russian State Archive of Scientific and Technical Documentation]. — F. 47. — Op. 1-1. — D. 10. — L. 1v [in Russian].
- 10 TsGA NTD [Central State Archive of Scientific and Technical Documentation]. — F. 85. — Op. 3-6. — D. 288. L. 1–224 [in Russian].
- 11 GA goroda Astany [State Archive of Astana city]. — F. 23. — Op. 3. — D. 77. — L. 5 [in Russian].
- 12 RGANTD [Russian State Archive of Scientific and Technical Documentation]. — F. 47. — Op. 6-6. — D. 2. — L. 4 [in Russian].
- 13 RGANTD [Russian State Archive of Scientific and Technical Documentation]. — F. 47. — Op. 6-6. — D. 3. — L. 1 [in Russian].
- 14 TsGA NTD [Central State Archive of Scientific and Technical Documentation]. — F. 73. — Op. 2-1. — D. 111. — L. 24 [in Russian].
- 15 GA goroda Astany [State Archive of Astana city]. — F. 23. — Op. 3. — D. 80. — L. 3 [in Russian].
- 16 GA goroda Astany [State Archive of Astana city]. — F. 23. — Op. 3. — D. 81. — L. 1–5 [in Russian].
- 17 GA goroda Astany [State Archive of Astana city]. — F. 23. — Op. 3. — D. 98. — L. 3 [in Russian].
- 18 Titova, A. (1958). *Difteriia* [Diphtheria]. Moscow: Medgiz [in Russian].
- 19 Molchanov, V. (1960). *Difteriia* [Diphtheria]. Moscow: Medgiz [in Russian].
- 20 Kostina, K., & Dardik, F. (1962). O khode kampanii po borbe s difteriei v Kazakhstane [On the status of the campaign against diphtheria in Kazakhstan]. *Zdravookhraneniye Kazakhstana — Healthcare of Kazakhstan*, 22(4), 57–60 [in Russian].
- 21 Favorova, L., Astafyev, N., & Korzhenkova, M. (1988). *Difteriia* [Diphtheria]. Moscow: Medicine [in Russian].
- 22 Vitek, C., & Wharton, M. (1998). Diphtheria in the Former Soviet Union: Reemergence of a Pandemic Disease. *Emerging Infectious Diseases*, 4(4), 539–550.
- 23 Dittmann, S., Wharton, M., Vitek, C., Ciotti, M., Galazka, A., Guichard, S., Hardy, I., Kartoglu, U., Koyama, S., Kreysler, J., Martin, B., Mercer, D., Rønne, T., Roure, C., Steinglass, R., Strebel, P., Sutter, R., & Trostle, M. (2000). Successful Control of Epidemic Diphtheria in the States of the Former Union of Soviet Socialist Republics: Lessons Learned. *Journal of Infectious Diseases*, 181(Suppl. 1), S10–S22.

- 24 Kembabanova, G., Askarova, J., Ivanova, R., Deshevoi, S., Vitek, C., & McNabb, S. J. N. (2000). Epidemic Investigation of Diphtheria, Republic of Kazakhstan, 1990–1996. *Journal of Infectious Diseases*, 181(Suppl. 1), S94–S97.
- 25 Daniyarova, A. B., Amireev, S., Nazhmedenova, A., & Kuatbaeva, A. (2014). Analiz zaboлеваemosti difteriei v Respublike Kazakhstan [Analysis of Diphtheria Incidence in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo meditsinskogo universiteta — Bulletin of the Kazakh National Medical University*, 2(2), 480–483 [in Russian].
- 26 Begaidarova, R., Baigutanova, G., Zharaspaeva, B., Mukasheva, D., & Zhumagulova, R. (2010). O sostoianii vaktsinoppravliaemykh infektsii v Respublike Kazakhstan i Karagandinskoi oblasti [On the status of vaccine-preventable infections in the Republic of Kazakhstan and the Karaganda Region]. *Meditsina i ekologiya — Medicine and ecology*, 3, 116–119 [in Russian].
- 27 Zhalmurzina, A., Mazhitova, Zh., Omurova, J., & Kurumbaeva, G. (2026). Infectious diseases and the causes of their spread in the Akmola region of Kazakh republic (1954–1965). *Medicina Historica*, 10(1), 1–15.
- 28 Kozina, V., Yeleukhanova, S., Mazhitova, Zh., Zhalmurzina, A., & Kurbanova, D. (2023). Ecology and health of the population in the city of Tselinograd in 1964 (the case of infectious hepatitis and typhoid fever outbreak). *E3S Web of Conferences*, 371, 1–9.

Author Information

Aigul Zh. Zhalmurzina — Senior Lecturer, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan; PhD Student, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan, e-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8751-7930>

Zhanna S. Mazhitova (*corresponding author*) — Doctor of Historical Sciences, Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan, e-mail: zhanna013013@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>

Zhangeldy B. Bimoldin — Director of the State Institution «State Archive of Astana City», Astana, Kazakhstan, e-mail: centr.ucheta@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-3784-5006>

Bayan A. Zhumatayeva — Director of the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation, Almaty, Kazakhstan, e-mail: mailto:office@ntd.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3930-5739>

Авторлар туралы мәліметтер

Айгуль Ж. Жалмурзина — аға оқытушы, Астана медицина университеті, Астана, Қазақстан; PhD докторант, Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек, Қырғызстан, e-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8751-7930>

Жанна С. Мажитова (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Астана медицина университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: zhanna013013@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>

Жангельды Б. Бимолдин — «Астана қаласының мемлекеттік архиві» ММ директоры, Астана, Қазақстан, e-mail: centr.ucheta@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-3784-5006>

Баян А. Жуматаева — Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архивінің директоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: mailto:office@ntd.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3930-5739>

Сведения об авторах

Айгуль Ж. Жалмурзина — старший преподаватель, Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан; PhD докторант, Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Бишкек, Кыргызстан, e-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8751-7930>

Жанна С. Мажитова (*автор-корреспондент*) — доктор исторических наук, профессор, Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан, e-mail: zhanna013013@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>

Жангельды Б. Бимолдин — директор ГУ «Государственный архив города Астаны», Астана, Казахстан, e-mail: centr.ucheta@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-3784-5006>

Баян А. Жуматаева — Директор Центрального государственного архива научно-технической документации, Алматы, Казахстан, e-mail: mailto:office@ntd.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3930-5739>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Зауреш Г. Сактаганова^{1*} , Марат З. Утегенов²

¹Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», Кокшетау, Казахстан

(*Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru)

Население Северного Казахстана в 1897–1926 гг.: этнодемографические характеристики (по материалам Акмолинской области/губернии)

В статье поставлена цель — выявить содержание и особенности этнодемографических характеристик населения Акмолинской области в конце XIX — первой четверти XX веков. Объектом исследования стало население четырех уездов Акмолинской области/губернии (Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Петропавловский уезды) по материалам переписей и других источников по Акмолинской области. В данной статье выявляются основные тенденции в трансформационных процессах полиэтнической структуры населения Северного Казахстана в 1897–1926 гг. на материалах Всероссийской переписи 1897 г., дореволюционных Обзоров и советских переписей 1920 и 1926 гг. по Акмолинской области/губернии. Достаточно детально на основе Обзоров Акмолинской области за 1900–1915 гг. проанализированы изменения в численности казахского населения. Проследить изменения в численности русского, украинского и других этнических групп населения за 1900–1910 гг. в Обзорах не представляется возможным, поскольку за эти годы по Акмолинской области не отслеживается этнический состав населения области. Поэтому более подробно изменения в структуре некоренного населения отслежены лишь с 1911 по 1915 гг. по Ведомостям о распределении населения Акмолинской области по национальностям и сословиям из Обзоров области. В заключении выделены две основные тенденции в формировании полиэтнической структуры населения Северного Казахстана (Акмолинской области/губернии), которые совпадают с общеказахстанскими закономерностями в данный отрезок времени в целом: во-первых, резкое уменьшение удельного веса коренного казахского населения и, во-вторых, резкий рост славянского населения в уездах Акмолинской губернии.

Ключевые слова: история Казахстана в первой четверти XX в., население Северного Казахстана, Всероссийская перепись 1897 г., перепись 1920 г., Всесоюзная перепись 1926 г., казахстанское общество, Акмолинская область/губерния, численность населения, национальный состав, этнодемографическая структура.

Зауреш Г. Сактаганова¹, Марат З. Утегенов²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²«Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Көкшетау, Қазақстан

1897–1926 жж. Солтүстік Қазақстан халқы: этнодемографиялық сипаттамалары (Ақмола облысы/губерниясы материалдары негізінде)

Мақаланың мақсаты — XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Ақмола облысы халқының этнодемографиялық сипаттамаларының мазмұны мен ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу нысаны ретінде Ақмола облысына қатысты санақ материалдары мен басқа да дереккөздер негізінде Ақмола облысы/губерниясының төрт уезінің (Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл уездері) халқы алынды. Мақалада 1897 ж. Бүкілресейлік халық санағының және революцияға дейінгі шолулар мен 1920 және 1926 жылдардағы кеңестік халық санақтарының материалдары негізінде 1897–1926-жылдар аралығындағы Солтүстік Қазақстан халқының полиэтностық құрылымының трансформациялық үдерістеріндегі негізгі тенденциялар анықталды. Шолудың негізінде 1900–1915-жылдардағы Ақмола облысындағы қазақ халқы санының өзгеруіне егжей-тегжейлі талдау жасалды. 1900–1910 жылдар аралығындағы орыс, украин және басқа этностық топтар санының өзгерістерін шолу материалдарының негізінде қадағалау мүмкін емес, өйткені, осы кезең бойынша Ақмола облысы халқының этностық құрамы көрсетілмеген. Сондықтан байырғы емес халық құрылымындағы өзгерістер тек 1911–1915-жылдар аралығында Ақмола облысына шолулардағы халықтың ұлттар мен сословиелер бойынша бөлінуі туралы ведомостар негізінде неғұрлым толық қарастырылды. Қорытындыда жалпы қарастырылып отырған кезеңдегі жалпықазақстандық заңдылықтармен сәйкес келетін Солтүстік Қазақстан (Ақмола облысы/губерниясы) халқының полиэтностық құрылымының қалыптасуындағы екі негізгі тенденция айқындалды: біріншісі, байырғы қазақ халқының үлес

салмағының күрт төмендеуі; екіншісі, Ақмола губерниясы уездеріндегі славян халқы санының күрт өсуі.

Кілт сөздер: XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан тарихы, Солтүстік Қазақстан халқы, 1897-жылғы Бүкілресейлік халық санағы, 1920-жылғы халық санағы, 1926-жылғы Бүкілодақтық халық санағы, қазақстандық қоғам, Ақмола облысы/губерниясы, халық саны, ұлттық құрамы, этнодемографиялық құрылымы.

Zauresh G. Saktaganova¹, Marat Z. Utegenov²

¹*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan*

Population of Northern Kazakhstan in 1897–1926: Ethnodemographic Characteristics (Based on the Materials of Akmola Oblast/Guberniya)

The purpose of this article is to identify the content and specific features of the ethnodemographic characteristics of the population of Akmola Oblast in the late nineteenth and the first quarter of the twentieth century. The object of the study is the population of four uyezds of Akmola Oblast/Guberniya (Akmolinsk, Atbasar, Kokchetav, and Petropavlovsk uyezds), examined on the basis of census materials and other sources relating to Akmola Oblast. The article outlines the source base and research methods employed. It identifies the main trends in the transformation of the multiethnic population structure of Northern Kazakhstan in 1897–1926 based on the materials of the 1897 All-Russian Population Census, pre-revolutionary Reviews of Akmola Oblast, and the Soviet population censuses of 1920 and 1926 for Akmola Oblast/Guberniya. Changes in the size of the Kazakh population are analysed in considerable detail on the basis of the Reviews of Akmola Oblast for 1900–1915. It is not possible to trace changes in the size of the Russian, Ukrainian, and other ethnic groups for 1900–1910 using the Reviews, since the ethnic composition of the oblast's population was not recorded for those years. Therefore, changes in the structure of the non-indigenous population are examined in greater detail only for the period from 1911 to 1915, based on the Statements on the Distribution of the Population of Akmola Oblast by Nationality and Estate contained in the Reviews of the oblast. The conclusion identifies two major trends in the formation of the multiethnic population structure of Northern Kazakhstan (Akmola Oblast/Guberniya), which correspond to the general patterns observed throughout Kazakhstan during this period. First, there was a sharp decline in the proportion of the indigenous Kazakh population; second, there was a rapid increase in the Slavic population in the uyezds of Akmola Guberniya.

Keywords: history of Kazakhstan in the first quarter of the twentieth century, population of Northern Kazakhstan, 1897 All-Russian Population Census, 1920 Population Census, 1926 All-Union Population Census, Kazakhstani society, Akmola Oblast/Guberniya, population size, ethnic composition, ethnodemographic structure.

Введение

К проблемам изучения этнодемографической структуры населения Казахстана по материалам первой Всероссийской 1897 г., советской 1920 г. и Всесоюзной 1926 г. переписей населения исследователи обращались достаточно часто. Изучением и анализом социальных и этнодемографических характеристик казахстанского общества в 1920-х — 1930-х гг. занимались советские демографы М.Б. Татимов [1], Ф.Н. Базанова [2], У. Искаков [3] и др. В годы суверенного Казахстана интерес к истории формирования населения республики, в том числе его полиэтнической картины, значительно усилился. В 1990-е — 2000-е гг. появились монографические труды М.Х. Асылбекова, А.Б. Галиева [4-5], А.Н. Алексеенко и Н.В. Алексеенко [6-7], В.В. Козиной [8], А.И. Кудайбергеновой [7], [9], Ж.М. -А. Асылбековой [10], А.М. Жаркеновой [11] и др. Региональные аспекты развития народонаселения в республике в разные исторические отрезки были специальным объектом изучения казахстанских историков М. Сдыкова [12], В.В. Козиной [13] и др., в том числе и в диссертационных исследованиях [14-15].

Этнодемографическая и социальная структура населения Северного Казахстана по материалам Акмолинской области (без Омского уезда) на рубеже веков изучалась историками [2; 38], [11; 100–105], [16; 206–221]. Но несмотря на достаточную разработанность истории изучения казахстанского населения в контексте региональной специфики, в том числе изучения этнических процессов, характеристики народонаселения конкретных областей, например, Северного Казахстана, имеются

определенные лакуны. В целом история формирования полиэтнической структуры одного из многонациональных регионов республики — Северного Казахстана, заслуживает, на наш взгляд, отдельных изысканий. В данной статье поставлена цель — выявить содержание и особенности этнодемографических характеристик населения Северного Казахстана по материалам 4 уездов (Петропавловский, Кокчетавский, Акмолинский и Атбасарский) Акмолинской области в 1897–1926 гг. Объектом исследования стало народонаселение Северного Казахстана на примере материалов переписи 1897 г., дореволюционных Обзоров и советских переписей 1920 и 1926 гг. по Акмолинской области/губернии.

Если уточнять территориальные рамки статьи, то понятие «Северный Казахстан» в хронологических рамках конца XIX — первой четверти XX века мы умышленно ограничиваем определением «Акмолинская область/губерния», не включая территории Кустанайской и Павлодарской областей. Акмолинская область существовала с 1868 г. до 1921 г. в составе 5 уездов, в данной статье мы рассматриваем материалы только по 4 уездам (без Омского уезда), на основе которых и будет создана впоследствии Акмолинская губерния в 1921 г. Акмолинская губерния как административно-территориальная единица Казахской АССР, существовала с 1921 г. до 1928 г. 25 апреля 1921 г. постановлением Чрезвычайной полномочной комиссии ЦИК КАСРР была образована Акмолинская губерния с центром в г. Петропавловске и состояла из уездов бывшей Акмолинской области: Акмолинского (75 волостей), Атбасарского (51 волость), Кокчетавского (63 волости), Петропавловского (44 волости). Постановлением ВЦИК от 3 сентября 1928 г. Акмолинская губерния была ликвидирована [17; 176].

Материалы и методы

Источниковую основу статьи составили материалы трех переписей — первой дореволюционной Всероссийской переписи 1897 г., советской переписи 1920 г. и Всесоюзной переписи 1926 г. по Акмолинской области/губернии. И хотя исследователи указывали, что в дореволюционной переписи (обговаривая определенные допущения и неточности) из-за отсутствия графы «национальность» этническая принадлежность определяется по родному языку, а также отмечали несовершенство первой советской переписи при определении национального состава населения, именно эти переписи дают наиболее верные сведения [2; 37]. Материалы переписи 1897 г. по Акмолинской области были изданы Центральным статистическим комитетом в 1904 г. как том LXXXI. Данное издание содержит разработку количественных характеристик населения по Акмолинской области и включает таблицы I–XXV и еще заглавную и сводную таблицы, одна из которых представляет итоги наличного населения по уездам и городам с процентом грамотности, территории области и плотности населения на 1 кв. версту. Также представлены таблицы с характеристикой населения по уездам и городам, дающие состав населения по полу, возрасту, вероисповедованию, родному языку и сословиям. Нами была использована таблица XIII «Распределение населения по родному языку» [18; 176], которая позволила уточнить этническую составляющую населения по 4 уездам области. Кроме того, были использованы Обзоры Акмолинской области за период 1900–1915 гг., изданные Акмолинским статистическим комитетом. В них имеются приложения к обзору с ведомостями о распределении населения Акмолинской области по национальностям и сословиям за разные годы. Авторами составлены 7 таблиц по годам с характеристикой основных этносов Петропавловского, Кокчетавского, Атбасарского и Акмолинского уездов.

Из изданных материалов первой Всесоюзной переписи 1926 г. использован «Том IX. Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность». Девятый том итогов Всесоюзной переписи населения 1926 г. является сводным томом, заканчивающим публикацию таблиц по РСФСР. Поскольку Казахстан был автономной советской республикой в составе РСФСР, все материалы по регионам КАСРР опубликованы в данном томе. В таблице X «Этнический состав населения отдельных территориальных единиц РСФСР» данного тома даны материалы переписи по всем губерниям Казахской АССР, что позволило нам использовать и анализировать эти материалы.

В статье для обработки и использования источников были задействованы как общенаучные методы, так и специально-исторические. Для сопоставления количественных данных этнических групп населения были использованы проблемно-хронологический, историко-системный, сравнительно-исторический, историко-типологический и другие методы, которые позволили систематизировать, анализировать и сопоставлять материалы по этническим характеристикам

населения 4 уездов Акмолинской области. Применяемые в комплексе методы позволили создать палитру этнической картины северных областей Казахстана за изучаемый период 1897–1926 гг.

Результаты

Конец XIX — первая четверть XX вв. были сложнейшим периодом в контексте трансформации структуры народонаселения, поскольку до 1917 г. регион стал базовым для переселенческой политики в период столыпинских реформ. В период 1917–1920 гг. край был, как и вся страна, охвачен огнем двух революций и Гражданской войны, что неизбежно сказалось на кочевом казахском населении и миграционных процессах оседлых жителей края. В 1920-е — 1930-е гг. республика пережила мощные модернизационные процессы в период социалистической индустриализации, ломку и начало уничтожения традиционной структуры во время сталинской силовой сплошной коллективизации, достаточно масштабные промышленные и агромиграционные процессы, связанные с переселенческой политикой советского государства, стихийное переселение беженцев после карательных акций против восстания 1916 г., в период Гражданской войны и голодных лет 1921-1922 гг. и др. Все это в целом сильно повлияло на формирование этнической картины изучаемого региона.

Для сравнения общеказахстанских тенденций с региональной спецификой проследим изменения полиэтничности (соотношение казахов и русских) в крае в целом. Численность казахов за 20 лет (с 1897 по 1917 гг.) выросла на 222,3 тыс. (с 3392,8 до 3615,1 тысяч), то есть в среднем по 11,1 тыс. в год, а с 1917 по 1926 гг. — на 512,6 тыс., то есть 51,2 тыс. в год, что свидетельствует о низком естественном приросте у казахского населения [10; 33]. Причины исследователи называют общие: высокая детская смертность, низкая рождаемость, полное отсутствие системы здравоохранения в крае, низкая продолжительность жизни населения, сложная социально-политическая и экономическая ситуация, связанная с тяготами и лишениями в годы Первой мировой войны, восстания казахов 1916 г. и жестокого подавления карательными войсками, революции, Гражданской войны, голода и др. Все это привело к тому, что удельный вес казахов сократился в период 1897–1917 гг. на 23,7 % (с 81,8 до 58,0 %), а с 1917 по 1926 гг. вырос всего на 0,5 %, то есть по 0,05 % ежегодно [10; 32-33].

Уже к 1911 г. удельный вес казахов в общей численности населения снизился до 60 %, русские стали составлять 19,6 % всего населения [2; 65]. В 1914 г. удельный вес казахов был 58,5 %, а русских — 29,6 %. Следовательно, за первые 14 лет удельный вес казахов снизился на 14-15 %, русских — поднялся на 10-11 %. За 1911–1914 гг. удельный вес казахов уменьшился еще на 1,5, русского — поднялся на 10 пунктов [4; 43].

Сравнительный анализ общей картины этнодемографической ситуации в Акмолинской области на рубеже веков, с 1897 г. до 1920 г., мы проводим на материалах I Всероссийской переписи 1897 г. (нами взяты данные по 4 уездам) и первой советской переписи 1920 г., Акмолинской губернии с 1920 по 1926 гг. — по I Всесоюзной переписи 1926 г. (Табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Численность населения Акмолинской области/губернии (4 уездов) по I Всероссийской переписи 1897 г. [18; 206–221], по переписи 1920 г. [2; 60–79] и по I Всесоюзной переписи 1926 г. [19; 74]

Националь- ность	по переписи 1897 г.			по переписи 1920 г.			по переписи 1926 г.		
	Чел.	%	Удель. вес, %	Чел.	% в срав с 1897 г.	Удель. вес, %	Чел.	% в срав с 1897 г.	Удель. вес, %
Казахи	389 204	100	66,86	445 247	114,4	37,5	430804	110,68	35,66
Русские	123 517	100	21,22	458 237	370,09	38,5	394114	319,08	32,53
Украинцы	46 785	100	8,03	222 083	474,7	18,7	312338	667,6	25,78
Татары	9 968	100	1,71	19 224	192,8	1,6	18198	182,56	16,31
Немцы	1 476	100	0,25	22 348	1514,0	1,9	21192	1435,7	1,75
Белорусы	170	100	0,02	2 796	1644,7	0,3	8267	4862,9	0,68
Другие	10 949	100	1,18	17 424	159,1	1,5	26639	243,3	2,20
Всего	582 069	100	100	1 187 359	204,0	100	1211552	208,15	100

Анализируя количественный состав населения области/губернии почти за 30 лет, мы фиксируем картину глобальных трансформаций полиэтнической структуры северного региона. В данной таблице кроме первых столбцов с абсолютной численностью этносов за все годы переписей представлены еще 2 столбца с процентами: во втором столбце (после абсолютной численности) дана динамика численности этносов в области/губернии (в столбце данные за 1897 г. указаны как 100 %) и в третьем столбце показан (в процентах) удельный вес каждого этноса по уездам по трем переписям.

Итак, численность населения Акмолинской губернии за межпереписной период (с 1897 по 1920 гг.) выросла более чем в 2 раза. Несмотря на то, что эти годы были периодом острейших политических процессов и событий (Первая мировая война и мобилизация, в том числе рекрутирование на тыловые работы, восстание 1916 г., которое пусть не так масштабно, как в Тургайской и Семиреченской областях, но все же охватило регион, а еще три революции — 1905, февраль и октябрь 1917 гг. и Гражданская война), население выросло значительно. Главным источником пополнения населения за эти годы стали миграции славянского населения как результат российской переселенческой политики, которая использовала Северный Казахстан как один из основных регионов переселения. Если проанализировать динамику изменения численности этнических групп, можно выявить ряд тенденций. Сравним, прежде всего, изменения в трех основных группах (казахов, русских и украинцев) и др.

Если в 1897 г. казахи составляли почти 67 % населения 4 уездов Акмолинской области, к 1917 г. в Акмолинской области казахи составили уже менее половины населения — 40,5 % [11; 100-101], а к 1920 г. — 37,5 %. Наиболее значительно эта тенденция проявилась в двух уездах области — Петропавловском и Кокчетавском, где коренное население стало составлять всего около четверти [20; 164].

Численность казахов за межпереписной период (с 1897 по 1920 гг.) увеличилась всего лишь на 56 043 человека, то есть на 14,4 %. Русское население выросло в 3,7 раза — с 123517 до 458237 человек, став по количеству больше казахского населения на 12 990 человек. Еще более значительно увеличилось украинское население, оно составило 222 083 человека, рост украинцев с конца XIX века произошел почти в 4,7 раз. Среди группы славянского населения можно выделить еще и белорусов. Она также увеличилась, и хотя в целом была немногочисленной (22 348 человек), динамика роста числа белорусов составила 16,45 раз, обогнав почти все этносы по темпам роста. Главной причиной столь существенных перемен стало массовое переселение славянского населения в период столыпинских реформ, когда государство поощряло и содействовало переселению, оказывая помощь в виде дорожной, путевой ссуд, ссуды на хозяйственное устройство и других видов помощи, налоговых льгот и т.п. для переселенцев. Например, только в 1913 г. в среднем на семью переселенца выдали 72,2 рубля, что было по тем временам немалыми деньгами [21; 11].

Исследователи приводят достаточно разноречивые цифры по количеству переселенцев в Акмолинскую область. По одним данным с 1896 по 1906 гг. в пределы Акмолинской области переехало 27 426 семей, включающих 157 876 душ обоего пола и 5 157 одиночек-переселенцев, то есть всего 163 033 человек. В конце XIX — начале XX вв. Акмолинская область по своему историческому и географическому положению играла важную роль среди колонизируемых районов Западной Сибири. С 1894 по 1906 гг. по данным Обзора Акмолинской области за 1913 г. из числа всех переселенцев и ходоков, следовавших в Сибирь, в среднем около 16 % направилось в Акмолинскую область. В 1906 г. в область прибыло 61 771 человек, а в 1908 г. приток переселенцев достиг 140 350 душ обоего пола [22; 10]. В 1913 г. в область прибыло 45 223 переселенца и ходоков, но был и обратный поток — из области выбыло 9 373 переселенца [21; 11].

Что же касается характеристики казахского населения, то его замедленный рост был связан с целым рядом причин, среди которых следует назвать невысокий среднегодовой прирост коренного населения, который в период 1897–1917 гг. составил 0,9 % [20; 126]. Кроме того, среди факторов, влиявших на невысокий естественный прирост, были высокая детская смертность до 1 года среди казахского населения [4; 43], небольшая фертильность казахских женщин, неблагоприятное соотношение полов (на 100 мужчин — 90 женщин), затруднительность браков для бедной части населения, не имевшей возможности уплатить калым и др. Главная причина уменьшения численности коренного населения с 1916 г. по 1920 г., на наш взгляд, была связана с мобилизацией на тыловые работы в 1916 г., гибелью и откочевкой казахского населения Акмолинской области в период 1917–1920 гг. во время революций и Гражданской войны. К сожалению, невозможно

привести точные данные по убыли казахского населения в Акмолинской области, поскольку отсутствуют источники, на основе которых возможно более детально говорить об этих потерях.

Среди других наиболее значимых по количественным характеристикам этносов можно выделить татар и немцев. Татары составили 19 224 человека, увеличившись почти в 2 раза. Количество немцев возросло до 22 348 человек, рост в 1920 г. составил 15-кратное увеличение в сравнении с 1897 г.

К 1926 г. за 6 межпереписных лет (1920–1926 гг.) население Акмолинской области/губернии увеличилось лишь на 24 093 человека (на 2 %), то есть в среднем за год на 4 015 человека. Численность казахов не только не увеличилась, а даже уменьшилась на 14 443 человека (на 3,2 %). Соответственно снизился и удельный вес коренного населения в общей структуре с 37,5 до 35,66 % (почти на 2 %). Данные годы были мирным временем, но тяжелые голодные годы 1921-1922 гг. с высокой смертностью казахов-кочевников и миграцией казахов в последующие годы повлияли на численность коренного населения. Уменьшилась численность и русских к 1926 г. на 64 123 человека (почти на 14 %), также соответственно уменьшился удельный вес — на 6 % (с 38,5 до 32,5 %). Полагаем, что в связи с миграционными процессами и оттоком русского населения за пределы уездов области. Значительно увеличилось число украинского населения: абсолютная численность на 90 255 человек — почти в 1,5 раза (на 40,6 %). Вырос и их удельный вес в этнической структуре Акмолинской губернии с 18,7 почти до 25,8 % (на 7 %). По сравнению с 1897 г. численность украинцев возросла почти в 6,7 раза. Выросла почти в 3 раза и количество белорусов (с 2 796 до 8 267 человек). Славянское население в целом в полиэтнической структуре составило около 60 %. Практически не изменилась численность татарского, немецкого и других групп населения, фактически на прежнем уровне остался и их удельный вес.

Таким образом, мы можем выделить две основные тенденции в формировании полиэтнической структуры населения Северного Казахстана (Акмолинской области/губернии), которые совпадают с общекзахстанскими закономерностями в данный отрезок времени в целом. Во-первых, резкое уменьшение удельного веса коренного казахского населения с 67 % до 37,5 % в 1920 г. и до 35,7 % в 1926 г., то есть в 1,8 и в 1,9 раза соответственно. Во-вторых, резкий рост славянского населения в уездах Акмолинской губернии, удельный вес вырос в 2 раза: к 1920 г. — с 29,3 % до 57,5 % и к 1926 г. — с 57,5 до 59 %. Причем самым значительным по количеству этносом были русские, составившие большую группу, превышающую коренное население в 1920 г. на 12 990 человек; в 1926 г. численность русских стала несколько меньше казахов (на 36 690 человек). Положительное сальдо миграции русского и украинского населения стало одной из основных причин снижения удельного веса коренного населения и изменения соотношения этой этнической группы с другими [4; 43].

Обсуждение

Проследить более подробно динамику изменений численности основных этносов в начале XX в. можно на основе опубликованных источников, в частности, по «Обзорам Акмолинской области за период 1871–1917 гг.», изданных в г. Омске Акмолинским областным статистическим комитетом. Характеризуя казахское население, практически во всех обзорах отмечается: «иногородцами области являются киргизы или «киргиз-кайсаки»... принадлежат «средней орде». По своему складу жизни киргизы составляют совершенно отдельную группу областного населения, с особыми основаниями их хозяйственно-административного устройства. Занимаются они исключительно скотоводством и только немногие земледелием» [22; 15]. Также в обзоре дана краткая характеристика кочевого образа жизни казахов.

Характеризуя движение населения в Акмолинской области к 1900 г., в Обзорах отмечены некоторые тенденции естественного прироста. Хотя речь идет не об этнических характеристиках, а об оседлом и кочевом населении, мы считаем, поскольку абсолютное число казахов в данный период вело кочевой образ жизни (что не исключало у казахов наличия и оседлых жителей), можно применить данный анализ к характеристике и этнических групп. «За 31 год (имеется в виду, с 1869 г. с учреждения Акмолинской области и до 1900 г. — автор) численность населения увеличилась: оседлого на 259 860 душ (или на 255 %) и кочевого на 167 474 душ (или только на 61 %). Прирост оседлого населения шел неравномерно: в первое десятилетие он составлял 15 585 душ, или в год, средним числом, по 1558 душ, во второе же — 33 437 душ, или вдвое больше, а за последние одиннадцать лет — 210 838 душ, или в год по 19 167 душ» [23; 35-36]. Причем отмечено, что прирост оседлого населения особенно заметен с 1879 г., с резким ростом сельского, крестьянского населения с 1749 до 167 958 душ благодаря усилившемуся переселению. Кочевое население области

увеличивалось неодинаково за 30 лет: в первое десятилетие (с 1870 по 1880 гг.) — с 273 000 до 339 000 душ, то есть на 66 000 (или в год на 6 600 душ), в последующее же десятилетие только на 9 520 душ или в 7 раз менее, а с 1890 по 1900 г. включительно увеличение его составило 83 859 душ, или по 8 386 человек в год. И работники областного статистического комитета предложили свою версию объяснения данных показателей. «В течение минувшего 25-летия киргизам (казахам — авторы) пришлось пережить не один тяжелый год, особенно зиму 1879–1880 гг., когда кочевники лишились почти половины своего скота. Этот-то злополучный год и оказал влияние на понижение, как естественного прироста, так и его экономического благосостояния» [23; 36]. Считаем, что указанная причина была не единственной, по которой шло уменьшение естественного прироста казахов. На наш взгляд, среди таких факторов были недостаточно благоприятная экономическая и социально-политическая ситуация, возможно, и усиление переселенческого движения и др.

Проанализируем численность казахского населения в северном регионе Казахстана (по материалам 4 уездов Акмолинской области) за период с 1900 по 1915 гг. (Табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Численность казахов в 4 уездах Акмолинской области по материалам Обзоров [23; 5-6], [24; 5], [25; 85-86],[26; 79–81]

Годы Уезды	1900		1905		1910		1911		1912	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавловский	68211	100	76064	111,5	85063	124,7	84937	124,52	86240	126,43
Кокчетавский	75631	100	86950	114,9	94402	124,8	97404	128,78	99195	131,16
Атбасарский	74152	100	82382	111,1	88067	118,8	91545	123,45	92884	125,56
Акмолинский	117979	100	187378	158,8	201270	170,6	208858	177,02	215795	182,90
Всего по 4 уездам	335973	100	432774	128,8	468802	139,5	482744	143,7	494114	147,07

Годы Уезды	1913		1914		1915	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавловский	86790	127,23	97922	143,6	108299	158,8
Кокчетавский	101351	134,00	94769	125,3	95432	126,1
Атбасарский	94579	127,54	99720	134,5	107919	145,5
Акмолинский	218825	185,48	217974	184,8	219463	186,0
Всего по 4 уездам	501545	149,28	510385	151,9	531113	158,08

Данные таблицы 2, составленной по материалам 8 обзоров за разные годы по 4 уездам Акмолинской области (Петропавловский, Кокчетавский, Акмолинский и Атбасарский уезды), позволяют выделить некоторые тенденции в динамике численности казахского населения. По 4 уездам области (мы не включали данные по Омскому уезду) менее всего численность казахов увеличилась за 15 лет в Кокчетавском уезде — всего на четверть (26,1 %); максимальное увеличение было характерно для Акмолинского уезда на 86 %. С чем связана такая разница прироста в этих уездах, выявить достаточно сложно, но предполагаем, что она могла быть связана с кочевым образом жизни казахов (недоучет и др.) и/или миграцией казахского населения за пределы данного уезда.

Анализируя составленную нами по Обзорам таблицу 2, мы можем отследить некоторые особенности прироста среди казахов. Поскольку верифицировать источники достаточно сложно и нет материалов, позволяющих уточнить/сравнить данные Обзоров, а также предполагая, что в дореволюционный период не было задачи у областного статистического комитета исказить эти данные, позволим себе выявлять основные тенденции в формировании полиэтнической структуры Акмолинской области на основе имеющихся материалов. За пятилетние отрезки времени с 1900 по 1915 гг. в численности казахов произошел определенный прирост. С 1900 до 1905 гг. — на 28,8 %, то есть за 5 лет она увеличилась на 96 801 человек, в среднем 19 360 казахов в год. В 1905–1910 гг. — на 10,7 %, то есть за 5 лет — 36 028 и 7 205 соответственно. С 1910 по 1915 г. — на 18,58 %, то есть за 5 лет — на 62 311 в целом и 12 462 в среднем за год. Причем этот рост выпал на 4 года: с 1910 по 1914 гг. произошла некоторая более значительная динамика роста численности казахского населения — на 12,4 %, то есть за 4 года — 41 583 и 10 395 человек в среднем в год. С 1910 по 1911 гг. численность казахов выросла на 13 942 человек, за 1911-1912 гг. — 11 370, за 1912-1913 гг. — 7 431, с 1913 по 1914 — 8 840 человек. С 1914 по 1915 гг. — то есть за 1 год произошло увеличение казахского

населения на 20 728 человек, на 6,18 % (в сравнении с 1914 г.). Таким образом, самые благоприятные для более высокого прироста казахского населения были 1900–1905 гг., 1910–1911 и 1914–1915 гг. Итак, именно за первое 5-летие произошел значительный рост казахов в сравнении с предыдущими пятилетками. В 1900–1905 гг. прирост казахов был в 2,7 раза выше, чем в 1905–1910 гг. и в 1,5 раза выше, чем в 1910–1915 гг. В первое сравнительное пятилетие резкий рост казахского населения был связан с относительно благоприятными обстоятельствами во внешней среде (мирные годы, отсутствие массового изъятия земель и массового крестьянского переселения и др.). Несколько сложнее выявить причины более высокого роста численности казахов в 1914–1915 гг. (социально-политическая ситуация была не столь благоприятной, это было еще продолжение российской переселенческой политики, периоды «колониального кризиса» и подъема национально-демократического движения в казахской степи, начало Первой мировой войны и др.). Но цифры Обзоров демонстрируют именно такую тенденцию.

Удельный вес казахского населения в 1915 г. в области (включая Омский уезд) был выше других этнических групп — 37,5 % (592 332 человека), украинцы составили 28 % (443 113 человек), русские — 26,0 % (425 474 человека). Сравнивая удельный вес казахов с численностью населения Акмолинской области без Омского уезда (1 196 892 человека), можно констатировать, что казахи составили 44,6 % (533 307 казахов), то есть процент казахов в 4 уездах Акмолинской области был выше более чем на 7 %. Если же сравнивать данные с материалами переписи 1920 г., мы видим значительное уменьшение численности казахского населения в 4 уездах, изменился и удельный вес коренного населения в 1920 г. Если в 1915 г. казахов было 533 307 человек (Табл. 2), то в 1920 г. — 445 245 человек (Табл. 1), то есть за 4-5 лет численность уменьшилась на 88 062 человека, то есть за 5 лет не только не было естественного прироста, но даже произошло уменьшение общей совокупности казахского населения на 88 060 человек (на 16,5 %). Как уже отмечалось, предполагаем, что уменьшение казахского населения было связано с событиями трех революций, Гражданской войны и гибелью, а также откочевками коренного населения за пределы области в период 1916–1920 гг.

В 1900 г. численность коренного населения в городах была весьма незначительной: в г. Петропавловске она составила 2 168 человек (из 21 749 человек — около 10 %), в г. Кокчетаве — 158 (из 5 944 — 2,7 %), в г. Атбасаре — 134 (из 2 625 — 5,1 %), в г. Акмолинске — 1935 казахов (из 8 758 — 22 %) [23; 2]. Самым «казахским» был Акмолинск, но и в нем лишь 1 из 4 горожан были казахи. В 1915 г. численность коренного населения в городах была также весьма незначительной: в г. Петропавловске она составила 5 678 (из 65 230 человек — 8,7 %), в г. Кокчетаве — 398 (из 9 450 — 4,2 %), в г. Атбасаре — 706 (из 3 774 горожан — 18,7 %), в г. Акмолинске — 4 702 казаха (из 14 340 — 32,8 %) [26; 83–84]. Наибольшее число горожан в 1915 г. было в г. Акмолинске — каждый третий городской житель был казахом. В 1915 г. в целом казахи-горожане составили 11 484 человека (чуть более 2,1 %). Таким образом, абсолютное большинство коренного населения вело кочевой и полукочевой образ жизни. К сожалению, обзоры по данной области после 1915 г. не издавались. Поэтому отследить численность казахского населения за 1916–1919 гг. нам не удалось.

Проследить изменения в численности русского и украинского населения за 1900–1910 гг. в Обзорах не представляется возможным, поскольку за эти годы по Акмолинской области не отслеживается этнический состав населения области. Имеются данные по колонизации области (без выделения уездов) за 1896–1905 гг. За десятилетие крестьянская колонизация в области выразилась данными, представленными в таблице 3. Этнических характеристик приехавших в Акмолинскую область переселенцев нет в Обзорах, но, безусловно, переселенцами было в основном европейское население, среди которого наиболее значительную группу составила славянская группа (преимущественно русские и украинцы).

Т а б л и ц а 3

Крестьянская колонизация Акмолинской области по материалам Обзоров [24; 9]

Годы	Селений		Мужчины		Женщины		Итого	
	Кол.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
1897	134	100	59607	100	53642	100	113249	100
1898	138	103	64252	108	58059	108	122311	108
1899	150	112	69857	117	64567	120	134424	119
1900	200	149	83033	139	77057	144	160090	141
1901	206	154	87898	147	81417	152	169315	150

1902	217	162	90613	152	82454	154	173067	153
1903	233	174	96317	162	90303	168	186620	162
1904	248	185	105489	177	98282	183	203771	180
1905	260	194	105938	178	99577	186	205515	182

Характеризуя особенности этнического расселения в 1905 г., можно отметить, что северные уезды Акмолинской области (Омский, Петропавловский и Кокчетавский), «занимающие немногим более 1/3 всего пространства области и имеющие 63,7 % всего населения области, являются почти вчетверо более населенными, нежели южные уезды»; кроме того, в южных уездах (Атбасарском и Акмолинском) «по обширности занимаемого ими пространства, незначительному % оседлого населения (около 20 %) и численному преобладанию кочевников, представляет еще некоторый простор для развития той своеобразной культуры, которую представляет собою кочевая жизнь киргиза-скотовода» [24; 2]. Таким образом, можно резюмировать, что более 80 % населения (поскольку среди казахов были и оседлые жители) Атбасарского и Акмолинского уездов составляли казахи.

Характеристика населения Акмолинской области по этническим параметрам дана в Обзорах только с 1911 г. Рассмотрим динамику 8 этнических групп (русских, украинцев, немцев, татар и др.) населения в Акмолинской области с 1911 по 1915 г. Славянское население (преимущественно русские и украинцы, поскольку белорусов было немного) составляло среди некоренных жителей наибольшее число; немцы, татары и мордва были в Акмолинской области более крупными группами в сравнении с другими.

Т а б л и ц а 4

Численность великороссов (русских) в 4 уездах Акмолинской области по материалам Обзоров [27; 80-81], [28; 80-81], [21; 90-91], [27; 85-86], [25; 82-83]

Годы Уезды	1911		1912		1913		1914		1915	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавловский	104504	100	103348	98,9	102536	98,1	98562	94,3	94571	90,4
Кокчетавский	124220	100	124822	100,5	130983	105,4	105769	85,1	108460	87,3
Атбасарский	17963	100	17634	98,2	18143	101,0	10602	59,0	10907	60,7
Акмолинский	37570	100	38708	103,0	39436	106,7	20797	55,4	23386	62,2
Всего по 4 уездам	284257	100	284512	100,09	291098	102,4	235730	82,9	237324	83,5

Сравнительный анализ данных по таблице 4 позволяет заметить определенные изменения в динамике русского населения: с 1911 г. оно почти не меняется к 1912 г., и происходит его незначительный рост к 1913 г. (всего на 2,4 %). Хотя фактически до 1912 г. включительно шел процесс активного переселения в казахскую степь крестьянства из центральных и др. районов Российского государства, однако мы фиксируем незначительный рост русского населения. Резкое уменьшение русского населения в 1914 г. (на 17,1 %) было связано, на наш взгляд, с мобилизацией на фронт в начале Первой мировой войны, а также некоторым оттоком русского населения в места исхода. Уменьшение общей совокупности русских в большей степени (почти в 2 раза) после 1913 г. произошло в Акмолинском и Атбасарском уездах, в которых в целом преобладало коренное население.

Т а б л и ц а 5

Численность малороссов (украинцев) в 4 уездах Акмолинской области по материалам Обзоров [27; 80-81], [28; 80-81], [21; 90-91], [25; 85-86], [26; 82-83]

Годы Уезды	1911		1912		1913		1914		1915	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавловский	87499	100	88907	101,6	88985	100,7	87104	99,5	85965	98,2
Кокчетавский	83441	100	84591	101,4	89122	106,8	124854	149,6	127903	153,2
Атбасарский	40319	100	40922	101,5	42795	106,1	50081	124,2	46373	115,0
Акмолинский	64068	100	65004	101,5	65858	102,8	82487	128,7	71441	111,5
Всего по 4 уездам	275327	100	279424	101,5	286760	104,2	344526	125,1	331682	120,5

Анализ таблицы 5 позволяет проследить динамику изменений в численности еще одной крупной славянской группы — малороссов или украинцев. В отличие от русских число украинцев за 5-летие в целом не уменьшается в 4 уездах Акмолинской области и к 1915 г. оно увеличилось на 56 355 человек, в среднем на 11 271 человек в год. Но если просчитать по годам, динамика роста нестабильная. За 1911-1912 гг. рост украинцев составил 4 097 человек, за 1912-1913 — 7 336 человек. За 1 год, с 1913 по 1914 г. произошел резкий скачок в численности малороссов (с 344 526 до 331 682 человек) на 57 766 (на 20 % с предыдущим годом), а уже за 1914-1915 гг. число украинцев уменьшилось на 12 844 человека (на 5 %). Предполагаем, что уменьшение украинского населения было связано также с мобилизацией на фронт и, возможно, с некоторым оттоком украинского населения из региона. Таким образом, в общей картине славянских групп имеются определенные различия: более значительный рост украинского населения в сравнении с русским в данных уездах.

В таблице 6 отслежены изменения в численности 6 наиболее крупных этносов — белорусов, немцев, татар, поляков, мордвы и сартов. Остальные этнические группы весьма малочисленны или же их характеристика отсутствует в Обзорах.

Т а б л и ц а 6

**Численность других этносов в 4 уездах Акмолинской области по материалам Обзоров
[27; 80-81], [28; 80-81], [25; 85-86], [26; 82-83]**

Этносы Уезды	белорусы				немцев				татар			
	1911		1915		1911		1915		1911		1915	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавлов.	Нет данных	Нет данных	104	Нет данных	2197	100	1994	90,7	8900	100	14757	165,8
Кокчетавский	Нет данных	Нет данных	738	Нет данных	5678	100	6202	109,2	2317	100	3176	137,0
Атбасарский	Нет данных	Нет данных	Нет данных	Нет данных	27	100	993	3677,8	684	100	835	122,0
Акмолинский	Нет данных	Нет данных	3713	Нет данных	10988	100	9789	89,1	3947	100	2398	60,8
Всего в 4 уездах	Нет данных	Нет данных	4555	Нет данных	18890	100	18978	100,46	15848	100	21166	133,6

Этносы Уезды	поляки				мордва				сарты			
	1911		1915		1911		1915		1911		1915	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавловск	489	100	9806	2005,3	6992	100	9125	130,5	Нет данных	Нет данных	893	Нет данных
Кокчетавский	201	100	149	74,1	6202	100	15615	251,8	Нет данных	Нет данных	125	Нет данных
Атбасарский	36	100	4	11,1	128	100	101	78,9	Нет данных	Нет данных	34	Нет данных
Акмолинский	3	100	163	5433,3	1764	100	1764	100	Нет данных	Нет данных	1574	Нет данных
Всего в 4 уездах	729	100	10122	1388,5	15086	100	26605	176,4	Нет данных	Нет данных	2626	Нет данных

Численность белорусов в Обзорах дана лишь за 1915 г. и составила всего 4 555 человек, причем к 1920 г. их число уменьшилось почти вдвое (2 796 человек). Количество немцев, почти не изменилось за 5-летие (выросло на 0,46 %). Более чем на треть выросло количество татар (на 33,6 %), на 76,4 % возросло число мордвы. Резко возросло с 1911 г. к 1915 г. количество поляков — почти в 14 раз. Число мордвы увеличилось на 76 % и составило в 1915 г. 26 605 человек. Данные только за 1915 г. позволили зафиксировать 2626 сартов в 4 уездах Акмолинской области. Евреи и цыгане, зафиксированные в Обзорах за 1915 г., составляют мизерное число. Другие народности, проживавшие в 4 уездах Акмолинской области, составили всего 2 834 человека [28; 82-83].

Таблица 7 позволит представить этническую картину в целом в Акмолинской области (без Омского уезда) в 1915 г. в разрезе 4 уездов (Петропавловский, Кокчетавский, Атбасарский, Акмолинский уезды).

Т а б л и ц а 7

Численность основных этносов в 1915 г. в 4 уездах Акмолинской области по материалам Обзоров [22; 90-91], [27; 85-86], [28; 82-83]

Этносы Уезды	всево		казахи		русские		украинцы		немцы	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавловский	333156	100	108299	32,5	94571	28,4	85965	25,8	1994	0,6
Кокчетавский	364400	100	95432	26,18	108460	29,76	127903	35,09	6202	1,70
Атбасарский	167475	100	107919	64,43	10907	6,51	46373	27,68	993	0,59
Акмолинский	336802	100	219463	65,071	23386	6,94	71441	21,21	9789	2,90
Всего по 4 уездам	1201833	100	531113	44	237324	19,7	331682	27,5	18978	2,2

Этносы Уезды	татары		мордва		белорусы		поляки		другие	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Петропавловский	14757	4,4	9125	2,74	104	0,07	9806	2,94	8535	2,55
Кокчетавский	3176	0,87	15615	4,28	738	0,2	149	0,004	6725	1,9
Атбасарский	835	0,49	101	0,006	-	-	4	0,002	343	0,292
Акмолинский	2398	0,71	1764	0,52	3713	1,1	163	0,048	4685	1,502
Всего по 4 уездам	21166	1,7	26605	2,2	4555	0,3	10122	0,8	20288	1,6

По представленным материалам можно видеть, что казахи преобладали в 2 уездах (Акмолинском и Атбасарском), менее всего казахов проживало в Кокчетавском уезде, лишь каждый четвертый житель был казахом, в Петропавловском — каждый третий. Самыми многочисленными в Кокчетавском уезде были украинцы, затем — русские. Украинцы составляли достаточно высокий процент в Атбасарском и Петропавловском уездах. Немцев более всего проживало в Акмолинском уезде, но даже там их удельный вес был весьма незначительным. Татары и поляки жили преимущественно в Петропавловском уезде, мордва — в Кокчетавском.

Итак, изменения в этнической структуре Северного Казахстана (в 4 уездах Акмолинской области) с 1911 по 1920 гг. можно проследить по таблице 8.

Т а б л и ц а 8

Численность основных этносов в 1911, 1915 и 1920 гг. в 4 уездах Акмолинской области по материалам Обзоров [27; 80-81], [28; 80-81], [21; 90-91], [25; 85-86], [26; 82-83]

Этносы Годы	всево		казахи		русские		украинцы		немцы	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
1897	582069	100	389204	66,86	123517	21,22	46785	8,03	1476	0,25
1911	1100220	100	482744	43,87	321827	29,25	275327	25,02	18890	1,71
1915	1201833	100	531113	44,19	237324	19,74	331682	27,59	18978	1,57
1920	1187459	100	445 247	37,49	458 237	38,58	222 083	19,85	22 348	1,88

Этносы Годы	татары		белорусы		другие	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
1897	9968	1,71	170	0,02	10949	1,88
1911	8900	0,80	Нет данных	Нет данных	1532	0,14
1915	21166	0,18	4555	0,38	18094	1,50
1920	19 224	1,62	2 796	0,23	17 424	2,07

Сравнение данных по таблице 8 позволяет отследить процесс формирования этнической структуры и удельный вес основных этносов в Северном Казахстане (по 4 уездам Акмолинской области). Численность казахов выросла всего на 14 % (с 389 204 до 445 247 человек).

Заключение

Таким образом, удельный вес казахов за 23 года резко меняется, уменьшившись почти вдвое: с 1897 г. по 1920 г. он падает почти на 30 % (с 66,86 до 43,87 %). С 1911 г. по 1915 г. процент коренного населения увеличивается всего на 0,3 % (с 43,87 % до 44,19 %), а к 1920 г. В сравнении с 1915 г. опускается на 6,7 %, составив всего 37,49 %.

Резкие колебания в росте и удельном весе характерны для русского населения: с 1897 по 1920 г. численность русского населения выросла в 3,7 раза (почти в 4 раза), а удельный вес русских вырос почти вдвое (с 21,22 % до 38,58 %). С 1911 по 1915 г. как численность, так и удельный вес резко снижаются на 9,51 %, а в 1920 г. рост составил 18,84 %. По переписи 1920 г. число и удельный вес казахского и русского населения несколько выравниваются, как по фактической численности, так и по удельному весу, с некоторым превышением русских на 12 990 человек и на 4 %.

Обратные тенденции характерны для украинцев: с 1897 по 1920 г. численность украинцев возрастает в 4,7 раза — до 222 083 человек. Но, несмотря на значительную положительную динамику за 23 года, в межпереписной период произошли сильные колебания как в численности, так и в процентном соотношении. Число украинского населения резко выросло с 1897 по 1911 г. — почти в 6 раз (на 228 542 человека) и вместо 8 % составило более 25 %, то есть каждый четвертый северо-казахстанец был украинцем. К 1915 г. украинцев становится 331 681, увеличившись за 4 года на 56 355 человек. Но в 1920 г. численность украинцев снизилась на 109 599 человек, а и их удельный вес с 27,59 % до 19,85 % (на 7,74 %). И если в 1915 г. число и удельный вес (на 94 358 человек и 7,85 %) превышали русских в 4 уездах Акмолинской области, занимая 2 место после казахов в этнической структуре. Но после 1915 г. их число и удельный вес резко снизились, уступив русскому населению 2 место. Резкий рост был характерен для немечского населения в период с 1897 по 1911 гг., их численность выросла в 12,9 раз (с 1476 до 18890 человек) и потом некоторый рост был характерен для периода 1915–1920 гг. (на 3370 человек, с 18978 до 22348 человек).

В динамике остальных этносов не было практически сильных колебаний и шел незначительный, постепенный рост татар, белорусов и других этнических групп, составлявших в общей этнической палитре немногим более или менее 1 %. Таким образом, нами выделены ряд особенностей и тенденций, характерных для формирования этнических характеристик Петропавловского, Кокчетавского, Атбасарского и Акмолинского уездов Акмолинской области. В росте численности коренного населения, таким образом, самые благоприятные для более высокого прироста казахского населения были 1900–1905 и 1914–1915 гг.; для русского населения — прирост (в первую очередь, за счет переселения) шел активно до 1911 г. и немного в 1913 г.; для украинцев — 1913–1914 гг. В период столыпинской реформы удельный вес казахского населения, несмотря на незначительный прирост, стабильно шел на понижение.

В 1920–1926 гг. население Акмолинской области/губернии увеличилось незначительно (на 2 %). Численность же коренного населения уменьшилась на 3,2 %. Соответственно снизился и удельный вес казахов в общей структуре до 35,7 % из-за высокой смертности и миграции казахов. Несколько уменьшилась (на 14 %) численность русского населения к 1926 г., уменьшился и их удельный вес до 32,5 % в связи с миграционными процессами и оттоком русского населения за пределы области. Значительно увеличилось число украинского населения (на 40,6 %) и вырос их удельный вес в этнической структуре Акмолинской губернии на 7 %. В целом славянское население в полиэтнической структуре составило около 60 %. Практически не изменилась численность и удельный вес других этнических групп населения.

Таким образом, мы можем выделить две основные тенденции в формировании полиэтнической структуры населения Северного Казахстана (Акмолинской области/губернии), которые совпадают с общекзахстанскими закономерностями в данный отрезок времени в целом. Во-первых, резкое уменьшение удельного веса коренного казахского населения и, во-вторых, резкий рост славянского населения в уездах Акмолинской губернии.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН AP23488158 «История формирования полиэтнического состава населения и процесс нацестроительства в Северном Казахстане (конец XIX — XX в.)» ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024–2026 гг.

Список литературы

- 1 Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика (социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки) / М.Б. Татимов. — Алма-Ата: Наука, 1978. — 144 с.

- 2 Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект) / Ф.Н. Базанова. — Алма-Ата: Казахстан, 1987. — 156 с.
- 3 Исаков У. Города Казахстана. Проблемы социально-экономического развития / У. Исаков. — Алма-Ата: Наука, 1985. — 158 с.
- 4 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980) / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. — Алматы: Ғылым, 1991. — 192 с.
- 5 Асылбеков М.Х. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939–1959 жж.) / М.Х. Асылбеков, А.И. Құдайбергенова. — Алматы: Өркениет, 2005. — 160 б.
- 6 Алексеенко В.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897–1997 гг.) / В.Н. Алексеенко, А.Н. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: Полиграфия, 1999. — 156 с.
- 7 Алексеенко Н.В. Историческая демография Казахстана / Н.В. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ, 2001. — 68 с.
- 8 Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX — начало XXI вв.) / В.В. Козина. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 130 с.
- 9 Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы көші-қон үрдістерінің тарихи демографиялық қыры (1917–1991) / А.И. Құдайбергенова. — Алматы: Елтаным, 2011. — 416 б.
- 10 Асылбеков М.-А.Х. Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926–1939 гг.: монография / М.-А.Х. Асылбеков, Ж.М. Асылбекова. — Алматы: Қазақ университеті, 2023. — 146 с.
- 11 Жаркенова А.М. Социально-демографическое развитие населения Казахстана по итогам переписей 1897 и 1939 гг.: историко-компаративный анализ: монография / А.М. Жаркенова. — Астана: ТОО «Типография мастер ПО», 2015. — 203 с.
- 12 Сдыков М.Н. Формирование населения Западного Казахстана в 18–19 веках / М.Н. Сдыков. — Алматы: Ғылым, 1996. — 220 с.
- 13 Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX в. — 30-е года XX в.). / В.В. Козина. — Алматы: Өркениет, 2000. — Кн. 1. — 144 с.
- 14 Есимова А.Б. Демографические процессы в Казахстане в годы Великой Отечественной войны: политические, социально-экономические и культурные аспекты: дис. ... канд. ист. наук / А.Б. Есимова. — Москва, 1999. — 194 с.
- 15 Кожакеева Л.Т. Социально-демографическое развитие населения городов Южного Казахстана во второй половине XIX — начале XXI вв.: автореферат дис. ... д-ра ист. наук / Л.Т. Кожакеева. — Алматы, 2010. — 47 с.
- 16 Сактаганова З.Г. Социальная и этнодемографическая характеристика населения Акмолинской области по материалам Первой Всероссийской переписи 1897 года / З.Г. Сактаганова, М.З. Утегенов, А.Т. Шукеева // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2025. — Т. 30, № 1 (117). — С. 206–221
- 17 Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1975 г. — Алма-Ата: Казахстан, 1975. — 6-е изд. — 176 с.
- 18 Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи 1897 г. LXXXI. Акмолинская область. Издание Центрального статистического Комитета Министерства Внутренних дел / под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб(б): Центральная типо-литография М.Я. Минкова, 1904. — 221 с.
- 19 Всесоюзная перепись 1926 года. Том IX. Российская социалистическая Федеративная Советская Республика. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. — М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929 г. — 215 с.
- 20 Бекмаханова Н. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX в. — 1917 г.) / Н. Бекмаханова. — Москва: [б. и.], 1986. — 248 с.
- 21 Обзор Акмолинской области за 1913 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1914. — 91 с.
- 22 Обзор Акмолинской области за 1910 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1911. — 60 с.
- 23 Обзор Акмолинской области за 1900 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1901. — 96 с.
- 24 Обзор Акмолинской области за 1905 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1907. — 71 с.
- 25 Обзор Акмолинской области за 1914 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1915. — 87 с.
- 26 Обзор Акмолинской области за 1915 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1917. — 142 с.
- 27 Обзор Акмолинской области за 1911 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1912. — 85 с.
- 28 Обзор Акмолинской области за 1912 год. — Омск: тип. Акмолинского областного правления, 1913. — 81 с.

References

- 1 Tatimov, M.B. (1978). *Razvitie narodonaseleniia i demograficheskaiia politika (sotsialno-filosofskie aspekty sistemnogo izucheniia i kompleksnoi razrabotki)* [Population development and demographic policy (social and philosophical aspects of systematic study and complex development)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 2 Bazanova, F.N. (1987). *Formirovanie i razvitie struktury naseleniia Kazakhskoi SSR (natsionalnyi aspekt)* [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR (national aspect)]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].

- 3 Iskakov, U. (1985). *Goroda Kazakhstan. Problemy sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia* [Cities of Kazakhstan. Problems of socio-economic development]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 4 Asylbekov, M.Kh., & Galiev, A.B. (1991). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980)* [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 5 Asylbekov, M.Kh., & Kudaibergenova, A.I. (2005). *Qazaqstan khalqynyn aleumettik-demografiialyq zhafdayy (1939–1959 zhzh.)* [Socio-demographic situation of the people of Kazakhstan (1939–1959)]. Almaty: Orkeniet [in Kazakh].
- 6 Alekseenko, V.N., & Alekseenko, A.N. (1999). *Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897–1997 gg.)* [Population of Kazakhstan for 100 years (1897–1997)]. Ust-Kamenogorsk: Poligrafia [in Russian].
- 7 Alekseenko, N.V. (2001). *Istoricheskaia demografiia Kazakhstana* [Historical demography of Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo Vostochno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 8 Kozina, V.V. (2007). *Demograficheskaia istoriia Kazakhstana (konets XIX — nachalo XXI vv.)* [Demographic history of Kazakhstan (late 19th — early 21st centuries)]. Karaganda: Izdatelstvo Karadinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 9 Kudaibergenova, A.I. (2011). *Qazaqstandagy koshi-qon urdisterinin tarikhi demografiialyqyry (1917–1991)* [Historical demographic aspect of migration processes in Kazakhstan (1917–1991)]. Almaty: Eltany [in Kazakh].
- 10 Asylbekov, M.-A. Kh., & Asylbekova, Zh.M.-A. (2023). *Sotsialno-demograficheskoe razvitie naseleniia Kazakhstana v 1926–1939 gg.: monografiia* [Socio-demographic development of the population of Kazakhstan in 1926–1939: monograph]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 11 Zharkenova, A.M. (2015). *Sotsialno-demograficheskoe razvitie naseleniia Kazakhstana po itogam perepisei 1897 i 1939 gg.: istoriko-komparativnyi analiz: monografiia* [Socio-demographic development of the population of Kazakhstan according to the census results of 1897 and 1939: historical and comparative analysis: monograph]. Astana: TOO «Tipografiia master PO» [in Russian].
- 12 Sdykov, M.N. (1996). *Formirovanie naseleniia Zapadnogo Kazakhstana v 18-19 vekakh* [Formation of the population of Western Kazakhstan in the 18-19 centuries]. Almaty: Galym [in Russian].
- 13 Kozina V.V. (2000). *Naselenie Tsentralnogo Kazakhstana (konets XIX v. — 30-e goda XX v.)* [Population of Central Kazakhstan (end of XIX century — 30 years of XX century)]. Almaty: Orkeniet [in Russian].
- 14 Esimova, A.B. (1999). *Demograficheskie protsessy v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: politicheskie, sotsialno-ekonomicheskie i kulturnye aspekty* [Demographic processes in Kazakhstan during the Great Patriotic War: political, socio-economic and cultural aspects]. *Extended abstract of Candidate thesis*. Moscow [in Russian].
- 15 Kozhakeeva, L.T. (2010). *Sotsialno-demograficheskoe razvitie naseleniia gorodov Yuzhnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX — nachale XXI vv.* [Socio-demographic development of the population of the cities of Southern Kazakhstan in the second half of the 19th — the beginning of the 21st century]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 16 Saktaganova, Z.G., Utegenov, M.Z., & Shukeeva, A.T. (2025). *Sotsialnaia i etnodemograficheskaia kharakteristika naseleniia Akmolinskoi oblasti po materialam Pervoi Vserossiiskoi perepisi 1897 goda* [Social and ethnodemographic characteristics of the population of the Akmola region according to the materials of the First All-Russian Census of 1897]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy*, 30, 1(117), 206–221 [in Russian].
- 17 (1975). *Kazakhskaiia SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 ianvaria 1975 g.* [Kazakh SSR. Administrative-territorial division as of January 1, 1975. 6th ed]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 18 Troinitskogo, N.A. (Eds.). (1904). *Pervaia Vseobshchaia Perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. LXXXI. Akmolinskaia oblast. Izdanie Tsentralnogo statisticheskogo Komitete Ministerstva Vnutrennikh del* [First General Census of the Russian Empire, 1897, Part LXXXI. Akmola Region. Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs]. Saint Petersburg: Tsentralnaia tipo-litografiia M.Ya. Minkova [in Russian].
- 19 (1929). *Vsesoiuznaia perepis 1926 goda. Rossiiskaia sotsialisticheskaiia Federativnaia Sovetskaia Respublika. Otdel I. Narodnost. Rodnoi yazyk. Vozrast. Gramotnost* [All-Union Census of 1926. Russian Socialist Federative Soviet Republic. Section I. Nationality. Native Language. Age. Literacy]. Volume IX. Moscow: Izdanie TsSU Soiuza SSR [in Russian].
- 20 Bekmakhanova, N. (1986). *Mnogonatsionalnoe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v epokhu kapitalizma (60-e gg. XIX v. — 1917 g.)* [Multinational Population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Era of Capitalism (1860s — 1917)]. Moscow: [b. i.] [in Russian].
- 21 (1914). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1913 god* [Review of Akmola Oblast for 1913]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 22 (1911). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1910 god* [Review of Akmola Oblast for 1910]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 23 (1901). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1900 god* [Review of Akmola Oblast for 1900]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 24 (1907). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1905 god* [Review of Akmola Oblast for 1905]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 25 (1915). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1914 god* [Review of Akmola Oblast for 1914]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 26 (1917). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1915 god* [Review of Akmola Oblast for 1915]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].

27 (1912). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1911 god* [Review of Akmola Oblast for 1911]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].

28 (1913). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1912 god* [Review of Akmola Oblast for 1912]. Omsk: tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].

Сведения об авторах

Зауреш Г. Сактаганова (*автор-корреспондент*) — доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Марат З. Утегенов — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова», Кокшетау, Казахстан, e-mail: utegenov.marat02@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Авторлар туралы мәліметтер

Зауреш Г. Сактаганова (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының докторы, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Марат З. Утегенов — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, тарих кафедрасының меңгерушісі, «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: utegenov.marat02@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Author Information

Zauresh G. Saktaganova (*corresponding author*) — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology, and Kazakhstan History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Marat Z. Utegenov — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: utegenov.marat02@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Майсара Ж. Бекмагамбетова^{*} , Руслан К. Бекмагамбетов , Гаухар З. Балгабаева

Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан
(*Автор-корреспондент. E-mail: maisara75@mail.ru)

От выборности к административному контролю: реализация Степного положения 1891 г. в Тургайской области

В статье рассматриваются особенности реализации «Положения об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями» 1891 г. на территории Тургайской области через призму трансформации института волостного управления и избирательной практики волостных управителей. Исследование посвящено анализу механизмов внедрения новой административной модели Российской империи, направленной на усиление государственного контроля над системой местного управления в казахской степи в конце XIX века. Анализируются изменения, произошедшие после введения Степного положения 1891 г., обращено внимание на порядок проведения выборов волостных управителей, расширение полномочий уездной администрации, усиление административного надзора за деятельностью выборных должностных лиц и формирование новых механизмов контроля за кадровым составом местного управления. Особое внимание уделяется решениям Общего присутствия Тургайского областного правления, выработанным по итогам первых выборов, проведенных в соответствии с новым законодательством. В статье показано, что первые годы реализации Степного положения сопровождались значительными организационными трудностями. Анализ обсуждений, состоявшихся на заседаниях областного правления, позволил выявить основные проблемы практического применения нового законодательства: несовершенство избирательных процедур, партийную борьбу внутри волостей, случаи подкупа избирателей, вмешательство представителей администрации в ход выборов, многочисленные жалобы на нарушения и отсутствие единых административных механизмов организации избирательного процесса. Установлено, что областные власти стремились не только устранить выявленные недостатки, но и создать унифицированную систему управления, предусматривавшую единые инструкции для волостных управителей, стандартизацию избирательной документации, учет судимости кандидатов и расширение возможностей назначения должностных лиц без проведения выборов. Делается вывод о том, что реализация Степного положения 1891 г. в Тургайской области стала важным этапом институциональной перестройки местного управления. Несмотря на формальное сохранение принципа выборности волостных управителей, содержание реформы свидетельствовало о последовательном ограничении элементов местного самоуправления и усилении административного контроля со стороны имперской власти. Проведенное исследование позволяет уточнить механизмы практического внедрения колониальной административной политики на региональном уровне и показывает, каким образом законодательные изменения трансформировались в реальные управленческие практики. Полученные результаты расширяют современные представления о процессах административной унификации Казахской степи и позволяют конкретизировать особенности функционирования имперских институтов власти в конце XIX века.

Ключевые слова: Степное положение 1891 г., Тургайская область, Российская империя, волостной управитель, волостное управление, выборы, административная политика, местное управление, колониальная политика, административный контроль, имперские реформы, Казахская степь.

Майсара Ж. Бекмагамбетова, Руслан К. Бекмагамбетов, Гаухар З. Балгабаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Сайлаудан әкімшілік бақылауға дейін: 1891 ж. Далалық ереженің Торғай облысында іске асырылуы

Мақалада 1891-жылғы Акмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереженің Торғай облысы аумағында жүзеге асырылу ерекшеліктері болыстық басқару институтының трансформациясы және болыс басқарушыларын сайлау тәжірибесі тұрғысынан қарастырылады. Зерттеу XIX ғасырдың соңында Қазақ даласындағы жергілікті басқару жүйесіне мемлекеттік бақылауды күшейтуге бағытталған Ресей империясының жаңа әкімшілік моделін енгізу тетіктерін талдауға арналған. 1891-жылғы Далалық ереже енгізілгеннен кейін орын алған өзгерістер талданып,

болыс басқарушыларын сайлау тәртібіне, уездік әкімшіліктің өкілеттіктерінің кеңеюіне, сайланбалы лауазымды тұлғалардың қызметіне әкімшілік бақылаудың күшеюіне және жергілікті басқарудың кадрлық құрамын бақылаудың жаңа тетіктерінің қалыптасуына ерекше назар аударылады. Жаңа заңнамаға сәйкес өткізілген алғашқы сайлаудың қорытындысы бойынша Торғай облыстық басқармасының Жалпы мәжілісі қабылдаған шешімдерге айрықша мән берілген. Мақалада Далалық ережені іске асырудың алғашқы жылдары елеулі ұйымдастырушылық қиындықтармен қатар жүргені көрсетілген. Облыстық басқарма отырыстарында өткен талқылауларды талдау жаңа заңнаманы іс жүзінде қолданудың негізгі мәселелерін анықтауға мүмкіндік берді: сайлау рәсімдерінің жетілмегендігі, болыстар ішіндегі партиялық күрес, сайлаушыларды сатып алу жағдайлары, әкімшілік өкілдерінің сайлау барысына араласуы, заң бұзушылықтарға қатысты көптеген шағымдар және сайлау процесін ұйымдастырудың бірыңғай әкімшілік тетіктерінің болмауы. Облыстық билік органдары анықталған кемшіліктерді жоюмен қатар, болыс басқарушыларына арналған бірыңғай нұсқаулықтарды әзірлеуді, сайлау құжаттамасын стандарттауды, кандидаттардың сотталғандығын есепке алуды және сайлау өткізбей-ақ лауазымды тұлғаларды тағайындау мүмкіндіктерін кеңейтуді көздейтін біріздендірілген басқару жүйесін қалыптастыруға ұмтылғаны анықталды. Зерттеу нәтижесінде 1891-жылғы Далалық ереженің Торғай облысында жүзеге асырылуы жергілікті басқаруды институционалдық қайта құрудың маңызды кезеңі болғаны тұжырымдалады. Болыс басқарушыларын сайлау қағидаты формальды түрде сақталғанымен, реформаның мазмұны жергілікті өзін-өзі басқару элементтерінің біртіндеп шектеліп, империялық билік тарапынан әкімшілік бақылаудың күшейгенін көрсетеді. Жүргізілген зерттеу отарлық әкімшілік саясаттың өңірлік деңгейде іс жүзінде енгізілу тетіктерін нақтылауға мүмкіндік береді және заңнамалық өзгерістердің нақты басқару тәжірибесіне қалай трансформацияланғанын көрсетеді. Алынған нәтижелер Қазақ даласын әкімшілік біріздендіру үдерістері туралы қазіргі ғылыми түсініктерді кеңейтіп, XIX ғасырдың соңындағы империялық билік институттарының қызмет ету ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: 1891-жылғы Далалық ереже, Торғай облысы, Ресей империясы, болыс басқарушысы, болыстық басқару, сайлау, әкімшілік саясат, жергілікті басқару, отарлық саясат, әкімшілік бақылау, империялық реформалар, Қазақ даласы.

Maisara Zh. Bekmagambetova, Ruslan K. Bekmagambetov, Gaukhar Z. Balgabayeveva

A. Baytursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

From Elective Principles to Administrative Control: The Implementation of the 1891 Steppe Statute in the Turgay Region

The article examines the implementation of the Regulation on the Administration of the Akmola, Semipalatinsk, Semirechye, Ural, and Turgay Regions of 1891 in the Turgay Region through the transformation of the volost administration institution and the electoral practices of volost rulers. The study analyzes the mechanisms for introducing the new administrative model of the Russian Empire aimed at strengthening state control over the local governance system in the Kazakh Steppe at the end of the nineteenth century. It explores the changes that followed the introduction of the Steppe Regulation of 1891, with particular attention to the procedures for electing volost rulers, the expansion of the powers of district (uezd) administrations, the strengthening of administrative supervision over elected officials, and the establishment of new mechanisms for monitoring the personnel of local government. Special emphasis is placed on the decisions adopted by the General Session of the Turgay Regional Administration following the first elections conducted under the new legislation. The article demonstrates that the initial years of implementing the Steppe Regulation were accompanied by significant organizational challenges. An analysis of the discussions held during the meetings of the regional administration identified the principal problems associated with the practical application of the new legislation, including shortcomings in electoral procedures, factional struggles within the volosts, cases of voter bribery, interference by administrative officials in the electoral process, numerous complaints regarding electoral violations, and the absence of unified administrative mechanisms for organizing elections. The study establishes that the regional authorities sought not only to eliminate these deficiencies but also to create a standardized system of governance through the introduction of unified instructions for volost rulers, the standardization of electoral documentation, the verification of candidates' criminal records, and the expansion of opportunities to appoint local officials without elections. It is concluded that the implementation of the Steppe Regulation of 1891 in the Turgay Region constituted an important stage in the institutional restructuring of local administration. Although the elective principle for volost rulers was formally preserved, the substance of the reform reflected a consistent limitation of local self-government and a strengthening of administrative control by the imperial authorities. The findings clarify the mechanisms through which the colonial administrative policy was implemented at the regional level and demonstrate how legislative changes were transformed into actual administrative practices. The results broaden current scholarly understanding of the administrative unification of the Kazakh Steppe and provide a

more detailed interpretation of the functioning of imperial administrative institutions at the end of the nineteenth century.

Keywords: Steppe Regulation of 1891, Turgay Region, Russian Empire, volost ruler, volost administration, elections, administrative policy, local governance, colonial policy, administrative control, imperial reforms, Kazakh Steppe.

Введение

Принятие 25 марта 1891 года «Положения об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями», или «Степного положения», стало новым этапом в административной политике Российской империи в отношении восточных окраин, а именно казахских степей. По мнению Д. Васильева, предыдущий этап ознаменовал начало масштабного внедрения общегосударственных административных институтов (1865–1891 гг.) [1; 5–6]. С принятием Степного положения начался период завершения формирования российской государственности в регионе. Выделение указанного этапа из истории Центральной Азии связано в первую очередь с изменением геополитического положения региона, с перенесением центра тяжести российской политики в Азии в новый стратегический центр, с укреплением общегражданского положения степных областей и завершением административной ассимиляции Внутренней орды.

После введения в действие высочайше утвержденного 25 марта 1891 года Положения об управлении в степных областях (далее Положение) был выявлен ряд проблем, возникших в процессе его реализации. Как отмечается в документах, «неуверенность и неустойчивость в распоряжениях, происходящие от незнакомства с новыми порядками» вызвали сложности со стороны уездной администрации, особенно в таких важных делах, как выборы должностных лиц и податная перепись [2; 5].

В связи с этим местные власти организовывали работу по эффективному внедрению Положения. 25 января 1894 года по распоряжению военного губернатора области был назначен съезд уездных начальников и сведущих лиц из казахов в г. Оренбурге для обсуждения в общем присутствии областного правления вопросов с целью объединения действий уездной власти по возложенным на нее новым Положением обязанностям, устранения затруднений и обмена практическими сведениями по управлению казахами. При этом отмечалось, как показал опыт, разъяснения затруднений по отдельным случаям не всегда достигали цели и необходимо предусмотреть случаи, требующие руководящих указаний, а также решить ряд вопросов по управлению областью, нуждающихся в неотложном решении с участием компетентных мнений со стороны представителей уездной власти.

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных административной политике Российской империи в Казахской степи, вопросы практической реализации Степного положения 1891 г. на региональном уровне остаются недостаточно изученными. В современной историографии основное внимание уделяется разработке и содержанию имперских реформ, эволюции законодательства, а также общим направлениям трансформации системы местного управления. Вместе с тем значительно меньше исследованы механизмы внедрения новых административных институтов в отдельных областях, особенности их адаптации к местным условиям и практики взаимодействия между имперской администрацией и казахским обществом.

Особую актуальность данная проблема приобретает в контексте современных исследований новой имперской истории, ориентированных на изучение не только нормативных актов, но и повседневной практики функционирования государственных институтов на окраинах Российской империи. Такой подход позволяет проследить, каким образом решения центральной власти реализовывались в конкретных регионах, какие трудности возникали при их внедрении и каким образом местная администрация адаптировала имперские предписания к специфике степного общества.

Наиболее дискуссионным остается вопрос о характере трансформации института выборности волостных управителей после введения Степного положения 1891 г. Формально законодательство сохраняло принцип выборности должностных лиц, однако практика применения новых норм свидетельствовала о последовательном расширении административного вмешательства в избирательный процесс. До настоящего времени недостаточно исследованы конкретные механизмы усиления контроля со стороны уездной администрации, изменения порядка утверждения результатов

выборов, причины распространения практики назначения управителей без выборов, а также влияние данных процессов на функционирование волостного управления.

Научная проблема настоящего исследования заключается в выявлении противоречия между нормативно закрепленным принципом выборности органов местного управления и реальной административной практикой реализации Степного положения в Тургайской области. Решение данной проблемы позволяет определить степень трансформации традиционных элементов местного самоуправления под воздействием имперской административной политики.

Цель исследования — выявить особенности практической реализации Степного положения 1891 г. в Тургайской области и определить механизмы трансформации института выборности волостного управления в условиях усиления административного контроля со стороны имперской администрации.

Научная новизна исследования состоит в том, что впервые на основе протоколов Общего присутствия Тургайского областного правления 1894 г. комплексно реконструированы практические механизмы реализации Степного положения 1891 г. в Тургайской области. В работе показано, каким образом обсуждение результатов первых выборов способствовало формированию новых административных практик, направленных на усиление контроля над волостным управлением, унификацию избирательных процедур и ограничение самостоятельности местных органов управления.

Полученные результаты позволяют расширить представления о региональных особенностях реализации имперской административной политики в Казахской степи и дополняют современные исследования по истории колониального управления Российской империи материалами, раскрывающими взаимодействие центральной власти, областной администрации и местного казахского общества.

Материалы и методы

Источниковую основу исследования составили как неопубликованные архивные материалы, так и опубликованные документальные источники, позволяющие реконструировать процесс реализации Степного положения 1891 г. в Тургайской области и проследить особенности функционирования волостного управления в первые годы после введения нового административного законодательства.

Основным источником исследования являются протоколы Общего присутствия Тургайского областного правления, проходившего с 25 января по 12 февраля 1894 г., опубликованные отдельным изданием «Вопросы управления, хозяйства, суда и народного образования в Тургайской области...» (Оренбург, 1894) [2]. Данный источник содержит материалы обсуждения практических вопросов применения Степного положения, отражает позиции военного губернатора, областной администрации, уездных начальников и представителей казахского населения относительно организации местного управления, проведения выборов волостных управителей, порядка утверждения должностных лиц и устранения выявленных недостатков в реализации административной реформы.

Важное место в исследовании занимают документы фонда № 25 «Тургайское областное правление» Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК). Были использованы материалы, содержащие документы по организации выборов волостных управителей на трехлетие 1893–1895 гг., апелляционные жалобы участников выборов, переписку областной и уездной администрации, а также документы об утверждении результатов выборов и рассмотрении нарушений избирательного процесса. Эти материалы позволили сопоставить нормативные предписания с их практической реализацией и проследить особенности административного контроля за деятельностью органов волостного управления.

Методологическую основу исследования составили положения новой имперской истории, рассматривающей Российскую империю как сложное политическое пространство взаимодействия центральной власти и региональных административных структур. Данный подход позволил исследовать реализацию Степного положения не только как законодательную реформу, но и как процесс адаптации имперских институтов управления к особенностям казахского общества. В работе использован историко-сравнительный метод, позволивший сопоставить порядок организации волостного управления, установленный Временным положением 1868 г. и Степным положением 1891 г., выявить изменения в статусе волостных управителей, механизмах их избрания и административного контроля. Историко-генетический метод применялся для прослеживания

эволюции института волостного управления и выявления причин изменения избирательной практики в условиях административной унификации Казахской степи. С помощью институционального метода исследованы функции органов местного управления, распределение полномочий между волостными управителями, уездными начальниками и областной администрацией, а также механизмы взаимодействия различных уровней имперской власти при реализации административной реформы. Комплексное применение указанных методов обеспечило возможность всестороннего анализа практики реализации Степного положения 1891 г. в Тургайской области, выявления особенностей функционирования избирательной системы и оценки трансформации института волостного управления в условиях усиления административного контроля.

Результаты

Анализ материалов Общего присутствия Тургайского областного правления, заседания которого проходили с 25 января по 12 февраля 1894 г., позволяет реконструировать первые практические шаги по реализации Степного положения 1891 г. в Тургайской области. В течение двенадцати заседаний представители областной администрации, уездные начальники и приглашенные представители казахского населения обсуждали вопросы применения нового законодательства, организации местного управления и совершенствования административной практики [2].

Постоянный состав участников заседаний свидетельствует о стремлении областной администрации обеспечить комплексное рассмотрение вопросов управления. Наряду с военным губернатором, вице-губернатором, советниками и уездными начальниками в обсуждении принимали участие представители казахской служилой элиты — генерал-майор Мухамеджан Баймухамедов, чиновники особых поручений Дербисалы Беркимбаев и Бекмухаммед Карпыков, волостные управители и народные судьи. Привлечение так называемых «сведущих лиц» объяснялось их глубоким знанием местных условий и многолетним опытом административной службы.

Характеризуя роль приглашенных представителей, военный губернатор подчеркивал, что их участие необходимо для получения объективных мнений по вопросам, затрагивавшим интересы местного населения [2; 2]. Вместе с тем анализ материалов заседаний показывает, что участие представителей казахского общества носило преимущественно консультативный характер. Право принятия окончательных решений сохранялось за областной администрацией, что отражало общую тенденцию усиления централизации управления в степных областях.

Особого внимания заслуживает состав приглашенных представителей. В заседаниях участвовали государственные деятели, многие из которых принимали непосредственное участие в реализации административных реформ еще в период введения Временного положения 1868 г. Так, Дербисалы Беркимбаев входил в состав комиссии по введению административной реформы 1868 г. и длительное время занимал должности в системе Иргизского и Илецкого уездных управлений. Мухамеджан Баймухамедов характеризовался серьезным, твердым «вследствие уверенности и действительности своих распоряжений» [3; 126]. Бекмухаммед Карпыков обладал значительным опытом работы волостным управителем и пользовался высоким авторитетом среди местного населения [4; 302-303]. Их приглашение свидетельствует о стремлении администрации использовать практический опыт местных чиновников при обсуждении вопросов реализации нового законодательства.

Таким образом, персональный состав участников заседаний отражает характерную для конца XIX в. модель взаимодействия имперской администрации с казахской служилой элитой. Несмотря на привлечение представителей местного населения к обсуждению административных вопросов, процесс принятия решений оставался полностью интегрированным в вертикаль имперского управления, что соответствовало общей политике усиления государственного контроля над системой местного самоуправления.

Одним из центральных направлений работы Общего присутствия стало обсуждение вопросов совершенствования административного управления после введения Степного положения 1891 г. Анализ материалов заседаний показывает, что основные дискуссии концентрировались вокруг четырех взаимосвязанных проблем:

- подготовки подробной инструкции для волостных управителей и аульных старшин по реализации Степного положения;
- изменения структуры уездной администрации после упразднения должностей младших помощников уездных начальников и усиления контроля за деятельностью органов общественного управления;

- организации постоянных помещений для волостных правлений;
- сокращения объема делопроизводства и унификации служебной переписки.

Постановка именно этих вопросов свидетельствует, что к началу реализации Степного положения администрация столкнулась не столько с необходимостью изменения законодательной базы, сколько с практическими трудностями ее применения. Большинство обсуждавшихся проблем было связано с отсутствием единообразной административной практики, недостаточной регламентацией деятельности волостных управителей и необходимостью повышения эффективности управления на местах.

Наиболее подробно участники заседаний рассмотрели проект инструкции для волостных управителей. Его обсуждение показало, что первоначальный вариант документа содержал многочисленные ссылки на необходимость действовать «согласно закону» или «в установленном порядке», однако практически не раскрывал конкретных механизмов исполнения обязанностей. По мнению участников заседаний, подобная форма была недостаточной, поскольку большинство волостных управителей не имело возможности самостоятельно обращаться к полному Своду законов Российской империи.

В результате обсуждения было предложено максимально конкретизировать содержание инструкции, включив в нее подробное описание полномочий волостного управителя, порядка исполнения административных функций и алгоритмов взаимодействия с уездной администрацией. Анализ данного решения показывает, что областное правление стремилось создать не формальный нормативный документ, а практическое руководство по организации повседневной деятельности органов местного управления.

Следовательно, разработка инструкции являлась не только административной мерой по реализации Степного положения, но и важным инструментом унификации управленческой практики на территории Тургайской области. Детальная регламентация обязанностей волостных управителей свидетельствует о переходе от относительно гибкой модели местного управления к централизованной системе административного контроля, основанной на единых правилах функционирования органов власти.

Проблемы при организации и проведении съездов. Нарушения.

После рассмотрения организационных вопросов участники Общего присутствия перешли к анализу итогов первых выборов должностных лиц общественного управления, проведенных в 1893 г. в соответствии со Степным положением 1891 г. Обсуждение результатов выборов было обусловлено необходимостью выявления основных проблем применения нового законодательства и выработки единых административных мер по совершенствованию избирательной практики.

Особое внимание было уделено причинам возникновения партийной борьбы, многочисленных жалоб и повторных выборов. Как отмечалось в ходе заседания, накопленный опыт позволял определить административные меры, которые могли бы способствовать «уничтожению партий и споров в среде избирателей, устранению возможности подкупа и других неблагоприятных условий, вредно влияющих на дело» [2; 19]. Вместе с тем анализ материалов показывает, что областную администрацию интересовало не столько сохранение принципа выборности, сколько обеспечение управляемости избирательного процесса и снижение числа конфликтных ситуаций (Табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Результаты выборов должностных лиц общественного управления в уездах Тургайской области по итогам выборов 1893 г.

№	Уезды	Из общего числа должностных лиц избраны			Назначено властью Военного губернатора по 70 ст. степ. пол. ож.	Число волостей, в которых выборы производились более одного раза	Общее число жалоб, принесенных на неправильность выборов	Число случаев отказа выборных от принятия шаров для баллотировки
		Едино гласно, %	Большинством Не менее 2/3, %	Простым большинством голосов, %				
1	Николаевский	27	68	5	3	6	38	1
2	Тургайский	18	69	13	2	2	48	2
3	Актюбинский	20	65	15	1	-	21	-
4	Иргизский	12	66	22	-	4	47	-

Как видно из таблицы 1, результаты выборов существенно различались между уездами Тургайской области. Наиболее стабильная ситуация сложилась в Актюбинском и Николаевском уездах, где большинство должностных лиц было избрано квалифицированным большинством голосов, отсутствовали или были единичными случаи повторного проведения выборов, а количество жалоб оказалось значительно ниже по сравнению с другими уездами. В Актюбинском уезде выборы во всех волостях были проведены с первой попытки, не зафиксировано случаев отказа выборных лиц от участия в баллотировке, а число жалоб оказалось минимальным. Эти показатели свидетельствуют о более организованном проведении избирательной кампании и относительно высокой степени административной стабильности.

Иная ситуация наблюдалась в Тургайском и Иргизском уездах. Несмотря на сопоставимые показатели избрания должностных лиц большинством голосов, здесь фиксировалось большее количество повторных выборов и значительно больше жалоб на нарушения избирательного процесса. Это указывает на более высокий уровень конфликтности внутри волостей и наличие устойчивой партийной борьбы, осложнявшей реализацию нового порядка формирования органов местного управления.

Особый интерес представляет Николаевский уезд, который продемонстрировал наиболее высокий уровень поддержки избранных кандидатов: 27 % должностных лиц были избраны единогласно, а 68 % — большинством не менее двух третей голосов. Анализ архивных материалов показывает, что подобные результаты были связаны не только с внутренней ситуацией в уезде, но и с непосредственным участием представителя Областного правления в проведении выборов в наиболее конфликтных волостях. Благодаря административному сопровождению удалось предотвратить развитие острых противостояний между группировками, обеспечить проведение выборов с первой попытки и существенно сократить количество обоснованных жалоб.

Вместе с тем приведенные материалы позволяют сделать более широкий вывод. Улучшение результатов выборов достигалось не столько посредством развития механизмов местного самоуправления, сколько за счет усиления административного вмешательства в избирательный процесс. Присутствие представителей областной администрации постепенно становилось инструментом обеспечения политической стабильности и контроля за ходом выборов. Тем самым уже первые выборы по Степному положению 1891 г. продемонстрировали переход от относительно самостоятельной выборной практики к модели, в которой ключевую роль начинал играть административный надзор.

Таким образом, статистические данные, представленные в таблице 1, подтверждают, что реализация Степного положения сопровождалась не только унификацией избирательных процедур, но и постепенным усилением контроля со стороны имперской администрации. Выявленные различия между уездами свидетельствуют о том, что эффективность проведения выборов во многом зависела от степени вовлеченности органов областной власти в организацию и сопровождение избирательного процесса, что стало одной из характерных особенностей административной политики Российской империи в Тургайской области в конце XIX века.

После рассмотрения общих итогов выборов участники заседания перешли к анализу поступивших жалоб, позволявших выявить основные недостатки практической реализации Степного положения 1891 г. Анализ материалов показывает, что большинство обращений касалось не отдельных нарушений, а системных проблем организации избирательного процесса.

В ходе обсуждения были выделены три наиболее распространенные группы нарушений. Во-первых, отмечалось, что при разделении населения на соперничающие партии или родовые группы представители меньшинства фактически утрачивали возможность участвовать в формировании органов волостного управления и представлять свои интересы на волостных съездах. Во-вторых, проведение аульных и волостных выборов в одном месте создавало значительные трудности для большинства избирателей, вынужденных преодолевать большие расстояния и нести дополнительные расходы. Подобная практика облегчала воздействие на участников выборов и создавала благоприятные условия для подкупа. В-третьих, неоднократно указывалось на отсутствие беспристрастности со стороны чиновников, присутствовавших при выборах, которые поддерживали отдельных кандидатов и препятствовали избранию других вопреки воле большинства избирателей [2; 20].

Представленные материалы свидетельствуют, что уже первые выборы по Степному положению выявили противоречие между нормативно закрепленными принципами выборности и практикой их

реализации. Формально сохранявшаяся выборная система все чаще зависела от действий представителей уездной администрации, обладавших широкими полномочиями по организации и контролю избирательного процесса.

Особый интерес представляет апелляция жалоба жителей Каракугинской волости Тургайского уезда, направленная военному губернатору 17 июля 1893 г. В документе содержались обвинения в адрес уездного начальника, который, по мнению заявителей, заранее определил желательного кандидата на должность волостного управителя, ограничил участие части кибитковладельцев в голосовании, допустил нарушение порядка формирования списков избирателей и проигнорировал протесты действующего волостного управителя. Кроме того, жалобщики сообщали о применении физического насилия в отношении представителей одной из противоборствующих партий и об отказе администрации рассматривать поданные обращения [5; 130-131].

Следует отметить, что данный документ представляет ценность не как свидетельство отдельного конфликта, а как отражение типичных механизмов функционирования избирательной системы в первые годы после введения Степного положения. Анализ содержания жалобы позволяет выделить несколько характерных практик административного вмешательства: корректировку списков избирателей, поддержку отдельных кандидатов, игнорирование поступавших жалоб и использование административного ресурса при определении итогов выборов. Подобные нарушения существенно снижали доверие населения к институту выборности и усиливали зависимость местного самоуправления от решений уездной администрации.

Не менее показательно, что обсуждение подобных обращений стало предметом специального рассмотрения Общего присутствия Тургайского областного правления. Это свидетельствует о том, что областные власти рассматривали выявленные нарушения не как единичные случаи, а как системную проблему, требовавшую административного вмешательства и совершенствования механизма проведения выборов.

По итогам обсуждения уездные начальники представили собственные предложения по снижению конфликтности избирательного процесса. Анализ их выступлений показывает, что предлагаемые меры были направлены прежде всего на усиление административного контроля за выборами. Так, начальник Тургайского уезда считал эффективным применение статьи 70 Степного положения, предусматривавшей назначение волостных управителей без проведения выборов в наиболее конфликтных волостях. По его мнению, назначение должностных лиц из других волостей позволяло избежать победы одной из противоборствующих партий и снизить уровень внутриволостных противоречий [2; 21].

Начальник Иргизского уезда связывал снижение числа нарушений с сокращением времени между аульными и волостными выборами, полагая, что быстрое проведение избирательной кампании ограничит возможности для подкупа избирателей и искусственного формирования большинства. В свою очередь начальник Актюбинского уезда подчеркивал значение постоянного личного присутствия представителей администрации непосредственно в аулах. По его мнению, именно систематический объезд волостей и непосредственный контроль за проведением выборов обеспечивали наиболее благоприятные результаты, что подтверждалось сравнительно спокойным ходом выборов в Актюбинском и Николаевском уездах [2; 21].

Таким образом, анализ предложений уездных начальников показывает, что решение выявленных проблем связывалось не с расширением самостоятельности органов местного управления, а с дальнейшим усилением административного присутствия государства на всех этапах избирательного процесса. Практически все предлагаемые меры предполагали увеличение роли представителей имперской администрации при организации и контроле выборов.

Примечательно, что аналогичной позиции в целом придерживались и приглашенные на заседание представители казахской служилой элиты. Признавая сохранение партийной борьбы и стремление отдельных групп добиться выборных должностей любыми средствами, они допускали возможность применения статьи 70 Степного положения* как исключительной меры в наиболее конфликтных волостях. Вместе с тем они подчеркивали, что назначение должностных лиц без

* 70 статья Степного Положения 1891 г.: Военному Губернатору предоставляется утвердить или не утвердить выборы. В последнем случае Губернатор либо назначает новые выборы, либо замещает должности волостного управителя и кандидата к нему по собственному усмотрению

выборов может использоваться лишь тогда, когда другие способы урегулирования противоречий оказываются неэффективными [2; 21].

Особую позицию занял советник Областного правления И.И. Крафт, который связывал причины конфликтов не только с соперничеством местных групп, но и с недостаточным знанием представителями администрации особенностей казахского общества. По его мнению, эффективность управления зависела от способности чиновников понимать местную социальную структуру, причины возникновения партийных противоречий и использовать эти знания для достижения согласия между конфликтующими сторонами [2; 22].

Анализ материалов заседания позволяет сделать вывод, что обсуждение нарушений избирательного процесса привело к формированию новой модели административной практики. Если первоначально выборность рассматривалась как основной принцип организации местного управления, то уже после первых выборов 1893 г. приоритет постепенно смещался в сторону усиления административного надзора, расширения полномочий уездных начальников и более активного вмешательства государства в регулирование избирательного процесса. Именно эта тенденция стала одной из наиболее характерных особенностей реализации Степного положения 1891 г. в Тургайской области.

Одним из ключевых вопросов, рассмотренных на заседаниях Общего присутствия, стало обсуждение роли выборных в системе волостного управления. Анализ материалов показывает, что областная администрация связывала эффективность функционирования органов общественного управления не только с совершенствованием избирательных процедур, но и с качественным составом лиц, представлявших интересы населения на волостных съездах.

Вместе с тем обсуждение выявило серьезные проблемы формирования корпуса выборных. Несмотря на неоднократные разъяснения администрации о важной роли выборных в решении общественных и хозяйственных вопросов, на практике к исполнению этих обязанностей нередко привлекались лица, не пользовавшиеся достаточным авторитетом среди населения. По мнению участников заседания, подобная ситуация существенно снижала эффективность деятельности органов местного управления и осложняла реализацию положений административной реформы.

Особое внимание было уделено причинам, по которым наиболее авторитетные представители казахского общества уклонялись от исполнения обязанностей выборных. Материалы заседаний свидетельствуют, что это объяснялось прежде всего особенностями существовавшей избирательной системы. Статус выборного воспринимался как менее престижный по сравнению с должностями волостного управителя или аульного старшины, а участие в составе многочисленного корпуса выборных не соответствовало социальному положению влиятельных представителей степной элиты. В результате выборные должности нередко занимали лица, стремившиеся использовать свое положение в личных интересах, что отрицательно сказывалось на авторитете органов общественного управления [2; 23].

Анализ обсуждения показывает, что областное правление рассматривало данную проблему не как следствие недостатков отдельных участников выборов, а как один из системных факторов, препятствовавших эффективному функционированию местного управления. Тем самым внимание администрации постепенно смещалось с соблюдения формальных процедур выборности на обеспечение управленческой эффективности и административной стабильности.

Наиболее дискуссионным вопросом стало предложение представителей казахской служилой элиты отказаться от выборности волостных управителей и вновь перейти к практике назначения должностных лиц администрацией, существовавшей до реформы 1868 г. Свое предложение они мотивировали тем, что избирательная борьба сопровождается постоянными конфликтами, усиливает внутриволостные противоречия и оказывает негативное влияние на общественную жизнь. По их мнению, соперничество за выборные должности приводило к распространению подкупа, угроз, насилия, ложных доносов и иных злоупотреблений, которые сохранялись и после завершения выборов, провоцируя длительные конфликты между различными группами населения: «возводятся различные обвинения, большею частью вымышленные; присутственные места и должностные лица забрасываются доносами о преступлениях, совершенных в отдаленнейшие времена» [2; 23].

Вместе с тем материалы заседаний позволяют сделать более глубокий вывод. Для администрации главной проблемой являлись не сами нарушения избирательного процесса, а их последствия для обеспечения общественного порядка и устойчивости местного управления. Избирательные кампании рассматривались как источник социальной напряженности, осложнявший

деятельность органов власти и увеличивавший объем административного делопроизводства вследствие многочисленных жалоб, судебных разбирательств и взаимных обвинений.

Несмотря на признание обоснованности доводов представителей местного населения, Общее присутствие не поддержало предложение об отказе от выборности как общего принципа формирования органов волостного управления. Это объяснялось тем, что Степное положение 1891 г. предусматривало назначение должностных лиц администрацией лишь в исключительных случаях. Следовательно, областное правление стремилось не отказаться от действующей модели, а повысить эффективность ее функционирования посредством усиления административного контроля за проведением выборов.

В качестве основных направлений совершенствования избирательной практики были определены меры, направленные на повышение роли уездной администрации. Уездным начальникам рекомендовалось лично присутствовать не только на волостных, но и на аульных выборах, заранее изучать причины возможных конфликтов, учитывать родоплеменные отношения при организации выборов, содействовать урегулированию споров до начала голосования и обеспечивать беспристрастное проведение избирательной кампании. Кроме того, предлагалось заранее информировать население о сроках выборов и предоставлять местным обществам возможность самостоятельно определять наиболее удобные места проведения собраний.

Особое внимание уделялось повышению статуса института выборных. Администрация рекомендовала разъяснять населению значимость данной категории должностных лиц и подчеркивала, что исполнение обязанностей выборного не ограничивает возможность последующего избрания на другие общественные должности. Данная мера была направлена на привлечение к участию в работе органов местного управления наиболее авторитетных представителей казахского общества.

Таким образом, анализ материалов заседаний показывает, что обсуждение вопросов, связанных с деятельностью выборных, отражало более глубокую трансформацию административной политики Российской империи в степных областях. Если первоначально реформа предполагала сочетание элементов выборности и местного самоуправления, то уже первые годы реализации Степного положения продемонстрировали стремление администрации компенсировать недостатки избирательной системы посредством расширения собственного участия в организации выборов. Это свидетельствует о постепенном переходе к модели управления, в которой формальное сохранение выборных институтов сопровождалось последовательным усилением административного контроля над их функционированием.

Еще одним важным вопросом, рассмотренным на заседаниях Общего присутствия, стало определение критериев допуска кандидатов к выборным должностям. Анализ архивных материалов показывает, что уже в ходе первых выборов по Степному положению 1891 г. администрация столкнулась с отсутствием единого порядка проверки сведений о судимости кандидатов, что существенно осложняло процедуру их утверждения.

Согласно действовавшим требованиям, на выборные должности могли утверждаться только лица, не имевшие судимости и не находившиеся под следствием. Однако материалы заседаний свидетельствуют, что в ходе выборов 1893 г. было выявлено одиннадцать случаев избрания волостных управителей, кандидатов к ним и народных судей из числа лиц, ранее подвергавшихся судебному преследованию. Кроме того, в областное правление поступило значительное количество обращений, содержащих сведения о судимости уже избранных должностных лиц [2; 26].

Характерным примером является рапорт Иргизского уездного начальника, в котором сообщалось, что один из кандидатов на должность волостного управителя Темирастауской волости находился под следствием по обвинению в вооруженном нападении и злоупотреблении служебным положением: «из предъявленных кандидатов Карпык Туслев находится под следствием по делу о вооруженном нападении на жителя Чингелской волости Тулсубаева» [5; 130-131]. Вместе с тем подобные случаи не носили исключительного характера, а отражали общую проблему отсутствия достоверной информации о правовом статусе кандидатов при проведении выборов.

Анализ обсуждения показывает, что основная сложность заключалась не только в наличии лиц с судимостью среди кандидатов, но и в несовершенстве системы учета судебных решений. Сведения о привлечении казахов к ответственности были рассредоточены между народными судами, мировыми судебными учреждениями, судебными следователями, уездными канцеляриями и областным

правлением, что существенно затрудняло их проверку и создавало возможности для злоупотреблений.

Особое место в дискуссии занял вопрос о правовом значении решений народного суда. Часть участников заседания полагала, что основанием для ограничения пассивного избирательного права должны служить лишь наказания, предусмотренные общеимперским законодательством. Такая позиция объяснялась тем, что в условиях острой избирательной борьбы решения народных судов могли использоваться как средство устранения политических конкурентов. Вместе с тем другие участники обсуждения обращали внимание на то, что именно народным судам были подсудны многие тяжкие преступления, а потому полное игнорирование их решений могло привести к избранию на общественные должности лиц, совершивших серьезные правонарушения. Так, например, за повреждение по неосторожности в борьбе какого-либо важного органа у человека виновный, по народному обычаю, должен заплатить в виде штрафа четверть куна, т.е. 250 руб., а потому лишится права на избрание в должности, хотя по общим законам за это не положено никаких взысканий. В то же время виновный в краже одной лошади должен, по народному обычаю, возратить похищенное и уплатить в виде штрафа «косаку» — 10 руб. и «теркеу» — 10 руб., всего двадцать рублей, что не лишает его права на занятие общественных должностей [2; 26-27].

Данная дискуссия отражает более глубокое противоречие между традиционной системой казахского судопроизводства и требованиями имперского административного законодательства. Областное правление стремилось выработать единые критерии оценки судимости кандидатов, одновременно минимизировав возможность использования судебных решений в качестве инструмента политической борьбы.

По итогам обсуждения были приняты меры, направленные на институционализацию контроля за избирательным процессом. Общее присутствие постановило не допускать к избранию на должности аульных старшин, волостных управителей и народных судей лиц, подвергавшихся наказаниям, превышавшим пределы, установленные Степным положением, независимо от того, были ли они назначены общими судебными учреждениями или народным судом. Одновременно уездным начальникам предписывалось создать в канцеляриях алфавитные списки судимости жителей, а волостных управителей обязать вносить сведения о судимости и нахождении под следствием в посемейные списки населения под личную ответственность за полноту учета [2; 27].

Принятые решения свидетельствуют, что администрация стремилась перейти от эпизодической проверки кандидатов к созданию постоянно действующей системы учета, позволявшей оперативно контролировать соответствие избираемых лиц установленным требованиям. Фактически речь шла о формировании одного из первых элементов административной информационной системы, обеспечивавшей кадровый контроль на уровне волостного управления.

Заключительным результатом работы Общего присутствия стала унификация документационного обеспечения выборов. Проанализировав опыт проведения избирательной кампании 1893 г., участники заседаний признали наиболее эффективными формы приговоров и иных административных документов, разработанные при участии советника областного правления И.И. Крафта, и рекомендовали использовать их во всех уездах Тургайской области.

Таким образом, материалы заседаний Общего присутствия показывают, что реализация Степного положения 1891 г. сопровождалась не только совершенствованием избирательных процедур, но и последовательным формированием административных механизмов контроля за деятельностью органов местного управления. Создание единых правил проверки кандидатов, организация систематического учета судимости и унификация делопроизводства свидетельствуют о переходе к более централизованной модели управления, в которой эффективность функционирования выборных институтов обеспечивалась прежде всего средствами административного регулирования, а не развитием принципов местного самоуправления.

Обсуждение

Проведенное исследование позволяет существенно уточнить существующие представления о механизмах реализации административной реформы 1891 г. в Тургайской области. Если в большинстве исследований основное внимание уделяется нормативно-правовым основам организации волостного управления, то анализ архивных материалов показывает, каким образом положения Степного положения 1891 г. реализовывались в повседневной административной практике и какие проблемы возникали при их практическом применении.

Исследования российских авторов (Г. Бакиевой [6], М. Гордеевой [7], Т. Залюбовской [8], Д.А. Мухина [9], Ю. Карпинец [10]) посвящены главным образом организации сельского и волостного управления в различных регионах Российской империи. Авторы подробно рассматривают компетенцию сельских старост, писарей, сборщиков податей и других должностных лиц, анализируют структуру органов местного самоуправления и их место в административной системе государства. Полученные в настоящем исследовании результаты в целом подтверждают вывод о постепенном усилении административного регулирования деятельности органов местного управления. Вместе с тем материалы Тургайского областного правления позволяют дополнить существующие представления, показывая, что в условиях Казахской степи административный контроль распространялся не только на деятельность уже избранных должностных лиц, но и на сам механизм формирования выборных органов посредством регламентации процедур выборов, проверки кандидатов, унификации документации и усиления контроля со стороны уездной администрации.

В казахстанской историографии вопросы организации волостного управления и проведения волостных съездов получили освещение в исследованиях Т.Т. Далаевой [11], а особенности функционирования института волостных управителей рассмотрены в монографии «Институт волостных в системе управления Казахской степью (XIX — начало XX вв.)» [12]. Эти исследования убедительно раскрывают институциональную эволюцию органов местного управления и их место в системе имперской администрации. Однако они в значительно меньшей степени затрагивают практические механизмы реализации реформы 1891 г. Материалы Общего присутствия Тургайского областного правления позволяют восполнить этот пробел, поскольку фиксируют не только содержание нормативных требований, но и процесс их обсуждения, выявленные административные проблемы и конкретные способы их решения.

Полученные результаты также соотносятся с выводами Д.В. Васильева [13-14], Г.А. Избасаровой [15] и других исследователей, рассматривавших административную политику Российской империи в Казахской степи через призму адаптивности имперских институтов. Авторы справедливо отмечают, что устойчивость имперской системы управления обеспечивалась сочетанием централизованных принципов управления и учета региональной специфики. Настоящее исследование подтверждает данный вывод, однако позволяет конкретизировать механизмы такой адаптации на уровне областного управления. Архивные документы свидетельствуют, что администрация не ограничивалась механическим исполнением законодательных предписаний, а стремилась корректировать практику их применения с учетом особенностей социальной организации казахского общества, родовой структуры населения и конфликтного характера избирательного процесса.

Анализ протоколов заседаний позволил реконструировать механизмы принятия административных решений, выявить основные проблемы проведения первых выборов по новому законодательству, показать практику применения статьи 70 Степного положения, а также проследить процесс формирования единых административных процедур контроля за выборами, проверки кандидатов и унификации делопроизводства.

Полученные результаты позволяют сделать вывод, что административная политика Российской империи в Тургайской области была направлена не на ограничение выборных институтов как таковых, а на последовательное усиление государственного контроля над их функционированием. Именно административный надзор, унификация процедур и расширение полномочий уездной администрации рассматривались как основные инструменты обеспечения стабильности местного управления в условиях сохранявшейся социальной и родовой конфликтности.

Перспективы дальнейших исследований связаны со сравнительным анализом практики реализации Степного положения 1891 г. в Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской и Уральской областях, а также с изучением трансформации механизмов взаимодействия имперской администрации и органов казахского местного управления в начале XX в. Такой сравнительный подход позволит более полно оценить степень унификации административной политики Российской империи и выявить региональные особенности ее реализации.

Заключение

Проведенное исследование позволило выявить особенности практической реализации Степного положения 1891 г. в Тургайской области на основе анализа ранее не введенных в научный оборот материалов Общего присутствия Тургайского областного правления за 1894 г. В отличие от нормативных источников, отражающих законодательные основы реформы, протоколы заседаний

позволяют проследить механизмы адаптации имперского законодательства к условиям Казахской степи и выявить реальные проблемы, возникавшие при организации местного управления.

Установлено, что первые выборы должностных лиц общественного управления, проведенные в 1893 г. по новым правилам, выявили существенные противоречия между нормативной моделью выборности и практикой ее реализации. Наиболее острыми проблемами стали партийная борьба внутри волостей, вмешательство представителей администрации в избирательный процесс, многочисленные жалобы на нарушения выборных процедур, отсутствие единых критериев проверки кандидатов и недостаточная регламентация деятельности органов волостного управления.

Анализ материалов заседаний показывает, что реакцией областной администрации стало последовательное усиление административного регулирования избирательного процесса. Были разработаны рекомендации по организации выборов, конкретизированы полномочия волостных управителей, введены единые требования к проверке судимости кандидатов, предложена система централизованного учета сведений о лицах, привлекавшихся к судебной ответственности, а также унифицированы формы избирательной документации. Эти меры свидетельствуют о переходе от решения отдельных организационных вопросов к формированию устойчивых административных механизмов контроля за функционированием органов местного управления.

Важным результатом исследования является установление роли казахской служилой элиты в обсуждении административных преобразований. Несмотря на участие представителей местного населения в работе Общего присутствия и использование их практического опыта при обсуждении вопросов управления, их участие носило преимущественно консультативный характер. Окончательные решения принимались областной администрацией, что свидетельствует о сохранении централизованной модели управления при использовании местных адаптационных практик.

Таким образом, результаты исследования позволяют уточнить представления о характере административной политики Российской империи в Казахской степи конца XIX в. Реализация Степного положения 1891 г. сопровождалась не только институциональным реформированием системы местного управления, но и формированием новых механизмов административного контроля, обеспечивавших интеграцию волостного управления в единую систему имперской бюрократии. Полученные результаты расширяют современные представления о региональных особенностях функционирования колониальной администрации и создают основу для дальнейших сравнительных исследований административной практики в других степных областях Российской империи.

Список литературы

- 1 Васильев Д.В. Бремя империи. Административная политика России в Центральной Азии. Вторая половина XIX в. / Д.В. Васильев. — М.: Политическая энциклопедия, 2018. — 638 с.
- 2 Вопросы управления, хозяйства, суда и народного образования в Тургайской области, разрешенные в Общем Присутствии Тургайского Областного Правления с участием уездных начальников и сведущих лиц из киргизов в заседаниях с 25 января по 12 февраля 1894 г. — Оренбург, Типография И. Жаринова. 1894. — 155 с.
- 3 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков: [в 8 т.] / под ред. И.В. Ерофеевой. — Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. — Т. 8. — 959 с.
- 4 Оренбургские епархиальные ведомости. — 1894. — № 9.
- 5 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 483а.
- 6 Бакиева Г. Волостное управление у сибирских татар во второй половине XIX — начале XX в. / Г. Бакиева // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2010. — № 1. — С. 156–164.
- 7 Гордеева М. Волостной сход в системе местного крестьянского самоуправления Томской губернии в начале XX в. / М. Гордеева // Вестник Томского государственного университета. История. — 2018. — № 51. — С. 21–28.
- 8 Залюбавская Т. Деятельность волостных сходов в Забайкалье в конце XIX — начале XX века / Т. Залюбавская // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. — 2014. — № 1. — С. 14–18.
- 9 Мухин Д.А. Практика проведения сходов крестьянами Вологодской губернии / Д.А. Мухин // Антропологический форум. — 2012. — № 17. — С. 154–174.
- 10 Карпинец Ю. Сельская администрация Кузбасского региона к концу XIX в. / Ю. Карпинец // Вестник Кемеровского государственного университета. — 2019. — Т. 21, № 2. — С. 321–326.
- 11 Далаева Т.Т. Волостные съезды в Степном крае (кон. XIX — нач. XX вв.): практика проведения, участники и основные решения / Т.Т. Далаева // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки» — 2016. — № 3 (50). — С. 32–40.

12 Институт волостных в системе управления Казахской степью (XIX — начало XX вв.): монография в документах / отв. ред. Г.С. Султангалиева; сост.: Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, Б.У. Маликов, У. Тулешова. — Алматы: «Қазақ университеті», 2018. — 396 с.

13 Васильев Д.В. Поступь империи: Политика России в Центральной Азии: XIX — начало XX в. / Д.В. Васильев. — М.; СПб.: Нестор-История, 2022. — 636 с.

14 Васильев Д.В. Россия и Казахская степь: административная политика и статус окраины. XVIII — первая половина XIX века / Д.В. Васильев. — М.: Политическая энциклопедия, 2014. — 470 с.

15 Избасарова Г.Б. Казахская степь Оренбургского ведомства в региональной политике Российской империи в XIX в. / Г.Б. Избасарова // Вестник Томского государственного университета. — 2018. — № 427. — С. 118–124.

References

1 Vasilev, D.V. (2018). *Bremia imperii. Administrativnaia politika Rossii v Tsentralnoi Azii. Vtoraia polovina XIX v.* [The Burden of Empire. Russia's Administrative Policy in Central Asia. The Second Half of the 19th Century]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].

2 (1894). *Voprosy upravleniia, khoziaistva, suda i narodnogo obrazovaniia v Turgaiskoi oblasti, razreshennye v Obshchem Prisutstvii Turgaiskogo Oblastnogo Pravleniia s uchastiem uездnykh nachalnikov i svedushchikh lits iz kirgizov v zasedaniakh s 25 yanvaria po 12 fevralia 1894 g* [Issues of Administration, Economy, Court, and Public Education in the Turgai Region, Resolved at the General Assembly of the Turgai Regional Government with the Participation of District Heads and Knowledgeable Kyrgyz Persons at Meetings from January 25 to February 12, 1894]. Orenburg: Tipografiia I. Zharinova [in Russian].

3 Erofeeva, I.V. (Ed.). (2006). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov* [History of Kazakhstan in Russian Sources of the 16th-20th Centuries]. Vols. 1-8. Vol. 8. Almaty: «Daik-Press» [in Russian].

4 (1894). *Orenburgskie eparkhialnye vedomosti — Orenburg Diocesan Gazette*, 9 [in Russian].

5 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 25. — Op. 1. — D. 483a [in Russian].

6 Bakieva, G. (2010). Volostnoe upravlenie u sibirskikh tatar vo vtoroi polovine XIX — nachale XX v. [Volost administration among the Siberian Tatars in the second half of the 19th — early 20th centuries]. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii — Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography*, 1, 156–164 [in Russian].

7 Gordeeva, M. (2018). Volostnoi skhod v sisteme mestnogo krestianskogo samoupravleniia Tomskoi gubernii v nachale XX v. [Volost gathering in the system of local peasant self-government in Tomsk province at the beginning of the 20th century]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia — Bulletin of Tomsk State University. History*, 51, 21–28 [in Russian].

8 Zaliubavskaiia, T. (2014). Deiatelnost volostnykh skhodov v Zabaikale v kontse XIX nachale XX veka [Activities of volost gatherings in Transbaikalia in the late 19th — early 20th centuries]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i sotsialnye nauki — Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Series: Humanities and Social Sciences*, 1, 14–18 [in Russian].

9 Mukhin, D.A. (2012). Praktika provedeniia skhodov krestianami Vologodskoi gubernii [Practice of holding gatherings by peasants of the Vologda province]. *Antropologicheskii forum — Anthropological forum*, 17, 154–174 [in Russian].

10 Karpinets, Yu. (2019). Selskaia administratsiia Kuzbasskogo regiona k kontsu XIX v. [Rural administration of the Kuzbass region by the end of the 19th century]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Kemerovo State University*, 21, 2, 321–326 [in Russian].

11 Dalaeva, T.T. (2016). Volostnye siezdy v Stepnom krae (kon. XIX — nach. XX vv.): praktika provedeniia, uchastniki i osnovnye resheniia [Volost congresses in the Steppe region (late 19th — early 20th centuries): practice of holding, participants, and main decisions]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abai. Seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki» — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Series «Historical and Socio-Political Sciences»*, 3 (50), 32–40 [in Russian].

12 Sultangalieva, G.S. (Ed.). (2018). *Institut volostnykh v sisteme upravleniia Kazakhskoi stepiu (XIX — nachalo XX vv.): monografiia v dokumentakh* [The Institute of Volost Governors in the Kazakh Steppe Management System (19th — early 20th centuries): A monograph in documents]. Almaty: «Qazaq universiteti» [in Russian].

13 Vasilev, D.V. (2022). *Postup imperii: Politika Rossii v Tsentralnoi Azii: XIX — nachalo XX v.* [The Advance of Empire: Russia's Policy in Central Asia: 19th — Early 20th Century]. Moscow; Saint Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].

14 Vasilev, D.V. (2014). *Rossii i Kazakhskaiia step: administrativnaia politika i status okrainy. XVIII — pervaiia polovina XIX veka* [Russia and the Kazakh Steppe: Administrative Policy and the Status of the Outskirts. 18th — First Half of the 19th Century]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].

15 Izbasarova, G.B. (2018). Kazakhskaiia step Orenburgskogo vedomstva v regionalnoi politike Rossiiskoi imperii v XIX v. [The Kazakh steppe of the Orenburg department in the regional policy of the Russian Empire in the 19th century]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 427, 118–124 [in Russian].

Сведения об авторах

Майсара Ж. Бекмагамбетова (*автор-корреспондент*) — кандидат исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы, Костанай, Казахстан, e-mail: maisara75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

Руслан К. Бекмагамбетов — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы, Костанай, Казахстан, e-mail: ruslan69_07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

Гаухар З. Балгабаева — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы, Костанай, Казахстан, e-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0146-8126>

Авторлар туралы мәліметтер

Майсара Ж. Бекмагамбетова (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, e-mail: maisara75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

Руслан К. Бекмагамбетов — тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, e-mail: ruslan69_07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

Гаухар З. Балгабаева — тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, e-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0146-8126>

Author Information

Maisara Zh. Bekmagambetova (*corresponding author*) — Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan, A. Baytursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: maisara75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

Ruslan K. Bekmagambetov — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, A. Baytursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: ruslan69_07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

Gaukhar Z. Balgabayeveva — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, A. Baytursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0146-8126>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Наталья Н. Аблажей¹ , Альбина С. Жанбосинова^{2*}

¹Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, Россия;

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(*Автор-корреспондент. E-mail: sovetuk@rambler.ru)

Вне системы: как в 1920-е годы в Казахстане создавали категорию «лишенцев»

Статья посвящена анализу политики по ограничению избирательных прав в Киргизской/Казахской автономной республике в ходе выборов кампаний в Советы в 1920-е гг. Тема актуальна в плане изучения процесса модернизации традиционного общества, социальной инженерии и политической дискриминации в контексте советской истории. В центре внимания авторов — проблема взаимоотношений общества и власти в плане создания советской системы и обеспечения ее устойчивости через применение властью дискриминационных мер по отношению к «несоветским» группам населения. Целью исследования является выявление динамики численности и состава групп населения, лишенных избирательных прав. Для изучения советского института лишения избирательных прав использованы нормативно-распорядительные акты союзного, российского и республиканского уровней; отчетное делопроизводство избирательных комиссий различного уровня; электоральная статистика. Значительные документальные комплексы отложились в архивах Казахстана и России, в том числе делопроизводство, касающееся хода и итогов избирательных кампаний. Представлены количественные данные по лишенцам в целом по автономии и отдельным административным единицам. Показано формирование каркаса дискриминационной модели в виде института лишения избирательных прав, позволявшего исключить целые категории населения из политической жизни. Сравнительный анализ опубликованных и необнародованных данных Центризбиркома КАССР и региональных избирательных комиссий позволил установить, что имело место значительное расхождение в данных статистики как в отношении итогов выборов, так и численности лиц, лишенных избирательных прав. Относительные показатели по численности лишенцев, приводимые в статистике, не позволяют установить динамику изменений конкретных цифровых показателей по итогам избирательных кампаний. Тем не менее можно утверждать, что резкий (в три раза) рост лишенцев фиксируется в ходе избирательных кампаний 1926/1927 г. и 1928/1929 г. Установлено, что имело место расширение круга лиц, дискриминированных по политическим основаниям, а также ужесточение правил учета этих категорий населения. На основании анализа инструкций по проведению выборов в Советы сделан вывод о том, что власть автономии была заинтересована в увеличении численности лиц, лишенных избирательных прав, поскольку это позволило взять под контроль избирательный процесс и начать интенсивную советизацию казахского населения.

Ключевые слова: Казахстан, выборы в Советы, избирательная система, традиционное общество, избирательный ценз, институт лишения избирательных прав, лишенцы, дискриминация.

Наталья Н. Аблажей¹, Альбина С. Жанбосинова²

¹Ресей ғылым академиясы Тарих институты Сібір бөлімшесінің жетекшісі ғылыми қызметкері, Новосибирск, Ресей;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Жүйеден тыс: 1920-жылдары Қазақстанда «сайлау құқығынан айырылғандар» санаты қалай құрылды

Мақала 1920-жылдардағы кеңестерге сайлау науқандары кезінде Қырғыз/Қазақ автономиялық Республикасындағы сайлау құқықтарын шектеу саясатын талдауға арналған. Тақырып кеңес тарихы контекстіндегі дәстүрлі қоғамды модернизациялау, әлеуметтік инженерия және саяси кемсітушілік процесін зерттеу тұрғысынан өзекті. Авторлар кеңестік жүйені құру және биліктің халықтың «кеңестік емес» топтарына қатысты кемсітушілік шараларды қолдануы арқылы оның тұрақтылығын қамтамасыз ету тұрғысынан қоғам мен билік арасындағы қарым-қатынас мәселесіне назар аударған. Зерттеудің мақсаты сайлау құқығынан айырылған халық топтарының саны мен құрамының динамикасын анықтау. Кеңестік сайлау құқығынан айыру институтын зерделеу үшін одақтық, ресейлік және республикалық деңгейлердің нормативтік-өкімдік актілері; әртүрлі деңгейдегі сайлау комиссияларының есептік іс-қағаздары; сайлау статистикасы пайдаланылды. Ресей мен Қазақстанның

архивтерінде, соның ішінде сайлау науқандарының барысы мен қорытындыларына қатысты іс қағаздарын жүргізуде елеулі деректі кешендер жинақталды. Автономия және жекелеген әкімшілік бірліктер бойынша жалпы айырылғандар бойынша сандық деректер ұсынылған. Халықтың барлық санаттарын саяси өмірден алып тастауға мүмкіндік беретін сайлау құқығынан айыру институты түріндегі кемсітушілік моделінің негізін қалыптастыру көрсетілген. КАССР Орталық сайлау комитеті мен өңірлік сайлау комиссияларының жарияланған және жарияланбаған деректерін салыстырмалы талдау сайлау қорытындыларына да, сайлау құқығынан айырылған адамдар санына да қатысты статистика деректерінде айтарлықтай алшақтық болғанын анықтауға мүмкіндік берді. Статистикада келтірілген айырылғандар саны бойынша салыстырмалы көрсеткіштер сайлау науқандарының қорытындылары бойынша нақты цифрлық көрсеткіштердің өзгеру динамикасын белгілеуге мүмкіндік бермейді. Осыған қарамастан, 1926/1927 және 1928/1929-жылдардағы сайлау науқандары кезінде «айырылғандардың» күрт өсуі (үш есе) тіркелді деп айтуға болады. Саяси негіздер бойынша кемсітілген адамдар тобының кеңеюі, сондай-ақ халықтың осы санаттарын есепке алу ережелерінің қатаңдауы орын алғаны анықталды. Кеңестерге сайлау өткізу жөніндегі нұсқаулықтарды талдау негізінде автономия билігі сайлау құқығынан айырылған адамдар санын көбейтуге мүдделі деген қорытындыға келді, өйткені бұл сайлау процесін бақылауға алуға және қазақ халқын қарқынды кеңестендіруді бастауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: Қазақстан, кеңестерге сайлау, сайлау жүйесі, дәстүрлі қоғам, сайлау цензі, сайлау құқығынан айыру институты, айырылғандар, кемсітушілік.

Natalia N. Ablazhey¹, Albina S. Zhanbossinova²

¹*Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Outside the System: How the Category of «Deprived» Was Created in Kazakhstan in the 1920s

The article is devoted to the analysis of the policy on restriction of electoral rights in the Kyrgyz/Kazakh Autonomous Republic during the Soviet election campaigns in the 1920s. The topic is relevant in terms of studying the process of modernization of traditional society, social engineering and political discrimination in the context of Soviet history. The authors focus on the problem of the relationship between society and the government in terms of creating the Soviet system and ensuring its sustainability through the use of discriminatory measures by the government against «non-Soviet» groups of the population. The purpose of the study was to identify the dynamics of the number and composition of population groups deprived of voting rights. To study the Soviet institution of disenfranchisement, regulatory and administrative acts of the Union, Russian and republican levels were used; accounting records of election commissions at various levels; electoral statistics. Significant documentary collections have been deposited in the archives of Russia and Kazakhstan, including records related to the course and results of election campaigns. Quantitative data on disenfranchised persons in the autonomy as a whole and in individual administrative units are presented. The article shows the formation of the framework of a discriminatory model in the form of the institution of disenfranchisement, which made it possible to exclude entire categories of the population from political life. A comparative analysis of published and unpublished data from the Central Election Commission of the KASSR and regional election commissions revealed that there was a significant discrepancy in statistical data both regarding election results and the number of persons disenfranchised. The relative figures for the number of deprived persons given in the statistics do not allow us to establish the dynamics of changes in specific digital indicators based on the results of election campaigns. Nevertheless, it can be argued that a sharp (three-fold) increase in the number of disenfranchised persons was recorded during the election campaigns of 1926/1927 and 1928/1929. It was found that there was an expansion of the circle of people discriminated against on political grounds, as well as stricter rules for accounting for these categories of the population. Based on the analysis of the instructions for holding elections to the councils, it was concluded that the autonomy authorities were interested in increasing the number of persons deprived of voting rights, as this allowed them to take control of the electoral process and begin intensive Sovietization of the Kazakh population.

Keywords: Kazakhstan, Council elections, electoral system, traditional society, electoral qualification, institution of disenfranchisement, disfranchisement, discrimination.

Введение

В годы советской власти была внедрена новая избирательная система, прошедшая путь от «чрезвычайщины» к формальной конституционной норме, равно как и новые избирательные

практики. В 1936 г. избирательная модель кардинально изменилась: выборы стали прямыми и всеобщими, но при этом безальтернативными и носящими символический характер. Актуальность изучения раннесоветской избирательной системы (1918–1936 гг.) обусловлена спецификой избирательного процесса и наличием политической дискриминации в виде лишения избирательных прав. Осмысление роли выборов в Совете для традиционного общества позволяет выйти на проблемы легитимации власти и функционирования избирательных практик в традиционной среде, модернизации по советскому сценарию и трансформации социальной структуры традиционного общества.

Цель данной статьи: на материалах КАССР выявить группы лишенцев и динамику численности лиц, лишенных избирательных прав в 1920-е гг. Для реализации этой цели необходимо рассмотреть советское избирательное законодательство и избирательный процесс как динамичный инструмент ломки традиционного общества, выявить специфику применения избирательного ценза в ходе выборов в местные Советы и оценить масштаб практики лишения избирательных прав в автономии.

Материалы и методы

В настоящее время изучение советского избирательного ценза (лишение прав и поражение в правах) рассматривается историками, во-первых, как инструмент государственной власти, метод политического управления, механизм социального исключения и маркер политического режима; во-вторых, как важный инструмент «социальной инженерии» и стратификации советского общества.

Использование в изучении избирательной системы и электорального процесса методологии и методики из смежных социогуманитарных дисциплин дает широкие дополнительные возможности для выявления специфики исторических процессов. Так, широко известный в юриспруденции концепт «позитивной дискриминации», благодаря Т. Мартину [1], сегодня широко используется историками для анализа противоречий советской национальной политики и вполне оправдан также при изучении советской избирательной системы, в том числе практик лишения избирательных прав и расширения базового электората за счет ранее лишенных права участия в выборах групп населения (кочевое население, женщины, молодежь). Широкие возможности открывает также использование концепций и методов из арсенала политологии: теория функционирования политической системы Д. Истона [2]. Применение авторами этого подхода позволяет интерпретировать создание категории «лишенцев» в КАССР как системный механизм политического регулирования. Лишение избирательных прав выступало не только юридической мерой, но и инструментом, с помощью которого советская власть перераспределяла политический доступ, исключая нежелательные группы и стабилизируя функционирование новой политической системы. Авторы, опираясь на теорию Д. Истона, показывают, как государство формировало границы политического участия и управляло социальными потоками внутри системы. Междисциплинарная методология позволяет существенно расширить возможности для реализации целей конкретно-исторического исследования по тематике раннесоветской избирательной системы и электорального процесса в Советском Казахстане [3]. При написании статьи авторы опирались на историко-сравнительный метод, что дало возможность выявить общие механизмы советской политики и региональные особенности, связанные в том числе с социальной структурой казахского общества. Проблемно-хронологический метод был использован при проведении аналитической работы с материалом, в том числе для последовательного анализа изменений содержания критериев отнесения к «лишенцам», динамики нормативных решений и административных практик. Статистический метод использовался при работе со списками лишенных избирательных прав и сопоставлении процентного соотношения.

Для изучения избирательных кампаний в КАССР в контексте политики центральной власти и выявления специфики применения избирательного ценза при выборах необходимо привлечение широкого круга источников, в т.ч. отложившихся в архивах России и Казахстана. Нами использованы следующие группы источников: 1) нормативно-распорядительные (Конституция РСФСР (1918 и 1925 гг.), решения Центрального исполнительного комитета (ЦИК) СССР, Всероссийского центрального исполнительного комитета (ВЦИК), ЦИК КАССР по проведению выборов); 2) официальная статистика и отчетность Центризбиркомов и избирательных комиссий о ходе избирательных кампаний. В рамках исследования интерес представляют материалы ВЦИК (Ф.Р-1235) из Государственного архива Российской Федерации, ЦК РКП(б) — ЦК ВКП(б) из Российского государственного архива социально-политической истории (Ф. 17), КазЦИКа (Ф. 5) и Казизбиркома (Ф. 30) из Центрального государственного архива Республики Казахстан. Крайне ценны материалы

Казахского краевого обкома ВКП(б) (Ф. 141, 412), хранящиеся в Архиве Президента РК (АП РК). Из региональных коллекций интерес представляют материалы уездных/областных обкомов и губкомов, хранящиеся в областных государственных архивах Республики Казахстан. Несколько отчетов о первых избирательных кампаниях в Казахстане опубликованы в ряде документальных публикаций и сборниках [4-5].

Результаты

III. Фицпатрик первая подвергла сомнению официальные цифры по количеству лишенцев в СССР, полагая, что они были сознательно занижены, более того, что власти сами точно не знали, сколько их было [6; 295]. Статистика по лишенным прав безусловно нуждается в уточнении на предмет полноты, достоверности и причин резких колебаний в показателях. Лишение прав стало самой массовой формой дискриминации граждан, представлявшей собой систему правовых ограничений во всех базовых и социальных правах, которые носили коллективный характер, потому что распространялись на взрослых членов семьи и имели наследственный характер. Несмотря на то, что лишенные избирательных прав были формально восстановлены в правах с принятием Конституции 1936 г., они не получили полной реабилитации, хотя ее механизм регулируется Законом «О реабилитации жертв массовых политических репрессий».

Конституция РСФСР 1918 г. установила избирательный ценз, основанный на классовом принципе, что лишило часть взрослого населения права избирать и быть избранными. Согласно статьям Конституций РСФСР 1918 и 1925 гг. к лишенным избирательных прав были отнесены семь категорий населения: лица, использовавшие наемный труд; имеющие нетрудовые доходы, в том числе проценты с капитала и пр.; лица, связанные с различными торговыми операциями; служители религиозных культов; лица, ранее служившие в царской администрации, полиции; душевнобольные и осужденные [7]. Начиная с инструкции о выборах, утвержденной декретом ВЦИК 31 августа 1922 г., вводится практика составления списков лишенных избирательных прав [8]. Институт лишенчества, предусматривающий как лишение, так и восстановление в правах, окончательно формируется к выборам 1924/1925 г. Расширение контингента лишенцев имело место на протяжении второй половины 1920-х гг. Процедура восстановления в правах усложнялась и расширялась. Вопрос об административном учете лишенцев обсуждался неоднократно в 1920 — начале 1930-х гг. Наркомат внутренних дел РСФСР настаивал на необходимости учета лишенцев и даже контроля за их передвижением под началом административных отделов при исполкомах советов и органов милиции [9]. И хотя такое решение принято не было и учет лишенцев остался в ведении ЦИК автономий и региональных исполкомов, лишенцы как де-юре, так и де-факто стали массовой подучетной категорией населения.

Выборы в РСФСР регламентировались инструкциями ЦИК СССР и ВЦИК. Для КАССР приоритетом было союзное и российское законодательство, в первую очередь это касалось инструкций ЦИК СССР и ВЦИК РСФСР о выборах. Тем не менее ЦИК КАССР имел право, основываясь на союзном и республиканском законодательстве, разрабатывать собственные инструкции, которые утверждала Москва. Имеющаяся в нашем распоряжении отчетность избиркомов КАССР за вторую половину 1920-х гг. дает возможность в общих чертах реконструировать динамику численности лишенных избирательных прав, конкретизируя ее за счет отчетов региональных избирательных комиссий.

В рамках избирательной модели, введенной Конституцией 1918 г., в РСФСР прошло восемь избирательных кампаний. Первые общероссийские выборы прошли в 1922 г. На протяжении пяти лет они проводились ежегодно — это избирательные кампании 1922, 1923, 1924, 1925/1926, 1926/1927 гг. Начиная с выборов 1928/1929 гг. их периодичность изменилась: выборы стали проводить раз в два или три года. Выборы 1924 г. проводились в сентябре-ноябре, а после кассации повторно — в марте-мае 1925 г., поэтому эти выборы часто объединяют в единую кампанию 1924/1925 г. Время проведения избирательных кампаний, начиная с кампании 1925/1926 гг., сместилось на позднюю осень и начало зимы, а с выборов 1928/1929 гг. — полностью на зимний период. В первой половине 1930-х гг. прошли две избирательные кампании: 1930/1931 гг. и 1934/1935 г. Конституция 1936 г. кардинально изменила избирательную модель в СССР.

Первые выборы 1922 г. и 1923 г. затронули территорию КАССР частично. В этот период право определения круга лиц, участие которых было нежелательным на выборах, имели местные власти. Эти полномочия были предоставлены регионам и автономиям постановлением Президиума ВЦИК от

8 февраля 1921 г. [10]. На местах сложилась практика составления списков лиц, лишенных гражданских прав. В начале 1920-х гг. главными группами на выборах чаще всего становились открытые противники большевиков из числа представителей оппозиционных партий и лица, участвовавшие в белых армиях и антисоветских восстаниях. При очень низкой явке на выборы, по сути, имело место жесткое административное давление, позволившее большевикам полностью контролировать советы. Тем не менее стратификация группы лиц, лишенных гражданских прав, формально определялась Конституцией. Первая всероссийская Инструкция 31 августа 1922 г. и разъяснения Президиума ВЦИК к ней особо указывали, что в соответствии со ст. 65 Конституции РСФСР, избирательных прав «лишается старая и новая буржуазия», что «классово-трудовой ценз получил конкретное выражение в ст. 64 и 65 Конституции, определяющих категории лиц, пользующихся избирательным правом и не пользующихся таковым» [11]. 10 августа 1922 г. декрет ВЦИК об административной ссылке ввел дополнительную категорию граждан, подлежащую лишению избирательных прав, не предусмотренных ст. 65 Конституции РСФСР. С отсылкой к ст. 23 Конституции ими стали административно высланные [12; 65]. Спустя год, 21 августа 1923 г., действие ст. 65 Конституции было распространено на «представителей дореволюционной и нэпманской буржуазии» [12; 66]. Численность лишенных избирательных прав по РСФСР оценивалась в 1,4–1,3 %. Основными когортами лишенцев стали живущие на нетрудовой доход (ок. 40 %), лишенные прав по суду (19 %) и духовенство (18 %) [13; 7]. На данный момент статистика по количеству лишенцев в КАССР по этим выборам нами не обнаружена.

Выборы в КАССР в 1924 г. проводились на основании инструкции, утвержденной декретом ВЦИК 11 августа 1924 г., которая, как и предшествующая инструкция от 31 августа 1922 г., предусматривала составление списков лиц, лишенных прав. Инструкция в очередной раз конкретизировала перечень лиц, лишаемых прав, в первую очередь т. н. «бывших» [14; 695]. Для региональных инструкций также характерна тенденция к дальнейшей конкретизации и категорированию лишенцев.

Осенью 1924 г. центральная власть анонсировала линию на «оживление советов». Она была направлена на повышение роли местных советов (особенно сельских) в управлении государством и усиление связи партии с беспартийными массами, главным образом крестьянством. Еще до подведения официальных итогов выборов, в самом конце декабря 1924 г., ЦИК СССР фактически их аннулировал и утвердил 16 января 1925 г. новую инструкцию [15; 103–109]. Инструкция значительно усложнила процедуру восстановления в правах. Был расширен и перечень потенциальных лиц, лишенных избирательных прав, в первую очередь за счет расширения категории «бывших», включив в число таковых чиновников и офицеров, служивших при белых армиях и правительствах. Процент участия избирателей по отдельным автономным республикам РСФСР на этих выборах колеблется от 38 до 63 %, по отдельным уездам КАССР — от 28 до 58 %. Хотя руководство автономии и уверяло, что выборы осени 1924 г. прошли на очень высоком уровне, в условиях явки ниже установленного законом порога в 35 % они были аннулированы в Оренбургской, Актюбинской, Кокчетавской, Акмолинской и Кустанайской губерниях КАССР [16; 6]. Несмотря на принятие ВЦИКом инструкций о выборах, оговаривающих регламент составления списков лишенцев и порядок восстановления их в правах, в ряде губерний КАССР, в частности в Актюбинской, губернский избирком издал собственную инструкцию по составлению списков лишенцев и порядку обжалования, что было скорее характерно для избирательного процесса начала 1920-х гг. [17; 33]. КазЦИК в отчетном докладе о выборах 1924 г. и перевыборах 1925 г., характеризуя группы населения автономии, лишенных избирательных прав, особо подчеркивал, что к таковым в автономии отнесены только те, кто лишен избирательных прав на основании Конституции РСФСР.

В ходе подготовки перевыборов, основываясь на инструкции Центризбиркома СССР от 16 января 1925 г. и новой версии Конституции РСФСР, принятой в мае 1925 г., ВЦИК утвердил 13 октября 1925 г. [18; 14, 34] новую инструкцию о выборах. И хотя инструкции ЦИК СССР и ВЦИК оговаривали, что утвержденные категории лиц, лишенных избирательных прав, не могут подлежать расширительному толкованию, тем не менее ЦИКи автономий и регионов получили право разрабатывать и вносить на утверждение собственные инструкции, учитывающие местные особенности и условия. На следующий год эта практика сохранилась, но уже в усеченном виде: регионы и национальные автономные образования получили лишь возможность выработать дополнения к Инструкции ВЦИК. В октябре 1925 г. ЦИК КАССР разработал собственную инструкцию, адаптированную к национальной специфике и местным реалиям.

Предложенная автономией инструкция, одобренная сессией КЦИК в ноябре 1925 г., была аннулирована ВЦИК РСФСР. Основные претензии касались критериев, позволявших отличить в казахском ауле и русской деревне «трудовые хозяйства» от «нетрудовых». Эта ситуация не была уникальной. Казизбирком настаивал на том, что для всей Казакской республики не могут быть установлены единые критерии, позволявшие отделить трудовое хозяйство от нетрудового, потому что имеет место региональная и национальная специфика. В силу этого обстоятельства данный вопрос следовало бы делегировать на места, в ведение низовых аульных и сельских избирательных комиссий, в обязанности которых входило составление списков избирателей и лишенцев [18; 14, 34].

В ситуации, когда выборы в автономии оказались под угрозой срыва, КазЦИК и Казцентризбирком обратились в Москву с просьбой утвердить инструкцию. После повторного рассмотрения в декабре 1925 г. инструкция была одобрена. Согласно ее секретной части, избирательных прав лишались: 1) крупные скотоводы, применяющие наемный труд в целях скупки и перепродажи скота в торгово-промышленных целях или ведущие хозяйство на основе ростовщического ссуживания бедняков скотом; 2) бывшие волостные управители, а также те из бывших волостных управителей и баев, кто имел статус народного судьи; 3) лица казакской и каракалпакской национальностей, пожалованные до революции в звание «личные почетные граждане»; 4) лица, высланные в административном и судебном порядке, на срок высылки; 5) представители религиозного культа (имамы, муфтии и др.). Хотя в отчетности в Москву по лишенцам фигурировали только группы, лишённые таковых в соответствии с Конституцией, отступление от российского регламента зачастую фиксировалось как нарушения. Возникали, в частности, вопросы относительно так называемых «баксы», под которыми понимались на местах «бывшие управители волостей, баи, а также имевшие от царского правительства знаки отличия и награды за усердную службу царскому режиму», а также «лица, получившие почетные звания граждан за верноподданические услуги царскому правительству» [17; 119, 138], на том простом основании, что таких категорий российские инструкции не выделяли. Однако самыми распространенными были нарушения, связанные с включением в число лишенных прав лиц, высланных в судебном или административном порядке, членов семей лиц, лишенных прав, хотя при этом в число «избирателей включались крупные скотоводы, применяющие наемный труд, без каких-либо ограничений» [19; 55].

Тем не менее, несмотря на наличие инструкции ЦИК КАССР, в Москве констатировали, что выборы в КАССР проведены на основе инструкции ВЦИК от 13 октября 1925 г. Порядок составления списков лишенцев был различным, но в основном использовались либо старые списки, либо списки, формировавшиеся уже в ходе кампании. Например, в Акмолинской губернии в основу составляемых списков лиц, лишенных избирательных прав, брались материалы месячника проверки [20; 105]. Списки утверждались либо губернскими избирательными комиссиями, либо исполкомами. При составлении списков наблюдались массовые нарушения, особенно в отношении лиц, занимавшихся в прошлом торговой и посреднической деятельностью [20; 113, 117].

Подготовленные КазЦИКом рекомендации для избирательных комиссий показали, что Казизбирком склонялся, основываясь на новой версии Конституции, в пользу восстановления в правах и допуска к выборам лиц, занимавшихся в прошлом торговой и посреднической деятельностью, а также служителей культа, если в данный момент они работали в советских учреждениях и не применяли наемного труда. В отношении лиц, использовавших наемный труд в сельском хозяйстве, если таковой применяется в соответствии с законом и как подсобный, особенно в период уборки урожая, также допускалось участие в выборах. Членов семей «лишенцев» Конституция автоматически не лишала права голоса, но вопрос об их материальной независимости создавал возможность различного толкования конституционной нормы [21; 13]. При этом КазЦИК рекомендовал относить к «крупным скотоводам» не только «лиц, ведущих хозяйство в таких размерах, которые обязательно вызывают эксплуатацию наемной рабочей силы», но и тех скотоводов, размеры хозяйства которых «позволяют им иметь крупные партии сырья или скота на ярмарках», а также «занимающихся караванным извозом». Однозначно рекомендовали лишать прав бывших волостных управителей в казахских районах и баев, занимавших при царском режиме судебские должности, а также лиц, получивших звание «личных почетных граждан» от прежнего режима. Для служителей религиозного культа основанием для лишения избирательных прав была констатация того, что «это профессия и источник существования» [21; 30]. При этом «баксов» (самодельных шаманов), «не приносящих общественного вреда», дискриминации не подвергали. Для категории офицеров и чиновников царской и белой армий основанием для лишения

избирательных прав являлось состояние на учете в органах ОГПУ. Включение ссыльных в число «лишенцев» обосновывалось декретом ВЦИК об административной ссылке от 10 августа 1922 г.

Результаты выборов 1925/1926 г. наиболее полно представлены как в отчетном делопроизводстве, так и статистике, в т. ч. опубликованной. Для этой избирательной кампании характерен самый низкий процент лиц, лишенных избирательных прав. В процентном соотношении от числа избирателей он составил в целом по РСФСР — 1,1 %, в т. ч. в городах — 1,6 %, а в сельской местности — 1 %. Тем не менее в КАССР он оказался существенно выше: в целом по республике — 2,4 %, в т. ч. в городах — 6,3 % (по другим данным — 5,5 и 4,6 %) [16; 1-2]; в сельской местности — 1,1 %. Высокий процент лиц, лишенных избирательных прав в городах [18; 14, 34], власти объяснили тем, что «главная масса нетрудового и социально-чуждого элемента сосредоточена в небольших городах КАССР, являющихся преимущественно торговыми центрами». Несмотря на отсутствие данных по казакскому аулу и крайне низкую явку избирателей, в июльском отчете Казакского ЦИКа в Крайком РКП(б) констатировалось, что «пролетарская демократия», положенная в основу Советской Конституции, «дала право громадной массе взрослого населения 97,6 % пользоваться избирательными правами, а от участия в выборах устранил только нетрудовой и социально-чуждый элемент 2,4 %, который избирательные права мог бы использовать в ущерб интересам трудящихся» [18; 5]. Тем не менее при рассмотрении хода избирательной кампании в Москве не преминули отметить, что в «Казакской автономии в ряде богатых и зажиточных уездов, таких как Павлодарский, Бухтарминский, Кокчетавский уезды, процент лиц, лишенных прав, составляет лишь от 0,4 % до 0,9 %» [22; 48].

Статистика по выборам в РСФСР в избирательную кампанию 1925/1926 гг. показала, что основной категорией лишенцев стали предприниматели, лица, живущие на нетрудовые доходы, торговцы и посредники. В общей численности лиц, лишенных избирательных прав, их доля в сельской местности приближалась к половине, а в городах составила три четверти [20; 22, 24]. В КАССР анализ данных по той же кампании показывает, что больше половины всех «лишенцев» также составили лица, «живущие на нетрудовые доходы», торговцы и духовенство. Тем не менее расхождения по структуре лишенцев могли быть весьма значительными даже в пределах одной губернии. Так, например, в Семипалатинской губернии (без Павлодарского, Бухтарминского и Каркаралинского уездов) из общего числа лишенцев в 3134 чел. их распределение по группам было следующим: предприниматели — 101; живущие на нетрудовые доходы — 732; торговцы и посредники — 472; духовенство — 902; агенты, бывшие полицейские и жандармы — 169; умалишенные и находящиеся под опекой — 312; осужденные судом — 446 чел. При этом в Каркаралинском уезде Семипалатинской губернии при численности лишенцев в 408 чел. доминировали лица, осужденные судом — 250 чел., духовенство — 109 чел., и живущие на нетрудовые доходы — 86 чел. В Павлодарском уезде Семипалатинской области в эту кампанию было отстранено от выборов 590 чел., в тройку лидеров вошли: духовенство — 141, прочие — 92, торговцы и посредники — 84, а в Бухтарминском уезде, где прав лишили 282 чел., доминировали духовенство — 91, живущие на нетрудовые доходы — 64, умалишенные и находящиеся под опекой — 47 чел. В Джетысуйской губернии (без Лепсинского и Талды-Курганского уездов) таковых было 3644 чел.: предприниматели — 40; живущие на нетрудовой доход — 663; торговцы и посредники — 646; духовенство — 777; агенты, бывшие полицейские и жандармы — 1123; умалишенные и находящиеся под опекой — 145; осужденные судом — 250 чел. В Лепсинском уезде, где число лишенцев составило 852 чел., в тройку лидеров вошли живущие на нетрудовые доходы — 199, агенты, бывшие полицейские и жандармы — 180, торговцы и посредники — 175 чел. В Талды-Курганском уезде, где от выборов отстранили 385 чел., абсолютными лидерами стали агенты, бывшие полицейские и жандармы — 233 чел. [19; 108–113]. На данный момент не представляется возможным однозначно ответить на вопрос, чем были обусловлены такие значительные региональные расхождения в структуре лишенцев.

В 1926 г. советские власти перешли от политики мирного сосуществования к планомерному «наступлению на растущие капиталистические элементы города и деревни», что стало предвестником свертывания НЭПа. Выборы 1926/1927 г. это наглядно отразили. К очередным выборам ЦИК СССР подготовил новую инструкцию, опубликованную 28 сентября 1926 г. [23], в которой были обновлены и ужесточены критерии отнесения к категории «лишенцев». Конституция РСФСР 1925 г. лишила избирательных прав лиц, прибегавших в прошлом или прибегающих в данный момент к наемному труду, лиц, живущих на нетрудовые доходы, тех, кто занимался или

занимается в настоящем торговлей, а также «классово-чуждых». Всего в тексте инструкции содержалось определение уже 12 категорий лиц, подлежавших лишению избирательных прав. Также назывались девять групп населения, которые даже при наличии доходов или применении наемного труда таких прав не лишались. Инструкция однозначно требовала недопущения к выборам кулацких, эксплуататорских и прочих нетрудовых групп населения и бывших. В развитие союзной инструкции ВЦИК утвердил 4 октября 1926 г. инструкцию по выборам. Именно российская инструкция включила в число лишенцев «бывших белых», участников «контрреволюционных банд» и членов семей, главы которых лишены прав [24]. В инструкции были введены не только критерии к составлению списков лишенцев, но и прописан сложный алгоритм обжалования лишения прав для каждой из категорий. 4 ноября 1926 г. ВЦИК РСФСР принял инструкцию о порядке обжалования лишения избирательных прав. Процедура стала более сложной, многоступенчатой и длительной по времени, при этом для каждой категории лишенцев были предусмотрены отдельные условия восстановления в правах. Перечень лиц, лишенных избирательных прав, был определен статьей 69 Конституции РСФСР (1925 г.). В этой инструкции был введен обязательный пятилетний трудовой стаж и доказательства лояльности к советской власти. Решения о восстановлении принимали только избиркомы регионального уровня. Для «бывших» из числа ранее служивших в полиции, жандармерии, карательных органах (по факту бывших белогвардейцев), помимо вышеназванных двух условий требовалось постановление Президиума ВЦИК. В феврале 1927 г. Президиум ВЦИК все-таки вернул право рассматривать дела бывших рядовых полицейских и белых офицеров региональным исполкомам [12; 117-118]. Именно решения 1926 г. привели к резкому росту численности лиц, лишенных избирательных прав.

По аналогии с предшествующими выборами власти на местах ждали инструкцию КазЦИКа и разъяснения относительно категорий лиц, подлежащих лишению избирательных прав. Но избирком не успел разработать и утвердить дополнения в инструкцию по проведению выборов в установленные сроки. Только к середине декабря 1926 г. с ВЦИКом были согласованы дополнения, а итоговый циркуляр ЦИК Казахстана принял 27 декабря 1926 г. Рекомендации от КазЦИКа начали поступать на места только с декабря, уже в разгар избирательной кампании, в частности, предварительный вариант циркуляра был обнародован только в середине декабря 1926 г.

Внесенные дополнения и наличие разночтений в инструкциях значительно осложнили работу по составлению списков «лишенцев», поэтому их преимущественно обнародовали уже накануне, а в ряде случаев прямо по ходу выборов. Резкое расширение категорий лиц, лишенных избирательных прав в 1926 г., вызвало волну запросов от местных избирательных комиссий. Главные затруднения касались лиц, живущих на иждивении и иных членов семей лиц, лишенных избирательных прав; земледельцев, нанимающих одного постоянного работника, а также лиц, занимавшихся в прошлом торговыми и посредническими операциями.

При составлении и проверке списков избирателей и лиц, лишенных избирательных прав, в дополнение к общероссийской инструкции ВЦИК, КазЦИК и Казизбирком рекомендовали избирательным комиссиям руководствоваться дополнениями, введенными применительно к Казахстану. К лицам, подлежавшим лишению избирательных прав, были отнесены: 1) лица, «закабаляющие аульное и сельское население путем систематического предоставления ему рабочего и молочного скота, сельскохозяйственных машин и инвентаря»; 2) занимающиеся «снабжением населения деньгами и товарами на кабальных условиях»; 3) аткаминеры, т.е. нелегальные родовые администраторы и посредники в казахском ауле; 4) лица, за плату занимающиеся частным посредничеством во вред интересам бедноты и полупролетарских слоев аула; 5) делдалы [маклер, посредник — с казахского] и прочие аульные торговцы, перекупщики и маклеры; 6) муллы, бывшие и настоящие служители религиозного культа и преподаватели мусульманского вероучения; 7) имамы, ишамы, кальфе, муфтии, члены Духовного управления мусульман (казии и мухтасибии); 8) хазрет, тауба, лица, известные среди казахского населения как «баксы»; 9) волостные управители, избравшиеся на должность в соответствии со «Степным положением» (1891 г.) и «Положением о Туркестанском крае» (1886 г.), в том числе те из них, кто избирался дважды, получал награды, оказывал «верноподданические услуги царизму»; 10) бии, получившие звание «личных почетных граждан» за «верноподданические услуги царизму». Циркуляр КазЦИКа подтвердил необходимость лишения избирательных прав для офицеров и чиновников белых армий, а также руководителей контрреволюционных формирований [25; 113]. В рекомендациях особо оговаривалось, что в Казахстане не лишаются избирательных прав скотоводы, применяющие, по условиям своего

хозяйства, наемный труд в лице одного постоянного работника (пастуха), а также скотоводы, группами (не менее трех хозяйств) применяющие труд не более двух постоянных работников (пастухов) [25; 1,8]. Губисполкомам рекомендовалось составлять секретные сводки о том, как внедрение практики расширения перечня лиц, лишаемых избирательных прав, отразилось на ходе кампании [25; 8]. 11 января 1927 г. был утвержден циркуляр КазЦИК, предписывающий составлять секретные отчеты о выборах по утвержденной схеме.

В ходе начавшейся избирательной кампании повсеместно фиксировался резкий рост числа лиц, лишенных избирательных прав, массовое доноительство, аресты и выселения на период выборов активных участников таласовок (противостояний на родовой почве) по обвинениям о попытках срыва выборов. Отмечались также случаи уголовного преследования лиц, лишенных права участия в выборах, а также массовое оспаривание решений о лишении права голосования.

Общая численность лишенцев КАССР по данным Казизбиркома на выборах 1926/1927 г. составила 4,6 % (или 112 563 чел.) от численности лиц, имевших право избирать. В городах процент лишенцев составил 8,3 (по другим данным — 8,8 % [26]), а в сельской местности — 3,3 % (94 377 чел.) [27; 6-7]. В итоговой сводке Казизбиркома о ходе выборов в автономии констатировалось, что «новый избирательный закон 1926 г. дал конкретную возможность отстранения байства и кулачества от советского строительства». Авторы документа отмечали, что «оттеснение от выборов байско-кулацкого элемента путем лишения избирательных прав создало вполне благоприятные предпосылки для организации советской общественности в ауле и деревне и успешного проведения выборов».

Подтверждают выявленную тенденцию также материалы губернских избирательных комиссий. Например, по Акмолинской губернии удельный вес «лишенцев» в ходе выборов 1926/1927 гг. в целом по губернии поднялся по сельской местности с 0,6 % до 3,3 %, а по городам с 5,3 % до 10,6 %. В абсолютных цифрах это составило на выборах 1925/1926 г. — 4611 чел. (0,9 %), а на выборах 1926/1927 г. — 24 090 чел. (4,1 %). Наибольший прирост лишенцев по сельской местности дал Петропавловский уезд (5 %), а по городам — Акмолинск (22,7 %). Вероятнее всего, причиной стало проведение кампании по массовому лишению избирательных прав рядовых участников антибольшевистского Ишимского восстания 1921 г., в том числе и амнистированных.

Согласно статистике КазЦИКа и Казизбиркома, соотношение лишенцев по городам и сельской местности было следующим: живущие на нетрудовые доходы — 24,9 и 35,8 %; торговцы и посредники — 8,7 и 62,1 %; духовенство — 28 и 47 %; агенты бывшей жандармерии и полиции — 7,7 и 0,4 %; умалишенные — 1,7 и 0,3 %; осужденные — 14,8 и 6,8 %; за пользование избирательным правом в ущерб революции — 1,5 и 0,8 % соответственно. Среди лишенцев доминировали мужчины, но, тем не менее, 10 % таковых составили женщины, причем преимущественно русской национальности. Была предпринята и попытка соотнести численность казахов и русскоязычных среди лиц, лишенных прав. В городах в процентном соотношении казахи к русскоязычным составляли 19 % к 81 %, а в аулах и селах — 54 % к 46 % [18].

Распределение по группам демонстрировало существенное изменение в составе лишенцев. Более 52 % всех лишенцев составили лица, «применявшие наемный труд». В городах почти 85 % относились к категории «торговцев и посредников», а также «членов семей, живущих на иждивении лишенцев» [5]. Появление новой многочисленной когорты лишенных прав привело к тому, что представители духовенства и служителей культа выбыли из тройки «лидеров» по удельному весу «лишенцев». В Актюбинской губернии в сопоставлении с предшествующей избирательной кампанией также наблюдался значительный рост численности лишенцев как в русскоязычных, так и в казахских волостях: в Ново-Алексеевской волости — 27 и 150 чел., в Аккемирской — 9 и 57 чел., в Ащельсайской (Ашесайской) 38 и 128 чел. соответственно. Власти на местах рапортовали об успехах: выявление лишенцев проведено полностью и «никого уже не осталось». Естественно, не обошлось без приписок и манипуляций с цифрами. Так, в одной из волостей Актюбинской губернии власти включили в списки лишенцев всех умерших за прошлый год и всех уехавших за пределы волости [27; 3–69].

Тем не менее признавалось, что имели место как случаи недоучета лишенцев, так и «перегибы палки», «вплоть до массового лишения». Приводились примеры, когда в категорию «лишенцев» в отдельных поселениях и волостях оказывалось до 50 % потенциальных избирателей, в том числе до «50 % членов волысполкомов прежнего созыва», в том числе и руководящий состав. Рекордсменами стали села Самарское Акмолинской губернии (50 %) и Казанское Аулие-Атинского уезда Сыр-Дарьинской губернии (30 %), несколько сел в Семипалатинской области (30–40 %) и г. Чимбай

(26 %). Прирост доли лиц, лишенных избирательных прав, по городам КАССР в среднем составил около 9–10 %. По десяти волостям Семипалатинского уезда, при среднем показателе роста числа «лишенцев» в 8 раз, минимум составил 1,7 раза, тогда как максимум — 17 раз.

Выборы 1926/1927 гг. наглядно показали, что власть смогла взять под контроль избирательный процесс. Следующие выборы прошли только в 1928/1929 гг., их лозунгом стала борьба с кулачеством и эксплуататорскими элементами. В ходе избирательной кампании 1928/1929 гг. количество лишенцев в КАССР, согласно опубликованным данным, составило 3,7 % [26; 93, 116], что значительно ниже, чем по РСФСР (4,5 %) и по национальным автономиям, входившим в ее состав (3,9 %) [28; 13]. Резкий рост численности лишенцев в середине — второй половине 1920-х гг. привел к резкому увеличению числа жалоб на неправильное лишение прав, и избирательные комиссии захлестнула волна обращений. Протоколы Казизбиркома и КазЦИКа наглядно свидетельствуют о том, что эти инстанции были склонны поддерживать решения нижестоящих инстанций [29]. КазЦИК принял очередную инструкцию о выборах, в которой в очередной раз описывались категории лишенцев. Отказы в восстановлении в правах основывались на статьях данной инструкции. 30 октября 1929 г. Президиум ВЦИК передал учет лишенцев административным органам исполкомов, что подтвердила и инструкция ВЦИК от 20 октября 1930 г., которая предписывала обязательное заведение дела на каждого лишенца, регистрацию и учет. Весной 1930 г. в соответствии с постановлением ВЦИК об устранении нарушений избирательного законодательства в СССР и об упорядочении дел, касающихся избирательных прав граждан, прошла кампания по пересмотру списков лишенцев. В ходе этой кампании руководство автономии было вынуждено признать, что «отчетность по лишенцам не позволяет [точно] утверждать, сколько лишено избирательных прав незаконно» [30; 14]. В одной из докладных записок КазЦИКа есть указание, что учет лишенцев в автономии велся уже с первых выборов, в отличие от учета избирателей, т.к. «ввиду отсутствия учета населения (особенно в городах), число избирателей является приблизительным и вероятно в городах несколько преуменьшенным» [22; 35].

Обсуждение

Историография избирательной системы и кампаний выборов в Советы весьма обширна и многопланова. Изучение раннесоветской избирательной системы имеет значительную историографическую традицию. Первые публикации, посвященные роли партии в формировании аппарата советской власти на местах, появились уже в период формирования советской модели власти. Повышенный интерес к раннему периоду истории советской избирательной системы пришелся сначала на годы «оттепели», а потом на постсоветский период. В рамках данной тематики особый интерес представляла практика лишения избирательных прав в контексте изучения социальной политики и дискриминации [31]. Большинство советских историков оставались в рамках официальной классовой парадигмы и апологетики советской демократии, рассматривая лишение избирательных прав лишь как элемент политики «перевоспитания эксплуататорских классов». Однако уже в перестроечный период произошло признание формального и безальтернативного характера выборов в СССР. В постсоветский период доминирующим подходом к изучению выборов стало рассмотрение их как мобилизационных кампаний и как механизма реализации большевиками политической власти [32]. В историографии сделан ряд важных выводов о наличии в раннесоветской избирательной системе электоральных новаций, важнейшей из которых стал институт лишения избирательных прав, позволивший большевикам ввести особый избирательный ценз, основанный на взаимосвязи социально-экономической и политической составляющих, что кардинально отличало его от иных избирательных ограничений и практик [12, 33]. Среди ведущих специалистов, изучавших и изучающих советский институт лишения прав и внесших существенный вклад в историографию, можно отметить М.С. Саламатову [33], А.И. Лепешкина [34-35], Н. Ивницкого [36]; западных исследователей Э. Кимерлинга [37], Г. Алексопулоса [38], Н. Муан [39], Ш. Фицпатрик [40]; российских исследователей А.И. Добкина, А.П. Килина, Т.М. Смирнову [41], Д.В. Валуева [42], С.А. Красильникова [43-44] и др.

К настоящему времени историками предложен и апробирован алгоритм работы с электоральной статистикой (М.С. Саламатова), протоколами избирательных комиссий по лишению и восстановлению в правах (М.С. Саламатова), списками лиц, не имеющих прав избирать и быть избранными по отдельным городам и местностям, с персональными картотеками и личными делами лишенцев (С.А. Красильников, Т.М. Смирнова, А.П. Килин, А.А. Кожаева, Д.И. Петин и др.).

Установлено, что значительное количество материалов местных избирательных комиссий и личных дел сконцентрировано в региональных архивах, представленных в фондах райисполкомов и горисполкомов, что дает возможность проводить исследование методами кейс-стади, выстроенными на анализе коллективного социального портрета отдельных групп лишенцев, механизмов репрессий и поведенческих стратегий, а также на сопоставлении сельского и городского социума и региональных данных по лишенцам.

Несмотря на наличие значительного количества работ, посвященных электоральным процессам в разных регионах СССР, ощущается явный недостаток исследований, анализирующих выборные кампании в национальных республиках и автономиях. При освещении истории становления советской власти в Казахстане в эпицентре анализа оказалась политика модернизации традиционного общества, в т.ч. «советизации аула». Однако предложенная еще во второй половине 1940-х гг. московским историком А. Кучкиным [45-46] концепция «советов для кочевников» как переходная модель советской власти на местах вызвала резкую критику и обвинения в отходе от классовой позиции со стороны казахстанских историков Г.Ф. Дахшлейгера, С. Кенжебаева и др. [47]. В настоящее время казахстанские историки в основном придерживаются парадигмы «малого Октября», построенной на знаменитом высказывании секретаря Казахского крайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекина, заявившего в декабре 1925 г. о том, что казахи «пропустили Октябрь» и что необходима «советизация аула» и «организация малого казахского Октября». Под этим политическим курсом понималось усиление административного и экономического контроля над жизнью республики, разрушение родовой структуры и традиционного общества. Проблема интеграции и синтеза советской власти и родového общества оказалась в центре внимания И. Огайон [48] в плане изучения уровня лояльности родového социума к советской власти, а также вызовов родовой системы новому социальному порядку.

Вопреки доминирующим историографическим трендам и повышенному интересу к раннесоветской избирательной системе, ее становление и функционирование в Казахской АССР до недавнего времени не стали предметом специального изучения. Несмотря на повышенный интерес казахстанской историографии к истории национального политического движения «Алаш», вне поля зрения оказалась программа учреждения земской модели местного самоуправления, активно обсуждавшаяся политической элитой в связи с введением в июне 1917 г. института волостного и уездного земства. Исследовательский интерес оказался смещен, скорее, на темы, связанные с национально-государственным строительством, коренизацией государственного аппарата и формированием национальной советской элиты [49]. Лишь отдельные моменты становления избирательной системы и избирательного процесса в раннесоветской истории Казахстана получили освещение в научных публикациях правоведов [50] и историков [5], [51-52]. В целом, что касается казахстанской историографии, следует отметить, что работ, посвященных собственно избирательной системе, механизмам и практикам ее функционирования, в том числе институту лишения избирательных прав, практически нет, за исключением исследований, посвященных анализу кампании по «ликвидации крупных баев» [53]. Обзор литературы свидетельствует о том, что на данный момент в зарубежной и казахстанской историографии не выявлена институциональная специфика избирательного процесса, не показано соотношение традиционных и модернистских практик в политической истории Казахстана 1921–1936 гг.

Полученные авторами результаты, основанные на архивных источниках казахстанских и российских архивов, опубликованных статистических изданиях ВЦИК РСФСР, позволяют существенно уточнить представления о механизмах формирования категории лишенцев в КАССР и выявить особенности ее функционирования в региональном контексте. В отличие от предшествующих исследований, сосредоточенных преимущественно на общесоюзных тенденциях или анализе отдельных кейсов, предложенная авторами работа впервые реконструирует динамику численности лишенцев в КАССР в 1920-е годы на основе сопоставления нормативных требований, статистических данных и материалов местных избирательных комиссий. Проведенный анализ показывает, что применение избирательного ценза в КАССР имело выраженную специфику, обусловленную сочетанием традиционной социальной структуры и особенностей административного строительства. В ходе исследования выявлено, что масштабы лишения избирательных прав в автономии были более вариативными, чем в ряде других регионов СССР, а состав лишенцев отличался значительной долей представителей родовой элиты, религиозных деятелей и хозяйственных групп, связанных с кочевым и полукочевым укладом. Авторы считают, что

избирательный ценз в КАССР стал инструментом целенаправленной трансформации традиционного общества, что ранее не получило достаточного освещения в тематической историографии. Кроме того, сопоставление данных по городским и сельским районам выявило асимметрию практики лишения прав: в частности, в городской среде она имела формализованный характер, тогда как в сельской местности зависела от уровня административной организованности и степени интеграции сельского общества, в особенности казахского аула, в советскую систему. Авторы подтверждают мнение исследователей, утверждающих, что лишение избирательных прав — это универсальный инструмент советской политики. В КАССР была представлена гибридная модель, сочетавшая модернизационные и традиционные элементы. Авторский вклад заключается в выявлении региональной специфики института лишения избирательных прав и реконструкции его динамики, что расширяет представления о функционировании советской избирательной модели в национальных регионах на примере КАССР.

Заключение

В ходе анализа электоральной статистики КАССР установлено, что численность лишенцев демонстрировала устойчивый рост, даже с учетом сопоставительных данных по РСФСР, при этом также изменялся социальный состав лиц, лишенных избирательных прав; более детально процентное соотношение показано в разделе «Результаты». Власть автономии была заинтересована в увеличении численности лиц, лишенных избирательных прав, что позволило взять под контроль избирательный процесс на местном уровне и начать советизацию. Авторами выявлены существенные различия между городскими и сельскими районами, отмечены региональные вариации, обусловленные различиями в социально-экономических укладах и степенью глубины советизации. Лишение избирательных прав основывалось на политических и социальных критериях, регулировалось нормативами, установленными на общесоюзном и российском уровнях, а также коррелировалось с учетом национальной специфики автономии. Выделение различных категорий «чуждых» групп, а также поддержание созданной социальной стратификации, выполняло контролирующие и охранные функции. Лишение избирательных прав стало фильтром, разделившим население страны по политическим основаниям на граждан первого и второго сорта. К этому «второсортному» и «чуждому» населению относились различные социальные группы, которым был поставлен запрет на интеграцию в новое общество по причине их патриархальности, религиозности, классовой чуждости, несоветскости. На государственном уровне данные категории оказались объединены понятием «лишенцы», ставшие вскоре «деклассифицированными и социально-чуждыми элементами», фактически исключенными из советского социума.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках проекта по грантовому финансированию Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР26197673 «Избирательные кампании в органы местного самоуправления Казахстана: опыт реализации и электоральные практики (1921–1936 гг.)».

Список литературы

- 1 Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / Т. Мартин. — Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011. — 642 с.
- 2 Истон Д. Подход к анализу политических систем / Д. Истон // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2015. — № 5. — С. 17–37.
- 3 Мангейм Дж. Политология. Методы исследования / Дж. Мангейм, Р. Рич. — Москва: Издательство «Весь Мир», 1997. — 544 с.
- 4 Сайлаубай Е. Родо — иерархическая структура казахского аула: модус политической и социальной адаптации 1920–1930-е годы. Сборник документов и материалов. — Астана, 2024. — 466 с.
- 5 Аблажей Н. «Ситуация стабильная»: выборы в советы в Акмолинской губернии 1926/1927 года / Н. Аблажей, А. Жанбосинова // Исторический курьер. — 2024. — № 3. — С. 64–91.
- 6 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: социальная история Советской России в 30-е гг. / Ш. Фицпатрик. — Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008 — 168 с.

- 7 Конституции и конституционные акты РСФСР (1918–1937). Сборник документов: под общ. ред. А.Я. Вышинского. — Москва: Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1940. — 298 с.
- 8 Собрание Узаконений РСФСР (далее — СУ РСФСР). — 1922. — № 56. — Ст. 706.
- 9 Саламатова М. Лишение и восстановление в избирательных правах в советской России (1918–1936 гг.): эволюция правового регулирования / М. Саламатова // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. — 2015. — № 12 — С. 117–136.
- 10 СУ РСФСР. — 1921. — № 11. — Ст. 72.
- 11 Российский государственный архив социально-политической истории (далее — РГАСПИ). — Ф. 17. — Оп. 164. — Д. 55.
- 12 Саламатова М. Выборы в Советской России: законодательство и практика реализации (1918–1936 гг.) / М. Саламатова. — Новосибирск: НГУЭУ, 2016. — 338 с.
- 13 Избирательная кампания по РСФСР в 1923 г. — Москва: Издательство НКВД, 1924. — 172 с.
- 14 СЗ РСФСР. — 1924. — № 71.
- 15 СУ РСФСР. — 1925. — № 6. — Ст. 55.
- 16 Центральный государственный архив (далее — ЦГА РК). — Ф. 5. — Оп. 6. — Д. 40а. — Л. 79.
- 17 РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 164. — Д. 58. — Л. 125.
- 18 ЦГА РК. — Ф. 5. — Оп. 7. — Д. 75. — Л. 135.
- 19 Государственный архив Российской Федерации (далее — ГА РФ). — Ф. 1235. — Оп. 103. — Д. 72. — Л. 156.
- 20 РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 164. — Д. 59. — Л. 178.
- 21 ЦГА РК. — Ф. 5. — Оп. 20. — Д. 53. — Л. 153.
- 22 РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 164. — Д. 56. — Л. 148.
- 23 Собрание законов. — 1926. — № 66. — Ст. 500, 501.
- 24 Собрание законов. — 1926. — № 75. — Ст. 577.
- 25 ЦГА РК. — Ф. 3. — Оп. 2. — Д. 69. — Л. 179.
- 26 Выборы в Советы по РСФСР в 1927 г. — Москва: Издательство Власть советов при Президиуме ВЦИК. — 1928. — 84 с.
- 27 Архив Президента Республики Казахстан. — Ф. 141. — Оп. 18. — Д. 1023. — Л. 79.
- 28 Бюллетень № 5 Всероссийской Центральной Избирательной Комиссии о результатах выборов в советы на 1 мая 1929 г. — Москва: Изд. Издательство Всероссийской Центр. Избирательной комиссии. — 1929. — 28 с.
- 29 ЦГА РК. — Ф. 3. — Оп. 2. — Д. 1299. — Л. 286.
- 30 ГА РФ. — Ф. 1235. — Оп. 141. — Д. 766. — Л. 156.
- 31 Москаленская Д. «Лишенцы» в постсоветской отечественной историографии / Д. Москаленская // Исторический курьер. — 2024. — № 1(33). — С. 139–154.
- 32 Кожаева А. Подходы и методы к изучению дискриминационной кампании «лишенчества» (1918–1936) в трудах советских и российских историков и правоведов / А. Кожаев // Вестник Томского государственного университета. История. — 2024. — № 90. — С. 130–138.
- 33 Саламатова М.С. Трансформация научных подходов в новейшей отечественной историографии к изучению становления советской избирательной системы / М.С. Саламатова // Исторический курьер. — 2025. — № 1(39). — С. 106–135.
- 34 Лепешкин А.И. Советы — власть трудящихся. (1917–1936 гг.) / А.И. Лепешкин. — Москва: Юридическая литература, 1966. — 575 с.
- 35 Лепешкин А.И. Советы за 50 лет / А.И. Лепешкин. — Москва: Юридическая литературы, 1967. — 185 с.
- 36 Ивницкий Н. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса / Н. Ивницкий. — Москва: Наука — 1972. — 360 с.
- 37 Kimerling E. Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936 / E. Kimerling // In Russian Review — 1982. — Vol. 41, No. 1 — С. 24–46.
- 38 Alexopoulos G. Stalin's outcasts: aliens, citizens, and the Soviet state, 1926–1936 / G. Alexopoulos. — New York: Cornell University Press, 2003. — 243 p.
- 39 Moine N. Peut — on être pauvre sans être un prolétaire? La privation de droits civiques dans un quartier de Moscou au tournant des années 1920–1930 / Moine N. Peut // Le Mouvement Social. — 2001. — № 196 (3). — С. 89–114.
- 40 Фицпатрик Ш. «Приписывание к классу» как система социальной идентификации / Ш. Фицпатрик // Россия и современный мир. — 2003. — № 2. — С. 133–151.
- 41 Смирнов Т.М. «Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы / Т.М. Смирнова. — Москва: Мир истории, 2003. — 296 с.
- 42 Валуев Д.В. Лишенцы в системе социальных отношений (1918–1936 гг.): на материалах Западного региона РСФСР: дис. ... канд. ист. наук / Д.В. Валуев. — Смоленск, 2003. — 273 с.
- 43 Маргиналы в социуме. Маргиналы как социум: Сибирь (1920-е — 1930-е годы): под ред. С.А. Красильникова. — Новосибирск: Сибир. Хронограф, 2004. — 456 с.

- 44 Красильников С.А. На изломах социальной структуры. Маргиналы в послереволюционном российском обществе, 1917–конец 1930-х годов / С.А. Красильников. — Новосибирск: НГУ, 1998. — 91 с.
- 45 Кучкин А. Советизация казахского аула (1926–1929 гг.) / А. Кучкин // Вопросы истории. — 1946. — № 10. — С. 3–23.
- 46 Кучкин А. Советизация казахского аула (1926–1929 гг.) / А. Кучкин. — Москва: Академия наук СССР, 1962. — 430 с.
- 47 Кенжебаев С. Советы Казахстана в период строительства социализма (1917–1938 гг.) / С. Кенжебаев. — Алма-Ата: Наука, 1969. — 359 с.
- 48 Ohayon I. The Soviet State and Lineage Societies: Doctrine, Local Interactions, and Political Hybridization in Kazakhstan and Kirghizia During the 1920s and 1930s / I. Ohayon // Central Asian Affairs. — 2016 — Vol. 3, No. 2. — P. 163–191.
- 49 Аманжолова Д. Советский проект в Казахстане: власть и этничность. 1920–1930-е гг. / Д. Аманжолова. — Москва: Институт российской истории РАН, 2019 — 490 с.
- 50 Сагинаев М. Историко-правовые аспекты формирования и развития избирательных правоотношений в Республике Казахстан / М. Сагинаев, Н. Таукелов, Л. Нусипова // Journal of Actual Problems of Jurisprudence. — 2018. — № 2(86). — С. 38–43.
- 51 Аблажей Н. Избирательная кампания и родовое противостояние в Казахской АССР / Н. Аблажей, А. Жанбосинова // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. — 2025. — № 70(2). — С. 421–444.
- 52 Изгuttiнов М. К вопросу о итогах перевыборов советов в 1927 году по Казахской АССР / М. Изгuttiнов, Х. Маслов // Gumilyov Journal of History. — 2026. — Т. 154, № 1. — P. 119–137.
- 53 Turlybekova A. Local elections in the Kazakh SSR as an instrument of political mobilization: a regional case of the Pavlodar Irtysh region (1920–1930s) / A. Turlybekova, N. Baigabylov, Ye. Sailaubay // Gumilyov Journal of History. — 2026. — Vol. 154, No. 1. — P. 160–177.

References

- 1 Martin, T. (2011). *Imperii «polozhitelnoi deiatelnosti». Natsii i natsionalizm v SSSR, 1923–1939* [The Empire of «positive activity». Nations and Nationalism in the USSR, 1923–1939]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Iston, D. (2015). Podkhod k analizu politicheskikh sistem [An approach to the analysis of political systems]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 12. Politicheskie nauki — Bulletin of the Moscow University. Series 12. Political Sciences*, 5, 17–37 [in Russian].
- 3 Mangeim, Dzh., & Rich, R. (1997). *Politologiya. Metody issledovaniia* [Political science. Research methods]. Moscow: Izdatelstvo «Ves Mir» [in Russian].
- 4 Sailaubai, E. (2024). *Rodo — ierarkhicheskaia struktura kazakhskogo ayla: modus politicheskoi i sotsialnoi adaptatsii 1920–1930-e gody. Sbornik dokumentov i materialov* [The clan — hierarchical structure of the Kazakh village: the mode of political and social adaptation of the 1920s–1930s. Collection of documents and materials]. Astana [in Russian].
- 5 Ablazhei, N., & Zhanbosinova, A. (2024). «Situatsiia stabilnaia»: vybory v sovery v Akmolinskoi gubernii 1926/1927 goda [«The situation is stable»: soviet elections in Akmola province in 1926/1927]. *Istoricheskii kurer — Historical Courier*, 3, 64–91 [in Russian].
- 6 Fitzpatrick, Sh. (2008). *Povsednevnyi stalinizm: sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gg.* [Gradual Stalinism: the Social History of Soviet Russia in the 30s]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 7 Vyshinskii, A.Ya. (Eds.). (1940). *Konstitutsii i konstitutsionnye akty RSFSR (1918–1937): sbornik dokumentov* [Constitutions and constitutional acts of the RSFSR (1918–1937). Collection of documents]. Moscow: Vedomosti Verkhovnogo Soveta RSFSR [in Russian].
- 8 (1922). *Sobranie Uzakonenii RSFSR* [Collection of Laws of the RSFSR], 56, 706 [in Russian].
- 9 Salamatova, M. (2015). Lishenie i vosstanovlenie v izbiratelnykh pravakh v sovetskoi Rossii (1918–1936 gg.): evoliutsiia pravovogo regulirovaniia [Deprivation and restoration of electoral rights in Soviet Russia (1918–1936): the evolution of legal regulation]. *Istoriko-pravovye problemy: novyi rakurs — Historical and legal problems: a new perspective*, 12, 117–136 [in Russian].
- 10 (1921). *SU RSFSR* [Judicial legalizations of the RSFSR]. — 11. — Art. 72 [in Russian].
- 11 RGASPI [The Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — Op. 164. — D. 55 [in Russian].
- 12 Salamatova, M. (2016). *Vybory v Sovetskoi Rossii: zakonodatelstvo i praktika realizatsii (1918–1936 gg.)* [Elections in Soviet Russia: legislation and implementation practice (1918–1936)]. Novosibirsk: NGUEU [in Russian].
- 13 (1924). *Izbitelnaia kampaniia po RSFSR v 1923 g.* [The election campaign in the RSFSR in 1923]. Moscow: Izdatelstvo NKVD [in Russian].
- 14 (1924). *SZ RSFSR* [Judicial laws of the RSFSR]. 71 [in Russian].
- 15 (1925). *Sobranie Uzakonenii RSFSR* [Collection of Laws of the RSFSR]. — 6. — 55 [in Russian].
- 16 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5. — Op. 6. — D. 40a. — L. 79 [in Russian].
- 17 RGASPI [The Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — Op. 164. — D. 58. — L. 125 [in Russian].

- 18 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5. — Op. 7. — D. 75. — L. 135 [in Russian].
- 19 GA RF [The State Archive of the Russian Federation]. — F. 1235. — Op. 103. — D. 72. — L. 156 [in Russian].
- 20 RGASPI [The Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — Op. 164. — D. 59. — L. 178 [in Russian].
- 21 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5. — Op. 20. — D. 53. — L. 153 [in Russian].
- 22 RGASPI [The Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — Op. 164. — D. 56. — L. 148 [in Russian].
- 23 (1926). *Sobranie zakonov* [Collection of laws]. — No. 66. — Art. 500, 501 [in Russian].
- 24 (1926). *Sobranie zakonov* [Collection of laws]. — No. 75. — Art. 577 [in Russian].
- 25 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 3. — Op. 2. — D. 69. — L. 179 [in Russian].
- 26 (1928). *Vybory v Sovety po RSFSR v 1927 g.* [Elections to the Soviets of the RSFSR in 1927]. Moscow: Izdatelstvo Vlast sovetov pri Prezidiume VTsIK [in Russian].
- 27 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 18. — D. 1023. — L. 79 [in Russian].
- 28 (1929). *Biulleten № 5 Vserossiiskoi Tsentralnoi Izbiratelnoi Komissii o rezultatakh vyborov v sovery na 1 maia 1929 g.* [Bulletin No. 5 of the All-Russian Central Election Commission on the results of the elections to the Soviets on May 1, 1929]. Moscow: Izdatelstvo Vserossiiskoi Tsentralnoi Izbiratelnoi komissii [in Russian].
- 29 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 3. — Op. 2. — D. 1299. — L. 286 [in Russian].
- 30 GA RF [The State Archive of the Russian Federation]. — F. 1235. — Op. 141. — D. 766. — L. 156 [in Russian].
- 31 Moskalenskaia, D. (2024). «Lishentsy» v postsovetsoi otechestvennoi istoriografii [«Lishentsy» in post-Soviet Russian historiography]. *Istoricheskii kurer — Historical Courier*, 1(33), 139–154 [in Russian].
- 32 Kozhaeva, A. (2024). Podkhody i metody k izucheniiu diskriminatsionnoi kampanii «lishenchestva» (1918–1936) v trudakh sovetsskikh i rossiiskikh istorikov i pravovedov [Approaches and methods to the study of the discriminatory campaign of «deprivation» (1918–1936) in the works of Soviet and Russian historians and jurists]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia — Bulletin of Tomsk State University. History*, 90, 130–138 [in Russian].
- 33 Salamatova, M.S. (2025). Transformatsiia nauchnykh podkhodov v noveishei otechestvennoi istoriografii k izucheniiu stanovleniia sovetsskoi izbiratelnoi sistemy [Transformation of scientific approaches in the latest Russian historiography to the study of the formation of the Soviet electoral system]. *Istoricheskii kurer — Historical Courier*, 1(39), 106–135 [in Russian].
- 34 Lepeshkin, A.I. (1966). *Sovety — vlast trudiashchikhsia (1917–1936 gg.)* [Soviets are the power of the working people. (1917–1936)]. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 35 Lepeshkin, A.I. (1967). *Sovety za 50 let* [Soviets for 50 years]. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 36 Ivinskii, N. (1972). *Klassovaia borba v derevne i likvidatsiia kulachestva kak klassa* [The class struggle in the countryside and the elimination of the Kulaks as a class]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 37 Kimerling, E. (1982). Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936. In *Russian Review*, 41(1), 24–46.
- 38 Alexopoulos, G. (2003). *Stalin's outcasts: aliens, citizens, and the Soviet state, 1926–1936*. New York: Cornell University Press.
- 39 Moine, N. (2001). Peut-on être pauvre sans être un prolétaire? La privation de droits civiques dans un quartier de Moscou au tournant des années 1920–1930. *Le Mouvement Social*, 196(3), 89–114.
- 40 Fitspatrik, Sh. (2003). «Pripisyvanie k klassu» kak sistema sotsialnoi identifikatsii [Class attribution as a system of social identification]. *Rossia i sovremennyi mir — Russia and the Modern World*, 2, 133–151 [in Russian].
- 41 Smirnova, T.M. (2003). «Byvshie liudi» Sovetskoi Rossii: strategii vyzhivaniia i puti integratsii. 1917–1936 gody [Former people of Soviet Russia: survival strategies and ways of integration 1917–1936]. Moscow: Mir istorii [in Russian].
- 42 Valuev, D.V. (2003). Lishentsy v sisteme sotsialnykh otnoshenii (1918–1936 gg.): na materialakh Zapadnogo regiona RSFSR [The deprived in the system of social relations (1918–1936): based on the materials of the Western region of the RSFSR]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Smolensk [in Russian].
- 43 Krasilnikov, S.A. (Eds.). (2004). *Marginaly v sotsiume. Marginaly kak sotsium: Sibir (1920-e — 1930-e gody)* [Marginals in society. Marginals as society: Siberia (1920s–1930s)]. Novosibirsk: Sibir. Khronograf [in Russian].
- 44 Krasilnikov, S.A. (1998). *Na izlomakh sotsialnoi struktury. Marginaly v poslerevoliutsionnom rossiiskom obshchestve, 1917–konets 1930-kh godov* [On the fractures of the social structure. Marginals in Post-Revolutionary Russian Society, 1917–late 1930s]. Novosibirsk: Novosibirskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 45 Kuchkin, A. (1946). *Sovetizatsiia kazakhskogo ayla (1926–1929 gg.)* [Sovietization of the Kazakh village (1926–1929)]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 10, 3–23 [in Russian].
- 46 Kuchkin, A. (1962). *Sovetizatsiia kazakhskogo ayla (1926–1929 gg.)* [Sovietization of the Kazakh village (1926–1929)]. Moscow: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 47 Kenzhebaev, S. (1969). *Sovety Kazakhstana v period stroitelstva sotsializma (1917–1938 gg.)* [The Soviets of Kazakhstan during the construction of socialism (1917–1938)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 48 Ohayon, I. (2016). The Soviet State and Lineage Societies: Doctrine, Local Interactions, and Political Hybridization in Kazakhstan and Kirghizia During the 1920s and 1930s. *Central Asian Affairs*, 3(2), 163–191.
- 49 Amanzholova, D. (2019). *Sovetskii proekt v Kazakhstane: vlast i etnichnost. 1920–1930-e gg.* [The Soviet Project in Kazakhstan: Power and Ethnicity in the 1920s and 1930s.]. Moscow: Institut rossiiskoi istorii RAN [in Russian].

50 Saginaev, M., Tauekelov, N., & Nusipova, L. (2018). Istoriko-pravovye aspekty formirovaniia i razvitiia izbiratelnykh pravootnoshenii v Respublike Kazakhstan [Historical and legal aspects of the formation and development of electoral legal relations in the Republic of Kazakhstan]. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*, 2(86), 38–43 [in Russian].

51 Ablazhey, N., & Zhanbosinova, A. (2025). Izbiratelnaia kampaniia i rodovoe protivostoianie v Kazakhskoi ASSR [The election campaign and the tribal confrontation in the Kazakh ASSR]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriiia — Bulletin of St. Petersburg University. Historical*, 70(2), 421–444 [in Russian].

52 Izguttinov, M., & Maslov, Kh. (2026). K voprosu o itogakh perevyborov sovetov v 1927 godu po Kazakhskoi ASSR [On the issue of the results of the re-election of Soviets in 1927 in the Kazakh ASSR]. *Gumilyov Journal of History*, 154, 1, 119–137 [in Russian].

53 Turlybekova, A., Baigabylov, N., & Sailaubay, Ye. (2026). Local elections in the Kazakh SSR as an instrument of political mobilization: a regional case of the Pavlodar Irtys region (1920–1930s). *Gumilyov Journal of history*, 154(1), 160–177.

Сведения об авторах

Наталья Н. Аблажей — доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, Россия, e-mail: ablazhey@academ.org, <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>

Альбина С. Жанбосинова (автор-корреспондент) — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: sovetsk@rambler.ru, skna17talya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4541-4154>

Авторлар туралы мәліметтер

Наталья Н. Аблажей — тарих ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясы Тарих институты Сібір бөлімшесінің жетекші ғылыми қызметкері, Новосибирск, Ресей, e-mail: ablazhey@academ.org, <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>

Альбина С. Жанбосинова (хат-хабарға жауапты автор) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: sovetsk@rambler.ru, skna17talya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4541-4154>

Author Information

Natalia N. Ablazhey — Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia, e-mail: ablazhey@academ.org, <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>

Albina S. Zhanbossinova (corresponding author) — Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: sovetsk@rambler.ru, skna17talya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4541-4154>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Talgat Zh. Makalakov

Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan
(*Corresponding author's e-mail: makalakov77@mail.ru)

Deportation of the Peoples of the North Caucasus to Kazakhstan in the 1940s: From Collective Memory to National and Cultural Identity

This article analyzes the formation of collective memory and cultural identity among North Caucasian peoples deported to Kazakhstan in 1943–1944. It focuses on the transgenerational transmission of trauma, the role of family narratives, religious practices, and the custom of *adat*. The study demonstrates that the identity of the third and fourth generations has a binary character: the Caucasus remains a sacred ancestral homeland, while Kazakhstan is perceived as the actual Fatherland. Archival documents reveal how these communities resisted Soviet assimilation, with the older generation playing a crucial role in preserving their heritage. The empirical focus is on the deportation of Chechens, Ingush, Karachays, and Balkars, who were forcibly resettled to Kazakhstan in 1943–1944. While deportation processes in the 20th-century USSR are well-studied, domestic scholarship has paid less attention to the formation of cultural identity among the deported. This article posits that the deportation was not merely a historical event of Soviet nationality policy, but a prolonged sociocultural process. In this context, the collective memory of the tragedy became a vital resource for identity transformation and consolidation. Forced migration did not destroy the national identity of North Caucasian peoples; on the contrary, it catalyzed its strengthening. Stripped of their territory, these communities relied on collective memory, language, and traditional institutions to survive. Faced with the challenges of physical adaptation and the pressure to assimilate, they successfully reproduced themselves as independent ethnic and cultural entities. By maintaining their religious practices and cultural heritage, they transformed the space of their exile into a «site of memory,» ensuring their survival as distinct communities. This research highlights the resilience of the North Caucasian people and the duality of their post-deportation identity. Through a synthesis of historical documents and sociological analysis, the article provides insight into how forced resettlement shaped the cultural landscape of modern Kazakhstan. It underscores the importance of memory as a mechanism for cultural endurance under systemic pressure, offering a deeper understanding of how displaced groups reconstruct their sense of self in a new, often hostile environment.

Keywords: Kazakhstan, deportation, North Caucasus, household and economic settlement, collective memory, cultural trauma, sites of memory, identity, *adat*, family.

Талгат Ж. Макалаков

Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

XX ғасырдың 40-жылдарындағы Солтүстік Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялануы: ұжымдық жадтан ұлттық және мәдени бірегейлікке дейін

Мақалада 1943–1944-жылдары Қазақстанға жер аударылған Солтүстік Кавказ халықтарының ұжымдық жады мен мәдени бірегейлігінің қалыптасуы үдерісі талданды. Сонымен бірге жаракаттық тәжірибенің ұрпақтан ұрпаққа берілуіне, отбасылық нарративтердің, діни және дәстүрлі құқықтық тәжірибелердің (әдет-ғұрып), сондай-ақ жер аудару кеңістігінің «жады орнына» айналуына ерекше назар аударылған. Үшінші және төртінші ұрпақтың бірегейлігі бинарлық сипатқа ие екендігі көрсетіледі: Кавказ қасиетті тарихи атамекен ретінде сақталса, Қазақстан олардың нақты Отанына айналған. Архивтік құжаттар этномәдени бірегейлікті сақтаудың және кеңестік әкімшілік жүйенің ассимиляциялық саясатына қарсы тұрудың негізгі тетіктерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар арнайы қоныстанушылардың аға буынының өздерінің ұлттық және мәдени болмысын сақтауға бағытталған ұжымдық әрі жеке әрекеттері қарастырылды. КСРО-дағы депортациялық үдерістерді зерттеу бүгінгі күні тарихи ғылымдағы өзекті бағыттардың бірі болып қала береді. Алайда отандық ғылымда тарихи жады мәселесі, әсіресе депортация туралы ұжымдық жадтың Қазақстан жағдайында ұлттық және мәдени бірегейлікті қалыптастырудың маңызды ресурсына қалай айналғаны, оның ішінде салыстырмалы тұрғыда, жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Осы зерттеуде Солтүстік Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялануы кеңестік ұлттық саясаттың тарихи фактісі ретінде ғана емес, ұжымдық жадының депортацияға ұшыраған қауымдардың ұлттық және мәдени бірегейлігін сақтау мен трансформациялаудың негізгі факторларының біріне айналған ұзақ мерзімді әлеуметтік-мәдени үдеріс ретінде қарастырылады. Мәжбүрлі қоныс аудару Солтүстік Кавказ халықтарының

* ©2026 The Author(s). This is an open access article under the CC BY-NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

ұлттық бірегейлігін жойған жоқ, керісінше, оның нығаюына ықпал етті. Өйткені тарихи атамекенінен айырылған жағдайда ұжымдық жад, ана тілі, діни тәжірибелер мен дәстүрлі институттар этномәдени тұтастықты сақтаудың басты тетіктеріне айналды. Күштеп қоныс аудару жағдайында жер аударылған қауымдар тек жаңа ортаға бейімделу және физикалық тұрғыдан аман қалу мәселесімен ғана емес, сондай-ақ тілін, дәстүрлерін, діни тәжірибелерін және мәдени мұра элементтерін сақтау арқылы өзін дербес этникалық әрі мәдени қауым ретінде қайта өндіру міндетімен де бетпе-бет келді.

Кілт сөздер: Қазақстан, депортация, Солтүстік Кавказ, шаруашылық-тұрмыстық бейімделу, ұжымдық жад, мәдени жаракат, жады орындары, бірегейлік, әдет-ғұрып, отбасы.

Талгат Ж. Макалаков

Карагандинский технический университет имени А. Сагинова

Депортация народов Северного Кавказа в Казахстан в 40-е годы XX века: от коллективной памяти к национальной и культурной идентичности

В статье анализируется процесс формирования коллективной памяти и культурной идентичности северокавказских народов, депортированных в Казахстан в 1943-1944 гг. Особое внимание уделяется трансгенерационной передаче травматического опыта, роли семейных нарративов, религиозных и правовых практик (адат), а также трансформации пространства ссылки в «место памяти». Показано, что идентичность третьего и четвертого поколений имеет бинарный характер: Кавказ остаётся сакральной прародиной, а Казахстан — реальной Отчиной. Архивные документы позволяют проследить формы сохранения этнокультурной идентичности и противодействия ассимиляционным практикам советской административной системы, а также коллективные и индивидуальные действия старшего поколения спецпереселенцев ради сохранения собственной идентичности. Проблема исследования депортационных процессов в СССР остается одной из наиболее популярных тем (причины и сам процесс переселения, вопросы адаптации и т.д.). В отечественной науке проблеме исторической памяти уделено значительно меньше внимания. Например, тому, как коллективная память о депортации преобразилась в ресурс формирования национальной и культурной идентичности в условиях Казахстана, особенно в сравнительной перспективе. В данной работе депортация народов Северного Кавказа в Казахстан рассматривается не только как исторический факт советской национальной политики, но и как длительный социокультурный процесс, в ходе которого коллективная память о трагедии стала одним из ключевых факторов сохранения и трансформации национальной и культурной идентичности депортированных сообществ. Принудительная миграция не уничтожила национальную идентичность народов Северного Кавказа, а, напротив, стала одним из факторов её консолидации, поскольку в условиях утраты территории именно коллективная память, язык, религиозные практики и традиционные институты стали основными механизмами сохранения этнокультурной общности. В условиях насильственного переселения перед депортированными сообществами встала проблема не только адаптации и физического выживания, но и воспроизводства себя как самостоятельной этнической и культурной общности через сохранение языка, традиций, религиозных практик и элементов культурного наследия.

Ключевые слова: Казахстан, депортация, Северный Кавказ, хозяйственно-бытовое устройство, коллективная память, культурная травма, места памяти, идентичность, адат, семья.

Introduction

The problem of the deportation of the peoples of the USSR has remained one of the most extensively researched areas of domestic historical scholarship since the late 1980s. The mass forced resettlements carried out in the Soviet Union from the 1920s to the 1950s were both social and ethnic in character. According to P. Polian's estimates, 52 deportation campaigns were conducted in the USSR, most of them on ethnic grounds [1].

Despite the substantial body of research devoted to the causes and mechanisms of the deportations, the living conditions of special settlers, and the processes of their adaptation, considerably less attention has been paid to how the memory of deportation was preserved and transmitted to subsequent generations and how it influenced the formation of the national and cultural identity of deported peoples in Kazakhstan. This aspect defines the research interest of the present article.

The forced migrations of the peoples of the North Caucasus were among the largest population movements during the Second World War and the Great Patriotic War and had a long-term impact on the social, demographic, and cultural development of Kazakhstan. During the war years, the republic became one of the largest regions for accommodating special settlers. According to data from the NKVD of the

Kazakh SSR, as of 1 January 1945, 815,319 special settlers were registered in the republic, of whom 421,460 were North Caucasian peoples (Chechens, Ingush, Kabardians, Balkars, and Karachays) [2], [3; 232]. One of the main regions of their settlement was Karaganda Region, where one of the largest North Caucasian diasporas in the republic was formed [3; 232].

Under conditions of forced resettlement, the deported peoples faced the task not only of physical survival and adaptation to new socioeconomic conditions, but also of preserving their own ethnocultural identity. The absence of national educational institutions, the total prohibition of religious life, the disruption of traditional social ties, and constant administrative control created the threat of gradual cultural assimilation. In these circumstances, the family, the native language, religious practices, adat norms, and intragroup mutual assistance acquired special importance as the principal mechanisms for preserving historical memory and ethnocultural continuity.

As direct witnesses of deportation pass away, the study of mechanisms of intergenerational transmission of memory acquires particular scholarly significance. Family stories, personal recollections, religious traditions, memorial practices, and archival documents make it possible to trace how collective memory of deportation was transformed from the individual experience of the first generation into one of the most important elements of the national and cultural identity of contemporary descendants of the deported.

The purpose of this article is to analyze the formation of collective memory of the forced resettlement of the peoples of the North Caucasus to Kazakhstan and to identify its role in preserving and transforming the national and cultural identity of several generations of deported communities. To achieve this aim, the article draws on archival documents, eyewitness memoirs, and contemporary theoretical approaches in the field of memory studies in order to examine the main factors that ensured the preservation of ethnocultural distinctiveness, the native language, traditions, religious practices, and historical experience under conditions of forced resettlement.

The scientific novelty of the study lies in its interpretation of deportation memory as a dynamic intergenerational mechanism of identity construction rather than solely as a record of political repression or adaptation to special-settlement conditions. By combining archival evidence with eyewitness narratives and the conceptual tools of Memory Studies, the article traces the transformation of memory from the directly experienced trauma of the first generation into a resource of ethnocultural continuity for the third and fourth generations. The study further proposes a binary model of post-deportation identity in which the North Caucasus functions as the historical and sacred ancestral homeland, while Kazakhstan is incorporated into collective biography as a space of survival, rootedness, and civic belonging. This approach makes it possible to examine the preservation of language, religious practices, and adat not as isolated manifestations of tradition, but as interconnected mechanisms of memory transmission and identity reproduction.

Materials and Methods

Materials. The source base of the study comprises unpublished archival records, published documentary collections, and eyewitness memoirs. The principal archival materials were identified in three repositories. The State Archive of the Karaganda Region (GAKO), fonds 1p and 3p, inventory 1, files 119, 132, and 187, contains party and administrative documentation on the placement, employment, political supervision, and religious life of special settlers in Central Kazakhstan. These records are particularly important for reconstructing official assessments of Chechen and Ingush communities and the Soviet authorities' attempts to regulate religious and communal practices. The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), fond 708, inventory 16, file 54, sheets 94–95 and 98, preserves reports and memoranda of security and party bodies concerning education, separate classes for Chechen children, and administrative interpretations of traditional practices and adat among special settlers. The State Archive of the East Kazakhstan Region (GAVKO), fond 1p, inventory 1, files 2741 and 1430, contains regional party correspondence and official memoranda on mortality, food shortages, living conditions, and instructions concerning the official portrayal of the reasons for the deportation of Chechens and Ingush.

Published documentary materials include the collection *From the History of Deportations. Kazakhstan, 1939–1945*, which provides statistical and administrative evidence on the scale, distribution, and living conditions of deported populations. A separate group of sources consists of eyewitness recollections and memoir narratives, including the testimony of Issa Kodzoev in the *My GULAG* project and recollections of deported women published by Z.G. Saktaganova. These ego-documents were recorded decades after the events and therefore require source-critical consideration of retrospective reconstruction, emotional selection, and the influence of family memory. At the same time, their value for this study lies precisely in their ability to re-

veal recurring narrative motifs—hunger, loss of homeland, adaptation, and assistance from the local population—and to trace the transition from individual experience to intergenerational collective memory.

The study is based on an interdisciplinary approach combining historical research, social anthropology, and Memory Studies. The theoretical framework draws on Maurice Halbwachs's concept of collective memory [4], Benedict Anderson's understanding of the nation as an «imagined community» [5], Anthony D. Smith's ethnosymbolist approach [6], and studies of historical and collective memory by L.P. Repina and T.P. Emelianova [7], [8]. These approaches are used to examine memory as a socially reproduced phenomenon and to analyze the relationship between shared representations of the past, cultural symbols, and national identity. Research on deportation and the rehabilitation of deported peoples in Kazakhstan by M.K. Kozybaev, L.K. Shotbakova, and Z.G. Saktaganova also provides the historiographical context [9], [10], [11].

A set of mutually complementary historical methods was employed. The historical-chronological method was used to trace the sequence of forced resettlement, special-settlement restrictions, adaptation, and the subsequent institutionalization of deportation memory. The historical-comparative method made it possible to compare administrative practices and the mechanisms of memory preservation among deported North Caucasian communities. The historical-systemic approach was applied to interpret deportation as part of Soviet nationality and repressive policy while relating state measures to family, religious, linguistic, and customary institutions. Source criticism was used to distinguish the administrative language and ideological purposes of official documents from the retrospective and emotionally structured character of memoirs. Finally, an intergenerational analytical perspective was employed to compare the functions of deportation memory for the first, second, third, and fourth generations.

Results

An analysis of memoirs and archival materials shows that, for the first generation of deportees, memory of the homeland and of the process of forced resettlement had a stable traumatic character. Under the conditions of strict Soviet ideological control, when public discussion of deportation was severely prohibited until the late 1980s, the family became the only safe space for preserving the past. For the sake of objectivity, it should be noted that in the 1960s there were attempts to study and illuminate the process of deportation of the peoples of the USSR, including the North Caucasian peoples. However, these efforts were episodic, and there was no question of a comprehensive and objective study of the problem.

A. Etkind's concept [12], devoted to collective memory in relation to Soviet repressions, shows that the official silencing of repression generated «distorted» practices of memory, manifested in semi-clandestine family legends. For the deported peoples of the North Caucasus, whose tragedy remained an «inconvenient» topic for decades, such hidden forms of memory preservation were especially characteristic.

The specific features of collective memory formation are most clearly revealed in the recollections of direct witnesses of deportation. Archival documents make it possible to trace not only the everyday life of special settlers but, above all, to identify mechanisms for preserving collective memory and ethnocultural identity under conditions of forced resettlement. It should be borne in mind that eyewitness recollections were recorded decades after the events described, which inevitably affected the character of the narrative and the emotional assessment of the experience. At the same time, it is precisely these testimonies that make it possible to trace the formation of collective memory among several generations of deportees. Recollections of forced resettlement and of the first years of adaptation in the new place vary depending on a number of factors, including the narrator's age at the time of the interview and his or her intellectual and emotional experience. An analysis of these recollections shows that most of them are dominated by three main themes: the extremely harsh conditions of deportation, the difficult process of adaptation to new living conditions, and the support provided to the deportees by the local population, especially to children. These features of collective memory are confirmed by numerous eyewitness accounts, two of which are cited below. «The village to which we came was called Okrainka. It was in Kustanai Region, Ordzhonikidze District, the 'Path to Communism' collective farm. It was 100 km from Chelyabinsk. My father was a carpenter by profession. He suffered from tuberculosis for a long time and later died of that disease. But he worked until his last day. What saved our family from starvation was that he was a good craftsman. Of our family of 13, seven went to work. The chairman of the collective farm, Mikhailyuk, was a little Stalin; he did not think about people — work was the main thing for him. People could die of hunger; the main thing was that they met procurement targets. After the state took everything, very little remained. For labor days — 100 grams, 200 grams... The

first time we received six sacks of wheat for the year, we said: now this is living! I ate bread to my fill for the first time in 1948. Sometime around 1950 we saw money for the first time» [13].

The recollections of Ashat Ilyasovna Mazieva, born in 1931, state: «We were brought to Kazakhstan, to Karaganda Region, Nura District, the village of Zarechnoye. The local residents received us well; thanks to them, we survived. Everyone was ready to share a piece of bread. They themselves did not live very richly. They lived even worse than we had lived in our homeland. During the first winter, the local population took us into their homes. Then, in the summer, we began to build housing. The local population lived in dugouts. We were all sent to work on the collective farm, and labor days were recorded. We were paid nothing. They gave us bread, some kind of soup. That was all» [11; 242-243].

The transmitted memory is not factual in nature but deeply emotional. For the second and third generations, deportation is no longer simply a historical event but a mythologized point of origin for their own existence. The pain of losing the historical homeland is transformed into an intensified sense of ethnic solidarity and a desire to preserve traditional institutions, such as respect for elders, the norms of adat, and intragroup mutual assistance.

The collective memory of the deported peoples proved to be closely connected with the space of their subsequent residence. An analysis of memoirs shows that the places of initial settlement gradually acquired special symbolic meaning for several generations of descendants of special settlers. For example, the steppes of Saryarka and the industrial settlements around Karaganda, where trains arrived in 1944, underwent a complex semantic transformation over time. From an alien and hostile space of exile, they turned into new, sacralized «sites of memory». Cemeteries where the victims of the first and most difficult years of deportation were buried (those who died of typhus, hunger, and cold), old barracks, and the locations of special commandant's offices became spatial anchors of memory for descendants. At the same time, the region itself became a place of rootedness. The identity of descendants ceased to be exclusively retrospective («oriented toward the past, toward the Caucasus»); it began to incorporate the local context.

Integration into a new social environment and the emergence of a new identity took place in close interaction with the local population. By the time of the forced resettlement of the peoples of the North Caucasus in the 1940s, Kazakhstan represented a complex nexus of accelerated industrial development supported by evacuated enterprises and a camp system built around political prisoners and previously deported peoples.

The arrival in the spring of 1944 of almost 37,000 Chechens and Ingush (more than 9,000 families) had a significant effect on the historical demography of Central Kazakhstan. Archival materials show that forced resettlement was carried out without regard to kinship and family ties, had a mechanical-planned character, and was accompanied by gross violations of the rights of the deported. In 1944, 36,702 people were placed in Karaganda Region, some of whom were housed in dugouts, vegetable storage facilities, and cattle yards entirely lacking normal living conditions [14]. The special settlers were thrown into the severe conditions of the developing coal basin and adjacent agricultural areas. It was here, under conditions of exhausting physical labor and an acute shortage of basic resources, that a distinctive identity began to form.

Mechanisms for preserving the cultural code: language, religion, and customary law. Under conditions of complete separation from the historical homeland, the issue of preserving the inner core of the ethnic groups became critically important for their survival. The policy pursued by the Soviet state objectively contributed to the marginalization and assimilation of the settlers; however, the deported peoples developed effective mechanisms of resistance to cultural dissolution. The main pillars were language, religion, and adat. In the conditions of special settlement from 1944 to 1956, the open performance of religious rituals was prohibited. Mosques were closed, and mullahs were either repressed or forced to abandon their service. Nevertheless, numerous testimonies, including archival documents and historical studies, confirm that the deported peoples of the North Caucasus secretly preserved religious practice, mainly in small groups. Religious rites were performed within a narrow circle of relatives, in dugouts and caves, and became one of the key mechanisms for transmitting collective memory and maintaining national identity in an «alien environment.»

The Soviet administration attempted to suppress public religious rites, but in some districts special settlers openly demonstrated their faith, especially on the eve of religious holidays. One report states: «Due to insufficient political-educational and especially anti-religious work, cases of intensified activity by mullahs, clan authorities, and persons hostile to Soviet power have been noted in Shortandy District. For example, during the Muslim religious holiday of Uraza-Ait in July of this year, in the collective farm named after Comrade Shvernik, Ingush special settlers collected money and bought a bull calf, with which they demonstratively walked around the entire settlement. Near the cemetery, the bull calf was slaughtered. The meat, distributed piece by piece to those present, was eaten. A prayer was held, during which the mullah called on

the entire Ingush population not to go to work in honor of the holiday. As a result, 43 collective farmers did not go to work that day. At the Dzhelambet mine, 30 people did not go to work that day...

Recently, the influence of mullahs has increased; under the cover of performing religious rites, they organize illegal gatherings at which they conduct anti-Soviet agitation.

Several Chechen-Ingush communities led by mullahs exist on the territory of Shortandy District. At their gatherings, they call on young people not to wear their hair, not to join the Komsomol, not to go to clubs or cinemas visited by Russians, and not to play musical instruments...» [15].

Thus, religious practice performed not only its direct function but also served as a form of peaceful protest against the existing order. It became one of the main ways of preserving and reproducing collective memory.

Because there were no national schools, press, or literature in the places of exile, the native language was preserved exclusively within the closed family circle. The older generation assumed the full role of transmitters of the linguistic and cultural code. At the same time, Islam, under the anti-religious Soviet doctrine, took the form of hidden practices. Rituals — from daily prayers to funeral and marriage rites — were performed secretly but consistently, which strongly reinforced the internal cohesion of the community. Adat proved to be an equally resilient institution. In a situation where official law-enforcement and judicial bodies were perceived as elements of a repressive apparatus, traditional councils of elders helped regulate intragroup disputes, maintain social discipline, and organize assistance to the most vulnerable members of the diaspora. In these circumstances, the language issue became one of the key factors in preserving identity. Unlike other peoples deported to Kazakhstan during roughly the same period, the issue of primary education in the native language did not arise for the peoples of the North Caucasus. Archival materials confirm that in some districts of Kazakhstan primary classes were opened in which instruction was conducted in German, Polish, or Korean. Such a practice was possible primarily in areas of compact settlement of the corresponding ethnic groups, where the necessary teaching personnel existed. The situation was different for the Chechens and Ingush, mainly because they were settled across almost all regions of Kazakhstan; this was one of the principal reasons for the absence of primary classes in the Chechen or Ingush languages. Nevertheless, archival documents contain evidence of attempts to open classes in the Chechen language. One document notes: «In the city of Karaganda, the public education authorities in the previous academic year (the 1950 academic year) organized a special class for Chechen children at schools Nos. 21-23, with Chechens appointed as teachers. We believe that such an approach has not justified itself in practice, since, in the presence of separate classes, young people are insufficiently introduced to public life. (Deputy Head of the Operational Detachment of the MGB of the Kazakh SSR for Political Affairs — Major Kuksenok)» [16].

However, the absence of education in the native language of the North Caucasian peoples did not lead to the loss of that language. On the contrary, the family became the principal institution of intergenerational transmission of linguistic memory, turning language into one of the most important elements of collective identity.

Under conditions of limited trust in Soviet institutions, adat became the mechanism of the community's internal social self-organization. The adherence of North Caucasian peoples to tradition was perceived by the Soviet administrative system as a medieval remnant. One inspector wrote the following in an official memorandum: «Among the special settlers there are many facts indicating remnants of the feudal order, such as polygamy. Thus, in Tyulkubas District certain special settlers / Batalov Ali, Salsaev Tutu, Baisurnaev M., and others / have two or three wives each. There are a significant number of criminal manifestations among the special settlers, connected mainly with the theft of socialist property and hooliganism» [16].

Criminal offenses committed by special settlers from the North Caucasus can be conditionally divided into two groups. The first consists of offenses committed out of desperation, in an attempt to survive and save one's family from starvation. These were mostly thefts of livestock or other food products. Such crimes were especially characteristic of the first years of the forced resettlement of the peoples of the North Caucasus, when there was practically no food provision by the state in almost all regions of Kazakhstan or when supply interruptions occurred. Later, crimes of this nature were recorded on a much smaller scale. Numerous documented facts attest to the difficult situation of special settlers from the North Caucasus in the first years of their deportation. For example, Stavitsky, Deputy Secretary of the Regional Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of East Kazakhstan Region, wrote in an official memorandum: «Among the able-bodied there are many who are not working because of the lack of warm clothing and footwear. Chechens who are not working live in exceptionally difficult conditions and have neither the opportunity nor the means even to redeem bread with ration cards, let alone other food products; this leads to severe exhaustion and mortality,

especially among children. According to incomplete data, among the total number of Chechens as of 1 January 1945, 332 persons died, including 190 children; since mortality is concealed, the dead are not registered anywhere and are buried secretly, hidden from the commandant's offices. The main cause of mortality is dystrophy and gastrointestinal diseases» [17]. Such conditions were observed in all regions of Kazakhstan and became one of the main causes of criminal offenses connected with the theft of another's property. The second group consisted of offenses motivated not so much by self-interest as by the desire to preserve traditional forms of social organization, religious practices, and elements of ethnocultural identity that conflicted with the requirements of the Soviet administrative system.

The role of the receiving side: empathy despite the system. The image of the local population occupies a special place in the historiography of deportation and in the collective memory of descendants. Official decrees by central authorities concerning the provision of housing, food, medical assistance, and employment for special settlers were systematically not implemented by local authorities because of limited resources or administrative indifference. In these circumstances, the line between life and death was often determined by informal support.

Archival documents show that from the first days of the placement of the deported peoples of the North Caucasus, Soviet authorities attempted to form a particular understanding among the local population regarding the reasons for their resettlement. To this end, secret instructions were sent to district leaders of the Kazakh SSR regulating procedures for working with special settlers and containing the official interpretation of the reasons for deportation. Thus, the head of Verkh-Uba District received the following directive: «In order to avoid incorrect interpretations of the reasons for the resettlement of Chechens and Ingush from the North Caucasus to Kazakhstan and to prevent possible attempts by settlers to spread provocative rumors, you must take the following into account: Chechens and Ingush were resettled to Kazakhstan by decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR because, during the Patriotic War and especially during the presence of German-fascist troops in the Caucasus, many Chechens and Ingush betrayed the Motherland, went over to the side of the German occupiers, joined the ranks of saboteurs and intelligence agents dropped by the Germans behind the Red Army lines for subversive work, and, with German support, created armed bands to fight Soviet power.

Before the war, many Chechens and Ingush had for many years participated in armed uprisings against Soviet power and, for a long time without being engaged in honest labor, committed bandit raids on collective farms in neighboring regions, robbing and killing people...» [18]. The content of such directives formed among local authorities an official interpretation of the reasons for the deportation of the peoples of the North Caucasus, which was then transmitted to the population. As a result, even before the arrival of special settlers, they were perceived as a potentially unreliable category of the population. This information policy contributed to the formation of a cautious attitude toward the newcomers, which objectively complicated their adaptation in the places of special settlement. At the same time, archival materials and eyewitness memoirs show that initial caution did not always determine actual relations between the local population and the deportees. The local Kazakh population, which had itself recently experienced a demographic catastrophe as a result of the famine of the 1930s, displayed a high level of empathy. Jointly overcoming the difficulties of the first years of special settlement contributed to the development of mutual assistance regardless of ethnic affiliation. The sharing of meager rations and the provision of space in cramped adobe houses and dug-outs to freezing families were manifestations of mutual aid that were permanently imprinted in the memory of the first generation of deportees. The recollections of Maryam Musaeva, recorded by her granddaughter Milana Maltsagova (School No. 2, tenth grade), state: «On 11 March 1944, we arrived with my sisters (the youngest was nine months old) and my little brother (four years old) in East Kazakhstan. They had never seen so much snow — one and a half meters. They were brought by sleigh to the district center of Predgornny. Aunt Zalva recalled: 'They began asking who we were, where we were from, who the adults were, who our parents were. I spoke Russian well and told them that our mother and brother worked at a military plant and that our father was at the front. I showed the last letter he had sent from the front. They asked us and themselves: why were you deported? Many people were perplexed. The logic of life did not fit the fiction about «Chechen bandits.» They called in the office cleaner. They heated the bathhouse and washed us. There were so many lice! They fed us milk and bread. In the morning they summoned the chairman of the collective farm, and we were placed in the collective-farm kindergarten'» [11; 241-242].

The assistance of the local population occupied a special place in the collective memory of the deported peoples of the North Caucasus. Decades later, manifestations of human compassion and mutual aid are preserved in family narratives alongside memories of the difficult conditions of deportation. As a result, in the

collective consciousness of descendants, the image of Kazakhstan is associated not only with the tragedy of forced resettlement but also with the experience of mutual support that enabled many families to survive the first and most difficult years of special settlement.

Kazakhstan as a space for the formation of a new identity. One of the most significant consequences of the forced migrations of the peoples of the North Caucasus was the gradual change in the perception of the space of exile itself. For the first generation, Kazakhstan was associated primarily with forced resettlement, difficult living conditions, the loss of the homeland, and the need for daily survival. For subsequent generations, however, this space was gradually re-evaluated. Historical memory of deportation did not disappear, but its symbolic content changed.

Long-term residence in Kazakhstan, inclusion in the republic's economic, educational, and public life, and the development of good-neighborly relations with the local population led to the formation of a new model of self-identification. At the same time, integration into Kazakhstani society was not accompanied by the loss of ethnocultural distinctiveness. On the contrary, the preservation of language, family traditions, Islamic religious practices, and adat norms enabled deported peoples to maintain a stable ethnic identity while simultaneously becoming part of Kazakhstan's public life.

In other words, the formation of the cultural and national identity of the peoples of the North Caucasus was a dynamic process of the constant reinterpretation of the past under the influence of new historical conditions, which confirms Stuart Hall's concept of cultural identity. In this context, the memory of deportation acts not only as testimony to collective trauma, but also as an important resource for constructing contemporary self-consciousness. The historical experience of forced resettlement was integrated into a new social reality; it did not destroy but, on the contrary, strengthened the sense of belonging to one's own people.

The receiving environment also played an important role in this process. Despite the state's policy of isolating special settlers and spreading negative stereotypes about the peoples of the North Caucasus, numerous archival documents and eyewitness recollections testify to manifestations of mutual aid and human solidarity on the part of the local population. This experience of jointly overcoming difficult living conditions gradually became an integral part of the collective memory of the deported peoples.

As a result, a distinctive binary model of identity formed in the collective consciousness of several generations. The North Caucasus continues to be perceived as the historical and spiritual ancestral homeland, the source of language, traditions, clan memory, and cultural heritage. At the same time, Kazakhstan occupies a special place as the space of historical survival, social adaptation, and the formation of new generations. It was here that families were created, children and grandchildren of the deported grew up, and new social ties and professional communities were formed.

Thus, the contemporary identity of the descendants of deported peoples is not an opposition between two spaces of memory but their mutually complementary coexistence. Historical memory preserves an emotional connection with the Caucasus, while Kazakhstan becomes not only a place of residence but also an important part of the people's collective biography. This dual identity demonstrates that prolonged residence in another cultural environment did not lead to assimilation; instead, it formed a new model of ethnocultural community combining loyalty to historical traditions with a stable civic belonging to contemporary Kazakhstan.

From the institutionalization of memory to social mobility. During the first decades after deportation, traumatic experience was transmitted exclusively through intrafamily channels. Beginning in the late 1980s, however, a process of active institutionalization of memory began. Classified materials on the deportation of the peoples of the USSR to Kazakhstan entered the public sphere. The construction of memorials to victims of political repression, the opening of access to regional archives, the publication of lists of special settlers, and the creation of ethnocultural associations legitimized this memory at the state level. For descendants of the deported, this became a crucial stage: their internal, deeply personal family pain received official recognition.

Today, an important sociological shift can be observed in the self-consciousness of the third and fourth generations of descendants of the deported. Cultural trauma no longer functions as a factor of marginalization. On the contrary, it has been transformed into a powerful stimulus for social mobility, economic activity, and constructive achievement. Memory of what their ancestors endured generates in contemporary generations a strong motivation to achieve stability and establish themselves in society. At the same time, North Caucasian ethnic identity does not conflict with broader Kazakhstani civic belonging. As noted above, the concept of the Homeland has acquired a binary character: the Caucasus remains a sacred ancestral homeland

and spiritual reference point, the repository of language and adat, while Kazakhstan is perceived as the real, hard-won, and inseparable Fatherland.

Discussion

The problem of the deportation of the peoples of the North Caucasus to Kazakhstan and its influence on the formation of collective memory and national identity is considered in this study through the prism of several interrelated theoretical traditions. The key methodological reference point is Stuart Hall's concept of cultural identity, according to which identity is not a fixed essence but a continuous process of construction under the influence of historical circumstances. Applied to the experience of deported peoples, this means that collective memory of forced resettlement became not merely a repository of the past but an active mechanism for forming ethnic solidarity and cultural distinctiveness in the multiethnic space of contemporary Kazakhstan.

The recollections presented above make it possible to move from an empirical description of deportation to an analysis of the mechanisms by which collective memory is formed. Their interpretation requires recourse to contemporary concepts in Memory Studies.

Central to understanding the nature of collective memory of deportation is the concept of cultural trauma introduced by J. Alexander. According to his definition, cultural trauma arises when members of a community perceive themselves as participants in a horrific event that leaves an indelible mark on group consciousness and irreversibly changes their future identity [19]. The forced migration of the peoples of the North Caucasus meets all criteria of cultural trauma: it was sudden and total, affected all spheres of social life, and marked an insurmountable rupture between the customary way of life in mountain villages and the conditions of existence in Kazakhstani exile.

Studying how subsequent generations construct their identity requires turning to M. Hirsch's concept of «postmemory» [20]. This term describes the specific experience of those who grew up in the shadow of traumatic memories that are not their own but are deeply intimate. Hirsch shows that descendants «appropriate» the memory of their ancestors through family stories and visual artifacts, experiencing it as part of their own identity. This explains the stability of North Caucasian identity in the third and fourth generations of the diaspora in Kazakhstan. Evidently, this tendency will persist for more than one generation.

A key role in understanding mechanisms of memory preservation is played by P. Nora's theory of sites of memory [21], which connects memory with the emotional experience of the present and the reconstruction of the past, emphasizing the special role of symbolic places. In relation to the deported, such «sites of memory» include not only memorial objects and cemeteries but also the very spaces where diasporas lived — settlements and quarters in cities and collective farms where communities were concentrated. Even for later generations who did not live in those places, they acquire special symbolic significance in the collective memory of descendants of the deported.

Jan Assmann's concept of cultural memory is also important for the study. According to this concept, historical experience is preserved through cultural practices, commemorative events, monuments, museum exhibitions, educational programs, and other symbolic forms of memory transmission [22]. This concept makes it possible to consider deportation as a significant element of historical memory that influences contemporary processes of preserving cultural heritage and ethnic identity. These include the state Day of Remembrance for Victims of Political Repression and Famine, observed annually in the Republic of Kazakhstan on 31 May; the Day of Remembrance and Sorrow of the Chechen and Ingush peoples, observed on 23 February; and local events, such as the unveiling on 30 May 2024 of a memorial in the settlement of Botakara in Karaganda Region dedicated to the Chechens and Ingush deported to Kazakhstan. These commemorative dates and memorial events show that the memory of deportation has gradually moved beyond family recollections and become part of Kazakhstan's public historical memory.

The social nature of collective memory is substantiated by M. Halbwachs [23], according to whom collective recollections arise not in individual consciousness but in the process of communication within a group. This is why family narratives of deportation, transmitted from generation to generation, possess such stability. P. Sztompka [24] supplemented this view by showing that social changes become traumatic when they are sudden, all-encompassing, and destroy the habitual foundations of existence.

A. Huyssen [25] introduces the metaphor of the «palimpsest» to describe the multilayered nature of historical memory: the settlements of Kazakhstan in which special settlers from the North Caucasus were placed carry several memorial layers that do not simply overlap — Kazakh nomadic memory, memory of the Soviet past, and the memory of deported diasporas. Localities, districts, or state farms did not always have names

that reflected their actual meaning; more precisely, the official name did not always convey the essence of the place. For example, in almost all regions of Kazakhstan in the postwar Soviet period there were German or Chechen settlements that officially bore entirely different names, but in the memory of descendants of special settlers they were associated with the place of exile of their ancestors.

Kazakhstani researchers K.A. Medeuova, U.M. Sandybaeva, and others [26] show that sites of memory in Kazakhstan function simultaneously as repositories of ethnic specificity and as spaces of interethnic dialogue. In the narratives of descendants, the assistance of the local population is perceived as a sacred debt of gratitude, which formed an inseparable spiritual bond between the peoples of the North Caucasus and the Great Steppe — a bond that remains clearly visible today.

Recent Kazakhstani scholarship published in 2023–2025 has significantly expanded the empirical study of deported communities. Kozgambayeva and Abildos examine the social adaptation of Chechens and Ingush and emphasize the difficulties of settlement, the stigmatizing policy of the Soviet state, and the role of Kazakh assistance in adaptation [27]. Makalakov and Shotbakova reconstruct the labor activity of Chechen and Ingush special settlers in Central Kazakhstan, showing both their integration into major industrial enterprises and the systematic disregard of their formally established rights [28]. More recent research on medical care and educational integration likewise demonstrates that adaptation was prolonged and constrained by high morbidity, inadequate healthcare, linguistic barriers, and social insecurity, even as special settlers maintained high labor activity and cultural distinctiveness [29]. These studies primarily foreground adaptation, labor integration, and institutional conditions. The present article complements this recent historiography by shifting the analytical focus to the intergenerational transformation of deportation memory and by examining how family narratives, language, religion, and adat jointly converted traumatic experience into a resource of identity reproduction. In this respect, the proposed binary model of identity — ancestral attachment to the North Caucasus combined with civic and historical rootedness in Kazakhstan — extends the discussion from the history of adaptation to the long-term cultural effects of forced migration.

Conclusions

The study conducted allows us to conclude that the forced resettlement of the peoples of the North Caucasus to Kazakhstan represents not only a tragic episode of Soviet nationality policy but also a prolonged historical and cultural process that had a determining influence on the formation of collective memory and national-cultural identity among several generations of deported peoples.

An analysis of archival documents, eyewitness recollections, and contemporary research shows that, under conditions of forced resettlement, the family, religious traditions, adat norms, preservation of the native language, and intragroup mutual assistance became the principal mechanisms for preserving historical memory and cultural distinctiveness. Under the prolonged ban on public discussion of deportation, family narratives performed the function of an alternative historical space, ensuring the intergenerational transmission of memory of the tragedy experienced.

The study confirms that collective memory of forced migration underwent a significant transformation. For the first generation, it was the direct experience of personal tragedy; for the second generation, it was the memory of family experience; for the third and fourth generations, it became a crucial element of national and cultural identity. At the same time, memory of deportation is not limited to reproducing the past; it performs a constructive function by ensuring the preservation of ethnocultural values, strengthening intragroup solidarity, and reproducing historical experience.

Of special importance is the transformation, identified in the study, of the image of Kazakhstan in the collective consciousness of forcibly resettled peoples. The space of forced resettlement gradually became a space of memory and then a space for the formation of new civic belonging. The contemporary identity of descendants of the deported is dual in character: historical memory preserves the sacred significance of the North Caucasus as the ancestral homeland, while Kazakhstan is perceived as the country in which several generations were formed, new social ties emerged, and a sense of civic community arose.

Deportation deprived peoples of territory, but it did not deprive them of memory. Memory itself became the space in which language, traditions, religion, and a sense of belonging to one's people could be preserved.

Thus, the historical experience of deportation testifies not only to the scale of the tragedy of the Stalinist era, but also to the strong capacity of deported peoples to preserve their own cultural distinctiveness under conditions of prolonged political and social pressure. In this case, collective memory acts not only as a

mechanism for preserving the past, but also as an important resource for the formation of contemporary national identity and the development of interethnic harmony in Kazakhstan.

The results obtained broaden contemporary understandings of the influence of forced migrations on the processes of forming collective memory and identity and may be used in further research on historical memory, ethnocultural processes, and the politics of memory in multiethnic societies.

References

- 1 Полян П. Не по своей воле...: История и география принудительных миграций в СССР / П. Полян. — М.: О.Г.И. Мемориал, 2001. — 327 с.
- 2 Сталинские депортации. 1928–1953 / сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян; под общ. ред. А.Н. Яковлева. — М.: МФД; Материк, 2005. — 904 с.
- 3 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: [б.и.], 1997. — 360 с.
- 4 Хальбваск М. Социальные рамки памяти / М. Хальбваск. — М.: Новое издательство, 2007. — 348 с.
- 5 Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. — М.: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. — 288 с.
- 6 Смит Э.Д. Национальная идентичность / Э.Д. Смит. — М.: Праксис, 2004. — 224 с.
- 7 Репина Л.П. Историческая память и современная историография / Л.П. Репина. — М.: Кругъ, 2003. — 320 с.
- 8 Емельянова Т.П. Коллективная память в контексте обыденного политического сознания / Т.П. Емельянова // Знание. Понимание. Умение. — 2012. — № 4. — С. 42–49.
- 9 Козыбаев М.К. Ақтандақтар ақиқаты / М.К. Козыбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 272 б.
- 10 Шотбакова Л.К. Депортация народов Кавказа в Казахстан: история и проблемы реабилитации / Л.К. Шотбакова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2022. — № 1. — С. 170–180.
- 11 Сактаганова З.Г. Фрагменты воспоминаний депортированных женщин: адаптация и жизнь в Казахстане / З.Г. Сактаганова // Мир Большого Алтая. — 2019. — Т. 5, № 2. — С. 233–246.
- 12 Etkind A. Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied / A. Etkind. — Stanford: Stanford University Press, 2013. — 328 p.
- 13 Проект «Мой ГУЛАГ». Из воспоминаний Иссы Кодзоева [Электронный ресурс] / Студия визуальной антропологии Музея истории ГУЛАГа. — 2018. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=CM_j6DIYvgY
- 14 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: сборник документов: [в 3 т.] / под общей редакцией Д.Ю. Абдукадыровой. — Алматы: LEM, 2019. — Т. 3. — 708 с.
- 15 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГАКО). — Ф. 1п. — Оп. 1. — Д. 119; Д. 132; — Ф. 3п. — Оп. 1. — Д. 187.
- 16 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 708. — Оп. 16. — Д. 54. — Л. 94–95, 98.
- 17 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (далее — ГАВКО). — Ф. 1п. — Оп. 1. — Д. 2741. — Л. 2.
- 18 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (далее — ГАВКО). — Ф. 1п. — Оп. 1. — Д. 1430. — Л. 288.
- 19 Александер Д. Культурная травма и коллективная идентичность / Д. Александер // Социологический журнал. — 2012. — № 3. — С. 6–40.
- 20 Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust / M. Hirsch. — New York: Columbia University Press, 2012. — 305 p.
- 21 Нора П. Франция-память / П. Нора. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. — 328 с.
- 22 Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 368 с.
- 23 Хальбваск М. Коллективная и историческая память / М. Хальбваск // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2-3 (40-41). — С. 8–27.
- 24 Штомпка П. Социальные изменения как травма / П. Штомпка // Социологические исследования. — 2001. — № 1. — С. 6–16.
- 25 Huyssen A. Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory / A. Huyssen. — Stanford: Stanford University Press, 2003. — 177 p.
- 26 Медеуова К.А. Практики и места памяти в Казахстане / К.А. Медеуова, У.М. Сандыбаева и др. — Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. — 320 с.
- 27 Козгамбаева Г.Б. Қазақстанға Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жер аударылған халықтардың әлеуметтік бейімделу мәселелері (шешен және ингуш халықтары мысалында) / Г.Б. Козгамбаева, Р. Абидос // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2023. — Т. 111, № 4. — Б. 48–58.

28 Макалаков Т.Ж. Трудовая деятельность чеченцев и ингушей, насильственно переселенных в Казахстан в 40-е годы XX века (на примере Центрального Казахстана) / Т.Ж. Макалаков, Л.К. Шотбакова // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2024. — Т. 29, Вып. 3 (115). — С. 110–117.

29 Макалаков Т.Ж. Проблемы адаптации спецпереселенцев из Северного Кавказа в Казахстан: медицинское обслуживание и образование / Т.Ж. Макалаков // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2025. — Т. 30, Вып. 4 (120). — С. 91–100.

References

- 1 Polian, P. (2001). *Ne po svoei vole... Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR* [Not by Their Own Will: History and Geography of Forced Migrations in the USSR]. Moscow: O.G.I.; Memorial [in Russian].
- 2 Pobol, N.L., & Polian, P.M. (Comp.). (2005). *Stalinskie deportatsii. 1928–1953* [Stalinist Deportations. 1928–1953]. A.N. Yakovlev (Ed.). Moscow: MFD; Materik [in Russian].
- 3 Abylkhozhin, Zh.B. (1997). *Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana XX veka* [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan in the Twentieth Century]. Almaty: [b.i.] [in Russian].
- 4 Khalbvaks, M. (2007). *Sotsialnye ramki pamiati* [The Social Frameworks of Memory]. Moscow: Novoe izdatelstvo [in Russian].
- 5 Anderson, B. (2001). *Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniia ob istokakh i rasprostraneni natsionalizma* [Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Moscow: Kanon-Press-Ts; Kuchkovo pole [in Russian].
- 6 Smith, A.D. (2004). *Natsionalnaia identichnost* [National Identity]. Moscow: Praxis [in Russian].
- 7 Repina, L.P. (2003). *Istoricheskaia pamiat i sovremennaia istoriografiia* [Historical Memory and Modern Historiography]. Moscow: Krug [in Russian].
- 8 Emelianova, T.P. (2012). Kollektivnaia pamiat v kontekste obydenogo politicheskogo soznaniia [Collective Memory in the Context of Everyday Political Consciousness]. *Znanie. Ponimanie. Umenie — Knowledge. Understanding. Skill*, 4, 42–49 [in Russian].
- 9 Kozybayev, M.K. (1992). *Aqtandaqtar aqiqaty* [The Truth about the «Blank Spots»]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 10 Shotbakova, L.K. (2022). Deportatsiia narodov Kavkaza v Kazakhstan: istoriia i problemy reabilitatsii [Deportation of the Peoples of the Caucasus to Kazakhstan: History and Problems of Rehabilitation]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Istoriia. Filosofii — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series*, 1, 170–180 [in Russian].
- 11 Saktaganova, Z.G. (2019). Fragmenty vospominanii deportirovannykh zhenshchin: adaptatsiia i zhizn v Kazakhstane [Fragments of Memoirs of Deported Women: Adaptation and Life in Kazakhstan]. *Mir Bolshogo Altaia — The World of Greater Altai*, 5(2), 233–246 [in Russian].
- 12 Etkind, A. (2013). *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford: Stanford University Press.
- 13 (2018). Proekt «Moi GULAG». Iz vospominanii Issy Kodzoeva [Project «My GULAG». Memoirs of Issa Kodzoev]. Studio of Visual Anthropology, GULAG History Museum. [www.youtube.com. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=CM_j6DIYvgY](https://www.youtube.com/watch?v=CM_j6DIYvgY)
- 14 Abdukadyrova, D.Yu. (2019). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg.: sbornik dokumentov* [From the History of Deportations. Kazakhstan. 1939–1945: Documentary Collection]. Vol. 3. Almaty: LEM [in Russian].
- 15 GAKO [State Archive of the Karaganda Region]. — F. 1p. — Op. 1. — D. 119; D.132. — F. 3p. — Op. 1. — D. 187 [in Russian].
- 16 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 16. — D. 54. — L. 94–95, 98 [in Russian].
- 17 GAVKO [State Archive of the East Kazakhstan Region]. — F. 1p. — Op. 1. — D. 2741. — L. 2 [in Russian].
- 18 GAVKO [State Archive of the East Kazakhstan Region]. — F. 1p. — Op. 1. — D. 1430. — L. 288 [in Russian].
- 19 Alexander, J.C. (2012). Kulturnaia travma i kollektivnaia identichnost [Cultural Trauma and Collective Identity]. *Sotsiologicheskii zhurnal — Sociological Journal*, 3, 6–40 [in Russian].
- 20 Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- 21 Nora, P. (1999). *Frantsiia-pamiat* [Realms of Memory: France]. Saint Petersburg: Saint Petersburg University Press [in Russian].
- 22 Assmann, J. (2004). *Kulturnaia pamiat: pismo, pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* [Cultural Memory: Writing, Remembrance of the Past and Political Identity in Early Civilizations]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 23 Halbwachs, M. (2005). Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat [Collective and Historical Memory]. *Neprikosnovennyi zapas — Emergency Reserve*, 2-3(40-41), 8–27 [in Russian].

- 24 Sztompka, P. (2001). Sotsialnye izmeneniia kak travma [Social Change as Trauma]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological Studies*, 1, 6–16 [in Russian].
- 25 Huyssen, A. (2003). *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- 26 Medeuova, K.A., Sandybaeva, U.M., et al. (2017). *Praktiki i mesta pamiati v Kazakhstane* [Practices and Sites of Memory in Kazakhstan]. Astana: Eurasiskii Nationalnoi Universitet imeni L.N. Gumilyova [in Russian].
- 27 Kozgambaeva, G.B., & Abildos, R. (2023). *Qazaqstanga Ekinshi duniezhuzilik sogys zhyldarynda zher audarylgan khalyqtardyn aleumettik beıimdelu maseleleri (sheshen zhane ingush khalyqtary mysalynda)* [Problems of social adaptation of deported peoples during the Second World War in Kazakhstan (on the example of Chechens and Ingush)]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Historical Series*, 111, 4, 48–58 [in Kazakh].
- 28 Makalakov, T.Zh., & Shotbakova, L.K. (2024). Trudovaia deiatelnost chechentsev i ingushei, nasilstvenno pereselennykh v Kazakhstan v 40-e gody XX veka (na primere Tsentralnogo Kazakhstana) [Labor activity of Chechens and Ingush forcibly resettled to Kazakhstan in the 40s of the twentieth century (using the example of Central Kazakhstan)]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofia — Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 29, 3(115), 110–117 [in Russian].
- 29 Makalakov, T.Zh. (2025). Problemy adaptatsii spetspereselentsev iz Severnogo Kavkaza v Kazakhstan: meditsinskoe obsluzhivanie i obrazovanie [The adaptation issues of special settlers from the North Caucasus in Kazakhstan: Medical care and education]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofia — Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 30(4), 91–100 [in Russian].

Author Information

Talgat Zh. Makalakov (*corresponding author*) — PhD Student, Senior Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: makalakov77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2016-3056>

Автор туралы мәліметтер

Талгат Ж. Макалаков (*хат-хабарға жауапты автор*) — PhD докторант, аға оқытушы, Ө. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: makalakov77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2016-3056>

Сведения об авторе

Талгат Ж. Макалаков (*автор-корреспондент*) — PhD докторант, старший преподаватель, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан, e-mail: makalakov77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2016-3056>

Conflicts of Interest. The author declares no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қактығысы.** Автор мүдделер қактығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Еркінжан Сыламхан*, Самал К. Кабылтаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*(*Хат-хабарға жауапты автор. E-mail: erkinzhan-kz@mail.ru)*

Цинь империясының Қазақ хандығымен арадағы шекараны бекемдеу саясаты (XVIII ғасырдың екінші жартысы)

Мақала XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Жоңғар хандығы күйрегеннен кейін оның иелігінде бой көтерген Цинь империясы билігінің Қазақ хандығымен арадағы шекараны бекемдеу саясатын жан-жақты талдауға арналған. Отандық және шетелдік тарихнама негізінде Цинь императорлары мен оның жергілікті әскери-әкімшіл билеушілерінің басып алынған аумақта жүзеге асырған әскери-саяси, демографиялық көші-қон және сауда-саттық, сондай-ақ дипломатиялық шаралары мен тәсілдері сараланған. Авторлар Тянь-Шанның солтүстігі мен оңтүстігін түгел толықтай бақылауда ұстау, игеру мақсатында құрылған Іле генерал-губернаторлығының қызметін де қарастырған. Аталған құрылым жай ғана әскери-әкімшілік орталық емес, қазақтың хан-сұлтандарының саяси-дипломатиялық байланыстарын реттейтін, сондай-ақ Цинь империясының Қазақ хандығы мен Орта Азия хандықтары саясатын үйлестіріп реттейтін институт ретінде зерттеледі. Шекарада маусымдық және хат тұрақты бақылау бекеті — қарауылдарды құру, тұрақты әскери гарнизондар орналастыру және өз бетінше бір жақты көші-қонға тыйым салу, шектеу шаралары бұл тек бақылау мен басқаруды күшейту емес, геосаяси мәні астарлы кешенді стратегия ретінде бағаланады. Сонымен қатар Цяньлун императоры тұсындағы шекаралық саясаттың өзгеру динамикасы басты назарға алынып, дереккөздермен дәлелденеді, атап айтқанда, екі ел арасында алғашқы байланыс орнаған бастапқы кездегі қатан да кескін тыйым-шектеулердің бірте-бірте жұмсару себептері сарайдағы орда естеліктері мен императордың әр кезеңдегі түрлі жарлықтары мен жергілікті билеушілердің жазған хат-хабары негізінде сараланады. Маньчжур, қытай және шағатай тіліндегі деректермен жұмыс жасаған ғалымдардың, зерттеушілердің, деректанушылардың тұжырымдарын негізге ала отырып, Цинь империясының шекаралық саясаты әскери-әкімшілік, шаруашылық-демографиялық және дипломатиялық шараларды толық қамтыған жүйелі, жан-жақты терең ойластырылған жоба болғаны дәлелденген. Сондай-ақ мақалада тарихи дереккөздермен ғылыми жұмыс атқарған әртүрлі тілдегі ғылыми зерттеулерге салыстырмалы-сараптамалық талдау жасалып, олардың ғылыми құндылығы мен танымдық маңызы айқындалған. Бұл әдіснамалық тәсіл Орталық Азиядағы геосаяси өзгерістердің шынайы нақты сипатын ашуға мүмкіндік береді. Қорытындыда Цинь империясының атқарған бұл қадамдары Қазақ хандығымен қарым-қатынасты институционалдандыруға ықпал етіп, XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Қазақ хандығы мен Орталық Азиядағы саяси кеңістіктің жаңа құрылымын қалыптастырғаны негізделеді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, Цинь империясы, Жоңғария, Іле генерал-губернаторлығы, шекараны бекемдеу саясаты, этнодемографиялық саясат, қазақ-цинь қатынастары, XVIII ғасырдағы Орталық Азия, шекаралық дипломатия, геосаяси стратегия.

Еркінжан Сыламхан, Самал К. Кабылтаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Политика Циньской империи по укреплению границы с Казахским ханством (вторая половина XVIII века)

Статья посвящена всестороннему анализу политики Циньской империи по укреплению границы с Казахским ханством после разгрома Джунгарского ханства во второй половине XVIII века и установления Циньской власти на принадлежавших ему территориях. На основе отечественной и зарубежной историографии рассматриваются военно-политические, демографические и миграционные меры, торговая политика, а также дипломатические инструменты и методы, применявшиеся Циньскими императорами и местной военно-административной властью на завоёванных территориях. Авторы также рассматривают деятельность Илийского генерал-губернаторства, созданного с целью установления полного контроля над территориями к северу и югу от Тянь-Шаня и их последующего освоения. Данная структура исследуется не только как военно-административный центр, но и как институт, регулировавший политические и дипломатические связи казахских ханов и султанов, а также координировавший политику Циньской империи в отношении

* ©2026 The Author(s). This is an open access article under the CC BY-NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

Казахского ханства и ханств Средней Азии. Создание на границе сезонных и постоянных сторожевых постов — караулов, размещение постоянных военных гарнизонов, а также запреты и ограничения на самовольные односторонние перекочёвки рассматриваются не просто как меры по усилению контроля и управления, а как составная часть комплексной стратегии, имевшей выраженное геополитическое значение. Особое внимание в статье уделяется динамике изменения пограничной политики в период правления императора Цяньлуна. На основе исторических источников анализируются причины постепенного смягчения первоначально жёстких запретов и ограничений, введённых на раннем этапе установления контактов между двумя сторонами. Данный процесс рассматривается с привлечением дворцовых записей, императорских указов различных периодов, а также переписки местных представителей власти. Опираясь на выводы учёных, исследователей и источниковедов, работавших с документами на маньчжурском, китайском и чагатайском языках, авторы обосновывают положение о том, что пограничная политика Циньской империи представляла собой системный, комплексный и тщательно продуманный проект, включавший военно-административные, хозяйственно-демографические и дипломатические меры. Кроме того, в статье проводится сравнительно-аналитический анализ научных исследований на разных языках, авторы которых работали непосредственно с историческими источниками, определяется их научная ценность и познавательное значение. Такой методологический подход позволяет более объективно и конкретно раскрыть характер геополитических изменений, происходивших в Центральной Азии. В заключении обосновывается вывод о том, что предпринятые Циньской империей меры способствовали институционализации отношений с Казахским ханством и оказали существенное влияние на формирование новой конфигурации политического пространства Казахского ханства и Центральной Азии во второй половине XVIII века.

Ключевые слова: Казахское ханство, Циньская империя, Джунгария, Илийское генеральное учреждение, политика укрепления границ, этнодемографическая политика, казахско-цинские отношения, Центральная Азия в XVIII веке, пограничная дипломатия, геополитическая стратегия.

Erkinzhan Sylamkhan, Samal K. Kabylytayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Qing Empire's Policy of Frontier Consolidation with the Kazakh Khanate (Second Half of the Eighteenth Century)

The article provides a comprehensive analysis of the Qing Empire's policy aimed at consolidating its frontier with the Kazakh Khanate following the collapse of the Dzungar Khanate in the second half of the eighteenth century and the establishment of Qing rule over its former territories. Drawing on both domestic and international historiography, the study examines the military-political, demographic and migration-related, commercial, and diplomatic measures and mechanisms employed by the Qing emperors and their local military-administrative authorities in the conquered regions. The authors also consider the activities of the Ili General Governorship, established to ensure comprehensive control over and the development of the territories to the north and south of the Tian Shan. This institution is examined not merely as a military-administrative centre, but also as an important mechanism for regulating the political and diplomatic contacts of Kazakh khans and sultans, as well as for coordinating the Qing Empire's policies toward the Kazakh Khanate and the khanates of Central Asia. The establishment of seasonal and permanent frontier guard posts, the deployment of regular military garrisons, and the introduction of prohibitions and restrictions on unauthorised unilateral migrations are interpreted not simply as measures designed to strengthen control and administration, but as elements of a broader and strategically conceived policy with significant geopolitical implications. Particular attention is devoted to the changing dynamics of Qing frontier policy during the reign of the Qianlong Emperor. On the basis of historical sources, the article examines the reasons for the gradual relaxation of the initially strict prohibitions and restrictions imposed during the early stages of contact between the two sides. This transformation is analysed through court memorials, imperial edicts issued at different stages, and correspondence produced by local officials. Drawing on the findings of scholars, researchers, and source specialists who have worked with Manchu-, Chinese-, and Chagatai-language materials, the authors argue that the Qing Empire's frontier policy constituted a systematic, comprehensive, and carefully designed project that integrated military-administrative, economic-demographic, and diplomatic measures. The article also offers a comparative and analytical assessment of scholarly studies in various languages whose authors worked directly with historical sources, identifying their academic value and interpretative significance. This methodological approach makes it possible to reconstruct more accurately the nature of the geopolitical transformations that took place in Central Asia. The article concludes that the measures implemented by the Qing Empire contributed to the institutionalisation of relations with the Kazakh Khanate and played an important role in shaping a new configuration of the political landscape of the Kazakh Khanate and Central Asia in the second half of the eighteenth century.

Keywords: Kazakh Khanate, Qing Empire, Dzungaria, Ili General Governorship, border strengthening policy, ethno-demographic policy, Kazakh-Qing relations, Central Asia in the 18th century, border diplomacy, geopolitical strategy.

Kipicne

XVII ғасырдың басқы мезгілінде Азияның Қиыр Шығысын мекендеген маньчжурлар күшейді. 1636-жылы Хуан Тайцзи өзін «император» деп атап, мемлекет атын Ұлы Цинь деп өзгертті. 1644-жылы Бейжің қаласын өзіне қаратып, қытайдың заңды билеуші әулетіне айналады. Бұдан кейінгі империяның аумақтық кеңеюі бір мезетте емес, XVII-XVIII ғасырлар бойы кезең-кезеңімен жүзеге асты. Бейжің қаласын алғаннан бастап бүкіл қытайды толық бағындыру 1660-1680-жылдарға дейін созылды. Цинь билігіне қауіп төндірген және қытайды қол астына қаратуда моңғол тайпаларының әскери күші мен қолдауы маңызды рөл ойнады. 1636-жылы маньчжурлар Чахар ханы Лигдэнді жеңіп, Ішкі Моңғолияны Цинь билігіне қаратты. 1691-жылы Халха моңғолдары Жоңғар қаупінен қорғану үшін Цинь үкіметіне өз еркімен бағынды. XVII ғасырда Тибетте жоңғарлар мен жергілікті топтар арасындағы күрес күшейді. 1717-жылы жоңғар әскері Лхасаны басып алды. Бірақ, көп өтпей 1720-жылы Цинь әскері жоңғарларды Тибеттен ығыстырды. Далай-ламаны билікке отырғызып, Лхасада амбандар (император өкілдері) орнатты.

Цинь империясы «қазақ» деген халықты XVII ғасырдың соңында ғана естіген. 1697-жылдың сәуір айында Цинь ордасына келіп түскен мәліметте: «Ғалдан Тұрфан, Яркен, Самархан, қазақтың мыңдаған руларын бағындырды» делінген. Оған император Канци: «Патшалығымыз бұл іске араласпайды», – деп жауап қайырғаны орда күнделігінде хатталған [1; 10-15]. Демек қазақтар туралы азғана мәліметтерден тыс, империяның орталық билігі жоңғарларға қарсы соғыс мезгілінен бастап ғана Қазақ хандығына назар аудара бастайды. 1730-жылы жоңғарлар туралы соғыс мәліметтерін жинау мақсатында құрылған «Әскери құпия басқарма» кейін Жоңғар мемлекеті жойылған соң қазақтар және Орта Азия өңіріне қатысты мәліметтерді топтап жинайтын, саралайтын, қажетті бұйрық пен жарлық шығаратын, хат-хабарларды қаттап сақтайтын, императорға мәлімдейтін орталыққа айналды. Цинь империясы өзінің әскери ықпал ету аумағын үздіксіз арттыру жолында болды. Ендігі нысан Цинь империясымен көп жылдар бойы жауласқан Жоңғар хандығы болды. Ішкі алауыздық, билікке талас, батыста қазақтармен, шығыста Цинь империясымен соғыс, ел ішінде тараған ауру себебінен Жоңғар мемлекеті әлсіреді. Осы орайды пайдаланған Цинь империясы XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар хандығын толық жаулап, жойды. Бұл тарихи жағдай Еуразияның орталық бөлігіндегі геосаяси тепе-теңдікті түбегейлі өзгертті. Ендігі жерде, Қазақ хандығы мен Цинь империясы шекаралас мемлекеттерге айналды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі тарихи сананы ұлттық, мемлекеттік тұрғыдан қайта зерделеу мен жаңғырту қажеттілігімен айқындалады. Цинь империясының сол кезеңдегі шекаралық саясатын терең түсіну мен бағалау, ерекшелігі мен тарихын қайта зерделеу Қазақ-Қытай қарым-қатынасының бүгінгі және болашақтағы қарым-қатынасын жан-жақты білуге жол ашады. Цинь империясының шекараны бекемдеу саясатын кешенді талдау — өткен мен бүгінгінің сабақтастығын анықтауда зор рөл атқарады.

Мақаланың мақсаты — XVIII ғасырдың II жартысындағы Цинь империясының шекаралық саясатын зерттеу және мұны әртүрлі тарихи деректермен нақтылап, тарихи астарына талдау жасау. Осыған орай зерттеудің негізгі мәселесі Цинь империясының әскери-әкімшілік, демографиялық, шаруашылық, сауда және дипломатиялық шараларының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағында жаңа шекаралық кеңістікті орнықтыру барысында өзара қалай ұштасқанын анықтаумен байланысты. Сонымен қатар зерттеу барысында Цинь билігінің қазақ көшпелілеріне қатысты бастапқы қатаң шектеу саясатының кейін біртіндеп реттелетін маусымдық көші-қон және сауда қатынастарына негізделген икемді саясатқа ауысуына қандай саяси, шаруашылық және геосаяси факторлар ықпал еткені қарастырылады.

Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы байланыс сол дәуірдегі Орта Азияның саяси, экономикалық өміріне айтарлықтай әсер қалдырған маңызды қарым-қатынастардың бірі. Екі ел арасындағы байланыс ертеден тарихшылардың назарында болғанмен, бұл Ресей империясының сыртқы қарым-қатынасының бір бөлшегі тұрғысында қаралды. Кеңестік шығыстанушы ғалымдардың еңбектерінде, Ш. Уәлихановтың зерттеулерінде, сондай-ақ қазіргі кезеңдегі отандық және шетелдік деректанушы, тарихшы ғалымдардың зерттеулерінде қазақ хандығы мен Цинь империясы

арасындағы саяси-дипломатиялық, әскери, сауда-экономикалық байланыстарды түрлі тұрғыдан кешенді қарастырған еңбектер бар. Соған қарамастан, қолданыстағы зерттеулерде Цинь империясының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағындағы шекаралық саясатының жекелеген бағыттары көбіне дербес қарастырылып келеді. Әскери-әкімшілік басқару жүйесі, шекаралық қарауылдар, этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда байланыстары мен қазақ көшпелілерінің трансшекаралық қозғалысын реттеу мәселелері өзара сабақтастықта біртұтас саяси механизм ретінде жеткілікті деңгейде зерделенбеген. Осыған байланысты Цинь билігінің жаңа иеліктерді әскери жолмен бағындырудан оларды әкімшілік, демографиялық және экономикалық тұрғыдан орнықты бақылауға көшіру үдерісін кешенді түрде қарастыру қажеттілігі туындайды. Мұндай ұстаным шекараны бекемдеу саясатын жекелеген әкімшілік шаралардың жиынтығы ретінде емес, империялық кеңістікті институционалдық тұрғыдан орнықтыруға бағытталған өзара байланысты саяси құралдар жүйесі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық мәселелерінің бірі — XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-цинь қатынастарына қатысты «шекара», «шекараны бекемдеу» және «шекаралық кеңістік» ұғымдарын кейінгі кезеңдерде қалыптасқан мемлекеттік шекара түсінігімен тікелей теңестірмеу қажеттілігімен байланысты. Қазіргі мемлекеттік шекара ұғымы көбіне мемлекетаралық келісімдер негізінде айқындалған және құқықтық тұрғыдан бекітілген аумақтық шеппен байланыстырылады. Ал XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы мен Цинь империясы аралығындағы кеңістікте мұндай толық қалыптасқан шекаралық режим болған жоқ. Цинь билігі орнатқан тұрақты және маусымдық қарауылдар, әскери гарнизондар мен бақылау бекеттері, ең алдымен, жаңа иеліктерді әскери-әкімшілік тұрғыдан бақылауға, көшпелі топтардың қозғалысын реттеуге және шекаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталды. Сонымен қатар қазақ ру-тайпалары дәстүрлі жайылымдық аумақтарды маусымдық көші-қон кеңістігі ретінде пайдалануды жалғастырды, ал олардың қозғалысы тыйым салу, келіссөз, шартты рұқсат беру және салықтық реттеу тетіктері арқылы өзгеріп отырды. Сондықтан бұл зерттеуде «шекаралық кеңістік» ұғымы нақты сызықпен толық бекітілген мемлекеттік шекараны емес, әскери бақылау, әкімшілік басқару, шаруашылық пайдалану, дипломатиялық келіссөздер және көшпелі қозғалыс өзара тоғысқан тарихи кеңістікті сипаттайтын аналитикалық ұғым ретінде қолданылады. Ал «шекараны бекемдеу саясаты» Цинь империясының тек қарауылдар мен әскери бекеттер орнатуын ғана емес, Іле генерал-губернаторлығы арқылы әкімшілік басқаруды орнықтыру, гарнизондық және этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда байланыстарын ұйымдастыру және қазақ көшпелілерінің трансшекаралық қозғалысын реттеу сияқты өзара байланысты шаралар кешенін білдіреді. Мұндай әдіснамалық ұстаным XVIII ғасырдағы қазақ-цинь шекаралық қатынастарын кейінгі кезеңдердегі қалыптасқан мемлекеттік шекара үлгісімен түсіндіруден сақтап, Цинь империясының бұрынғы Жоңғария аумағында саяси және институционалдық орнығу үдерісін тарихи контекст аясында талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Жоңғар хандығы күйрегеннен кейінгі кезеңдегі Цинь империясының Қазақ хандығымен болған шекараны бекемдеу шараларын геосаяси стратегия ретінде қарастырып, оның әскери-әкімшілік бақылау мен этнодемографиялық қоныстандыру сынды саяси шешімдері, атқарған рөлі және тың игеру, шаруашылықты қолдау, қазақ көшпенділерінің трансшекаралық қозғалысын реттеу тәрізді тәсілдерді кешенді жүйе ретінде қарастырумен байланысты.

Зерттеудің жаңалығы жекелеген тарихи фактілерді алғаш анықтаудан гөрі, аталған шаралардың өзара байланысын біртұтас шекаралық басқару жүйесі аясында түсіндірумен айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда, Іле генерал-губернаторлығының қызметі, қарауылдық бақылау, әскери-этностық қоныстандыру, тың игеру, сауда орталықтарын қалыптастыру және қазақтардың маусымдық қозғалысын реттеу Цинь империясының бұрынғы жоңғар кеңістігін саяси және аумақтық тұрғыдан орнықтыруының өзара сабақтас құралдары ретінде қарастырылады. Сонымен бірге шекаралық саясаттың қатаң тыйым салу үлгісінен шартты және реттелетін қозғалыс тәртібіне өту динамикасы Цинь билігінің өңірлік саяси және шаруашылық жағдайларға бейімделуінің көрінісі ретінде бағаланады.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік материалдарын мазмұны мен шығу тегіне қарай бірнеше топқа жіктеп көрсетуге болады. Бірінші топты Цинь империясының ресми құжаттары: император жарлықтары, орда естеліктері, әскери-әкімшілік мекемелердің баянхаттары және орталық пен жергілікті билік

өкілдері арасындағы хат алмасулар құрайды. Бұл материалдар Цинь билігінің шекаралық саясатты қалыптастырудағы ресми ұстанымын, әкімшілік шешімдерін және олардың өзгеру динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. Екінші топқа қазақ хан-сұлтандарының дипломатиялық хаттары мен елшілік қатынастарға байланысты құжаттар енгізілді. Олар Қазақ хандығының Цинь билігіне қатысты ұстанымын, жайылымдық аумақтар, сауда және саяси байланыстар мәселесіндегі мүдделерін анықтауда маңызды. Үшінші топты Ресей империясының шекаралық әкімшілігі мен дипломатиялық құрылымдарының материалдары құрайды. Бұл деректер қазақ-цинь қатынастарын үшінші саяси тараптың бақылауы арқылы салыстырмалы түрде бағалауға мүмкіндік береді. Аталған бастапқы деректермен қатар, зерттеу мәселесінің тарихнамалық контексін айқындау мақсатында отандық және шетелдік ғылыми еңбектер пайдаланылды. Атап айтқанда, Цинь императорларының күнделікті әскери, әкімшілік іс-әрекеттері хатталған «Орда естеліктерінен» сұрыптап аударылған «Цинь әулеті сарай жылнамаларындағы (орда естеліктері) қазаққа қатысты деректер» аталатын зерттеу жұмысы қолданылды [2]. Сонымен қатар Цинь империясының императорлары мен жергілікті билеушілер арасында жазысқан маньчжур, қытай тілдеріндегі деректермен жұмыс жасаған деректанушы, тарихшы Б. Еженханұлының «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Цинь патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары» [3], «Цинь дәуіріндегі қазақ-қытай қатынастарының архив құжаттары жинағы» (2 том) [4], «Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары» [5], «Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары» [6], «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цинь қарым-қатынастары» [7] зерттеу жұмыстары кеңінен қолданылды.

Мақаланың материалдарын шағатай тіліндегі қазақ хан-сұлтандарының хаттарын зерттеуші, тарихшы Д. Әбділәшімұлының [8-9] және тарихшы, қытайтанушы Т. Зәкенұлының [10], деректанушы, қытайтанушы ғалым Ж. Ошанның [11] және қытай мұрағаттарынан алынған материалдар [12], шығыстанушы К.Ш. Хафизованың [13-14], И.В. Ерофееваның [15] еңбектері, сонымен бірге 1912-жылы басылып шыққан «Свод Законов Российской Империи» атты жинақ [16] пен «Русско-китайские отношения. 1689-1916. Официальные документы» [17] атты зерттеу жұмыстары құрайды. Осымен бірге шетелдік зерттеушілер Мияваки Дзюнконың (Miyawaki Junko) қытай тілінде басылып шыққан «Соңғы көшпенді империя: жоңғарлардың гүлденуі мен құлдырауы» атты еңбегі [18] мен жапон ғалымы Жин Ноданың (Jin Noda) «Ресей мен Цинь империялары ортасындағы Қазақ хандығы: XVIII және XIX ғасырлардағы Орталық Еуразияның халықаралық байланыстары» [19] атты еңбектері де тақырыпты зерттеу барысында қолданылды.

Зерттеу барысында Цинь империясының шекараны бекемдеу мен жүргізген әскери-әкімшілік реформалар, шекаралық қарауыл жүйесін құру, әскери-этностық қоныстандыру сияқты саясаттың астарын саралау үшін тарихи-типологиялық әдіс қолданылды. Қытай, қазақ және орыс деректеріндегі шекара саясатына қатысты қайшылықты мәліметтерді салыстыру үшін тарихи-салыстырмалы және деректанулық талдау әдістері пайдаланылды. Ал шекаралық аймақтардың стратегиялық орналасуын бағалау үшін геосаяси талдау тәсілдері қолданылды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс цинь, қазақ және орыс деректеріндегі бір тарихи құбылысқа қатысты мәліметтерді өзара салыстыру, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін пайдаланылды. Деректанулық талдау құжаттардың пайда болу жағдайын, авторлық және институционалдық ұстанымдарын, олардың ақпараттық мүмкіндіктері мен шектеулерін ескеруге мүмкіндік берді. Тарихи-типологиялық әдіс цинь империясының шекараны бекемдеуге бағытталған шараларын әскери-әкімшілік, демографиялық, шаруашылық және дипломатиялық тетіктерге жіктеп, олардың жүйелік байланысын анықтау үшін пайдаланылды. Геосаяси талдау Іле, Тарбағатай, Алтай және Тянь-Шань өңірлерінің Цинь империясының батыс шекарасындағы стратегиялық орнын және Қазақ хандығы мен Ресей империясы факторларының шекаралық саясатқа ықпалын бағалауға бағытталды.

Нәтижелері

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1755-1758-жылдары Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін Цинь империясы бұл өңірге дәстүрлі вассалдық басқару моделін емес, тікелей әскери-әкімшілік бақылау орнату жолын талдады. Бұның себебі, Жоңғар хандығының қайта мемлекет ретінде өмір сүруін болдырмау. Сондықтан Цинь билігіне қарсы қалдық күштерді, жоңғар нояндарының шағын бүліктерін аяусыз жаншыды, қуып жүріп жойды, бағынған бұқараны бөліп орналастыру стратегиясын қолданды. Жоңғар территориясы, яғни Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань, Бәйтік-Қаптық,

Боғда таулары және кең сахарасы Цинь империясының иелігіне көшті. Тарихи деректерге негізделгенде, 1755-1756-жылдары маньчжур-қытай шапқыншылығы және одан кейінгі жұқпалы дерт кезінде 600 мың ойрат халқының 80 %-ы қырылып қалды [10; 202]. Ендігі жерде Жоңғарияның әр түкпірінен андыздап Ежен хандығының шекаралық бекіністері ғана көзге түсе бастады. Маньчжур-қытай шерігі Жоңғарияны өз еркінше билеп-төстеп алған соң, 1759-жылы Түстік Шыңжаңдағы Алты Шаһарға баса көктеп кірді, бағындырды. Бұл өлкеде империя әскерлерінің бодандығына өтті [10; 202]. Жоңғарлар жойылғанға дейін Цинь империясының батыс-солтүстік шекара шебі Алтай тауларының шығыс сілемдері, Қобда (Ховд) өңірінің шығыс жағы, Ұластай (Улясутай) маңы, Халха Моңғолиясының батыс шегі болды. Бұл ара Ұластай генерал-губернаторлығының әскери-әкімшілік қарауында болып, Бейжіңге қарады да, генерал (цзяньцзюнь) ең жоғарғы билеуші ретінде іс жүргізді. 1690-жылы Құмыл (Хами) билеушісі (Қарахан әулеті) Жоңғар қысымынан құтылу үшін Цинь билігіне бағынды. Цинь үкіметі Құмылда жергілікті мұрагерлік бек (жасақ князі) арқылы жанама басқару орнатты. Осылай Құмыл және оның маңы вассалдық шекара аймағы ретінде жоңғарларға қарсы батыс шекарадағы алдыңғы қорғаныс белдеуіне айналды. Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін бұл жағдай түбірімен өзгерді. Ендігі жерде жаңа әскери-әкімшілікті құрудың қажеттілігі туындады. Алғашқы Іле генерал-губернаторы тағайындалып, әкімшілік орталығы Хуэйюань қаласында болды. Бұл лауазымға ие болғандар Іле генерал-губернаторы, одан төменгі лауазым «амбан» (немесе амбы) деп аталып, ол генерал-губернатордың көмекшісі ретінде Іле, Тарбағатай және Қашқария сияқты аймақтарды басқарды [3; 116-117].

Іле генерал-губернаторлығының құрылуы Цинь билігінің осы өңірдегі ықпалын тіптен бекемдеді. Өңірдің жаңа саяси ықпалын арттырды. Қазақ хан-сұлтандарының елшілері осы орталық арқылы елшілер алмасты. Даулы, күрделі мәселелерді шешті. Жаңа жаулап алынған өңірді игеруде, сыртқы елдермен қарым-қатынас жасауда оның рөлі мен маңызы зор болды. Бұл Қазақ хандығы өміріне де елеулі әсер етті. Қазақ-қытай қатынастарының тарихында екі жақтың да сыртқы саяси істерді шешуді дипломатиялық деңгейде, бейбіт әдістерді пайдаланып шешуге ұмтылған жаңа кезең басталды. Соған қарамастан екі елдің арасындағы жерлер, әсіресе жайылымдық жерлер мен шекара бойындағы өзендер үшін таластар, қақтығыстар болып отырды [20; 58]. Демек Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы қатынас саяси тұрғыдан тең, өзара дипломатиялық қатынасқа ие, айқын аумақтық тұтастық сақталған, өзара шекаралық мүдде қайшылығы бар деңгейде болды.

Бұрынғы жоңғар кеңістігі Цинь империясы үшін тек әскери олжа ғана емес, Ресей, Қазақ даласы және Орталық Азия хандықтарымен шектесетін стратегиялық маңызы зор шекаралық аймаққа айналды. Осы себепті Цинь билігі үшін ендігі басты мәселе жаңа иеліктерді тиімді басқару мен ұзақ мерзімді қауіпсіздікті қамтамасыз ету болды. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін Цинь империясы әскери күшке ғана сүйенген жоқ, сонымен қатар әкімшілік, демографиялық, экономикалық және дипломатиялық құралдарды ұштастырған кешенді шекара саясатын жүзеге асыруға көшті. Бастапқы кезеңде Цинь императорының жоңғарлар мен қазақтардың нақты шекарасы туралы айқын түсінік болған жоқ. Қазақ хандығы Цинь билігі үшін белгісіз аймақ еді. Әмірсананы ұстау, жоңғарлардың қалдық күштерін жоюға аттандырған солтүстік және батыс бағыттағы әскерлердің екі жылдық жорықтары кезеңінде ғана кезіндегі жоңғардың ықпал аумағын тереңдей ұғып білді. Бұл екі жылдық жорықта кейбір кезде қазақ жеріне де ішкерлей еніп кетіп отырды. Цинь империясының қазақтармен жауласу ойы болған жоқ, елші аттандырып тек жоңғарлардың қалдық күштеріне әскери жәрдем бермеуді өтінді [21; 49]. Бұндағы мақсат жоңғарларды енді бас көтере алмастай тұралатып, құрту еді. 4-5 жылға созылған соғыс барысында Цинь әскерлерінің күші анағұрлым күшейе түсті. Олар ендігі кезеңде бұл өлкедегі ең үлкен әскери, саяси күш Қазақ хандығымен санасуға, соғыстан гөрі дипломатиялық, сауда-саттық байланысқа көбірек күш салу керек екенін түсінді. Ендігі кезекте сыртқы саяси бағытын осы арнаға бұрды.

Қазақ хандығы да жоңғарларға қарсы соғыстың жеңісіне жетті. Осы соғыс барысында қазақ қолдары да Цинь әскерлерімен бірнеше рет қарулы қақтығысқа түсті. Бұл қарулы қақтығыс үлкен көлемдегі ірі соғыстарға ұласпады. Цинь империясының орда естеліктерінде бұл шағын қақтығыстарда Цинь күштері басым түскені айтылады. Біздіңше, Цинь үшін қазақ әскерімен соғысу онша оңайға түспесе керек. Бейтаныс өңір мен ойрат жұртынан кем түспейтін екінші көшпелі хандықпен жаңа бір соғыс майданының ашылуы енді ғана басып алған иеліктерде күтпеген сәтсіздіктерге соқтыруы мүмкін еді. Қисапсыз әскери шығындар, артқы шептің шалғайлығы соғысты бұдан ары соза берудің мүмкіндігін шектеді. Ұлан-байтақ жоңғар территориясының қауіпсіздігі мен орнықтылығы басты орынға шықты, ендігі жерде екі жаққа да соғысты бұдан ары соза берудің қажеті

жоғын ұғынды. Цинь үкіметі қазақтың Абылайы және басқада сұлтандарымен қарым-қатынас орнатты. Өзара елшілер алмасты, дипломатиялық, экономикалық қатынас басты орынға шықты. Бұл кезде қазақ ішінде Абылайдың даңқы аса зор еді. Абылай заманы қазақтың ерлік заманы болып саналатын [22; 19] кезеңге кірді.

Цинь үкіметі жаңа жерлерді дәстүрлі провинциялық жүйеге бірден енгізбеді. Десе де, тиімді басқарудың жолын қарастыра бастады. Бұл өңірдің империя шегінен шалғайлығы, дәстүрлі иелік көлеміне жатпайтыны, әскери күшпен бағындырылғаны сынды ерекшеліктерін ескерді. 1762-жылы Іле өзені аңғарында орналасқан Хуэйюань қаласында (Қазақтар Күре қаласы, Күре деп атаған) Іле генерал-губернаторлығы (Цзянцзюнь, 伊犁将军府) құрылды. Бұл мекеме осы өңірдегі Цинь билігінің ең жоғарғы әскери-әкімшілік орталығы саналды. Іле генерал-губернаторлығы Бейжіндегі Әскери басқармаға бағынды. Ал Әскери басқарма тікелей императорға бағынышты болды. Оның құзыретіне әскери, әкімшілік, дипломатиялық мәселелердің барлығы кірді. Дәрежесі жағынан ол Қытайдың ішкі провинцияларындағы губернаторлар мен генерал-губернаторлардан жоғары тұрды. Мұның өзі Цинь билігінің бұл өңірге аса зор мән беріп, бұл жерлерді уақытша жаулап алған иелік емес, маңызды стратегиялық аймақ ретінде қарастырғанын көрсетеді. Бұның басқару территориясына Тянь-Шань тауының бүкіл теріскей бөлігі және түстігіндегі мұсылман аймағы Алтышаһар қарады. Іле, Тарбағатай өңірлерін атқарушы амбан (уәзір), кеңесші амбандар басқарса, Баркөл мен Дихуаны (Үрімжі) дутындар биледі. Жалпы Тянь-Шань тауының оңтүстігі мен солтүстігін мекендеген халықтардың тарихы, мәдениеті, тұрмыс салты мен дәстүрінде парықтар бар еді. Күрделі, өзіндік ерекшелікке ие өзгешеліктер ескерілді, Жоңғария өңірі дәстүрлі әкімшілік бөлініс емес, маньчжур сегіз тулы жасақ немесе әскери тың игерушілер жүйесімен басқарылды. Тянь-Шанның оңтүстігі басқарушы «Қашқар басқарушы амбан мекемесі» деп аталып, оның жоғарғы билеушісі «Мұсылман бөлімі ісін басқарушы амбан» деп аталып, осы өңірдің ең жоғарғы билеушісі болды. Оған бұрынғы Алтышаһардың сегіз қаласы қарады. Солтүстікке ұқсамайтыны, бұл өңірде тұрғындардың салт-дәстүрі мен сеніміне байланысты «бек, ақсақал» жүйесі атқарылды. Демек басқару жүйесін қалыптастырып, орнықтыруда Цинь билігі жан-жақты тыңғылықты шараларға аса мән бергенін көруге болады.

Цинь империясының бұл аумақтардағы шекара саясатының ең басты ерекшелігі тұрақты әскери бақылау жүйесін қалыптастыру еді. Іле аңғары мен ондағы қалалар негізгі тірек ретінде таңдалып, мұнда маньчжур сегіз тулы әскерлері, солон, дағұр, сібе (сибо) жасақтары мен отбасылары орналастырылды. Өйткені этникалық шығу тегі жағынан бұл халықтар Империяға ең сенімді қауым саналды. Бұл әскери қосындар соғысушы жасақ сипатына ие емес, отбасымен тұрақты гарнизон, яғни, тың игеруші әскерлер мен оның отбасы түрінде болды. Бұл тәжірибе кейінгі кезде де қолданылды. Цинь билігі империяның солтүстік және солтүстік-батыс бағытта Тарбағатай мен Алтай өңірлерінде әскери губернаторлар мен кеңесші амбандарды тағайындап, шекаралық қамалдар мен қарауыл бекеттері — калун (卡伦) салынды. Бұл бекеттердің ерекшелігі шекара бойлап белгілі бір арақашық салып орналасып, көшпелі халықтың қозғалысын үздіксіз бақылауға мүмкіндік тудырды. Бұл қарауыл бекеттердің орнауы дәстүрлі ескі табиғи қалыптасқан географиялық сипатта ие маусымдық көшпелі жайлау мен қыстау жерлер, көш жолдары біртіндеп айқын шекті, қорғалатын бақылаудағы шекарамен бөлінді.

Иен қалған, босаған бұл аумақтарды жергілікті Цинь билігі саяси тұрғыдан сенімді этностармен — маньчжурлар, сібе, солон, дағұрларды қоныстандыруға назар аударды. Әрі әскери міндет, әрі тың игеруші рөліндегі бұл халықтар шекараны «іштен қорғауда» таптырмас құрал бола білді. Бұндай демографиялық саясат бұл өңірдің қауіпсіздігі мен орнықтылығына оң әсерін тигізді. Империяның негізгі тірегі саналатын маньчжурларды маңызды қала, бекіністерге орналастырды. Олар Іле, Тарбағатай, Дихуа, Қашқар, Ақсу сынды жерлердегі әскери гарнизондарда тұрды. Жергілікті халықпен араласпады, тек элиталық басқарушы, бақылаушы топ ретінде сол өңірдің әскери, әкімшілік билігін уысында ұстады. XVIII ғасырдың соңына қарай бұлардың жалпы саны 15-20 мыңға жетті.

Маньчжурлар өздеріне тегі жақын, тілі мен сенімі бірдей халықтарға әскери, әкімшілік билік жақтан басымдық беріп, маңызды орындарға қойды. 1765-жылы Қиыр Шығыстағы Шэньян өңірінен маньчжурларға тілі, дәстүрі ең жақын сібе ұлтынан 1020 әскер, жалпы отбасы мүшелермен қоса есептегенде төрт мың адамды Іле аңғарына әкеліп қоныстандырды [23]. Олар шекара күзеті, әскери егіншілік сынды істерге тартылды. Деректер бойынша, 1777-жылы сібе әскерлері 18 қарауылға

жауапты болғаны айтылады. Олардың саны XVIII ғасырдың соңы XIX ғасырдың басында 6-8 мыңға жетті. Бұларға қоса, өздеріне тек жағынан жақын солон деп аталатын этникалық туыс ұлтты да көшірді. Олардың саны өте аз, әдетте сібе-солон деп қосарланып та айтылады. Бұлардың саны аз болғанмен, бұл өңірдегі әскери, әкімшілік биліктегі ұстаған салмағы зор болды.

Бағынған ойраттардың қалған топтары мен Халха және Ішкі Моңғолиядан көшірілгендер, XVIII ғасырдың екінші жартысында бұл өңірдегі моңғолдардың саны 20-30 мыңға жетті. Сол кезең үшін айтарлықтай күш. Бұларды буферлік күш, көшпелі әскери әлеует ретінде қазақтарға, Орта Азиямен арадағы шекарада да пайдаланды. Моңғолдар маньчжур, сібелерден кейінгі билік элитасындағы сенімді этнос ретінде қаралды. Олар тіпті Іле генерал-губернаторлығының әскери амбаны (уәзірі) дәрежесіне дейін көтерілді, бұл мансап сол кезеңдегі Шыңжаңның ең жоғарғы билігі есептелінетін. Цинь билігі қазақтардан гөрі моңғол текті халықты сенімді этнос ретінде қарады. Бұның себебі, Цинь іргесін қалаған алғашқы императордан тартып Цинь әулеті моңғол тайпаларымен тығыз қарым-қатынаста болды. Моңғолдар мен маньчжурлар арасында құдандалық қатынас орнады. Бұл өз кезегінде маньчжурлардың күшеюіне айтарлықтай ықпал жасады. Қытайдың Миң әулетін бағындыруда моңғолдардың атты жасақтары елеулі рөл атқарды. Жоңғарларды жою соғысында Циньге бағынған Халха, Ішкі моңғолдың әскерлері, әскери аттары мен жем-шөптері маңызды рөлге ие болды. Жоңғар жойылғаннан кейін кезеңде Еділ бойындағы торғауыттар мен Цинь арасында елшілер алмасу болды. 1756-жылы (Цяньлунның 21 жылы) Торғауыт елшісі орыс жерін басып, үш жыл дегенде Цинь ордасына жетеді. Цяньлун император Жэхэдағы (ge he) жазғы сарайында күтіп алады. Кейін Тибетке жеткізіп салады. Келесі жылы Цинь ордасына қайтып оралады. Цяньлун императордың торғауыттар мен қазақтар туралы сұрақтарына жауап береді. Сый-тартуларын алып Еділ бойына оралады [18; 159]. Міне осының жемісі ретінде 1771-жылы «Ішкі Шаңды жорық» есебінен Еділ бойынан 50-60 мыңдай торғауыттар Жоңғария жеріне оралды, Цинь билігі бұларды қабылдады. Бұл шекараны бекемдеу, қауіпсіздік пен орнықтылық үшін кемшіл адами ресурсты толықтыруда маңызды болды. Десе де, тегі моңғол нәсілді жұрттың күш алып, бірігіп кетуінен сақтанып оларды жер-жерге бөліп орналастырды.

Этникалық қытайлар егіншілік, қала шаруашылығы, сауда, логистика мақсатында келіп қоныстана бастады. Бірақ саны өте шекті болды. Әскери мақсатта тың жерлерді игеру үшін Дихуа, Құмыл, Тұрфан маңына шоғырланды. 1760-1800-жылдар аралығында қоныстанған бұлардың саны 20-40 мыңның төңірегінде болды. Бұлардан тыс дүнгендер Шыңжаңмен көршілес жатқан Ганьсу, Шэньси өңірінен Дихуа, Құмыл, Тұрфан маңында сауда, қолөнер, егіншілік мақсатында қоныстанды. XVIII ғасырдың соңына қарай олардың саны 10-15 мыңға жетті. XIX ғасырдың ортасында басталған «Дүнген көтерілісінде» бұлардың рөлі күрт артты.

Цинь империясы бұл араны қытайландыруды емес, әскери-әкімшілік жағынан тұрақты бақылауды мақсат етті. Халықты әдейі араластырып, бір этностың үстем болуына жол бермеді. Қазақтармен шекарада моңғол-маньчжур белдеуі құрылды. Десе де, Еділден оралған торғауыттардан сақтанып, оларды 3-4 өңірге бөліп қоныстандырды. Өз бетімен еркінше қоныс аударуына тыйым салынды. Іле жерінің солтүстік-батысында солондар, оңтүстік-батысында сібелер, оңтүстік-батысынан оңтүстік шығысына дейін ойраттар айнала орналасқан, олардың барлығында өздеріне тән жерлері бар, бір-біріне өз беттерімен кіруіне жол берілмеді [12; 178]. Демек, көші-қон саясатында анық, жүйелі, қатаң ережелер арқылы реттеп отырғаны анық.

Цинь билігінің сәтті отарлық жобаларының бірі Қашқариядан Іле өңіріне тараншыларды (ұйғырлар) қоныстандыру болды. Тараншылар арқылы Іле өңірінің егіншілігі дамыды. 1760-1770-жылдар аралығында 30-50 мың адам Ілеге келіп қоныстанды. Бұл кейінгі Іле өңірінің демографиясына да үлкен әсерін тигізді. Жоңғарды жойғаннан кейін тың игеру шарасын шұғыл атқарды, сол кездегі тың игеру желісі былай болды: 1758-жылы Үрімжіде, 1760-жылы Іледе, 1765-жылы Тарбағатайда тың игеруді басталды [21; 86]. Тың игеру арқылы әскерді тұрақты, сенімді азық-түлікпен қамдау маңызды болды. Цинь билігі қазақтардан осы жерлерді иеленіп кетуден қатты алаңдады. Өйткені, сол кезде Қазақ хандығының әскери әлеуеті мен мүмкіндігі біршама күшті болды. Қазақ-маньчжур арасында болған соғыстар бұл қауіпті тіпті еселей түсті. Ол уақытта Еуразия даласының кең алқабында қазақ ру-тайпалары көшіп-қонып жүрді. Көшпелі мал шаруашылығы таралған аудандар Еуразия даласының орасан зор кеңістігін алып жатты. XVIII ғасырдың басында солтүстік шекарасы Ертістің оң жағасын бойлай өтті... Кіші Орданың қазақтары жазда Орынбор маңында және Мұғалжар тауларында көшіп жүрді, ал қысты Сырдария және Борсық құмдары мен Қарақұмда өткізді, Орта Орданың қазақтары бір жазда Семей түбінен Троицкіге қарай барып, кері

кайтып отырған [24; 181-182]. Міне осындай кең аумақта, әскери қуаты жоңғарлармен шамалас екінші бір көшпенді мемлекет Қазақ хандығымен бейбіт саясат ұстануды жөн көрді. Ұсақ қақтығыстарды есепке алмағанда, ірі әскери соғыстарға бармады. Қазақты билеуші хан-сұлтандар Жоңғардың кейбір иеліктері өздері бұрын айырылған, қазақтардың дәстүрлі иелігі ретінде қараса, күллі Жоңғарияны басып алған Цинь империясы бұл аумақты жеке дара басыбайлы өз жері ретінде қарай бастады. Сол себепті, Цинь билігі үшін жаңа аумақтың қауіпсіздігі, шекараның орнықтылығы ең басты орынға шықты. Түрлі шараларды жүзеге асыруы да осы үшін еді. Десе де, қоныс аударған халықтардың салт-дәстүрі, наным-сенімі әртүрлі, саяси орыны түрліше болды. XIX ғасырдың ортасында Шэньси, Ганьсудан басталған Цинь билігіне қарсы дүнген-мұсылмандардың көтерілісі бұл арадағы мұсылмандар тарабынан қолдау тапты, уақытша жергілікті Цинь билігінің құлауына әкелді. Іледе қысқа мезгілде билік аударылып, тараншыларды негіз еткен билік орнады. Кейін бұл көтеріліс жанышталғаннан кейін бір бөлім тараншы-ұйғырлар Қазақстанның Жетісу өңіріне келіп қоныстанды.

Қазақ хандығы Цинь империясы үшін тікелей жауласушы ел емес, керісінше жаңа өңір, аймақ ретінде қарастырылды. Цинь билігі қазақтарды толық бағындыруға ұмтылмады және бұл мүмкін де емес еді. Дәстүрлі қытайдың ежелден берігі патшалық-империялық ойлау жүйесінде, қытайдың орталық билігімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқысы келген елдерді өзіне бағынышты вассал ел ретінде қарау дәстүрі болды. Цинь билеуші элитасы өзге ұлттан шықса да, бәрібір дипломатиялық ұстанымда империялық дәстүрлі көзқарастан айнымады. Қытай және маньчжур деректерінде, зерттеуші тарихшылар Қазақ хандығын вассалды ел деп бейнелегенмен, шын мәнінде дербес ел ретінде тәуелсіз ішкі-сыртқы саясат жүргізді. Елдік мүдделер үшін кейбір шағын қақтығыстардан тайынбады. Тіпті кезінде жоңғарлар күшпен басып алған, қазіргі кезде Цинь иелігіндегі байырғы қазақ жерлерін қайтарып беруді талап етіп елшілер жіберді. Екі ел арасында елшілік қатынас орнатып, сауда орталықтарын ашуды талап етті. Ал Цинь билігі шекара қарауылдарын қойып, қауіпсіздікке назар аударды, осы өңірді басқаратын ең ықпалды Іле генерал-губернаторлығын құрып, жергілікті жерлерге әкімшілік мансаптылар жіберді, сыртпен дипломатиялық байланысты реттеуге баса назар аударды.

Цинь үкіметі қазақтарды Іле, Қорғас, Лепсі өзендерінің аңғарларынан, Алакөл көлінен, Тарбағатайдан және Ертіс өзенінің жоғары ағысындағы жерлерден қуып шығу саясатын жүргізе бастады. Әсіресе 1762-1765-жылдары бұндай жағдай қазақ халқына жарияламаған жаңа соғыс іспетті болды, қытайлар қазақтарды жазықсыз жазалап, олардың малы мен дүние-мүлкін тонауды күшейте түсті [25; 183-212]. Бұл кезде, солтүстіктегі Ресей империясының қазақ жеріне отарлау саясатының күшіне ене бастауы, қазақтарға тиесілі батыс пен солтүстіктегі жайылымдық жерлерден қуыла бастауы, өзен-көлдерге шектеу салынып, тарылуы қазақ ру-тайпаларының шығысқа қарай қоныс тебуіне итермелеген себептердің бірі еді. Шекараны бекемдеуде қорғануды басты орынға қойды, қарауыл бекеттер салып, күзетті күшейтті.

Қарауыл бекеттердің орнауы және сауда-саттықтың қалыптасуы екі ел ортасындағы маңызды өзгерістердің бастауы болды. Цинь патшалығының калун (қарауыл) деген сөзі маньчжур тілінен шыққан. Оны қытайша калун, халун деп атаған [12; 176]. Іле, Тарбағатай өңіріндегі қарауылдар ең алғаш 1758-жылы Ертіс өзенінің батыс тармағындағы Букун өзені маңында орналасқан. 1761-жылы Тарбағатайдың кеңесші уәзірі Агуйға қарауыл орнататын жерді таңдауға бұйрық берілген, қыркүйекте Құмалақтан Дөті шоқысына дейін 21 қарауыл орнатылып, барлаушы қызметкерді әскерімен сол жерлерге жібереді [12; 177]. Іле генерал-губернаторлығы құрылмай тұрып Цинь билігі шекаралық сызықты түгендеуге тездеп кіріскен. Бұның басты себебі, Жоңғарлардан босаған иен жерге қазақтар иелік етуге, жайылымдарға қоныстануға талаптар қоя бастауында еді. Бұл уақытша жалға алу емес, ежелгі өз қоныс иелігін сұрау болды. Цяуьлун императордың 1757-жылы қыркүйектің 1-күні Абылай ханға жазған хатында: «Меніңше, сіздерге артықша заң-ереже қолдану қажетсіз. Бізден тым шалғай тұрғандықтарыңыз үшін, сіздерді Халха моңғолдарымен тең қоюға болмайды...». Мынаны ұғынуыңыз ләзім: Жоңғарлар жайлаған жерлердің барлығы да біздің иелігіміз. Ал сіз өз еліңіздің топырағын қапсыз қорғаңыз, біздің иелігімізге бейберекет соқтығысушы болмаңыз [2; 30]. Бұл кезеңде Абылай хан Тарбағатай мен Іле өңірін сұратып елшілер жіберіп те үлгірді. Цяуьлун императордың 1757-жылы қараша айының 16-күні қазақтың Абылай бастаған ел ағаларына жазған хатында: «Қазақ ханы Абылай, Әбілпейіс сіздердің Қанжығалы, Танаш, Атығай, Өміртай, Төлен, Аранжы, Бекенай деген елшілеріңіз Жэхэ шаһарында менімен жолықты... Елшілеріңіздің ежелгі өрісіміз еді деп сұраған Тарбағатайға келсек, ол жер енді ғана тынышталды, қазірше иен жатыр. Сарандық жасамай-ақ оны берер едім... еңбек көрсетуге үлгермедіңіздер. Бұндай жағдайда

оны сыйға беру мемлекетіміздің тәртібіне үйлеспейді» [2; 36], – деп жауап берген. Демек бұл деректер Цинь империясы қазақтарды өзге ел ретінде қабылдағанын және шекараны бекемдеп, сақтауға баса назар аударғанын аңғарамыз. Ал ол кезең үшін шекаралық қарауыл бекеттер орнату мен оның санын көбейту шекараны тиімді басқарудың бірден-бір жолы болды.

Қарауылдың, бұл шекаралық бекеттердің қандай рөлі болған деген мәселеге тоқталсақ, Цинь империясы кезінде солтүстік-шығыстағы Моңғолияда және батыс терістіктегі өңірлерге орнатылған қарауылдар рөлі нақты жағдайға қарай әртүрлі болған. Демек кезінде Цинь империясы Жоңғар хандығымен де шекаралас аумаққа қарауыл бекеттер салған тәжірибесін қазақтармен екі ортадағы шекаралық саясатқа көшіріп, жетілдіріп қолданғанын аңғарамыз. Жалпы алғанда бұл қарауылдар сыртқы жайылымдарды басқарып-барлау, сауданы бақылау, тың игеріп, кен ашуды тексеріп, қашқандар мен ұрылардан сақтану, салық жинау, сұғанақтықтан сақтану, хат-хабар жеткізу сияқты міндеттер атқарды. Қазақтардың бай мал шаруашылық өнімдеріне деген Цинь империясының сұранысы еді. Бұл сауданы бақылау үшін де қарауылдың маңызы зор болды. Іле, Тарбағатай өңіріне келгенде Цинь империясы қазақтардың кіруіне тосқауыл қою мақсатында қарауыл орнатты. Олар жыл сайын шарлау, бақылау алып барып шекарадан өтіп кеткен қазақ ауылдарын кері қуып отырған. Қарауылдың ең көп орнатылған жері Іле өңірі болды. Десе де, бұл қарауыл шекара дегенді білдірмейді [12; 178]. Және қарауыл саны маусымға қарай өзгеріп отырған. Көшпелі қарауылдар ауа-райы мен маусымға, көші-қонға қарай өзгеріп отырса, тұрақты қарауылдар жылдар бойы бір жерде болды.

Жаңа жердің өзіне тән әлеуметтік жүйесін қалыптастыру, қала, бекіністер мен қарауыл бекеттердің іргесін бекемдеу үшін әскер күшімен қоса, әскерді азық-түлікпен қамдау да өзекті болды. Бұл үшін егіншілікке бейім халықтарды көшіріп қоныстандырып, тың жерлерді игеріп, егін еккенмен, бұдан басқада мәселелерді орталық билік толық шешуге қауқарсыз болды. Бұның басты себебі, бұл өңірдің империяның басқа өңірлерінен тым алыс орналасуы еді. Цинь империясы үшін де, қазақтар үшін де екі жақты сауда, экономикалық барыс-келіс аса қажетті болды. 1757-жылғы тамыздың 30-күнгі император бір жарлығында: «Егер сауда-саттық ісін ауызға алып жатса, Абылайға қазір қазармамызда саудагер жоқ. Саудагерлерді шақырып, белгілі дайындықтар жасау үшін міндетті түрде алдымен орын көрсетіліп, уақыт белгіленуі керек деңдер», – деп айтылған [2; 28]. Цинь империясына жылқы аса қажет еді, ал торғын-торқа, шай, түрлі тұрмыстық бұйымдар қазақтарға зәру дүние еді. Екі ел арасындағы сауда-саттықтың орнауы мен дамуы кезек күттірмейтін маңызды істердің біріне айналды. Цинь билігі үшін шекараны бекемдеу саясатының сәтті жүзеге асуының бір шеті осы сауда-саттыққа барып тірелді.

Цяньлун императордың билігінің 20-жылында (1755 жыл), Цинь әскері Жоңғар хандығына жорыққа аттанған тұста, қазақтарға алғаш рет елші аттандырып он мың қазақ жылқысын Цинь тауарларына айырбастауды ұсынды. Міне бұдан әр екі тарапта сауда-саттық байланысқа мұқтаж болғанын аңғарамыз. Бұл мұқтаждық ғана емес, Цинь үшін орнықтылықтың өзегі еді. Алайда, Әмірсана сияқты жоңғар ақсүйектерінің көтерілісіне байланысты бұл сауда жүзеге аспады [26; 243]. Цинь империясы жөнінен, қазақтармен жылқы саудасы маңызды еді. Цяньлун императордың уәзірлері екі шешімі қиын мәселеге назар аударды. Бірі әскери көліктердің қажеттілігі, енді бірі оларды жеткізудегі шығынның көптігі. Бұл соғыстың сәтті-сәтсіз болуының кепілі еді. Бұның ішінде жылқымен қамдау алдыңғы орында тұрды, Цинь әскерінің жоңғарларға қарсы соғысында, үнемі алыс жол басып жорық жасауға тура келді, бұған зор жылқы, күйлі жылқылар қажет еді [26; 246].

Цинь империясының жоңғар сияқты көшпенділермен сауда жасау тәжірибесіне ие болды, ал оның қазақтармен саудасы 1758-жылы, қазақтар 1757-жылы Цинь сарайымен ресми қарым-қатынас орнатқаннан кейін бір жылдан соң басталды. Қазақ сұлтандарының бірі Абылай: «Егер біз өзіміздің жылқылар үйірін Цинь қалаларына әкеліп, оларды бізде жоққа айырбастасақ, бұл өте тиімді болады», – деді. Осыған жауап ретінде жергілікті Цинь генералдары қазақтармен сауданың пайдалылығы туралы баяндады. Нәтижесінде сауда келесі жылы (1758) Үрімжіде басталып, 1765-жылға дейін созылды. Қазақтар Ресейге Цинь империясымен неге қарым-қатынаста болғанын түсіндіргенде, олардың мақсаты тек сауда жасау екенін талап етті. Бұл сол кезде Цинь империясымен сауда жасау қажеттілігінің қазақтар үшін айқын болғанын көрсетеді. Цинь жағы өз кезегінде азықтыққа мал, соғыс жылқыларына мұқтаж болды және қазақтарға мата мен шаймен төлеуге дайын болды [19; 234].

Цинь империясы қанша мұқтаж болса да, Қазақ хандығымен, Орта Азия халықтармен сауда-саттықта аса сақ қимылдады. Цяньлун императордың 1757-жылы қарашаның 18 күнгі мәліметте: «Абылай Үліңгірде жылқы өткізіп айырбасқа бұйым алсақ», – деп тілек білдірген еді. Оған жер

мойыны тым қашық болса саудагерлердің барып-келуіне қолайсыз болады. Келер жылы (1758) шілде айында Еренқабырға, Үрімжі өңіріндегі базарға жылқы айдап барып айырбасқа бұйым алыңыздар, деп жауап бердік. Ал Үрімжіге келсек, қазір тың игермекші болып отырған мына тұста, қазақтармен сауда жасасудың біз үшін пайдасы көл-көсір» [2; 39]. Үрімжінің беті ашық, кең, бірнеше жерден базар ашуға қолайлы. Ал, Тұрфан шекараға (Цинь қосындары тұрған жерге) мініп тұр әрі салынған қамалдары бар. Қазақтар ұйғырлармен үйір-айқас бола берсе, кейіндеп бас ауыру тауып алуымызда ықтимал [2; 41], делінген. Десе де 1758-жылы Үрімжі (Дихуа) қаласында сауда жәрмеңкесі ашылды. Осылай «жылқыға жібек» саудасы басталды. 1760-жылы Іледе, 1763-жылы Тарбағатай Шәуешек қаласында сауда жәрмеңкесі ашылды.

Осы деректерді жинақтай қарастырғанда, Цинь империясының әскери-әкімшілік басқаруы, қарауыл жүйесі, гарнизондық қоныстандыру және шаруашылық игеру шаралары өз алдына дербес жүргізілген саясат емес, бірін-бірі толықтыратын тұтас механизм болғаны байқалады. Әкімшілік құрылым жаңа аумақты саяси тұрғыдан басқаруды қамтамасыз етсе, қарауылдар халықтың қозғалысын бақылау мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету қызметін атқарды. Әскери қоныстар империяның тұрақты күшін шекаралық кеңістікте орнықтыруға мүмкіндік берді, ал тың игеру мен егіншілік гарнизондарды жергілікті азық-түлік ресурстарымен қамтамасыз етті. Осы тұрғыдан Цинь билігінің шекараны бекемдеу саясатын тек әскери қорғаныс шарасы ретінде емес, жаңа аумақты саяси, демографиялық және шаруашылық тұрғыдан игеруге бағытталған кешенді аумақтық орнықтыру саясаты ретінде қарастыруға негіз бар.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері Цинь империясының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағындағы шекаралық саясатын тек әскери қорғаныс немесе қарауылдар жүйесін қалыптастыру шеңберінде түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Цинь билігі жаңа аумақтағы тұрақтылықты әскери күшпен ғана қамтамасыз етпей, оны әкімшілік басқару, этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда және дипломатиялық реттеу тетіктерімен ұштастырды. Бұл жағдайда Іле генерал-губернаторлығы саяси-әкімшілік орталық рөлін атқарса, қарауыл жүйесі аумақтық бақылауды жүзеге асырды, әскери қоныстар тұрақты империялық қатысуды қамтамасыз етті, ал сауда мен дипломатиялық байланыстар Қазақ хандығымен шекаралық қатынастарды реттеудің салыстырмалы түрде бейбіт құралдарына айналды. Сондықтан Цинь саясатын әскери жаулап алудан кейінгі аумақты институционалдық тұрғыдан бекітуге бағытталған көпқұрамды саяси модель ретінде бағалауға болады.

Цинь империясының шекаралық саясаты айқын, жүйелі жүргізілді. Олар екі ел арасындағы саудаға баса назар аударды. Өйткені, қазақтардан сатып алынатын жылқылар әскердің көлігі ғана емес, тың игеруге келген қоныстанушылардың жер жыртатын көлігі ретінде пайдаланылды. *«Үрімжіде қазақтармен сауда басталғаннан кейін, Цинь үкіметінің Шыңжаңда тың игеріп, қару-жарақ, қорғаныс қабілетін күшейтуіне төтенше тиімді болды»,* – деп жазады қытай тарихшысы Су Бэйхай [12; 231]. Цинь билігі алғашқы уақытта тың жерлерді игеруде жылқы күшін қолданды. Кейіннен жылқы жетіспеген соң өгізді егіс көлігі ретінде пайдалана бастады. Цинь ордасының 1760-жылы наурыз айындағы бір мәліметінде: *«Ақсудан Ілеге дейінгі бекеттерде жылқы жетіспейді. Күшардағы мыңнан аса жылқыны түгелдей жинап қораға сақтау керек, әскерлердің сол жерде тың игеруінің маңызы зор. Қазір Үрімжіде қазақтардың жылқысы өте көп, санына қарай жөткеп істету керек...»* деп көрсетілген [12; 231]. Цяньлун императорға 1767-жылы жолданған бір мәліметте: *«Іледегі айырбас саудадан қазақ жылқыларын едәуір көп алдық. Үрімжі, Баркөл және Құмылдағы қосынымызға қажетті аттар жылма-жыл толықтырылып тұруы қажет»,* – деп айтылған [2; 90].

Цинь заманында тың игерудің стратегиялық негізі ішкі алаң мен сырт жақтағы қатердің қатар сақталуында еді [23; 15]. Себебі жаңа жерлерге тұрақты билігін ұстау үшін, ішкі және сыртқа жаққа қаратылған дәйекті саясаттың болуын қажет етті. Осы бос кеңістікті игеру үшін түрлі саяси шешімдерге барды. 1764-жылы Цинь билігі 1020 сібе әскерін және 4 мыңнан астам отбасы мүшелерін Шэньяннан аттандырып, Моңғол үстіртін басып, Ілеге келіп қоныстанды [23; 16]. Бұл көші-қон саясаты бұнымен тоқталып қалмады, жалғасын тапты. Ол кешенді түрде, табанды атқарылды. Қарауыл бекеттерін құру мен ол маңға халық қоныстандыру Цинь билігінің алдымен қолға алған саяси қадамдарының бірі болды. Олар этномиграциялық саясат пен қарауыл бекеттердің қауіпсіздігін шебер ұштастырды. Сөздің дәлелі ретінде мына деректерге назар аударайық: «Батыстан оңтүстікке

карай, Іле өзенінің солтүстік жағалауына дейін үлкенді-кішілі 23 қарауыл қойылған, олар солондардың қосынбасы уәзіріне қарайды. Қарауылдың сырт жағын қазақтар мекендеген. Іле өзенінің оңтүстігінен батысқа қарай үлкенді-кішілі 16 қарауыл сібелердің қосынбасы уәзірлігіне қарайды. Қарауылдың сырт жағы өзен арқылы қазақтармен шекараласады» [13; 193]. Алтай тауынан басталып Хантәңірі сілемімен аяқталатын тұтас қарауылдың сыртын қоршап қазақ қоныстары ірге тепті. «Қарауылдар Шыңжаң көшпелілерін Қазақстан мен Қырғыз туыстарынан жасанды түрде бөле отырып, қазақтар мен қырғыздардың көшпелі жерлері арқылы өтті. Бастапқыда шекараға тас үйінділері түрінде белгілер қойылған еді, алайда олардың арақашықтығы 100-ден 500 шақырымға дейін созылып жатты. Осыған байланысты 1763-жылы Іле генерал-губернаторы Мин Жүй: «Оны қорғауға солдат жіберу бейне қамшысы аттың сәуіріне жетпейтін аттылының күйін кешкенмен бірдей», – деп атап өткен болатын. Бұл қазақтар мен қырғыздардың белгіленген шекара сызығын мойындамағанын білдірді. Сондықтан Шыңжаң шекарасында сібе, солон, халха моңғол және ойрат әскерлерінің гарнизондарын орналастыру шешілді. Бұл төрт гарнизонның қарауылдары тұрақты, жылжымалы және уақытша болып үш топқа бөлінді» [14; 193].

Цинь империясының қазақтарға қаратқан саясаты уақыттың өтуімен бірте-бірте өзгере бастады. Сол кездегі Қазақ ордасы мен Цинь империясы арасындағы байланыс көпқырлы, күрделі барыстарды бастан кешірді. XVIII ғасыр аясындағы тарихи оқиғалар көбінде қазақтар Ежен хан деп атаған, Цинь империясының алтыншы императоры, 60 жыл (1736-1795) билік жүргізген Цяньлун патшаға байланысты болып келеді. Екі ел арасындағы дипломатиялық, экономикалық байланыстар осы император кезінде орнап, дамыды. Шекараның нобайы да осы кезеңде қалыптаса бастады. Қазақтарға жүргізген шекаралық саясатының өзгеру, икемделу кезеңі де осы уақытта болды. Оны біз Цинь елінің мұрағат құжаттарынан, орда естеліктері мен император жарлықтарынан байқаймыз. Цяньлун император қазақтарға қарата алғаш ескерту сипатындағы жарлығын шығарды, бір-біріміздің шегімізден аспайық деп бұйырды. Император қазақ пен жоңғардың ғасырларға созылған өштігін пайдаланып, өзіне бағынған жоңғар күшінен қолданып қазақтарға жорық жасауды да ойластырған жоқ. Бұның себебі, біріншіден, жаңа бағындырған солтүстік батыс шекарасында тағы да бір тынышсыз соғыстың болғанын қаламады. Екіншіден, жоңғардың әр тайпасының осы барыста қайта бірігіп, ірі күшке айналып кетуінен алаңдады. Еділден оралған торғауыттарды бір жерге қоныстандырмай, 3-4 жерге бөліп жіберуінің бір себебі де осы сақтықтан еді. Қазақтардың жері кең, ру-тайпалары мол, күрделі еді, Цинь империясының қазақтарды бағынышты ету сол кезде де, келешекте де жүзеге аспайтын. Айбармен ықтыру айласы іске аспайтын, өзіне бағынған жоңғарлар мен қазақтардың өштігін жұмсартудың бірден-бір амалы қатаң шекара арқылы бөліп тастау деп қарады. Өйткені Цинь империясының бұдан бұрын қолданған шекара саясатын қазақтармен арадағы шекараға айнытпай қайталады. Жоңғарды бағындырған Цинь империясы сол заманның құдіретті әскери күшіне ие мемлекет еді. Қытайдың бұдан бұрынғы кез келген мемлекетімен салыстырғанда, бұл кезеңдегі шекаралық аймақ пен шекаралық мәселе күрделі де ауқымды болды. Цяньлуннан бұрынғы Канси (1622-1722), Юнчжэн (1723-1735) екі император заманында елдің солтүстігінде Патшалық Ресеймен шекара келісімдерінде өте белсенді болды. Жоңғарлармен де шекаралық келісім жасады, 1739-жылы Цяньлун император Жоңғар мен өзіне бағынған Халха моңғолдары арасында шекара келісіміне келді. Бұл шекаралық бітім, келісімдер ел іргесін бекемдеп, ұзақ уақыт шекараны орнықты ұстауға ықпал етті. Жоңғарлар жойылғаннан кейін, бұрынғы шекара шегі өзгерді, жаңа аумақтар қосылды. Осы кездегі императордың «әркім өз шекарасын қорғап, бір-біріне өтіп тонау жасауға шектеу қойылсын» деген жарлығының да тарихи мәні осында еді [21; 48]. Бұдан әр кезеңде де Цинь империясының шекара мәселесінде айқын, батыл көзқарас ұстанып, табанды, кескін саясат ұстанғаны аңғарылады.

Цинь билігі басында қазақтарды қарауыл бекеттен өткізбеуге, қарауылдан өтіп мал жайлауға, қыстауға, қоныстануға мүлдем тыйым салды. Үзілді-кесілді бас тартты. Қатаң позициясын аңғартты. Бірақ, көп ұзамай бұндай қатаң шектеу саясатын ұстап тұру мүмкін емес екені айқындала түсті. Қазақ ру-тайпалары анда-санда, оның үстіне кейбірі маусымдық жылжымалы сипат алған қарауылдардан баса көктеп өтті. Ендігі жерде қатаң тыйым салудан гөрі, мал басына қарай салық төлетуге көшуге ауысуға мәжбүр болды. Қазақтар Цинь патшалығының батыс шекара өңіріне көптеп кіргендіктен, Цинь жасақтары оларды қууға шарасыз болып, Цинь үкіметі қазақтар жөніндегі саясатын амалсыздан қайта қарауға мәжбүр болды [13; 197]. Осы жөнінде Цяньлун император бұрынғы позициясын азырақ өзгертіп, мынадай бұйрық түсірді: «Қазақтар жайылымсыз қалса немесе бұлап-талаудан қорқып, өз еріктерімен патшалыққа қараса, қабылдап алып, мансапты жіберіп басқарыңдар. Уақыт өте келе адам

саны көбейсе залың, анжы секілді мансаптар тағайындаңдар» [13; 198]. Міне бұдан қатаң ұстанымның жұмсарғанын аңғаруға болады. Цяньлун император Агуйға қазақтарға мыналарды жеткіз деп тапсырады: «Қазақтар малын қыстың қыспағынан шығару үшін лайықты жер іздеп, біздің қарауылдың ішіне кіріп қыстайтын болса, біздің уәзірлерімізге алдын ала айтып, салығын төлесе ғана рұқсат етіледі» [8; 199]. Шығу тегі басқа болғанмен, Цинь империясының шекара өңірге қолданған саясаты дәстүрлі қытайдың саясатын қайталады. Жоғардағы деректерден, Цяньлунның қазақтар жөніндегі саясаты, Хан, Таң дәуіріндегі батыстағы саны аз ұлттарға қаратқан саясатпен салыстырғанда жақсырақ болғанмен, әлі де «амалын тауып шырғалау, барлығынан сақтану» сынды дәстүрлі саясаттан арыла алмады», – деп баға береді қытайлық тарихшы Су Бэйхай [12; 201]. Цинь билігі үшін өзі басып алған жерлерінде «екінші көшпелі хандықтың» қайта өркендеп, бой көтеруі тиімсіз еді және шекараға, көршілес елмен жасасқан қарым-қатынаста барынша сақ, байыпты кейде төзімді ұстанымда болды.

Сонымен қатар XVIII ғасырдағы Цинь қарауылдарын қазіргі мағынадағы толық демаркацияланған мемлекеттік шекарамен теңестіруге болмайды. Қарауылдар нақты аумақтарды бақылауға, көшпелі топтардың қозғалысын шектеуге және шекаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған әскери-әкімшілік бекеттер жүйесі болды. Олардың бір бөлігінің маусымдық сипатта болуы, арақашықтықтарының тұрақсыздығы және қазақ руларының қарауылдардың сыртқы және ішкі аумақтарын дәстүрлі көші-қон кеңістігі ретінде пайдалануын жалғастыруы шекараның әлі де сызықтық әрі толық бекітілген сипат алмағанын көрсетеді. Сондықтан XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-цинь шекаралық кеңістігін белгіленіп қойған мемлекеттік шекарадан гөрі, бақылау, келіссөз, қақтығыс және маусымдық қозғалыс қатар жүрген қалыптасушы шекаралық аймақ ретінде қарастырған орынды.

Қазақтар тарапынан қайратты қарсылық көргеннен кейін, Цинь үкіметі 1767-жылы келіссөз жасауға мәжбүр болды да, қазақтарға Тарбағатай аумағын және Шығыс, Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның жерлерінде қыстауға, көшіп қонуға рұқсат берді, келісім бойынша тамыздан наурызға дейін қазақтар көшкен малдың 1 %-ын салыққа төлеуге келісті [17; 104]. Осылайша, қазақтар 1767-жылдан бастап жоңғарлар басып алған, одан кейін Цинь империясының иелігіне өтіп кеткен ежелгі қоныс жайылымдарына қол жеткізді деуімізге болады.

Цинь билігінің бастапқы қатаң шектеу саясатының біртіндеп өзгеруін орталық биліктің біржақты шешімі ретінде ғана түсіндіру жеткіліксіз. Бұл өзгеріске бірнеше өзара байланысты фактор ықпал етті. Біріншіден, қазақ қоғамының көшпелі шаруашылық жүйесі дәстүрлі маусымдық жайылымдарға тұрақты қозғалысты қажет етті және кең аумақты толық әскери бақылауда ұстау іс жүзінде күрделі болды. Екіншіден, Цинь әкімшілігі жаңа иеліктердегі гарнизондарды жылқы, мал және басқа да шаруашылық ресурстарымен қамтамасыз ету үшін қазақтармен сауда қатынастарына мүдделі болды. Үшіншіден, Абылай хан мен басқа қазақ билеушілерінің дипломатиялық белсенділігі жайылымдық аумақтар мен сауда мәселелерін келіссөз арқылы күн тәртібінде ұстап отырды. Осы факторлардың ықпалымен Цинь шекара саясаты қатаң тыйым салудан шартты рұқсат беру, салық салу және реттелетін маусымдық қозғалыс тәртібіне қарай өзгерді. Бұл үдеріс империялық саясаттың жергілікті саяси және шаруашылық жағдайларға бейімделу қабілетін көрсетеді.

Патшалық Ресейдің қазақ жеріндегі ықпалының күшеюі Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы саяси, сауда-саттық, дипломатиялық байланыстарына өз ықпалын тигізді. Патшалық Ресейдің Азияға кіруі екі бағытта — батыстан Каспий теңізінің жағалауынан; шығыстан Ертіс өзенінен жүрді [10; 60]. Бұл І Петр тұсында қолға алынды. Ол жөнінде І Петрдің: «Қазақ даласы — Орта Азияның кілті, сондықтан да Ресей қазақ хандығын өз қол астына алуы керек», – деген сөзі бар [27; 134]. Орыстардың қазақ жеріне ие болуына сол кездегі тарихи жағдай да аз көмектеспеді. XVIII ғасырдың аяғында Орыс империясының Қазақстандағы шекарасы Каспий теңізінің бойымен Алтай тауларына дейін созылып жатты. Сібір бекініс сызығының бойында Семей (1718 ж.), Өскемен (1718 ж.) және Павлодар (1720 ж.) бекіністері салынды. Ал Орынбор бекінісі әскери сызығының салынуы Кіші жүз бен Орта жүз территориясын толық қамтыды [14; 213]. Қазақ хандығының батыс және солтүстік шекарасына осындай қысым мен қауіп күшейген кезде, шығыстан Жоңғарияны басып-жаншыған жаңа күш Цинь империясымен байланысты реттеу күн тәртіпке шықты. Күн санап төніп келе жатқан Ресей ықпалын Цинь империясы сезіп, біліп отырды. Қазақ ханы Абылай батысынан қысып келе жатқан орыс ықпалының салмағын аз да болса әлсірете түсу үшін, Цинь патшалығына иек артқандай көрініп, екі алыптың ортасында өз саяси орнын нығайтуды көксеген еді [28; 186]. Алып екі империяның арасынан жол тауып шығу оңайға түспеді. XVIII ғасырдың

20-жылдарында Орта жүз бен Кіші жүздің кейбір сұлтандарының да дала өңірінде зор саяси ықпалы болды. Соңғыларының қатарына сол кездегі қазақ билеушілерінің бірі Тұрсын ханның екінші баласы, найман руларының басым көпшілігі мен қоңыраттардың бір бөлігін басқарған Барақ сұлтанды (1750 ж. өлген); Болат ханның ұлы, арғындардың рулық бөлімшелерінің көпшілігін, наймандар мен қоңыраттар қауымдарының кейбір әлеуметтік топтарын басқарған Әбілмәмбет сұлтанды (1739-1771); Уәли сұлтанның ұлы, арғындар құрылымындағы үлкен атығай руын басқарған Абылайды (1711-1781), Қайып ханның ұлы, алшындардың кейбір топтарын бастаған Батыр сұлтанды (1771 ж. өлген) жатқызу керек. Қазақтың оңтүстік жерлері мен даланың орталық аймақтарында жоғарыда аталған хандар мен сұлтандардың билік басына келуімен бір мезгілде Батыс Қазақстан аумағында Әбілқайыр хан оз жағдайын тез арада нығайтып алды, сол кездің өзінде-ақ кіші жүз руларының көпшілігі соның билігінде болатын. Оның бастапқы көтеріліп, хан сайлануы қазақтардың жоңғарлармен, Еділ қалмақтарымен және башқұрттармен әскери тайталасы тез өршіген жағдайда болған еді [24; 99]. Міне, орталықтанған күшті билік ордасы болмаған Қазақ хандығының жағдайы көрші екі империямен салыстырғанда тым мүшкіл болды. Екі империяда қазақтың хан-сұлтандарын өз мүддесі үшін пайдаланып қалуды ойластырды. Әртүрлі мансап ұсынып, елшілер жіберді, жарлық, бұйрықтар жолдады.

Цинь билігі қазақ пен орыс байланыстарына әр қашан сақтықпен қарады. Екі ел арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарға көңіл бөлді. *«Қазақтар ежелден алақөңіл, олар бізге бағындық дегенмен, әр жағында жері мен жері шектесіп жатқан ірі ел орыстан да жасқанады. Сондықтан, әр екі ірі елге де жалтақтауы табиғи Қазір Әбілпейіс өз баласын орыстың Тобыл қаласына жіберіп, олардан нұсқау алғалы отыр. Олардың орысқа да бағыну ойының бар екені өте анық»* [2; 108] деп жергілікті билеушілер императорға мәлімет беріп отырған.

А.И. Тевкелевтің 1759-жылғы қазақ халқы, оның қысқы-жазғы мекендері туралы жазбасында: Бұл халықтардан Ресей базарына жылына 5-10 мың жылқы, 40 мыңға тарта қой жеткізіледі. Олардың қаруы садақ, білтелі мылтықтары онша көп емес. Осы қазақтардан тепкі көрген татарлар Қара теңізді сағалап, Ноғай даласына кетті де, одан ары Қырымға барып табан тіреді... орта жүздің жайлау қыстауы Ертіс пен Жайық және Ор өзендерінің аралығында, жоңғарлармен көршілес... бұлар кейде Хиуамен, кейде түркімендермен ұрлық жолында қақтығысып қалады, ал башқұрттармен бітіспестей өш. Алайда 1743-жылы Орынбор қаласы салынып, Жайықтың ұзын бойына, Үй өзені жағасына бекіністер орнатылып, оларға сапты әскер мен казак әскери күштері келген соң, Башқұртстан қоршалып, қазақтар мен арасына бөлік түскен соң, екі халық та бірқалыпты тыныш тұрып жатыр [29; 32-33], деп көрсетеді. Демек Ресей империясы үшін қазақтың ішкі-сыртқы жағдайы, сол кезеңдегі ахуалы айдан-анық болды. Тіпті олар Қазақ пен Цинь арасындағы қатынасқа да назар аудара бастайды. Өйткені Ресей үшін бұл аумақтағы күресте Цинь империясы ең қауіпті қарсылас, әскери күш еді. 1760-жылдың 29-қаңтарында Ресей тыңшысы Сафар Сәлиевке берілген нұсқау бойынша қазақ ортасына барғанда анықтап білуге тиісті ісі: 1. Қазір қытай әскерлері қайда, қай жерде, саны қанша, Ресейдің қай бекінісінен қанша жерде тұрады? 2. Қытай әскерінің бағыты қандай, қай жаққа және қашан жорыққа шықпақ, саны қанша, әскербасылары кім? 3. Абылай сұлтанның жіберген өкілдері жоқ па, олар кім және қайдан? Биылғы қысқа қарай кімді және қашан жібермек? Абылай қайдан, қандай хат алып тұрады? 4. Қытай әскерлерінің орыс елдімекендеріне шабуыл жасау пиғылы жоқ па, болса не себептен?... 6. Қазақтар көрші елдермен қалай тұрып жатыр, келіспеушілік, ұрыс-керістері жоқ па? [29; 72] деген сұрақтарға жауап табу болды. Ал, Цинь империясы үшін Патшалық Ресейдің шығысқа ірге кеңейтіп жылжуы өзінің осы өңірлердегі мүддесі үшін жаңа қауіп-қатер тудырды.

Зерттеу нәтижелері қазақ-цинь қатынастарының күрделі әрі көпдеңгейлі сипатын көрсеткен К.Ш. Хафизова мен Jin Noda еңбектеріндегі тұжырымдармен сабақтасады. Аталған зерттеушілер Қазақ хандығының Цинь және Ресей империялары арасындағы саяси кеңістіктегі дербес дипломатиялық мүдделеріне, сондай-ақ XVIII ғасырдағы Орталық Еуразиядағы халықаралық қатынастардың көпжақты сипатына назар аударады. Бұл зерттеуде аталған ұстанымдар шекаралық саясаттың ішкі механизмдерін талдау арқылы толықтырылады. Атап айтқанда, қазақ-цинь байланыстары тек дипломатиялық қатынастар деңгейінде емес, әскери-әкімшілік басқару, қарауыл жүйесі, қоныстандыру, шаруашылық игеру және трансшекаралық қозғалысты реттеу тетіктерімен өзара байланыста қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Цинь империясының бұрынғы Жоңғария аумағындағы саясаты шекараны бір мезетте белгілеу әрекеті емес, ұзақ мерзімді аумақтық және институционалдық орнығу үдерісі болған деген қорытынды жасауға болады.

Түйіндей келсек, Цинь империясының Жоңғар жеріндегі шекараны бекемдеу саясаты бұл тек қарауыл бекіністер салумен шектелмеді. Бұл демографиялық, экономикалық, әкімшілік және дипломатиялық тетіктерді түгелдей, кешенді қолданған геосаяси жоба болды.

Қорытынды

XVIII ғасырдың екінші жартысында Цинь империясының Жоңғар хандығының территориясын басып алғаннан кейінгі Қазақ хандығымен арадағы шекараны бекемдеу саясатын жүйелі, жан-жақты талдау мынадай негізгі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

Басқару жүйесінің жаңаша бетбұрысы, бұл Цинь билігі жаңадан басып алынған Жоңғар жерінде дәстүрлі автономиялық немесе вассалдық модельді емес, Орталық Азиядағы империялық мүдделерді қорғайтын орталықтандырылған Іле генерал-губернаторлығы сынды қатаң әскери-әкімшілік басқару жүйесін қалыптастырды. Іле генерал-губернаторлығының орталығы Күре қаласы маңызды саяси-экономикалық байланыс орталығына айналды. Цинь империясының сыртқы қарым-қатынасының бір бөлігі осы арада жүргізіліп отырды. Бұл саясат осы өңірдің толықтай Цинь иелігіне айналуына әкеліп соқтырды.

Шекаралық бақылаудың көпсатылы, түрлі форматы жөнінен алғанда, шекараны шегендеуде өзіндік ерекшелігі бар қарауыл жүйесі шешуші рөл атқарды. Маусымдық және тұрақты қарауылдардан құралған бұл бақылау бекеттері тек әскери тосқауыл қызметін атқарған жоқ, сондай-ақ, барлау, сауда қатынастары және дипломатиялық шекара рөлін қатар атқарды.

Этнодемографиялық саясаттың стратегиялық сипаты тұрғысынан қарағанда, Жоңғариядағы демографиялық вакуумды толтыру және шекараны азық-түлікпен толық, үзіліссіз қамтамасыз ету мақсатында жүргізілген тың жерлерді игеру саясаты мен маньчжур, сібе, солон, тараншы, дүнген, қытай ұлттарын арнаулы түрде қоныстандыру тәсілі өңірдің этноәлеуметтік құрылымын түбегейлі өзгертті. Бұл Цинь билігінің осы өңірдегі ықпалы мен рөлін барынша күшейтті.

Қазақ хандығы мен Цинь империясы арасындағы шекаралық жағдайдың өзгеруіне байланысты Цинь империясы қазақ көшпелілеріне қатысты алғашқыда шекараны қатаң жабу стратегиясын ұстанғанымен, Абылай хан бастаған қазақ дипломатиясының икемділігі мен геосаяси стратегиялық шеберліктің арқасында шекаралық қатаң режимді жұмсартуға мәжбүр болды. Қазақ ру-тайпалары байырғы жерлеріндегі қыстау, жайылымдарды белгілі шартымен маусымдық пайдалануға рұқсат берілуі Цинь шекара саясатының өзгерген сипатын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, XVIII ғасырдың екінші жартысында Цинь империясының бұрынғы Жоңғар хандығы аумағындағы саясаты әскери жаулап алудан жаңа кеңістікті институционалдық тұрғыдан орнықтыру кезеңіне өтті. Оның тұрақтылығы тек әскери күшпен емес, орталықтандырылған әкімшілік басқару, қарауылдық-гарнизондық бақылау, мақсатты этнодемографиялық қоныстандыру, шаруашылық игеру, сауда және дипломатиялық байланыстардың өзара сабақтастығы арқылы қамтамасыз етілді. Осы механизмдердің жиынтығы Цинь билігінің жаңа иеліктердегі саяси және экономикалық қатысуын күшейтіп, Қазақ хандығымен арадағы шекаралық қатынастарды жаңа жағдайға бейімдеді.

Сонымен бірге зерттеу нәтижелері Цинь шекара саясатының өзгермейтін, біржақты сипатта болмағанын көрсетеді. Қазақ көшпелілерінің дәстүрлі маусымдық қозғалысы, қазақ билеушілерінің дипломатиялық белсенділігі, екі жақты саудаға деген қажеттілік және кең шекаралық аумақты толық бақылаудың күрделілігі Цинь әкімшілігін бастапқы қатаң тыйым салу тәртібін біртіндеп қайта қарауға мәжбүр етті. Нәтижесінде шекаралық қатынастар толық жабық режимнен шартты рұқсат, салықтық реттеу және маусымдық қозғалыс тәртібі қатар қолданылған икемді жүйеге ауысты.

Осыған байланысты XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-цинь шекарасын кейінгі кезеңдердегідей нақты сызықпен белгіленген және толық демаркацияланған мемлекеттік шекара ретінде емес, саяси бақылау, әскери қатысу, шаруашылық пайдалану және көшпелі қозғалыс өзара тоғысқан қалыптасушы шекаралық кеңістік ретінде бағалау орынды. Цинь империясының қарастырылған шаралары кейінгі шекаралық қатынастардың институционалдық алғышарттарын қалыптастырғанымен, XVIII ғасырдың өзінде бұл үдеріс толық аяқталған жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мұқаметханұлы Н. Қытай Цин империясының Абылай хан жөніндегі саясаты / Н. Мұқаметханұлы // Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті хабаршы. Халықаралық қатынастар және аймақтану сериясы. — 2021. — № 2. — Б. 7–17.
- 2 Цин әулеті сарай жылнамаларындағы (орда естеліктері) қазаққа қатысты деректер / қытай тілінен аударғандар Қ. Мұқанұлы, К. Қайыржанұлы. — Күйтүн: Іле халық баспасы, 2009. — 171 б.
- 3 Еженханұлы Б. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері / Б. Еженханұлы; қытай тілінен аударған Б. Еженханұлы, С. Сұңғатай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. — 154 б.
- 4 Еженханұлы Б. Цин дәуіріндегі Қазақ-Қытай қатынастарының архив құжаттары жинағы (2) / Б. Еженханұлы. — Бейжің: Қытай Мұрағат баспасы, 2007. — 658 б. (巴哈提·依加汉. 清代中哈关系档案编辑 (2) / 巴哈提·依加汉. — 北京: 中国档案出版社, 2007. — 658.
- 5 Еженханұлы Б. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары / Б. Еженханұлы; қытай, маньчжур тілінен аударған Б. Еженханұлы. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 454 б.
- 6 Еженханұлы Б. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары / Б. Еженханұлы; қытай тілінен аударған Б. Еженханұлы, Ж. Ошан. — Алматы: Дайк-Пресс, 2012. — II том. — 417 б.
- 7 Еженханұлы Б. Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-цин қарым-қатынастары / Б. Еженханұлы. — Семей: Шәкәрім университеті, 2025. — I том. — 392 б.
- 8 Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар / Д. Әбділәшімұлы. — Бейжің: Ұлттар баспасы, 2016. — 278 б.
- 9 Әбділәшімұлы Д. Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу / Д. Әбділәшімұлы. — Токио: Токио шетел тілдері университеті Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. — 452 б.
- 10 Зәкенұлы Т. Ойратнама: Жоңғар мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы, жойылуы / Т. Зәкенұлы. — Астана: «Ғылым баспасы», 2015. — 304 б.
- 11 Абылай, Уәли және Бөкей хандардың хаттары. Құжаттар жинағы / Құрастырушылар: Ж. Ошан, З.Е. Қабылдинов, Е.М. Торайғыров, Е. Сауырқан, М. Қадылбек, А.Р. Бейсембаева. — Алматы: «Литера-М», 2025. — 400 б.
- 12 Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы: ерте заманнан — XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Төрт томдық зерттеу. XV-XIX ғасырлар аралығындағы Қазақ хандығы. Аударма, зерттеу, факсимилие / Су Бэйхай; қытай тілінен аударған Т. Зәкенұлы. — Алматы: «Асыл кітап» баспа үйі, 2019. — 608 б.
- 13 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX вв / К.Ш. Хафизова. — Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. — 479 с.
- 14 Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв / К.Ш. Хафизова. — Алматы: Ғылым, 1995. — 288 с.
- 15 Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов: [в 2 т.] / сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. — Алматы: АО АБДИ Компани, 2014. — Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. — 696 с.
- 16 Свод Законов Российской Империи. — Книга 1: т. 2. — Санкт-Петербург, 1912.
- 17 Русско-китайские отношения. 1689–1916. Официальные документы. — Москва: Книга по Требованию, 2013. — 140 с.
- 18 Мияваки Дзюнко. Соңғы көшпенді империя: жоңғарлардың гүлденуі мен құлдырауы / Дзюнко Мияваки; жапон тілінен қытай тіліне аударған Чао Кэ. — Көкхот: Ішкі Моңғол халық баспасы, 2005. — 182 б. (宫脇淳子. 最后的游牧帝国: 准噶尔部的兴亡 / 宫脇淳子. 内蒙古人民出版社出版, 2005. — 182).
- 19 Jin Noda. The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries / Noda Jin. — Boston: Brill, 2016. — 350 p.
- 20 Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. Ғылыми басылым / Н.Б. Сейдін. — Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006. — 172 б.
- 21 Чжан Жун. Цин империясы Цяньлун дәуіріндегі қазақтарға қаратқан саясаты туралы зерттеу / Чжан Жун. — Ганьсу Ланьчжу қаласы, 2011. — 190 б. (张荣. 清朝乾隆时期哈萨克政策研究 / 张荣. — 甘肃兰州市, 2011. — 190).
- 22 Шоқан Уәлиханов. Мақалалары мен хаттары / құрастырушы Х. Айдарова. — Алматы: «Жаңа өмір» журналының баспасы, 1956. — 232 б.
- 23 Чжан Сяоли. Цин дәуіріндегі Шыңжаңдағы тың игеру жағдайының елдің солтүстік батыс өңірінің қауіпсіздігіне ықпалы / Чжан Сяоли // Шихэцзы университетінің хабаршысы. — 2011. — № 3. — Б. 14–18. (张晓莉. 清代新疆屯田布局对我国西北安全的影响 / 张晓莉 // 石河子大学学报. 哲学社会科学版. 2011年. 第3期. 第14-18页).
- 24 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) [Бес томдық] — Алматы: «Атамұра», 2002. — 3-т. — 768 б.
- 25 Циньская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII — первая треть XIX вв. / сост.: К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев. — Второе издание (исправлено и дополнено). Отв. ред. К.Ш. Хафизова. — Нур-Султан, 2020. — 344 с.

26 Го Вэньчжун. Цяньлун кезеңіндегі Цин әулеті мен қазақ тайпаларының қарым-қатынасы туралы зерттеу / Го Вэньчжун. — Бейжің: Әлеуметтік ғылымдар академиялық баспасы, 2024. — 369 б. (郭文忠. 乾隆时期清朝与哈萨克诸部关系研究 / 郭文忠. — 北京: 社会科学文献出版社, 2024. — 369).

27 Сулейменов Р.Б. Из истории Казахстана XVIII века / Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев — Алма-Ата: Наука, 1998. — 265 с.

28 Қинаятұлы З. Тарихқа көзқарас / З. Қинаятұлы. — Алматы: «Мерей» баспасы, 2017. — I том. — 456 б.

29 Қазақтың ханы — Абылай: дәуірі, өмірі мен қызметі: ғылыми басылым / құраст. З. Тайшыбай. — Алматы: «Ел-Шежіре» ҚҚ, 2011. — 640 б.

References

1 Muqametkhanuly, N. (2021). Qytai Tsin imperiiasynyn Abylai khan zhonindegi saiasaty [The policy of the Chinese Qing Empire towards Abylai Khan]. *Abylai khan atyndagy Khalyqaralyq qatynastar zhane alem tilderi universiteti khabarshysy. Khalyqaralyq qatynastar zhane aimaqtanu seriiasy — Bulletin of Ablai Khan University of International Relations and World Languages. International Relations and Regional Studies Series*, 2, 7–17 [in Kazakh].

2 (2009). *Tsin auleti sarai zhylnamalaryndagy (orda estelikteri) qazaqqa qatysty derekter* [Data related to the Kazakhs in the palace annals of the Qing Dynasty (horde memoirs)]. (K. Muqanuly, K. Qairzhanuly, K. Kuitun, Trans.). Kuinun: Ile khalyq baspasy [in Kazakh].

3 Ezhenkhanuly, B. (2006). *Qazaqstan tarikhy turaly qytai derektemeleri. III tom. Tsin patshalyq dauirinin muragat quzhattary* [Chinese data on the history of Kazakhstan. Volume III. Archive documents of the Qing dynasty]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

4 Ezhenkhanuly, B. (2007). *Tsin dauirindegi Qazaq-Qytai qatynastarynyn arkhiv quzhattary zhinagy (2)* [Collection of archival documents of Kazakh-Chinese relations in the Qing era]. Beijing: Zhongguo dangan Chubanshe [in Chinese].

5 Ezhenkhanuly, B. (2009). *Qazaq khandygy men Tsin patshalygynyn saiasi-diplomatiialyq qatynastary turaly qytai muragat quzhattary* [Chinese archival documents on the political and diplomatic relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

6 Ezhenkhanuly, B. (2012). *Qazaq khandygy men Tsin patshalygynyn sauda qatynastary turaly qytai muragat quzhattary. II tom* [Chinese archival documents on the trade relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire. Volume II]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

7 Ezhenkhanuly, B. (2025). *Abylai khan dauirindegi Qazaq-Tsin qarym-qatynastary. I tom* [Kazakh-Qing relations in the era of Abylai Khan. Volume 1]. Semei: Shakarim universiteti [in Kazakh].

8 Abdilashimuly, D. (2016). *Qytai birinshi tarikhi muragatynda saqtalghan qazaqsha quzhattar* [Kazakh documents preserved in the first historical archive of China]. Beijing: Ul'ttar baspasy [in Kazakh].

9 Abdilashimuly, D. (2025). *Eldik fenomen: Qazaq khandygynyn Tsin patshalygyna zholdagan biregei diplomatiialyq quzhattary turaly tarikhi-derektanulyq zertteu* [A State Phenomenon: Research on the Diplomatic Documents of the Kazakh Khanate Addressed to the Qing Dynasty from the Perspective of Historical Literary Study]. Tokio: Tokio shetel tilderi uinversiteti Aziia zhane Afrika tilderi men madenietin zertteu instituty [in Kazakh].

10 Zakenuly, T. (2015). *Oiratnama: Zhongar memleketinin qalyptasuy men damuy, zhoiyluy* [The formation and development, destruction of the Dzungar state]. Astana: «Gylym baspasy» [in Kazakh].

11 Oshan, Zh., & Qabdyldinov, Z.E. (Comp.). (2025). *Abylai, Uali zhane Bokey khandardyn khattary. Quzhattar zhinagy* [Letters of Abylai, Uali and Bokey Khans. Collection of documents]. Almaty: «Litera-M» [in Kazakh].

12 Su, Beikhai. (2019). *Qazaqtyn zhalpy tarikhy: erte zamannan — XX gasyrdyn algashqy zhartyssyna deiin. Tort tomdyq zertteu. XV-XIX gasyrlar aralygyndagy Qazaq khandygy. Audarma, zertteu, faksimilie* [General history of the Kazakhs: from ancient times to the first half of the 20th century. Four-volume study. The Kazakh Khanate of the 15th-19th centuries. Translation, research, facsimile]. Almaty: «Asyl kitap» baspa uii [in Kazakh].

13 Khafizova, K.Sh. (2019). *Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII–XIX vv.* [Steppe rulers and their diplomacy in XVIII–XIX centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK [in Russian].

14 Khafizova, K.Sh. (1995). *Kitaikaia diplomatiia v Tsentralnoi Azii. XIV-XIX vv.* [Chinese diplomacy in Central Asia. XIV–XIX centuries]. Almaty: Gylym [in Russian].

15 Erofeeva, I.V. (Comp., Ed.). (2014). *Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg.* [Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite 1675–1821. Collection of historical documents: Letters of Kazakh rulers. 1675–1780]. Vol. 1. Almaty: AO ABDI Kompani [in Russian].

16 (1912). *Svod Zakonov Rossiiskoi Imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. Book 1. Vol. 2. Sankt-Peterburg [in Russian].

17 (2013). *Russko-kitaiskie otnosheniia. 1689–1916. Ofitsialnye dokumenty* [Russian-Chinese relations. 1689–1916. Official documents]. Moscow: Kniga po Trebovaniu [in Russian].

18 Miyawaki Junko. (2005). *Zuihou de youmu diguo: zhungaer bu de xinwang* [Last nomadic empire: the rise and fall of the Jungars]. Huhehaote: neimenggu renmin chubanshe [in Chinese].

19 Jin Noda. (2016). *The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries*. Boston: Brill.

- 20 Seidin, N.B. (2006). *Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik shekarasy: qalyptasuy, maseleleri zhane aiqyndalu barysy* [The state border of the Republic of Kazakhstan: formation, problems and the process of its definition]. Almaty: Qazaqstan Respublikasy Prezidenti zhanyndagy Qogamdyq saiasi zertteu universiteti [in Kazakh].
- 21 Zhang Rong. (2011). *Qingchao qianlong shiqi hasake zhengfu yanjiu* [Study on the policy of the Qing Empire towards the Kazakhs during the Qianlong era]. Gansu lanzhoushi [in Chinese].
- 22 Aidarova, H. (Comp.). (1956). *Shoqan Ualikhanov: Maqalalary men khattary* [Shokan Ualikhanov: Articles and letters]. Almaty: «Zhana omir» zhurnalynyn baspasy [in Kazakh].
- 23 Zhang Xiaoli. (2011). *Qingdai xinjiang tuntian buju dui woguo xibei anquan de yingxiang* [The Impact of the Qing Dynasty's Xinjiang Military Colonization Layout on the Security of Northwestern China]. Shihezi daxue xuebao. Zhexue shehui kexue ban, 25(3), 14–18 [in Chinese].
- 24 (2002). *Qazaqstan tarikhyy (Kone zamannan buginge deiin)* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Vols. 1–5. Vol. 3. Almaty: «Atamura» [in Kazakh].
- 25 Khafizova, K.Sh., & Moiseev, V.A. (Comp.). (2020). *Tsinskaia imperiia i Kazakhskie khanstva. Vtoraia polovina XVIII — pervaiia tret XIX vv.* [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second half of the 18th — first third of the 19th centuries]. Nur-Sultan [in Russian].
- 26 Guo Wenzhong. (2024). *Qianlongshiqi qingchao yu hesaake zhubu guanxi yanjiu* [Research on the relationship between the Qing dynasty and the Kazakh tribes during the Qianlong period]. Beijing: Shehui kexue wenxian chubanshe [in Chinese].
- 27 Suleimenov, R.B., & Moiseev, V.A. (1998). *Iz istorii Kazakhstana XVIII veka* [From the history of Kazakhstan in the 18th century]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 28 Kinaiatuly, Z. (2017). *Tarikhqa kozqaras. I tom* [Perspective on history. Vol. 1.]. Almaty: «Merei» baspasy [in Kazakh].
- 29 Taishybai, Z. (Comp.). (2011). *Qazaqtyn khany — Abylai: dauiri, omiri men qyzmeti: Gylymi basylym* [Ablai Khan of the Kazakhs: His Era, Life, and Activities]. Almaty: «El-shezhire» QQ [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Еркінжан Сыламхан (*хат-хабарға жауапты автор*) — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: erkinzhan-kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7652-6072>

Самал К. Кабылтаева — PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Сведения об авторах

Еркінжан Сыламхан (*автор-корреспондент*) — PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: erkinzhan-kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7652-6072>

Самал К. Кабылтаева — PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Author Information

Erkinzhan Sylamkhan (*corresponding author*) — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: erkinzhan-kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7652-6072>

Samal K. Kabyltayeva — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Roza A. Abdykulova*, Muratbek Ch. Kozhobekov

Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan
(*Corresponding author's e-mail: roza.abdykulova@manas.edu.kg)

Education and Social Transformation in Kyrgyzstan in Historical Perspective (Late 19th — Early 20th Centuries)

This article discusses the changes in educational institutions in the territory of the modern state of Kyrgyzstan in the late 19th and early 20th centuries, and their development in the context of imperial expansion, cultural changes and competing modernizing projects in Central Asia. It examines the relationship between the traditional Islamic educational system (maktab and madrasas) and the new educational system of the Russian colonial administration and the Jadid reform movement. As part of their analysis, they studied the schools as institutions where knowledge, cultural values, and values of cultural and national identity were transmitted, where educational practices, public awareness, and the ideas about cultural and national identity were changed. The article examines the institutional characteristics and curricula of the various educational institutions, their social roles and the functions they play in the creation of the national intelligentsia. The study finds that traditional Muslim schools served as a key repository and means of perpetuating historical memory, the oral literary tradition, and the Arabic script. Meanwhile, the graduates of the Jadid schools were engaged in the process of education and cultural reform and in building national consciousness, while the graduates of the Russian native (Russian-Tuzem) schools were serving as intermediaries between the population and the administration of the Russian Empire and then the Soviet state. The analysis shows that during this period the educational environment was not a mere transitional stage but a complex field of interaction between various educational models, and the differences between tradition and modernization, local social initiatives and imperial educational policy. Despite the devastating effects of Stalinist repression of the fledgling Kyrgyz intelligentsia, the educated young played a key role in the dissemination of literacy, in the development of secular education, and in laying the foundations of the national education system, the study shows. Their work, including the production of didactic literature (nasihat) and elementary textbooks such as the Alippe, became one of the intellectual and institutional foundations for the education of the following period in the Kyrgyz Republic.

Keywords: education, maktab, madrasa, Jadid schools, Russian-Tuzem schools, Kyrgyz elite, pedagogical approaches, Kyrgyzstan, Kyrgyz young people, mullah.

Роза А. Абдыкулова, Муратбек Ч. Кожобеков

Манас Кыргыз-Түрік университети, Бишкек, Кыргызстан

Тарихи перспективадагы Кыргызстандагы билим беру және әлеуметтік өзгерістер (XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басы)

Мақалада XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басындағы қазіргі Кыргызстандағы билим беру мекемелерінің трансформациясы, сонымен бірге олардың Ресей империясының экспансиясы, мәдени өзгерістер және Орталық Азиядағы бәсекелес жаңғырту жобалары аясындағы даму үдерісі қарастырылды. Дәстүрлі исламдық билим беру жүйесінің (мектеп және медресе) Ресейдің отарлық әкімшілігімен және жәдиттік реформаторлық қозғалыспен байланысты жаңа билим беру үлгілерімен өзара ықпалы зерттелді. Мектептер билим беру тәжірибесінің, қоғамдық сананың және мәдени әрі ұлттық бірегейлік туралы түсініктердің өзгеруін жүзеге асырған әрі мәдени құндылықтарды қалыптастырудың және жаңа әлеуметтік топтарды даярлаудың аса маңызды институттары ретінде зерделенді. Мақалада әртүрлі типтегі оқу орындарының институционалдық ерекшеліктері, оқу бағдарламалары мен әлеуметтік функциялары, сондай-ақ олардың ұлттық зиялы қауымның қалыптасуына қосқан үлесі талданды. Дәстүрлі мұсылмандық оқу орындарында тарихи жады, ауызша әдеби дәстүр және араб графикасын пайдалануға негізделген жазба мәдениет сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілгені жөнінде қорытынды жасалады. Сонымен қатар жәдиттік мектептердің түлектері ұлттық сананың қалыптасуына ықпал еткен билим беру және мәдени реформаторларына айналса, орыс-түзем мектептерінің түлектері әуелі Ресей империясының, соңынан кеңестік мемлекеттің әкімшілік құрылымдары мен жергілікті халық арасындағы дәнекер рөлін атқарғаны анықталды. Жүргізілген талдау қарастырылып отырған кезеңдегі билим беру кеңістігінің жай ғана өтпелі кезең емес, дәстүр мен жаңғырту, жергілікті қоғамдық бастамалар мен империялық билим беру саясаты арасындағы қайшылықтарды бейнелеген әртүрлі билим беру үлгілерінің өзара ықпалдасуының күрделі жүйесі болғанын көрсетеді. Зерттеу қорытындысында сталиндік қуғын-сүргіннің қалыптасып келе жатқан қырғыз зиялылары үшін жойқын салдарына қарамастан, білімді жастардың сауаттылықты таратуда, зайырлы билим беруді дамытуда және ұлттық ағарту жүйесінің қалыптасуында маңызды рөл атқарғаны тұжырымдалды. Олардың өсиет (насыят) әдебиетін және «Әліппе» сияқты бастауыш оқытуға арналған оқулықтарды жасаудағы үлесі Кыргызстандағы билим берудің одан әрі дамуының зияткерлік және институционалдық негіздерінің біріне айналды.

Кілт сөздер: билим беру, мектеп, медресе, жәдиттік мектептер, орыс-түзем мектептері, қырғыз зиялылары, педагогикалық тәсілдер, Кыргызстан, қырғыз жастары, молда.

Роза А. Абдыкулова, Муратбек Ч. Кожобеков

Кыргызско-Турецкий университет Манас, Бишкек, Кыргызстан

Образование и социальные преобразования в Кыргызстане в исторической перспективе (конец XIX — начало XX века)

В статье рассматривается трансформация образовательных учреждений на территории современного Кыргызстана в конце XIX — начале XX века, а также процесс их развития в более широком контексте имперской экспансии, культурных изменений и конкурирующих проектов модернизации в Средней Азии. Исследуется взаимодействие традиционной исламской системы образования (мактаб и медресе) с новыми образовательными моделями, связанными с российской колониальной администрацией и реформаторским движением джаидов. Школы рассматриваются как важнейшие институты передачи знаний, формирования культурных ценностей и подготовки новых социальных групп, через которые происходили изменения образовательных практик, общественного сознания и представлений о культурной и национальной идентичности. В статье анализируются институциональные особенности, учебные программы и социальные функции различных типов учебных заведений, а также их вклад в формирование национальной интеллигенции. Сделан вывод, что именно в традиционных мусульманских учебных заведениях сохранялись и передавались историческая память, устная литературная традиция и письменная культура, основанная на использовании арабской графики. Вместе с тем выпускники джаидских школ стали проводниками образовательных и культурных реформ, способствовавших формированию национального самосознания, тогда как выпускники русско-түземных школ выполняли роль посредников между местным населением и административными структурами сначала Российской империи, а затем советского государства. Проведенный анализ показывает, что образовательное пространство рассматриваемого периода представляло собой не просто переходный этап, а сложную систему взаимодействия различных образовательных моделей, отражавшую противоречия между традицией и модернизацией, местными общественными инициативами и имперской образовательной политикой. В заключении исследования показано, что, несмотря на разрушительные послед-

ствия сталинских репрессий для формирующейся кыргызской интеллигенции, образованная молодежь сыграла важную роль в распространении грамотности, развитии светского образования и становлении национальной системы просвещения. Ее вклад, включая создание наставнической литературы (насыят) и учебников начального обучения, таких как «Алиппе», стал одной из интеллектуальных и институциональных основ дальнейшего развития образования в Кыргызстане.

Ключевые слова: образование, мактаб, медресе, джадидские школы, русско-туземские школы, кыргызская элита, педагогические подходы, Кыргызстан, кыргызская молодежь, мулла.

Introduction

The modernization of schools in the land that is now Kyrgyzstan at the end of the nineteenth century and at the beginning of the twentieth century is a critical yet insufficiently studied aspect of the history of Central Asia. This was a time of far-reaching socio-political and cultural reformations due to the expansion of the Russian Empire, the continuation of Islamic educational institutions and the rise of reform movements like Jadidism. The presence of these different educational models and their interaction gave rise to a complicated intellectual environment that largely shaped modern Kyrgyz society. The significance of the given work is determined by the rise in the number of scholarly interests concerning processes of cultural change, identity formation and knowledge production in the colonies and semi-colonies. At the current level, reconsidering the history of education in Kyrgyzstan, one may get a better insight into how the rival educational frameworks influenced the hierarchy of societal organizations, intellectual activity, and cultural survival. Moreover, analysis of this theme and era helps to add to the wider debates on modernization, colonial experience, and how education can serve as a means of control and as a cultural exchange. This article aims to discuss the formation and interrelation of various forms of educational institutions in Kyrgyzstan at the end of the nineteenth and first decades of the twentieth century and to evaluate their contribution to changes in Kyrgyz society. To achieve this purpose, the article explores the characteristics of traditional Islamic learning in maktab and madrasas; examines the structure of Russian-native (Russian-Tuzem) schools and their place in the colonial system; examines the role of Jadid educational reforms in introducing new pedagogical standards; and explores the social and cultural consequences of the coexistence of these educational systems. The scientific novelty of the study is the fact that it takes an integrated view toward the analysis of educational institutions as the interdependent components of the same socio-cultural system rather than as standalone phenomena. The article provides a comparative outlook on traditional, colonial and reformist models of education, showing their interaction and interdependence. Moreover, it also focuses on the contribution of educational institutions as participatory agents in the process of creating Kyrgyz identity, thereby providing a more refined interpretation of intellectual and cultural changes during the time.

Materials and Methods

The research used a combination of primary historical sources and historiographical literature. Primary sources consist of official publications of the Russian Empire, archival statistical surveys, periodicals and educational publications reflecting the development of education in Central Asia in the late 19th and early 20th centuries. The main sources are the issues of *Obzor Ferganskoi oblasti* (Reviews of the Fergana Region) for various years, including 1882 and 1892, *Prilozhenie k Obzoru Semirechenskoi oblasti* (Supplement to the Review of the Semirechye Region), materials published in the newspaper *Turkestanskije Vedomosti*, in 1911. These publications that are rich in statistical data, official reports, administrative documents, and descriptions of the organization of maktab, madrasas, Jadid schools and Russian-Tuzem schools. They form the main documentary evidence for the reconstruction of the educational landscape of the area.

The historiographical framework is based on the results of scientific research conducted before, during and after the revolution. Pre-revolutionary writers like S.M. Gramenitskii[1], N.P. Ostroumov[2], N.A. Bobrovnikov[3], and F.M. Kerenskii[4] explored a number of issues in Turkestan education such as curriculum, organisation of educational institutions and the operation of traditional Muslim and Russian-Tuzem schools. The ideology of socialist modernization, such as that of K.E. Bendrikov [5], A.E. Izmailov[6], and D. Aitmambetov [7], dominated the interpretation of education history in Soviet historiography. They interpreted the history of education mainly from the point of view of socialist modernization, which focused on literacy campaigns, secularization and development of the Soviet school system. Over the last few decades, the study of national identity, cultural heritage and the creation of the national intelli-

gentsia has gained increasing significance, particularly since independence in the Central Asian republics. These new historiographical approaches are illustrated in studies by Z. Kurmanov [8] and M.T. Aitbaev [9].

Methodologically, the study is based on historicism and objectivity. The historical-comparative approach is used to compare the curricula, educational goals, teaching methods and social role of maktab, madrasas, Jadid schools and Russian-Tuzem schools. In the case of official documents and published materials, the texts are subjected to source criticism in respect of reliability, context, authorship and ideological orientation. By this method, it is possible to separate out the administrative representation from the historical facts of educational development. In addition, the social history of education is applied to the analysis of the role of educated young people in the process of social mobility, in the formation of the state intelligentsia and in the early stages of the formation of modern state institutions.

Results

The analysis demonstrates that education in Kyrgyz society during the late nineteenth and early twentieth centuries played a decisive role in expanding literacy, shaping social mobility, and fostering the emergence of a modern intelligentsia. Educational institutions operating in this period, despite differences in structure, curriculum, and ideology, collectively contributed to the formation of basic literacy, moral norms, and intellectual skills among Kyrgyz youth. Empirical evidence indicates a steady growth in the number of schools and students from the 1880s onward, with enrollment rising to approximately 9,500 pupils by the end of the nineteenth century. Instruction combined religious, linguistic, and secular elements, producing a literate stratum capable of reading and writing in Arabic and Russian and engaging with both Islamic and European intellectual traditions. Graduates of these institutions often assumed roles as teachers, poets, administrators, and community leaders, thereby facilitating the transmission of knowledge and cultural values. The following provides statistical information on schools and student enrollment in the territory of present-day Kyrgyzstan between 1880 and 1916 (Table 1).

Table 1

Schools and students in the territory of modern Kyrgyzstan in the period from 1880 to 1916

Education Sphere	Schools (approx.)	Students (approx.)	Notes
Maktab/Madrasas	1,116 (Fergana, 1882)	3,878-9,559 (1883-1890)	Religious, Qur'an, basic literacy; boys dominant, girls limited
Russian-Tuzem	16 (1916)	750 (1916)	Russian language, secular subjects, cultural assimilation
Jadid Schools	16-20 (1910)	500 (1908)-200+ (Iqbal, 1908)	Secular, religious, modern pedagogy, multi-ethnic students

The findings also indicate that education was not only an instrument of cultural tradition but also a social change agent. Critical thinking and politics were developed due to exposure to new teaching techniques, printed textbooks and non-religious topics. There are numerous instances of educated Kyrgyz later taking part in the field of journalism, language reform, and administration of the people. In the early twentieth century, this educated generation became the base of the Kyrgyz intelligentsia, the representatives of which took an active part in the processes of national consolidation and state-building in the Soviet era. On the whole, education during this period of transition was one of the main driving forces of the process of transforming an oral, nomadic society into the sphere of literacy, intellectual distinction, and national consciousness.

Table 2

Comparative Characteristics of Maktab and Madrasas, Russian-Tuzem Schools, and Jadid Schools in Central Asia

Criteria	Maktab and madrasas	Russian Tuzem schools	Jadid schools
Educational orientation	Religious and traditional	Secular and colonial-administrative	Reformist synthesis of religious and secular
Curriculum content	Quran studies, Islamic law, basic literature	Russian language, arithmetic, geography, basic sciences	Religious subjects combined with modern sciences and literature
Language of instruction	Arabic script, local Turkic languages	Russian language	Native Turkic language and partially Russian
Pedagogical methods	Memorization, repetition	Structured classroom system,	Phonetic method, interac-

		formal instruction	tive and modern teaching approaches
--	--	--------------------	-------------------------------------

The comparative study as shown in the table shows that the three educational models were not closed systems but operated within the same socio-cultural arena, whose interaction led to complex and even contradictory results. The continuation of religious knowledge and cultural traditions was the preservation of the elements of Kyrgyz identity that were secured through maktabas and madrasas. The integration into the imperial administrative system occurred through the Russian-Tuzem schools which encouraged new types of social mobility and, at the same time, led to cultural transformation and partial assimilation. However, the mediating and transformative role was played by Jadid schools that were based on a combination of both traditional and modern education. The focus on innovative approaches to pedagogy and expanded curricula allowed the appearance of a critical and socially active generation that arose and became a steam engine in cultural reform and intellectual growth.

The scientific novelty of the present analysis is that it shows that the presence and interaction of these models of education established a multidimensional educational ecosystem that is dynamic. As opposed to the past research, which considered these schools as different phenomena, the study points out the interconnection between them and how it contributed not only to the spread of literacy and knowledge but also the establishment of social hierarchies, intellectual networks, as well as the emergence of a new Kyrgyz intelligentsia. Connecting the real-life information with the comparative framework, the study sheds new light on how education was a mechanism of cultural preservation as well as a means of colonial rule and modernization of a society. Such an approach helps provide a clear picture of the complicated events that took place with the help of education to transform the Kyrgyz society at the beginning of the twentieth century, providing a new interpretation of the historical context of contemporary Kyrgyz intellectual and cultural life.

Discussion

The case of educational institutions in Kyrgyzstan in the late 19th and early 20th century demonstrates the complicated and rather contradictory character of the role that they played in developing the social and intellectual environment of the Kyrgyz society. The fact that three types of schools were present at the same time, including the traditional madrasas, Russian-Tuzem (local) schools, and the reformist Jadid schools, depicts the transitional nature of the time, which was characterised by competing ideologies, colonialism and the development of national consciousness among the Kyrgyz.

The elementary religious education was mostly provided in maktabas, used as small village schools. Studies usually started with the knowledge of the Arabic alphabet, and memorization of Quranic verses and the acquisition of simple literacy. Nomadic Kyrgyz areas often had their education practised in the yurts, where a mullah taught a small group of children. Students generally resided in groups of learners throughout the study and provided food or animals to sustain the educator and were rewarded by their families with material goods as encouragement to master letters and memorize parts of the Quran [7; 17]. Madrasas, which operated side by side with traditional maktabas, were major sources of formal education during the time of the Kokand Khanate, which influenced most of the educational centers. These schools taught Arabic writing, Islamic theology, Quranic studies, literature and, to a lesser extent, natural sciences. Mobile schools called *kochmo maktabas* («moving schools»), were common in most regions inhabited by Kyrgyz. Training of children in these areas was conducted by a mullah in a yurt and thus allowed the instruction to be based on the nomadic way of life of the people. This educational system was witnessed by the modern spectators. A typical picture in one of these schools was given by the English traveler Wood who came to the area at the beginning of the nineteenth century: «We were in a yurt and an aged mullah was instructing children. Some of the children were learning to write letters on a blackboard, others were humming like bees, learning texts in a greasy-covered and tearing Qur'an, memorizing them» [10; 215].

Maktabas had focused on reading and writing, and even on simple arithmetic and useful knowledge that had to be taught to a child to make him/her live in the world. In spite of their predominantly traditional approaches to instruction and their heavy dependence on the use of rote learning, these schools served as an important source of laying the foundations of literacy among young Kyrgyz people, as well as, in the development of the local literate elite. Based on the recollections of Moldogazy Taranchiev, a student at the Tuura-Suu school in the Ton District in 1914, D. Aitmambetov wrote that students slept together in one house, where they kept their bedding, and the mullah and the cook had their family in the separate yurt, called the kitchen. As Taranchiev describes, this yurt was also used to store food supplies and household

utensils, and the mullah ate the food at the cost of the students. It is reported by Aytmambetov that the mullah, whose name was Sagyndyk Mullah, had been requested by the Sayak community and that every student was supposed to provide him with provisions, such as a sheep, a sack of flour, tea and firewood. Additionally, Taranchiev remembered that on the progress of their children in learning letters and memorizing parts of the Quran, parents used to award their children gifts like clothes, livestock, or other valuable products, and another gift, a Thursday gift, which was food or money, was also a norm. According to Aytmambetov, lessons lasted four hours before noon and four to five hours in the afternoon, and evenings were spent in preparing the lessons by candlelight. Fridays were kept as a rest day, when students went home and the school year was on average five or six months, between October and April [7; 17].

According to Borubay Kenensarin (one of the first Kyrgyz poets), he was sent to a mullah in 1903. In his village was a mullah by the name of Sydyk, whose fingers on his right hand were deformed congenitally. During the fall, Kenensarin was brought to the *boz uy* (Kyrgyz yurt) of the mullah, when the latter was meeting with about twenty children. The eldest were between twelve and thirteen years, the youngest were seven to eight. Each of the children brought him presents, and those able to do so gave the mullah twenty or fifty *tyiyn* (coins). Fathers would take their children by the hand leading them to the mullah and make them kneel before him and put the presents on the table. When they handed the coins they said words, which they appeared to have committed to memory: they handed over their children to the mullah, saying, «Mullah, here I bring my child; the flesh is thine, the bones mine; do not spare him. Should he not learn well, you can just punish him» [11; 25].

Specifically, the didactical teaching in the *boz uy* (Kyrgyz yurt) schools was predominantly scholastic and dogmatic. Children had to study religious scriptures in Arabic and Persian without even knowing their content. Realizing this state of affairs, the Russian historian A.I. Krasnov in the 1880s wrote «Children learn for a long time without having the slightest idea, all of them reciting aloud over each other, so that a Muhammadan school is a buzzing bee» [12; 462]. The validity of the observation that Krasnov makes is attested to by the former students of these *boz uy maktab* themselves. A typical example is the memoir of the teacher Musyuraly Kopobayev, who was born in the 1880s and taught in the Soviet era. Recalling his experience in the 1950s, he wrote: «Since the time I was eight years old I went to the village religious school, where I was taught by a mullah. The mullahs taught us long and unintelligible surahs of the *Aptiek*, Quran, *Sopoldoyar* and *Four Books* which they themselves did not comprehend. I attempted to learn these long surahs like water, being afraid of this mullah of the grim face. We had not only to memorize, but to recite them with perfection and rhythm» [13; 129].

The *maktab-madrasas* were taught using the subjects that were taught in one way across Turkestan, which was based on the Islamic religion. They were *Tarih-i Anbiya* (History of Prophets), *Tahabet*, *Ikra*, *Tarihi Cografiya*, *Muhtasar Tarih* and *Amali Hesap*. Kyrgyz young people educated in *maktab*s and *madrasas* came to be called in the Kyrgyz community in the name of writing poets and the name of *moldo* (*mevla* or mullah) was applied to the literate and educated people. It is also known that there were some literate poets of the Kyrgyz people and they had the reading and writing skills. Some of them are *Moldo Kylych*, *Moldo Niyaz*, *Togolok Moldo*, and *Aldash Moldo*. One such work is *Moldo Kylych's Zilzala* (meaning «earthquake»), the first work written in the Kyrgyz language using the Arabic alphabet. It is known that it was published as a book in Ufa in 1911 [14]. Overall, poets who assumed the name of a *moldo* created songs of encouragement and history of Kyrgyz tribes. Thus, religious books had a profound effect on the curriculum, and students were educated about good and bad, usually with the help of instructive poems and proverbs. A lot of Kyrgyz young people who attended these *madrasas* aided the written tradition of Kyrgyz society by writing down folklore, tribal organizations and lineages. The fact that they were literate in the Arabic language enabled them to participate in wider Islamic intellectual cultures. Graduates of these schools were commonly known as the *moldo* and were taken as the head of the community, teachers and counselors.

The events that took place during the late 19th and early 20th centuries show that a certain part of Kyrgyz people who had been educated in *madrasas* went on to open up *maktab*s in the places where they settled. The Mullah Kyrgyz Madrasa, the Alymbek Datka Madrasa and the Shabdan Bahadir school are examples of note. Under hard times *Nurmoldo Kyrgyzbay Aksykentiy* took down one thousand pine trees of the *Chanaasch* and *Minzhasar* valleys, where his ancestors had a pasture, and had them cut into pillars, beams, lattices, and carved decorations. He brought all supplies using horses, camels, oxen and carts to *Namangan* city and constructed a high-roofed madrasa. The madrasa became known as the Mullah Kyrgyz Madrasa due to the fact that *Kyrgyzbay* was a great mullah. Even after Mullah Kyrgyz's death, his name and efforts for the people were remembered. In the year 1912 the *Namangan* people built a two-story madrasa like the pre-

vious one, and it was named as the Mullah Kyrgyz Madrasa which exists up to this day [15; 576]. To take an illustration, the document entitled Overview of the Fergana Region for 1882 states that in the same year, there were 165 madrasas in the Fergana region and 1,116 schools [16]. Moreover, ten years later, a report of the Fergana Region of 1892 also documents that in 1890, there were 92 schools in the Osh Uyezd [17]. Using archives, M. Sultanova writes that Alymbek Datka, the famous native of Alay region and the son of Asan Bi, had already studied higher sciences of Islam in Bukhara and Samarkand, and his intellectual growth was brought to fruition by these studies. She indicates that in 1860 Alymbek Datka established a madrasa in Osh where two mullahs (teachers) taught and 80 to 100 students studied. Her version states that the madrasa earned a yearly revenue of 1,600 som. M. Sultanova still states further that, according to some sources, Kurmanjan Datka not only was a literate person but also wrote poems that were welcomed by the population. She also writes that the sons of Alymbek Datka attended the madrasa that their father made there, and after graduating became teachers or administrators. In about seventy years, Sultanova concludes, the madrasa of Alymbek Datka became a source of hundreds of educated students and has significantly contributed to the evolution of education in southern Kyrgyzstan [18; 164].

Not only educated individuals established maktabas and madrasas. Some khans of the Kokand Khanate also founded numerous madrasas, often naming them after their mothers or wives. In this way, several khans' wives or female relatives preserved their memory through charitable foundations. For example, Izat-bibi, the mother of Umar Khan, founded one of the wealthiest madrasas in Kokand, known as Min-Ayim. Maqlyar-ayim, the wife of Umar Khan and the mother of Madali Khan, established two large madrasas. Similarly, Haqim-ayim, a Kyrgyz woman from Talas and the wife of Shir Ali Khan and mother of Khudayar Khan, founded two madrasas in the city of Kokand [4; 20].

Contrastingly, the Russian-Tuzem schools which were an extension of the imperial education system were focused on cultural assimilation. On the one hand, they made Kyrgyz young people able to obtain secular education and to work in the colonial and then Soviet administration; on the other hand, they tried to alienate students from their religious and cultural background. Ironically though, the same education helped some Kyrgyz graduates to acquire instruments of political literacy and organization which they then exercised in supporting their national identity.

The Russian Empire had conquered the Kokand Khanate (including the territory of Kyrgyzstan) and, first of all, schools were established where the children of the Russian families which had settled in the regions of Issyk-Kul named Darkhan and Chychkan were to be educated. This type of settlement was slowly spreading to the Chui region. Kyrgyz youths who used to be part of the local population also started attending such schools. The local people favored the opening of Russian-language schools in Kyrgyzstan. In 1884, the Russian-Tuzem school was founded in the village of Karakonuz in Tokmok region and, as it is known in the archives, it opened with 20 Dungan children and 3 Kyrgyz children. Aitmambetov states that Russian schools started appearing in the Northern region of Kyrgyzstan at the end of the 19th century. They opened in Pishpek in 1879, in Kara-Balta in 1880, in the Issyk-Kul region in 1883-1885, in the Talas region in 1889-1890 and the first school was opened in 1878 in Osh [7; 83]. So, with the beginning of small schools in different locations, Russian-Tuzem schools gradually became established in the far At Bashy Valley. Despite the fact that they were initially viewed with contempt by the Kyrgyz people blinded by science and education, they eventually introduced their children into Russian-Tuzem schools with much excitement. Parents even petitioned the schools to provide evening courses on learning Russian to adults and they were granted. Kyrgyz children in these schools attended schools along with Uzbek, Uyghur, Tatar, Dungan and some Russian children. Nevertheless, already in 1873, Kaufman offered the tsarist government a plan of the structure of the Educational Department and Public Education in the Turkestan Region. It said: Public education in the region, its development, should be carried on in the way of Russia interests, which are to work out the economic part of the population, its citizenship and unity, and to unite it with the principles of Russian state life. However, simultaneously, the religious ideology of the foreigners must not be subject to any direct intrusion on the part of the school; it must in no way be confessional in any manner [5; 63].

By censoring the above-mentioned regulations, and classifying books and teachers, it was clear that the Turkestan administration was targeting a similar organization that had been operational in Turkestan under the tenure of General Kaufman. The regulations regarding the administration of the Turkestan Region stated that two settled Muslims (Sarts or Tajiks) were able to initiate a case in front of the people's judge. Two nomads (i.e. Kyrgyz) had an opportunity to bring a case before their respective volost judges and biys (courts and traditional institutions in the Kyrgyz world). Nevertheless, in case one conflict concerned both a Kyrgyz and a Sart, they were stripped of their right to resolve it under the Sharia law and had to address the general

state court. The reasons for this distinction need not be treated; but we observe it to have brought Sarts and Kyrgyz into more intimate familiarity with and feeling of their kinship than they had under the Khans and Biys. This consciousness is further enhanced by the new school regulations [3; 62].

In Kyrgyzstan, Russian-Tuzem schools taught Russian grammar, spelling, dictations were written often, and Pushkin and Krylov fables were memorized. Children of the Russian poor also attended schools that were run in the Russian language depending on the conditions. It is remarkable that, on January 1, 1916, there were 570 students in Russian-language schools in the districts of Pishpek (nowadays Bishkek) and Przhevalsky only, of whom, according to the information, 528 were children of the local population. Accordingly, in 1916, 750 children attended 16 Russian-language schools that had been opened in Kyrgyzstan [6; 31-32]. Some of these would later become statesmen and thinkers in the future, such as Yusup Abdrakhmanov, Kasym Tynystanov, Bayaly Isakeev and Torokul Aitmatov. Colonial rulers established Russian-language schools, however, giving more importance to the education of settlers: formed under the influence of the Russian colonialists, these schools were to assimilate the Kyrgyz students into the Russian system of administration. They focused on the Russian language and culture and gave the basic education. Russian-Tuzem schools were included in the larger practices by the Russian Empire to dominate Kyrgyz locations (Kyrgyzstan) by inculcating loyalty amongst local elites with the help of education. In the 1930s, the first Kyrgyz intelligentsia was based on Kyrgyz youth who graduated from Russian-speaking schools.

Due to the efforts made by the Russian-native schools and educational institutions in the land of modern Kyrgyzstan, the information on their success was spread in the mass media. In fact: As it is, several individuals who are members of the native population currently know the Russian language and can not only speak it, but can also write it [19]. Thus, the education of the children among nomadic Kyrgyz people was carried out in the yurts. Since the second part of the nineteenth century, the schools and student enrolments grew at a fast rate in Kyrgyzstan. There were 3,299 boys and 579 girls in school in 1883 or a total of 3,878 students [20; 46]. In 1886 the student population went to 4,667, of whom 4,176 were boys and 491 girls [21; 64]. This increase in the number of students occurred in 1888, that is, two years later, reaching 8,856 [22; 53]. The student population varied with each year. In 1889, after one year, the number dropped to 6,358 students [23; 80]. However, in 1890, it again increased to 7,576 boys and 1,983 girls, making 9,559 students [24; 101]. As reported by D. Aytmambetov, Pishpek Uyezd (county) had 14 schools (three were girl schools) and a total enrollment of 715 students. In 1909 a school was established in the Sarubagish Volost of Chon Kemin region where 150 Kyrgyz children were educated. A building was designed to be used as a school, which was erected in Temirbolot Volost. On the territory of the same Pishpek Uyezd in a locality called Taldy-Bulak, Kanat Ybykeev opened a school where Kyrgyz instructors were hired [7; 14].

The newspaper *Turkestanские Vedomosti* (1902) reported that most Kyrgyz wanted to study in Russian; nevertheless, the Tokmak Russian-native school was insufficient to serve all those who wanted to attend it. This pressure is also demonstrated by the report on how several thousand Kyrgyz of 26 volosts of the Pishpek Uyezd held an urgent kurultai (assembly) in 1901. This meeting was intended to encourage the use of Russian literacy among children and to request the uyezd administration to build a 150-seat boarding school to accommodate the Kyrgyz teens around the Pishpek city school, and the local population volunteered to take care of the related costs [25]. Kyrgyz students started to visit higher-level urban schools as well (boys and girls gymnasiums), but this was still rather a rarity. Out of the 120 girls attending the Pishpek girls gymnasium, 11 were Kyrgyz and, according to the archival records, during the 1913-1914 school year, two Kyrgyz boys were enrolled at the Pishpek boys gymnasium [26; 20-21]. The role of education was also accentuated by the famous sage Bayzak Tooke uulu, born in 1828 in Jumgal, in the end of the 19th century, exhorted his people in practice: Settle down, forget about agriculture, there is not enough livestock. Where possible, open schools, and allow our children to study the Russian language, science and arts [27; 66]. In combination, these images show the desires of the Kyrgyz people towards modern education and the obstacles they had to overcome on their way to it during the late imperial Russia. The findings of the study conducted by G.K. Krongardt pointed to the fact that by 1914 there were 110 Russian villages on the territory of Kyrgyzstan, and the number of migrants who lived there was approximately 122,000. It was the task of the imperial rulers to provide education to this high number of migrants, as well as to enlighten them. In 1879, the Governor-General of Turkestan received a special circular of the Russian Ministry of Education, which stipulated the obligatory education of the children of the Russian population in the Turkestan territory. Even before this, the local colonial government had opened the first parish Russian school in Tokmok in 1870 [28].

Local elites are seen as being at the forefront in the formation of the first Soviet republics in the Central Asian region in many of the recent studies. The elite of the Kyrgyz of that era took an active part in the creation of the Kara-Kyrgyz Autonomous Oblast [29; 51]. Yusup Abdrakhmanov, a student of the Russian-Tuzem school became one of the most active leaders of the Kyrgyz youth. It is also known that members of the Kyrgyz intelligentsia were educated not only in Russian-Tuzem schools but also in Jadid schools, prominent among them are Torokul Aitmatov and Kasym Tynystanov. The descendants of our people who studied in Russian-native schools prior to the revolution also turned out to be really competent in the initial years of the Soviet power. Literacy and education turned out to be their valuable assets in the hard times of 1920s and 1930s. The first national leaders who played an essential role in the formation, centralization, and development of Soviet Kyrgyz statehood included I. Arabaev, Yu. Abdrakhmanov, A. Sydykov, T. Aitmatov, I. Aidarbekov, B. Isakeev and A. Osmonbekov (the first commander of the Kyrgyz Red Army); their recommendation of studying the Russian science, Russian language, and Russian arts was later confirmed actually and was an indication of a vision of the future, and the necessity of the future life.

A third, middle way was the Jadid schools. They were a subset of a larger Muslim reformist trend which attempted to bring modernization to education as an internalization of the Islamic tradition. A new approach to education in Central Asia was brought by the emergence of the Jadid movement in the late 19th and early 20th centuries, headed by Crimean Tatar intellectual Ismail Gasprinsky. Jadid schools tried to provide modern Islamic education by adding secular courses like mathematics, geography, history and sciences to the traditional religious education. Their textbooks were printed in the cities of Kazan and Ufa. Nonetheless, the colonial authorities were not so fond of them because Russian was not studied in these schools. Thus, the officials of Turkestan made up their minds to shut down such schools at the end of the 19th century, however, they lacked the resources to shut down such schools totally, and they proceeded with their operation even after that.

Jadid educators tried to raise a new intelligentsia of Muslims with educational skills and phonetic literacy, who could appreciate the modern world of science and thought and still bear in mind the cultural and religious background. In Kyrgyzstan, the scholars of Jadid schools became the first to awaken the nation with their activities as writers, poets, journalists, and cultural personalities in the 1920s and 1930s. Baigaziev believed that Jadid school was religious and at the same time secularly oriented. The old syllabic-letter approach was now substituted with a progressive one, which encompassed not only the phonetic (sound-based) one but the explanatory reading as well [26; 26-27]. Starting with the late 1890s, Tatar schools (Jadid) started to be built in the northern part of Kyrgyzstan. Using archival records of the situation in Kazakhstan, D. Aytmbetov writes that in 1880 there were four schools in Przhevalsk and its environs, one Tatar school, one Uzbek school, and two Dungan schools, containing 111 students in total. By the year 1908, there were 14 Tatar and Uzbek schools in the area, teaching almost 500 children, including approximately 420 boys and 80 girls. Similarly, by 1910, there were 16 Tatar and Uzbek schools in Pishpek [7; 12-13].

Jadid schools had desks, boards, teacher tables, geographical maps and a more modern system as compared to maktab-madrasas. Subjects included Geography, Grammar, Logic, Retelling, Reading, Arithmetic, Geometry, Hygiene, Reading the Qur'an, and History of Islam. As Bobrovnikov noted, national ideas began to form as knowledge, including knowledge of the Russian language, spread among the Kyrgyz population. Consequently, they tried to create their literature written in Kyrgyz language [3; 70].

Kyrgyz young people who studied in these schools became very instrumental in creating national awareness, encouraging literacy campaigns, and supporting social and political changes. Most of them became educators, writers and even activists who strived to keep and elaborate Kyrgyz identity in an ever-changing political environment. Jadidism is a reformist movement that developed later in the 19th century to promote modern education and still impart teachings of Islam. The movement aimed at blending the local traditions with the modern ideas to solve social and cultural problems. Jadids wanted to improve society through education and encouragement of intellectual growth and the exposure of the society to European culture through literacy. Jadid schools were regarded as progressive schools that provided the basis of the Kyrgyz national intelligentsia and helped to reform education in the Soviet period.

The Kyrgyz who attended Jadid schools were political leaders in society during the first half of the 20th century. These were prominent Kyrgyz thinkers who made a contribution towards getting rid of illiteracy. These included Torokul Aitmatov, Ishenaaly Arabaev, Kasym Tynystanov, and Bayaly Isakeev who were suppressed under Stalinism. Ishenaaly Arabaev and Kasym Tynystanov had a particular role in eliminating illiteracy in the Kyrgyz society. They contributed widely to the elimination of illiteracy among the masses, by writing an alphabet textbook for adults [30]. The pioneers of the Kyrgyz language were led by Kasym

Tynystanov. Among the Kyrgyz who attended a Tatar school was Sydyk Karachev, regarded as the first Kyrgyz journalist and prose writer; in 1924, he became the first responsible editor of the newspaper *Erkin Too*, printed in Tashkent. His first short stories were written in the Tatar language [26; 28-29]. Similarity of the inner meaning and the content of schools in the Turkestan region is described by the Russian researcher N.A. Bobrovnikov in the following way: «Regardless of the area of Turkestan, whether in the centre or in the outer regions, the homogeneity and identity of the Muslim schools and madrasas appear to indicate that the hearts and minds of the people were turned towards Islam, which then appeared as something that cannot be separated in their life» [3; 42].

The late 19th and early 20th century saw the establishment of Jadid schools in most parts of modern Kyrgyzstan and they offered education to the Kyrgyz youth. The most famous of these schools was the *Iqbal* (meaning Future) maktab of the city of Tokmok (a city of Kyrgyzstan). There were also Kyrgyz students who were educated at the Galiya Madrasa in the city of Ufa and after completing their education, went back to their country and founded schools. The *Iqbal* school had children of different ethnicities. In 1908, the school had 36 Tatar, 30 Uzbek, 9 Dungan and 200 Kyrgyz students as an example. Over time, *Iqbal* grew into a separate center for training Muslim activists in the entire north of Kyrgyzstan. Students from a number of local schools studied there. *Iqbal* school focused on both religious and secular education [7; 39-41].

In his book «History of the Kyrgyz Shadmania» published in Ufa in 1914, Osmonaly Sydykov, the first Kyrgyz historian to attend the Galiya Madrasa, wrote as follows: Education is a very important factor in life.

«The printing press and the entire library were printed,

Through art, man created these things.

One white Kazakh-Kyrgyz was looking on.

It was due to ignorance that we were left behind.

Why should we lie down so much, my dear!» [31; 3].

Ishenaaly Arabaev went to the far city of Istanbul in Turkey in 1907 where he studied. He spent some time there and after this he resumed his journey to Tehran, Baghdad and finally Mecca. Subsequently, he went to Orenburg, Kazan and Ufa in search of knowledge. He attended the Galiya Madrasa in Ufa between 1910 and 1913; it was an educational institution established to educate students in European sciences as well as in religion. Arabaev conducted educational work in the Issyk-Kul and Naryn areas after receiving a diploma in the Galiya Madrasa. It was his long-term dream to write books in his native language. He and a Kazakh student called H. Sarsakeev first wrote a textbook to be used with Kyrgyz and Kazakh children, called *Alip-be*, or the Phonetic Method of Reading (الفبا ياكە تونە اوقۇ), which was published in 1911 by the Shark Publishing House in Ufa [32]. Arabaev, having finished his education in the Galiya Madrasa, returned home, founded schools and used his own school textbooks to teach children [26; 52]. In the same way, a student of a Jadid school, followed by a Russian school, Sydyk Karachev, was the editor-in-chief of the first newspaper to be published in Kyrgyzstan in 1924 titled *Erkin-Too*. He subsequently worked as a literary contributor and editor at Kyzyl Kyrgyzstan and Kyrgyzmambas. Besides that, the poetic works of S. Karachev were widely distributed among the public.

The analysis shows that the Russian imperial officials were more afraid of the issue of cultural mediation in Central Asia and the perceived threat of Tatar mediation between the empire and the native people. According to Krasnov's remarks, he feared not only the change of culture but also the loss of Russian ideological and administrative control in the region. The critique of the Jadid-based educational activity was thus more founded on the question of loyalty and identity creation than on the question of competing forms of modernization paradigms [12; 460]. In this case, the imperial observers found Jadid schools to be the means of cultural realignment, which did not require such strict Russian control, showing the failure of the imperial educational policy in the steppe.

The case of educational institutions in Kyrgyzstan in the late 19th and early 20th centuries illustrates the complex and contradictory role of schooling in shaping the social and intellectual environment of Kyrgyz society. Maktab and madrasas offered basic literacy, religious education and cultural continuity, and students were usually taught in yurts under mullahs and subsidized by their families through material contributions as archive sources and memoirs document. The imperial regime introduced Russian-Tuzem schools which helped to promote secular education, learning Russian, and entry into the colonial bureaucracy, but also inadvertently provided Kyrgyz children with the instruments of political and cultural literacy. Based on the reformist thoughts of Ismail Gasprinsky, Jadid schools combined religious and secular curricula, modern methods of pedagogy and gave rise to a new intelligentsia who were active participants in literacy campaigns, cultural production and awakening of the nation. Together, these institutions formed a multidimen-

sional educational system whose interactions shaped literacy, social mobility, and the development of a modern Kyrgyz intelligentsia proving the weakness of the colonial policy and the mechanisms of adaptation of the local communities.

Conclusions

Late 19th- and early 20th-century Kyrgyzstan had a unique educational landscape that was characterized by three types of schools—traditional maktab and madrasas, Russian-Tuzem schools, and Jadid schools, each playing their specific social, cultural, and political role. Maktab and madrasas maintained Islamic scholarship, literacy in the Arabic language, and moral tradition, and their graduates created advisory verse, recorded genealogies, and increased access to education by establishing schools. Russian-Tuzem schools focused on secular education, learning the Russian language, and managerial skills, which resulted in the creation of intellectuals and early Soviet managers, yet many of these later became targets of repression during Stalinist purges. Jadid schools integrated Islamic and modern secular education, encouraged reformist ideas, and fostered a sense of nationalism, and they were at the center of the Awakening of Asia as they educated Kyrgyz youth to be open to modern ideas while still maintaining their culture. Together, the graduates of all three systems were educated, wrote, and engaged in journalism, which led to the formation of the intellectual and political life of the Kyrgyz. Their works formed the basis of literacy, education, national identity, and contributed to the formation of the Kyrgyz intelligentsia that became active in the processes of modernization, nation-building, and social change at the beginning of the 20th century.

References

- 1 Граменицкий С.М. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае / С.М. Граменицкий // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. — Ташкент, 1896. — С. 1–60.
- 2 Остроумов Н.П. Мадрасы в Туркестанском крае / Н.П. Остроумов // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Часть VII. Январь. — СПб., 1907. — С. 1–59.
- 3 Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресе Средней Азии. Путевые заметки / Н.А. Бобровников. — Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1913. — 90 с.
- 4 Керенский Ф.М. Наши учебные заведения: Медресе Туркестанского края / Ф.М. Керенский // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. — № 11. — С. 18–36.
- 5 Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы) / К.Е. Бендриков. — М.: Издательство академии педагогических наук РСФСР, 1960. — 257 с.
- 6 Измайлов А.Э. Очерки по истории советской школы в Киргизии за 40 лет / А.Э. Измайлов. — Фрунзе: Киргизское гос. учебно-педагогическое изд-во, 1957. — 382 с.
- 7 Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии / Д. Айтмамбетов. — Фрунзе: Киргосиздат, 1961. — 129 с.
- 8 Курманов З.К. Национальная интеллигенция 20–30 годов: вклад в возрождение государственности кыргызского народа и борьбу с тоталитарно-авторитарным режимом / З.К. Курманов. — Бишкек, 2005. — 378 с.
- 9 Айтбаев М.Т. Историко-культурные связи кыргызского и русского народов / М.Т. Айтбаев. — Фрунзе: Издательство АН Киргизской ССР, 1957. — 171 с.
- 10 Вуд Дж. Путешествие к верховьям Оксуса / Дж. Вуд. — Лондон, 1872. — 315 с.
- 11 Кененсарин Б. Сага арнап / Б. Кененсарин. — Бишкек, 1998. — 115 с.
- 12 Краснов А.Н. Очерк быта семиреченских киргиз / А.Н. Краснов // Известия ИРГО. Т. XXIII. 1887. — СПб, 1888. — С. 436–488.
- 13 Сасыкбаев С. Тандалган чыгармалар / С. Сасыкбаев. — Фрунзе, 1977. — 516 с.
- 14 Молдо Кылыч. Казалдар / Кылыч Молдо. — Фрунзе, 1991. — 276 с.
- 15 Наркул уулу Н. Нурмолдо / Н. Накул уулу. — Бишкек, 2003. — 585 с.
- 16 Обзор Ферганской области за 1882 г. / Приложение к всеподданнейшему отчету Военного Губернатора Ферганской области. — Нов. Маргелань: Типогр. Ферганск. Обл. Правл., 1884. — 111 с.
- 17 Обзор Ферганской области за 1892 г. / Приложение к всеподданнейшему отчету Военного Губернатора Ферганской области. — Нов. Маргелань: Типогр. Ферганск. Обл. Правл., 1894. — 152 с.
- 18 Султанова М. 1850–1917-жылдагы Түштүк Кыргызстандын аймагындагы агартуу ишинин абалы / М. Султанова // Материалы международной конференции. — Бишкек: КМПУнун басмасы, 2002. — С. 163–167.
- 19 Русский язык среди туземцев // Туркестанские ведомости. — 1902. — 29-август.
- 20 ЦГА КР. Инв. № 4328. Приложение к обзору Семиреченской области за 1883 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elibrary.ru/nodes/49771?#mode=inspect/page/3/zoom/4>

- 21 ЦГА КР. Инв. № 4324. Приложение к обзору Семереченской области за 1886 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/49774?#mode/inspect/page/3/zoom/4>
- 22 ЦГА КР. Инв. № 4318. Приложение к обзору Семереченской области за 1888 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/49776?#mode/inspect/page/3/zoom/4>
- 23 Обзор Семереченской области за 1889 г. — Верный, 1890. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/49777?#mode/inspect/page/3/zoom/4>
- 24 Обзор Семереченской области за 1890 г. — Верный, 1891. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/nodes/49778?#mode/inspect/page/3/zoom/4>
- 25 Русский язык среди туземцев // Туркестанские ведомости. — 1902. — 21 июль.
- 26 Байгазиев С. Ала-Тоодогу агартуу тарыхынын «ак тактары» / С. Байгазиев. — Бишкек, 2012. — 64 с.
- 27 Молдалиев А. Байзак баатыр / А. Молдалиев. — Бишкек, 1997. — 101 с.
- 28 Кронгарт Г.К. Кыргызстан в трудах дореволюционных немецких исследователей / Г.К. Кронгарт. — Бишкек, 1999. — 99 с.
- 29 Бектурсунов М. Создание Советского Кыргызстана: появление и развитие национализма кыргызской политической элиты в раннесоветский период / М. Бектурсунов // HUSCAP. — 2019. — С. 25–53.
- 30 Тыныстанов К. Чондор үчүн алиппе / К. Тыныстанов. — Бишкек, 1926. — 60 с.
- 31 Сыдыков О. Тарых кыргыз шадмания. Кыргыз санжырасы / О. Сыдыков. — Фрунзе, 1990. — 61 с.
- 32 Арабаев И. الغيا ياكه توتنه اوقو Алиппе жаки төтө окуу. Кыргыз жана казак балдарга арналган окуу китеп / И. Арабаев, Х. Сарсекеев. — Уфа, 1911. — 51 с.

References

- 1 Gramenitskii, S.M. (1896). Ocherk razvitiia narodnogo obrazovaniia v Turkestanskom kraem [Essay on the development of public education in the Turkestan region]. *Sbornik materialov dlia statistiki Syr-Darinskoi oblasti — Collection of materials for statistics of the Syr Darya region* (pp. 1–60). Tashkent [in Russian].
- 2 Ostroumov, N.P. (1907). Madrasas v Turkestanskom krae [Madrasas in the Turkestan Region]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. Novaia seriia. Chast VII. Yanvar — Journal of the Ministry of Public Education. New Series, Part VII. January*, 1–59. Saint Petersburg [in Russian].
- 3 Bobrovnikov, N.A. (1913). *Russko-tuzemnye uchilishcha, mekteby i medrese Srednei Azii. Putevye zametki* [Russian-Native Schools, Mektebs, and Madrasahs of Central Asia. Travel Notes]. Saint Petersburg: Senatskaia tipografiia [in Russian].
- 4 Kerenskii, F.M. (1892). Nashi uchebnye zavedeniia: Medrese Turkestanskogo kraia [Our educational institutions: Madrasahs of the Turkestan region]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia — Journal of the Ministry of Public Education*, 11, 18–36 [in Russian].
- 5 Bendrikov, K.E. (1960). *Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniia v Turkestane (1865–1924 gody)* [Essays on the history of public education in Turkestan (1865–1924)]. Moscow: Izdatelstvo akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR [in Russian].
- 6 Izmailov, A.E. (1957). *Ocherki po istorii sovetskoi shkoly v Kirgizii za 40 let* [Essays on the history of Soviet schools in Kyrgyzstan over 40 years]. Frunze: Kirgizskoe gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- 7 Aitmambetov, D. (1961). *Dorevoliutsionnye shkoly v Kirgizii* [Pre-revolutionary schools in Kyrgyzstan]. Frunze: Kirgosizdat [in Russian].
- 8 Kurmanov, Z.K. (2005). *Natsionalnaia intelligentsiia 20–30 godov: vklad v vrozozhdenie gosudarstvennosti kyrgyzskogo naroda i borbu s totalitarno-avtoritarnym rezhimom* [National intelligentsia of the 20–30s: contribution to the revival of the statehood of the Kyrgyz people and the fight against the totalitarian-authoritarian regime]. Bishkek [in Russian].
- 9 Aitbaev, M.T. (1957). *Istoriko-kulturnye sviazi kirgizskogo i russkogo narodov* [Historical and cultural ties between the Kyrgyz and Russian peoples]. Frunze: Izdatelstvo Akademii Nauk Kirgizskoi SSR [in Russian].
- 10 Vud Dzh. (1872). *Puteshestvie k verkhoviam Oksusa* [Journey to the Upper Oxus]. London [in Russian].
- 11 Kenensarin, B. (1998). *Saga arnap* [For you]. Bishkek [in Kyrgyz].
- 12 Krasnov, A.N. (1888). Ocherk byta semirechenskikh kirgiz [Essay on the life of the Semirechensk Kirghiz]. *Izvestiia Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva — News of the Imperial Russian Geographical Society Proceedings of the Imperial Russian Geographical Society*, Vol. XXIII, 436–488. Saint Petersburg [in Russian].
- 13 Sasykbaev, S. (1977). *Tandalgan chygarmalar* [Selected works]. Frunze [in Kyrgyz].
- 14 Moldo Kylych (1991). *Kazaldar* [Kazals]. Frunze [in Kyrgyz].
- 15 Narkul uulu N. (2003). *Nurmoldo* [Nurmoldo]. Bishkek [in Kyrgyz].
- 16 (1884). *Obzor Ferganskoi oblasti za 1882 g. Prilozhenie kv vsepoddanniishemu otchetu Voennago Gubernatora Ferganokoi oblasti* [Review of the Fergana region for 1882. Appendix to the all-powerful report of the Military Governor of the Fergana region]. Novyi Margelan: Tipografia Ferganskogo Oblastnogo Pravlenie [in Russian].

- 17 (1894). *Obzor Ferganskoi oblasti za 1892 g. Prilozhenie kv vsepoddanniishemu otchetu Voennago Gubernatora Ferganokoi oblasti* [Review of the Fergana region for 1892 / Appendix to the all-powerful report of the Military Governor of the Fergana region]. Novyi Margelan: Tipografia Ferganskogo Oblastnogo Pravlenie [in Russian].
- 18 Sultanova, M. (2002). 1850–1917-zhyldagy Tyshtyk Kyrgyzstandyn aimagyndagy agartuu ishinin abaly [The state of educational work in the territory of Southern Kyrgyzstan in 1850–1917]. *Materialy mezhdunarodnoi konferentsii— Proceedings of the international conference* (pp.163–167). Bishkek: KMPUnun basmasy [in Kyrgyz].
- 19 (1902). Russkii yazyk sredi tuzemtsev [The Russian language among the natives]. *Turkestanskije vedomosti — Turkestan News*, 29 August [in Russian].
- 20 TsGA KR. Inv. No 4328. Prilozhenie k obzoru Semerechenskoj oblasti za 1883 g. [Central State Archive of the Kyrgyz Republic. Inv. No. 4328. Appendix to the review of the Semerechensk region for 1883]. *elib.shpl.ru*. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/nodes/49771?#mode/inspect/page/3/zoom/4> [in Russian].
- 21 TsGA KR. Inv. No 4324. Prilozhenie k obzoru Semerechenskoj oblasti za 1886 g. [Central State Archive of the Kyrgyz Republic. Inv. No. 4324. Appendix to the review of the Semerechensk region for 1886]. *elib.shpl.ru*. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/nodes/49774?#mode/inspect/page/3/zoom/4> [in Russian].
- 22 TsGA KR. Inv. No 4318. Prilozhenie k obzoru Semerechenskoj oblasti za 1888 g. [Central State Archive of the Kyrgyz Republic. Inv. No. 4318. Appendix to the review of the Semerechensk region for 1888]. *elib.shpl.ru*. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/nodes/49776?#mode/inspect/page/3/zoom/4> [in Russian].
- 23 (1890). Obzor Semerechenskoj oblasti za 1889 g. [Review of the Semerechensk region for 1889]. Vernyi. *elib.shpl.ru*. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/nodes/49777?#mode/inspect/page/3/zoom/4> [in Russian].
- 24 (1891). Obzor Semerechenskoj oblasti za 1890 g. [Review of the Semerechensk region for 1890]. Vernyi. *elib.shpl.ru*. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/nodes/49778?#mode/inspect/page/3/zoom/4> [in Russian].
- 25 (1902). Russkii yazyk sredi tuzemtsev [Russian language among the natives]. *Turkestanskije vedomosti — Turkestan News*, 21 July [in Russian].
- 26 Baigaziev, S. (2012). *Ala-Toodogu agartuu tarykhynyn «ak taktary»* [«White spots» of the history of enlightenment in Ala-Too]. Bishkek [in Kyrgyz].
- 27 Moldaliev, A. (1997). *Baizak baatyr* [The hero Baizak]. Bishkek [in Kyrgyz].
- 28 Krongart, G. K. (1999). *Kyrgyzstan v trudakh dorevoliutsionnykh nemetskikh issledovatelei* [Kyrgyzstan in the works of pre-revolutionary German researchers]. Bishkek [in Russian].
- 29 Bektursunov, M. (2019). Sozdanie Sovetskogo Kyrgyzstana: poiavlenie i razvitie natsionalizma kyrgyzskoi politicheskoi elity v rannesovetskii period [The Creation of Soviet Kyrgyzstan: The Emergence and Development of Nationalism among the Kyrgyz Political Elite in the Early Soviet Period]. *HUSCAP*, 25–53 [in Russian].
- 30 Tynystanov, K. (1926). *Chondor uchun alippe* [Alphabet for adults]. Bishkek [in Kyrgyz].
- 31 Sydykov, O. (1990). *Tarykh kyrgyz shadmaniia. Kyrgyz sanzhyrasy* [History of the Kyrgyz Shadmania. Kyrgyz genealogy]. Frunze [in Kyrgyz].
- 32 Arabaev, I., & Sarsekeev, Kh. (1911). *الفبا ياكە توتە اوڭو. Alippe zhaki toto okuu. Kyrgyz zhana kazak baldarga arnalgan okuu kitep* [Alphabet Yake Tute Oqo. Alphabet or Tout reading. A reading book for Kyrgyz and Kazakh children]. Ufa [in Kyrgyz].

Author Information

Roza A. Abdykulova (*corresponding author*) — PhD, Assistant Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan, e-mail: roza.abdykulova@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0003-1584-1905>

Muratbek Ch. Kozhobekov — Candidate of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan, e-mail: muratbek.kojobekov@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0002-3266-4376>

Авторлар туралы мәліметтер

Роза А. Абдыкулова (*хат-хабарга жауапты автор*) — PhD, профессор ассистенті, Манас Қырғыз-Түрік университеті, Бішкек, Қырғызстан, e-mail: roza.abdykulova@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0003-1584-1905>

Муратбек Ч. Кожобеков — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Манас Қырғыз-Түрік университеті, Бішкек, Қырғызстан, e-mail: muratbek.kojobekov@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0002-3266-4376>

Сведения об авторах

Роза А. Абдыкулова (*автор-корреспондент*) — PhD, ассистент профессор, Кыргызско-Турецкий университет Манас, Бишкек, Кыргызстан, e-mail: roza.abdykulova@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0003-1584-1905>

Муратбек Ч. Кожобеков — кандидат исторических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет Манас, Бишкек, Кыргызстан, e-mail: muratbek.kojobekov@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0002-3266-4376>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер кақтыгысы.** Авторлар мүдделер кақтыгысының жоқ екенін мәлімдейді.

Shu Liang¹ , Karlygash K. Usserova^{2*} , Zhiger D. Anuash¹ , Fatima T. Kukeyeva¹

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Narxoz University, Almaty, Kazakhstan*

(*Corresponding author's e-mail: k.usserova@gmail.com)

Revival of the «Tianxia» Concept in Historical Perspective: Ideological Reconstruction and Diplomatic Legitimation of the Chinese Vision of the World Order

The article examines how the traditional Chinese concept of Tianxia («All Under Heaven») has been reinterpreted in contemporary Chinese political thought and incorporated into China's foreign policy discourse. The aim of the study is to determine how this classical moral and philosophical concept has been adapted to contemporary international realities and transformed into one of the normative instruments through which China justifies its vision of the international order. The methodological framework combines historical-philosophical analysis, a comparative examination of different models of world order, and qualitative discourse analysis of the works of contemporary Chinese scholars, official documents, and major policy speeches by the leadership of the People's Republic of China. The analysis demonstrates that the contemporary interpretation of Tianxia does not imply a return to the traditional imperial system. Rather, it involves reinterpretation of selected elements of the classical concept in light of contemporary political conditions and global challenges. In this context, the emphasis shifts from a hierarchical organization of the world to the principles of interstate interconnectedness, harmonious coexistence, common development, mutual benefit, and shared responsibility for addressing global challenges. At the same time, the traditional logic has not been entirely abandoned. The modern interpretation of Tianxia retains elements of normative hierarchy, as China is portrayed as a state capable of providing normative guidance and conceptual approaches to the reform of the global governance system. The scientific novelty of the article lies in its comprehensive examination of the Tianxia concept at three interconnected levels: the classical philosophical tradition, contemporary academic interpretations, and the official diplomatic discourse of the People's Republic of China. This approach makes it possible to trace the continuity between the historical meaning of the concept and its contemporary political interpretation, while also identifying the mechanisms through which China's traditional intellectual heritage has been adapted to the objectives of its foreign policy. The study concludes that, under contemporary conditions, Tianxia functions primarily as a discursive and normative construct that provides the value-based foundation of China's approach to world order rather than as a fully developed institutional model for organizing international relations.

Keywords: Tianxia, Chinese political philosophy, Chinese foreign policy, world order, diplomatic legitimation, Community with a Shared Future for Mankind, global governance, normative order, Sino-centric order, ideological reconstruction.

Шу Лян¹, Карлыгаш К. Усорова², Жігер Д. Ануаш¹, Фатима Т. Кукеева¹

¹*Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;*

²*Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан*

Тарихи перспективадағы «Тянься» тұжырымдамасының жаңғыруы: Қытайдың әлемдік тәртіп жөніндегі көзқарасын идеологиялық қайта құру және дипломатиялық заңдастырылуы

Мақала дәстүрлі қытайлық «Тянься» («Барлығы аспанның астында») тұжырымдамасының Қытайдың қазіргі саяси ойында қалай қайта пайымдалып, сыртқы саяси дискурста қалай қолданылып отырғанын зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты — осы классикалық моральдік-философиялық идеяның қазіргі халықаралық жағдайда қандай жолмен бейімделіп, Қытайдың әлемдік тәртіп туралы көзқарасын негіздеуге қызмет ететін нормативтік құралдардың біріне айналғанын анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-философиялық талдау, әлемдік тәртіптің әртүрлі үлгілерін салыстырмалы зерттеу, сондай-ақ қазіргі қытайлық зерттеушілердің еңбектеріне, ресми құжаттарға және Қытай Халық Республикасы басшылығының бағдарламалық сөздеріне жүргізілген сапалық дискурстық талдау құрайды. Жүргізілген талдау «Тянься» тұжырымдамасының қазіргі заманғы түсіндірмесі дәстүрлі империялық жүйеге қайта оралуды көздемейтінін көрсетеді. Керісінше, классикалық тұжырымдаманың жекелеген элементтері қазіргі саяси жағдайлар мен жаһандық сын-қатерлерді

ескере отырып қайта пайымдалады. Бұл ретте назар әлемнің иерархиялық ұйымдастыруынан мемлекеттердің өзара байланыстылығы, үйлесімді қатар өмір сүруі, ортақ даму, өзара тиімділік және жаһандық мәселелерді шешудегі ұжымдық жауапкершілік идеяларына ауысады. Сонымен қатар дәстүрлі логикадан толықтай бас тарту байқалмайды. Тяньсяның қазіргі түсіндірмесінде нормативтік иерархияның жекелеген элементтері сақталады, өйткені Қытай жаһандық басқару жүйесін реформалауға бағытталған құндылықтық бағдарлар мен тұжырымдамалық тәсілдерді ұсына алатын мемлекет ретінде қарастырылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы — «Тянься» тұжырымдамасын өзара байланысты үш деңгейде: классикалық философиялық дәстүр, қазіргі академиялық интерпретациялар және Қытай Халық Республикасының ресми дипломатиялық дискурсы арқылы кешенді зерттеумен байланысты. Мұндай тәсіл тұжырымдаманың тарихи мазмұны мен оның қазіргі саяси түсіндірмесінің арасындағы сабақтастықты айқындауға, сондай-ақ дәстүрлі зияткерлік мұраны Қытайдың сыртқы саясатының міндеттеріне бейімдеу тетіктерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде қазіргі жағдайда Тянься халықаралық қатынастарды ұйымдастырудың дайын институционалдық үлгісі емес, керісінше Қытайдың әлемдік тәртіпке қатысты ұсынымының негізін қалыптастыратын дискурстық-нормативтік құрылым ретінде қызмет етеді деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: Тянься, Қытайдың саяси философиясы, Қытайдың сыртқы саясаты, әлемдік тәртіп, дипломатиялық заңдастыру, адамзаттың ортақ тағдыры қауымдастығы, жаһандық басқару, нормативтік тәртіп, Қытайорталық әлемдік тәртіп, идеологиялық реконструкция.

Шу Лян¹, Карлыгаш К. Усеров², Жігер Д. Ануаш¹, Фатима Т. Кукеева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

Возрождение концепции «Тянься» в исторической перспективе: идеологическая реконструкция и дипломатическая легитимация китайского видения мирового порядка

Статья посвящена исследованию того, как традиционная китайская концепция Тянься («Всё под небесами») переосмысливается в современной политической мысли Китая и используется во внешнеполитическом дискурсе. Цель исследования состоит в том, чтобы определить, каким образом эта классическая морально-философская идея была адаптирована к современным международным реалиям и превратилась в один из нормативных инструментов, посредством которых обосновывается китайское видение мирового порядка. Методологическую основу работы составляют историко-философский анализ, сравнительное исследование различных моделей мироустройства, а также качественный дискурсивный анализ трудов современных китайских исследователей, официальных документов и программных выступлений руководства КНР. Проведённый анализ показывает, что современная интерпретация Тянься не предполагает возвращения к традиционной имперской системе. Напротив, речь идёт о переосмыслении отдельных элементов классической концепции с учётом современных политических условий и глобальных вызовов. При этом акцент переносится с иерархической организации мира на идеи взаимосвязанности государств, гармоничного сосуществования, общего развития, взаимной выгоды и коллективной ответственности за решение глобальных проблем. Вместе с тем полностью отказаться от традиционной логики не удаётся. В современной трактовке Тянься сохраняются элементы нормативной иерархии, поскольку Китай рассматривается как государство, способное предлагать ценностные ориентиры и концептуальные подходы к реформированию системы глобального управления. Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении концепции Тянься на трёх взаимосвязанных уровнях: классической философской традиции, современных академических интерпретаций и официального дипломатического дискурса Китайской Народной Республики. Такой подход позволяет проследить преемственность между историческим содержанием концепции и её современной политической интерпретацией, а также выявить механизмы адаптации традиционного интеллектуального наследия к задачам внешней политики Китая. Сделан вывод, что в современных условиях Тянься выступает прежде всего как дискурсивно-нормативная конструкция, формирующая ценностную основу китайского подхода к мировому порядку, а не как завершённая институциональная модель организации международных отношений.

Ключевые слова: Тянься, китайская политическая философия, внешняя политика Китая, мировой порядок, дипломатическая легитимация, сообщество единой судьбы человечества, глобальное управление, нормативный порядок, синоцентричный мировой порядок, идеологическая реконструкция.

Introduction

The contemporary transformation of the world order is accompanied by a crisis in the universality of Western concepts of international relations and a growing interest in non-Western intellectual traditions. In this context, China is not only expanding its economic and political presence but also seeking to strengthen its own capacity to formulate norms, concepts, and visions of a just international order. One of the most significant intellectual resources in this process has become the concept of Tianxia — «All under Heaven».

Tianxia simultaneously refers to ancient Chinese cosmology, political philosophy, historical practices of imperial governance, and modern debates about the global order. It is precisely the polysemy of the concept that makes it attractive for modern ideological reconstruction. It allows for linking the Chinese civilizational tradition with pressing issues of global governance, including the deficit of international coordination, great power competition, climate change, uneven development, and the crisis of trust in international institutions.

However, directly equating the classical Tianxia, the philosophical theory of Zhao Tingyang, and the official foreign policy line of the PRC is methodologically incorrect. These levels are connected but do not coincide. Classical Tianxia was part of a hierarchical imperial order; modern Tianxia theory is an academic reconstruction; the official discourse of the PRC utilizes certain motifs of the tradition but articulates them through modern categories of sovereignty, development, multilateralism, and a community with a shared future for mankind.

The research question of the article is formulated as follows: how has the traditional concept of Tianxia been reinterpreted and integrated into contemporary Chinese foreign policy discourse to legitimize China's role in shaping the world order?

The main hypothesis is that the modern revival of Tianxia represents a selective ideological reconstruction. During this reconstruction, historically hierarchical elements of the concept are partially neutralized, while its universalist and relational components are used to justify a more inclusive model of global governance. However, simultaneously, a soft hierarchy is maintained: China acts not as a formal imperial center, but as a source of normative initiatives, economic connectivity, and civilizational leadership.

The scientific novelty of the study lies in three propositions. First, a clear distinction is made between classical Tianxia, modern academic theory, and official diplomatic discourse. Second, the mechanisms of ideological transformation are identified: universalization, selective forgetting, discursive bridging, and institutionalization. Third, the dual nature of modern Tianxia is demonstrated: it serves both as a critique of the state-centric order and as a means of legitimizing China's central role.

Materials and Methods

The source base comprises classical texts of Chinese philosophy in modern academic editions; the works of Zhao Tingyang, Qin Yaqing, Yan Xuetong, and Gan Chunsong; as well as party and state documents of the PRC: the report to the 20th National Congress of the CPC, the CPC Constitution, the PRC Constitution, and official formulations of the concept of a community with a shared future for mankind. Such a corpus allows for tracing the transition from philosophical idea to political language, but it does not provide grounds to automatically consider all PRC initiatives as direct embodiments of Tianxia. Therefore, the article distinguishes between intellectual community, discursive borrowing, and political instrumentalization.

The research is based on an interdisciplinary approach that integrates the history of political thought, international relations theory, and foreign policy discourse analysis.

Historical-philosophical analysis is used to reconstruct the original content of Tianxia in the pre-Qin and imperial traditions. Its task is not to provide a complete history of the concept, but to identify those elements that later became the resource for modern ideological adaptation: universalism, moral legitimacy, relationality, hierarchy, and the perception of the world as an integral political space.

Comparative analysis is applied to contrast Tianxia and the Westphalian model not as opposites of «harmony» and «conflict», but as distinct principles of political legitimacy. The Westphalian system relies on territorial sovereignty, the legal equality of states, and formalized institutions. Historically, Tianxia was predicated on a moral-civilizational hierarchy, mutual obligations between the center and the periphery, and the perception of the world as a unified normative space.

Qualitative discourse analysis aims to identify the semantic links between modern academic interpretations of Tianxia and official concepts of Chinese foreign policy. The analytical categories include: «harmony without uniformity», «common development», «mutual benefit», «absence of the external order»,

«community with shared future for mankind», «rejection of hegemony», «multilateralism», and «civilizational diversity».

Results

Tianxia as a Historical-Philosophical Model

Moral-Cosmological Foundations

The contemporary revival of the concept of Tianxia («All under Heaven») cannot be fully understood without considering its historical evolution within the Chinese political and philosophical tradition. Although today the concept is frequently associated with debates on China's vision of global governance, its intellectual origins date back more than three millennia and are deeply rooted in the political culture of ancient China.

The earliest understanding of Tianxia emerged during the Western Zhou period (1046-771 BCE), when it functioned as a cosmological and political principle defining the legitimate organization of the known world [1]. At that time, political authority derived from the doctrine of the Mandate of Heaven (Tianming), according to which the ruler governed as the Son of Heaven (Tianzi) [2]. Consequently, Tianxia did not simply denote a geographical territory but represented a universal moral and political order encompassing all civilized peoples. Membership in this order depended less on territorial boundaries than on cultural affiliation and recognition of a common normative system. Political legitimacy was therefore understood primarily as an ethical rather than coercive phenomenon [3].

Confucian political philosophy further developed this understanding by placing moral virtue at the center of governance. According to Confucian thought, the stability of political order depended on the ruler's ability to govern through ethical example rather than military coercion [4]. In this framework, surrounding polities were expected to acknowledge the authority of the imperial center voluntarily because of its moral superiority [5]. Consequently, the classical Tianxia worldview differed fundamentally from the modern Westphalian conception of international relations. Instead of sovereign equality among states, it envisioned a hierarchically organized political community in which relationships between the center and the periphery were structured through ritual obligations, cultural affinity, and reciprocal responsibilities.

During the imperial period, these philosophical principles gradually acquired an institutional dimension through the tributary system. Contrary to frequent interpretations portraying it as a mechanism of territorial domination, the tributary order functioned primarily as a diplomatic framework regulating political recognition, commercial exchanges, and interstate communication. Neighboring states generally retained their domestic autonomy while symbolically acknowledging the superior status of the Chinese emperor. Thus, imperial Tianxia should be understood less as an empire in the territorial sense than as a civilization-centered model of regional order founded upon political hierarchy and cultural legitimacy [6].

The nineteenth century marked a decisive turning point in the evolution of the concept. Following the Opium Wars and China's incorporation into the Westphalian international system, the traditional worldview based on hierarchical universalism gradually gave way to the principles of sovereign equality, fixed territorial borders, and international legal reciprocity. Throughout much of the twentieth century, Tianxia largely disappeared from political discourse and survived mainly as a historical and philosophical category. During the Maoist period, China's foreign policy was instead framed by Marxist-Leninist ideology, revolutionary internationalism, and anti-imperialist narratives rather than classical political philosophy.

Renewed scholarly and political interest in Tianxia emerged only in the early twenty-first century, coinciding with China's growing economic capabilities and expanding international influence. This revival reflected not merely an attempt to rediscover traditional philosophical thought but also a broader search for indigenous theoretical foundations capable of explaining China's role in an evolving international order. Among contemporary Chinese scholars, Zhao Tingyang has offered the most influential reinterpretation of Tianxia, conceptualizing it as a normative model of global governance rather than a historical description of imperial institutions. His approach shifts the analytical focus from sovereign states to the world as a single political community whose stability depends upon inclusiveness, shared responsibility, and the reconciliation of competing interests. In contrast to the ancient hierarchical order, the contemporary interpretation does not advocate the restoration of imperial institutions but proposes an alternative normative framework for managing global interdependence.

Nevertheless, the modern revival of Tianxia remains the subject of considerable academic debate. Chinese scholars generally interpret the concept as an intellectual resource for constructing a more inclusive model of international governance that emphasizes cooperation, mutual benefit, and civilizational dialogue.

Western scholars, by contrast, often question whether the universalist language of Tianxia conceals a revised form of Sino-centric political hierarchy. William A. Callahan, for example, argues that contemporary interpretations of Tianxia should be understood not only as philosophical reflection but also as normative projects articulating China's preferred vision of the world order. From this perspective, the concept performs both an ideational and a political function by contributing to the international legitimation of China's expanding global role.

This divergence of interpretation suggests that Tianxia should neither be reduced to an historical relic nor viewed exclusively as an ideological instrument of contemporary Chinese diplomacy. Rather, it represents an evolving political concept whose meaning has continuously adapted to changing historical contexts. While preserving the traditional aspiration for a universal and harmonious order, its contemporary reinterpretation incorporates the realities of globalization, economic interdependence, and multipolarity. For this reason, Tianxia increasingly serves as one of the principal intellectual foundations through which contemporary China articulates its vision of international order and justifies its expanding participation in global governance [7].

Imperial Institutionalization and the Problem of Hierarchy

After the unification of China under the Qin and Han dynasties, Tianxia transformed from a predominantly moral-philosophical ideal into the basis of imperial political legitimation. The emperor, regarded as the Son of Heaven, occupied a central position in the cosmological and political order. A centralized bureaucracy, an administrative system, and the standardization of laws and measures provided the practical institutionalization of this order [8].

In its external dimension, Tianxia upheld the image of China as a civilizational center. Tributary relations, investiture, diplomatic exchange, and trade created a concentric structure of interaction with neighboring political entities. This system was not reduced exclusively to coercion, nor was it entirely voluntary or egalitarian. It combined cultural influence, material incentives, symbolic subordination, and, when necessary, military force.

Therefore, the juxtaposition of «peaceful Tianxia» and «violent Western colonialism» is overly simplified. Historical Tianxia contained its own forms of political and cultural hierarchy. Its difference from European colonialism lay rather in a different structure of legitimation: not in formal territorial sovereignty and colonial administration, but in the recognition of a civilizational center, ritual dependence, and moral superiority.

This contradictory legacy is of fundamental importance for modernity. It explains why Tianxia can be simultaneously interpreted as a resource for universalism and as a potential form of Sinocentrism.

Modern Academic Reconstruction of Tianxia

The Theory of Zhao Tingyang

The most systematic modern interpretation was proposed by Zhao Tingyang. In his work «The Tianxia System» he considers the world, rather than the national state, as the primary unit of political analysis [9]. In his view, the Westphalian system is capable of regulating relations between states but does not create a genuine world political community. Global problems remain «external» to national interests, and thus states lack sufficient incentives to solve them jointly.

Zhao identifies three principles of modern Tianxia. The first is «the absence of the external»: all peoples and territories should be viewed as internal participants in a unified world order. The second is relational rationality, according to which the stability of relationships and the minimization of mutual harm are more important than unilateral maximization of benefits. The third is Confucian improvement, suggesting that a political decision should bring positive outcomes to all participants.

The strength of this concept lies in its critique of methodological individualism and state-centric logic. However, its weakness lies in the ambiguity of its institutional mechanism. It is unclear who establishes the common norms, how compliance is ensured, and how the moral center is prevented from morphing into a political hegemony. Therefore, Zhao's theory represents primarily a normative philosophy and intellectual experiment, rather than a ready-made blueprint for a world constitution.

Relational Theory and Moral Realism

Qin Yaqing's relational theory complements the modern reconstruction of Tianxia by treating relations and processes as the primary elements of international reality [10]. Unlike approaches based on predefined and autonomous actors, relational theory emphasizes that identities and interests are formed in the process of interaction. This aligns with the logic of Tianxia, in which order is built not only on formal institutions but also on stable relations and mutual obligations.

Yan Xuetong, developing moral realism, emphasizes the importance of political leadership and strategic authority [11]. His theory is closer to the realist tradition and is not identical to Tianxia; however, it also draws on classical Chinese thought to explain contemporary international politics. Collectively, these approaches demonstrate the formation of a Chinese theoretical space in which morality, relations, and leadership are treated as independent categories of the world order.

It is important, however, not to amalgamate these into a single official doctrine. They differ in their objects of analysis, normative foundations, and attitudes toward power. Their significance for PRC foreign policy lies primarily in expanding the intellectual vocabulary through which China can articulate its own visions of the international order.

Discussion

From Political Philosophy to Official Foreign Policy: Competing Interpretations of Tianxia

The reinterpretation of Tianxia as a component of China's contemporary foreign policy discourse has become one of the central issues in current debates on Chinese political thought and international relations. Although there is broad agreement that the concept has undergone substantial transformation, scholars disagree over the nature and purpose of this process. Zhao Tingyang regards the revival of Tianxia as an attempt to reconstruct the normative foundation of Chinese political philosophy in response to the challenges of global governance beyond the Westphalian paradigm [12]. Callahan, by contrast, interprets the renewed appeal to Tianxia less as a philosophical project than as a discursive strategy that legitimizes China's preferred vision of international order and its expanding global role [13]. Qin Yaqing offers a different perspective, emphasizing relationality and coexistence rather than hierarchy as the defining characteristics of the Chinese approach to international politics [14].

The analysis presented in this article suggests that each of these interpretations captures an important dimension of the contemporary revival of Tianxia, yet none fully explains the way in which the concept has been translated from classical political philosophy into the language of official diplomacy. Rather than representing either a straightforward continuation of the traditional worldview or a purely instrumental political narrative, the contemporary reinterpretation is shaped through a combination of contemporary discursive practices.

One of the most significant of these practices is universalization. Concepts that originally referred to the Mandate of Heaven, the ruler's moral authority, and China's civilizational centrality are reformulated as universal principles of shared security, common development, and global responsibility. This tendency broadly supports Zhao Tingyang's argument that elements of classical Chinese thought have been reinterpreted to address contemporary global challenges [12]. At the same time, the present analysis indicates that the transformation extends beyond philosophical reinterpretation. The political function of Tianxia has also changed, enabling the concept to operate within the normative vocabulary of contemporary international relations rather than within the hierarchical framework from which it originated.

An equally important feature of this transformation is selective reinterpretation. Official discourse largely omits notions historically associated with the tributary order, the distinction between the Chinese and non-Chinese worlds, and the privileged position of the Son of Heaven. Instead, Chinese diplomatic documents consistently emphasize harmony, mutual benefit, civilizational diversity, and opposition to hegemonism. These observations only partially confirm Western interpretations that regard Tianxia primarily as a reformulated expression of Sino-centric hierarchy [13]. While the historical logic of hierarchy remains relevant for understanding Tianxia, it is largely absent from the explicit language through which contemporary Chinese diplomacy presents itself.

A third mechanism may be described as discursive bridging. Rather than reproducing the vocabulary of classical political philosophy, official discourse links selected Tianxia principles with contemporary concepts such as the Community with a Shared Future for Mankind, «harmony without uniformity» and «extensive consultation, joint contribution, and shared benefits». Such conceptual linkage creates a sense of historical continuity without preserving the institutional structure of the traditional Tianxia system. Continuity therefore exists primarily at the level of normative ideas, whereas the institutional and political context has been fundamentally redefined.

The final mechanism is institutionalization. Once the concept of a Community with a Shared Future for Mankind was incorporated into the Constitution of the Communist Party of China in 2017 [15] and subsequently into the Constitution of the People's Republic of China in 2018 [16], it acquired the status of an officially endorsed principle of Chinese foreign policy rather than remaining a political slogan or academic

proposition. This process was reinforced in the report delivered at the Twentieth National Congress of the Communist Party of China, where the concept was explicitly embedded within the country's broader diplomatic strategy [17]. The institutionalization of these ideas demonstrates that the contemporary reconstruction of Tianxia is no longer confined to academic debate. It has become an integral element of China's official foreign policy discourse, providing an ideological framework through which the country's international role is increasingly articulated.

Community with a Shared Future for Mankind as the Normative Link

Whether the concept of a Community with a Shared Future for Mankind should be regarded as a contemporary expression of Tianxia remains one of the most contested issues in the literature. Chinese scholars generally interpret the concept as a practical extension of traditional Chinese political philosophy and as evidence of the continuing relevance of Tianxia to contemporary global governance [12]. Many Western authors, however, dispute this interpretation, arguing that the modern concept differs fundamentally from its historical predecessor because it explicitly accepts sovereign equality and operates within the institutional framework of the existing international system rather than seeking to replace it [13].

The evidence examined in this study suggests that both perspectives capture important aspects of the relationship but neither fully explains it. The concept of a Community with a Shared Future for Mankind should not be viewed as a direct continuation of classical Tianxia. Instead, it functions as a normative link through which selected philosophical principles are reformulated for contemporary diplomatic practice. Ideas of interconnectedness, harmony, and collective responsibility remain central, whereas the hierarchical institutional logic of the historical Tianxia order is deliberately excluded. What is preserved, therefore, is not the traditional political structure itself but its normative orientation toward an integrated vision of international order.

Diplomatic Initiatives: Between Normative Continuity and Political Practice

A similar debate concerns the relationship between Tianxia and China's major international initiatives. Some Chinese scholars interpret the Belt and Road Initiative, the Shanghai Cooperation Organization, BRICS, the Global Development Initiative, the Global Security Initiative, and the Global Civilization Initiative as practical expressions of Tianxia-inspired principles. Other researchers adopt a more cautious position, emphasizing that these initiatives differ considerably in their institutional arrangements, strategic objectives, and patterns of participation, making it difficult to regard them as components of a single political project.

The findings presented here are closer to the latter interpretation. None of these initiatives represents an institutional embodiment of Tianxia in the historical sense. Nevertheless, they share a common normative orientation that emphasizes connectivity, dialogue, inclusiveness, and collective development. Taken together, these initiatives reinforce China's self-presentation as a supporter of a more pluralistic international order while simultaneously strengthening the legitimacy of its expanding international role.

At the same time, the normative aspirations reflected in official discourse should not obscure the political and economic realities within which these initiatives operate. Their implementation is shaped by differences in economic capacity, bargaining power, and national priorities. As a result, the rhetoric of harmony and mutual benefit coexists with structural asymmetries that influence the distribution of costs, benefits, and political influence. This suggests that contemporary Chinese diplomacy combines an inclusive normative discourse with forms of soft hierarchy that emerge not through formal political domination but through unequal capabilities and asymmetric interdependence.

Main Contradictions of the Contemporary Reconstruction of Tianxia

Despite the growing interest in Tianxia as a possible conceptual foundation for China's vision of global order, its contemporary reconstruction remains characterized by several unresolved tensions. These contradictions reflect the difficulty of adapting a historically specific political-philosophical tradition to the institutional and normative environment of modern international relations.

One of the central tensions concerns the relationship between universal aspirations and cultural particularity. Chinese scholars often emphasize the universal relevance of Tianxia as a philosophy based on harmony, interconnectedness, and shared responsibility [9, 18]. At the same time, the conceptual foundations of the idea remain closely associated with Chinese intellectual history, Confucian ethics, and a particular understanding of political legitimacy [3, 8]. This creates a fundamental question regarding whether a concept rooted in one civilizational tradition can acquire genuinely universal significance without imposing specific cultural assumptions on other societies [13, 19].

Another important contradiction emerges from the coexistence of the principles of equality and hierarchy. Contemporary Chinese diplomatic discourse consistently emphasizes sovereign equality, respect for civilizational diversity, and opposition to hegemonic practices [17, 20]. However, China simultaneously occupies the position of the main initiator of many global initiatives, the producer of key conceptual frameworks, and one of the principal sources of their material support [21]. Such asymmetry does not reproduce the historical tributary system, which was based on formal recognition of imperial superiority, but it nevertheless creates unequal structures of influence. In this respect, the analysis partially corresponds with Callahan's argument that contemporary interpretations of Tianxia may contain elements of Sino-centric political imagination [13].

A further tension concerns the relationship between moral authority and institutional effectiveness. Classical Tianxia was based primarily on the idea that legitimate order emerges from ethical leadership and the ability of the center to maintain harmony [8]. Modern global governance, however, requires more than normative appeal: it depends on legal frameworks, institutional mechanisms, accountability procedures, and agreed rules of interaction. Therefore, moral legitimacy alone cannot guarantee the effectiveness and stability of international governance [22].

The final contradiction relates to the difference between China's self-representation of Tianxia and its external interpretation. Within Chinese political discourse, the concept is presented as an inclusive framework promoting mutual benefit, cooperation, and peaceful coexistence. Outside China, however, some scholars and policymakers continue to view it with caution, interpreting its universalist language as potentially reflecting a renewed form of civilizational centrality. This divergence demonstrates that the international legitimacy of Tianxia depends not only on the coherence of China's normative discourse but also on the extent to which other actors perceive themselves as genuine participants in shaping the emerging order.

Thus, the findings of this study do not support either of the two dominant interpretations of contemporary Tianxia: the optimistic view that presents it as a complete alternative to the existing international system, or the skeptical view that reduces it to a rhetorical instrument of Chinese foreign policy. A more balanced interpretation considers Tianxia as an evolving normative framework situated between historical continuity and political adaptation. Its contemporary significance lies precisely in this dual character: it functions simultaneously as a reinterpretation of China's political-philosophical heritage, a source of diplomatic legitimacy, and a conceptual instrument for articulating a particular vision of a pluralistic world order.

Conclusions

The modern revival of Tianxia represents a complex process of historical, theoretical, and political reconstruction. The classical concept combined cosmology, moral legitimacy, and hierarchical order. In modern academic thought, it has been reconceptualized as a critique of the state-centric system and as a blueprint for a world based on interdependence and relational rationality. In the official foreign policy discourse of the PRC, selected motifs of Tianxia have found expression through the concept of a community with a shared future for mankind and the language of harmony, joint development, and civilizational diversity.

The study confirms the proposed hypothesis: modern Tianxia is not a restoration of the imperial model. It is a selective ideological reconstruction in which historical hierarchy is attenuated, and universalist elements are utilized to legitimize a more active role for China in global governance. At the same time, a soft hierarchy persists, as China acts as the primary initiator of normative concepts and the material center for a significant portion of related initiatives.

Tianxia should be viewed primarily as a discursive-normative framework, rather than as a finalized institutional alternative to the Westphalian system. Its significance lies in broadening the intellectual space of international relations and raising the question of the feasibility of a world order based not only on sovereignty and the balance of power but also on mutual responsibility. Its limitations include the ambiguity of procedures, the problem of external perception, and the risk of universalism turning into Sinocentrism.

Prospects for further research involve empirical testing of how the discourse of Tianxia and the community with a shared future is perceived outside China. Of particular importance are interviews, analysis of official documents of partner states, and comparative case studies in Central Asia, Southeast Asia, Africa, and the Global South. This will help determine whether Tianxia is truly becoming a Chinese method of describing the country's global role.

References

- 1 葛兆光. 宅兹中国: 重建有关«中国»的历史论述 [M]. 北京: 中华书局, 2011.
- 2 丁耘. 天下与天命—基于气论的历史哲学 [J] 开放时代, 2014 (1).
- 3 冯友兰. 中国哲学史 [M]. 北京: 商务印书馆, 2011.
- 4 余英时. 论天人之际: 中国古代思想起源试探 [M]. 北京: 中华书局, 2014.
- 5 郭树勇. 从文化天下主义到文化国际主义: 中国古代国际关系理论嬗变的一种考察 [J] 国际观察2024 (1); 1-47.
- 6 杨伯俊 (译注). 论语译注 [M]; 北京: 中华书局, 2006.
- 7 杨伯俊 (译注). 孟子译注 [M]; 北京: 中华书局, 2005.
- 8 彭永杰. 论儒家政治哲学的特质、使命和方法 [J]. 江汉论坛, 2014 (4) 64-70.
- 9 Roger T. Ames, Sor-hoon Tan, Steven Y.Y. Yang, Peter D. Hershock (Eds). *Tianxia in Comparative Perspectives: Alternative Models for a Possible Planetary Order (Confucian Cultures)*. — Honolulu: East-West Center, 2024. — 390 p.
- 10 汪金国, 令小熊. 中国天下观视域下的人类命运共同体文化哲学论析 [J]. 理论学刊, 2021 (5): 118-126.
- 11 阎学通. 道义现实主义的国际关系理论 [J]. 国际问题研究, 2014(5):102-128.
- 12 Zhao T. All under Heaven The Tianxia System for a Possible World Order / T. Zhao. — Oakland: California Press, 2021. — 332 p.
- 13 Callahan W.A. Chinese Visions of World Order: Post-hegemonic or a New Hegemony? / W.A. Callahan // *International Studies Review*. — 2008. — Vol. 10, No. 4. — P. 749–761. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2008.00830.x>
- 14 Qin Yaqing. A Relational Theory of World Politics / Yaqing Qin // *International Studies Review*. — 2016. — Vol. 18, No. 1. — P. 33–47. <https://doi.org/10.1093/isr/viv031>.
- 15 Constitution of the Communist Party of China, revised and adopted at the 19th National Congress of the CPC on October 24, 2017. — Beijing: People's Publishing House, 2017.
- 16 Amendments to the Constitution of the People's Republic of China, adopted at the First Session of the 13th National People's Congress on March 11, 2018. People's Daily, March 12, 2018. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://fdi.mofcom.gov.cn/EN/come-falvfagui-con.html?id=10493>
- 17 Xi, Jinping. Hold High the Great Banner of Socialism with Chinese Characteristics and Strive in Unity to Build a Modern Socialist Country in All Respects: Report to the 20th National Congress of the Communist Party of China, October 16, 2022 / Jinping Xi. — Beijing: People's Publishing House, 2022.
- 18 Zhao T. 'All-under-Heaven': between idealism and realism // *Journal of Global Ethics*. — 2021. — Vol. 17, No. 1. — P. 26–41. — P. 26–41. <https://doi.org/10.1080/17449626.2021.1964579>
- 19 Dunhua Z. A defense of universalism: With a critique of particularism in Chinese culture / Z. Dunhua // *Frontiers of Philosophy in China*. — 2009. — Vol. 4, № 1. — P. 116–129. <https://doi.org/10.1007/s11466-009-0007-4>
- 20 A Global Community of Shared Future: China's Proposals and Actions. The State Council Information Office of the People's Republic of China // Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. — September 2023. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.mfa.gov.cn/eng/xw/zyxw/202405/t20240530_11332291.html
- 21 Rolland, N China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative / N. Rolland // *The National Bureau of Asian Research*, 2017. — 208 p.
- 22 Dellmuth L.M. Institutional sources of legitimacy for international organisations: Beyond procedure versus performance / L.M. Dellmuth, J.A. Scholte, J. Tallberg // *Review of International Studies*. — 2019. — Vol. 45, No. 4. — P. 627–646. <https://doi.org/10.1017/S026021051900007X>

References

- 1 葛兆光. 宅兹中国: 重建有关«中国»的历史论述 [M]. 北京: 中华书局, 2011. Ge, Zhaoguang. (2011). *Zhai zi Zhongguo: Chongjian youguan «Zhongguo» de lishi lunshu* [Dwelling in China: Reconstructing the Historical Narrative of «China»]. Beijing: Zhonghua Shuju [in Chinese].
- 2 丁耘. 天下与天命—基于气论的历史哲学 [J] 开放时代, 2014 (1). Ding, Yun. (2014). *Tianxia yu tianming: Jiyu qilun de lishi zhaxue* [Tianxia and the Mandate of Heaven: A Philosophy of History Based on Qi Theory]. *Kaifang Shidai* (Open Times), 1 [in Chinese].
- 3 冯友兰. 中国哲学史 [M]. 北京: 商务印书馆, 2011. Feng, Youlan. (2011). *Zhongguo zhaxue shi* [History of Chinese Philosophy]. Beijing: Shangwu Yinshuguan [in Chinese].
- 4 余英时. 论天人之际: 中国古代思想起源试探 [M]. 北京: 中华书局, 2014. Yu, Yingshi. (2014). *Lun tianren zhi ji: Zhongguo gudai Sixiang quyuan shitan* [On the Relationship between Heaven and Humanity: An Exploration of the Origins of Ancient Chinese Thought]. Beijing: Zhonghua Shuju [in Chinese].

- 5 郭树勇. 从文化天下主义到文化国际主义: 中国古代国际关系理论嬗变的一种考察 [J] 国际观察2024 (1); 1-47. Guo, Shuyong. (2024). *Cong wenhua Tianxia zhuyi dao wenhua guoji zhuyi: Zhongguo gudai guoji guanxi lilun shanbian de yizhong kaocha* [From Cultural Tianxiaism to Cultural Internationalism: An Examination of the Evolution of Ancient Chinese International Relations Theory]. *Guoji Guancha* (International Review), 1 [in Chinese].
- 6 杨伯俊 (译注). 论语译注 [M]; 北京: 中华书局, 2006. Yang, Bojun. (2006). *Linyu yizhu* [The Analects: Translation and Annotation]. Beijing: Zhonghua Shuju [in Chinese].
- 7 杨伯俊 (译注). 孟子译注 [M]; 北京: 中华书局, 2005. Yang, Bojun. (2005). *Mengzi yizhu* [Mencius: Translation and Annotation]. Beijing: Zhonghua Shuju [in Chinese].
- 8 彭永杰. 论儒家政治哲学的特质、使命和方法 [J]. 江汉论坛, 2014 (4) 64-70. Peng, Yongjie. (2014). *Lun Rujia zhengzhi zhaxue de tezhi, shiming he fangfa* [On the Characteristics, Mission and Methodology of Confucian Political Philosophy]. *Jiangnan Luntan* (Jiangnan Tribune), 4, 64-70 [in Chinese].
- 9 Roger, T. Ames, Sor-hoon Tan, Steven Y.Y. Yang & Peter D. Herschok (Eds). (2024). *Tianxia in Comparative Perspectives: Alternative Models for a Possible Planetary Order* (Confucian Cultures). Honolulu: East-West Center.
- 10 汪金国, 令小熊. 中国天下观视域下的人类命运共同体文化哲学论析 [J]. 理论学刊, 2021 (5): 118-126. Wang, Jinguo and Ling, Xiaoxiong. (2021). *Zhongguo Tianxia guan shiyu xia de renlei mingyun gongtongti wenhua zhaxue lunxi* [A Cultural-Philosophical Analysis of the Community with a Shared Future for Mankind from the Perspective of the Chinese Tianxia Concept]. *Lilun Xuekan* (Theory Journal), (5), 118-126 [in Chinese].
- 11 阎学通. 道义现实主义的国际关系理论[J].国际问题研究 · 2014(5):102-128. Yan, Xuetong. (2014). *Daoyi xianshi zhuyi de guoji guanxi lilun* [The Theory of Moral Realism in International Relations]. *Guoji Wenti Yanjiu — International Studies*, 5, 102–128 [in Chinese].
- 12 Zhao, T. (2021). *All under Heaven The Tianxia System for a Possible World Order*. Oakland: California Press.
- 13 Callahan, W.A. (2008). Chinese Visions of World Order: Post-hegemonic or a New Hegemony? *International Studies Review*, 10, 4, 749–761. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2008.00830.x>
- 14 Qin, Yaqing. (2016). A Relational Theory of World Politics. *International Studies Review*, 18, 1, 33–47. <https://doi.org/10.1093/isr/viv031>
- 15 (2017). *Constitution of the Communist Party of China, revised and adopted at the 19th National Congress of the CPC on October 24, 2017*. Beijing: People's Publishing House.
- 16 Amendments to the Constitution of the People's Republic of China, adopted at the First Session of the 13th National People's Congress on March 11, 2018. People's Daily, March 12, 2018. www.elegislation.gov.hk. Retrieved from <https://fdi.mofcom.gov.cn/EN/come-falvfagui-con.html?id=10493>
- 17 Xi, Jinping. (2022). *Hold High the Great Banner of Socialism with Chinese Characteristics and Strive in Unity to Build a Modern Socialist Country in All Respects: Report to the 20th National Congress of the Communist Party of China*. Beijing: People's Publishing House.
- 18 Zhao, T. (2021). 'All-under-Heaven': between idealism and realism. *Journal of Global Ethics*, 17, 1, 26–41. <https://doi.org/10.1080/17449626.2021.1964579>
- 19 Dunhua, Z. (2009). A defense of universalism: With a critique of particularism in Chinese culture. *Frontiers of Philosophy in China*, 4, 1, 116–129. <https://doi.org/10.1007/s11466-009-0007-4>
- 20 A Global Community of Shared Future: China's Proposals and Actions. The State Council Information Office of the People's Republic of China. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. September 2023. Retrieved from https://www.mfa.gov.cn/eng/xw/zyxw/202405/t20240530_11332291.html
- 21 Rolland, N. (2017). China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative. *The National Bureau of Asian Research*.
- 22 Dellmuth, L.M., Scholte, J.A., & Tallberg, J. (2019). Institutional sources of legitimacy for international organisations: Beyond procedure versus performance. *Review of International Studies*, 45, 4, 627–646. <https://doi.org/10.1017/S026021051900007X>

Author Information

Shu Liang — PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: liangshu971218@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-4303-0228>

Karlygash K. Usserova (corresponding author) — PhD, Assistant Professor, School of Law and Public Policy, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: k.usserova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8120-7545>

Zhiger D. Anuash — PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Anuash.zhiger@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4286-258X>

Fatima T. Kukeyeva — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: <mailto:fturar@mail.ru>, <https://orcid.org/0000-0003-4570-5680>

Авторлар туралы мәліметтер

Шу Лян — PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: liangshu971218@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-4303-0228>

Карлығаш К. Усєрова (*хат-хабарға жауапты автор*) — PhD, ассистент профессор, Құқық және мемлекеттік басқару мектебі, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: k.usserova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8120-7545>

Жігер Д. Ануаш — PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: Anuash.zhiger@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4286-258X>

Фатима Т. Кукеева — тарих ғылымдарының докторы, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: <mailto:fturar@mail.ru>, <https://orcid.org/0000-0003-4570-5680>

Сведения об авторах

Шу Лян — PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: liangshu971218@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-4303-0228>

Карлығаш К. Усєрова (*автор-корреспондент*) — PhD, ассистент профессор, Школа права и государственного управления, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан, e-mail: k.usserova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8120-7545>

Жігер Д. Ануаш — PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: Anuash.zhiger@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4286-258X>

Фатима Т. Кукеева — доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и мировой экономики, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: <mailto:fturar@mail.ru>, <https://orcid.org/0000-0003-4570-5680>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Сергей А. Чернышов *

Рурский университет в Бохуме, Бохум, Германия

(* Автор-корреспондент. E-mail: opensibir@gmail.com; sergei.chernyshov@ruhr-uni-bochum.de)

Практики конструирования локального прошлого и сибирской идентичности в региональных медиа

В данной статье проводится текстологический анализ материалов медиа Поволжья, Урала, Сибири и Дальнего Востока за 2020–2023 гг., посвященных локальной исторической памяти, и анализируется, как медиакommunikation формируют представления об истории Сибири и сибирской идентичности в современной России. Новизной этого исследования является исследование многолетнего массива медиаданных локальных интернет-СМИ восточной части России для анализа транслируемых нарративов локальной идентичности, прежде всего в контексте локальной исторической памяти. Идентичность в исследовании рассматривается как условный дискурсивный конструкт, который устанавливает тождество внутри некоей социальной группы. Таким образом, исследование выполнено в рамках социально-конструктивистского подхода с использованием инструментария коммуникативистики. Основой для текстологического анализа является корпус текстов региональных интернет-источников 2020–2023 годов, выделенных по ключевым словосочетаниям-маркерам: «присоединение Сибири», «завоевание Сибири», «освоение Сибири», «Сибирь и Россия». Общий объем массива данных составил более 1,2 миллиона знаков. После формальной реорганизации текста был проведен анализ частотности лексем, а также контекстный и дискурс-анализ, которые позволяют выявить оценочные характеристики медиадискурсов по отношению к отдельным историческим событиям и историческим персонажам. Проведенный текстологический анализ в целом продемонстрировал доминирование локальных топонимов и в целом лексем в анализируемых медиатекстах, доминирование территориальных лексем над этническими, а также доминирование упоминаний социальных групп, относящихся к «народу», над лексемами, относящимися к «элитам». Результаты анализа оценочных характеристик исторических событий и исторических персоналий показывают, что в их отношении доминирует преимущественно нейтральный тон характеристик. В нарративах, транслируемых локальными медиа, нет однозначно положительных «героев» и однозначно отрицательных «врагов» (например, «герой» Ермак, освободивший Сибирь от «узурпатора» Кучума) — в основном все персонажи описываются преимущественно нейтрально. Из этого можно сделать вывод, что и локальные события, и локальные герои не участвуют как акторы в конструировании определенно ориентированного исторического мифа, оставаясь на периферии исторической памяти сибиряков. Это исследование вносит свой вклад в ведущиеся дискуссии о сибирской региональной идентичности, поскольку позволяет проанализировать связь известных по социологическим данным характеристик локальных автостереотипов сибиряков и тех нарративов, которые транслируют локальные медиа. Поскольку в проанализированных текстах доминируют в основном нейтральные характеристики героев и событий прошлого, то в рамках социально-конструктивистского подхода можно сделать вывод, что в дискурсах локальных медиа отсутствует определенное разделение на «своих» и «чужих». Таким образом, эти нарративы не могут являться прочной основой для конструирования специфической локальной идентичности — напротив, они размывают ее в общероссийском национальном мифе, подчеркивая вторичный характер локального прошлого. В локальных медиадискурсах никак не реконструируется связная картина общего исторического прошлого всего востока страны. Таким образом, доказываем, что современные региональные медиа способствуют скорее размыванию, деконструкции сибирской идентичности, чем развитию таких локальных идентичностей, которые имеют антагонистический потенциал для общероссийского исторического мифа.

Ключевые слова: историческая память, историческая политика, исследования памяти, региональная идентичность, Урал, Сибирь, Дальний Восток, сибиряки, федерализм, интернет-медиа, медиаисследования, историческая антропология.

Сергей А. Чернышов

Бохумдағы Рур университеті, Бохум, Германия

Өңірлік медиадағы жергілікті өткенді және сибірлік бірегейлікті конструкциялау тәжірибесі

Мақалада Еділ бойы, Орал, Сібір және Қиыр Шығыс өңірлерінің 2020-2023 жылдар аралығындағы жергілікті тарихи жадқа қатысты медиа материалдарына мәтіндік талдау жасалды және қазіргі Ресейдегі Сібір тарихы мен сибірлік бірегейлік туралы ойдың қалыптасуына медиакоммуникацияның қалай ықпал ететіні талданды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы — жергілікті тарихи жады контекстінде трансляцияланатын жергілікті бірегейлік нарративтерді талдау үшін Ресейдің шығыс бөлігіндегі медиациялық жергілікті интернет БАҚ-тың көпжылдық массивін зерттеу. Мақалада бірегейлік әлеуметтік топ ішіндегі ұқсастықты анықтайтын шартты дискурстық құрылым ретінде қарастырылады. Осылайша зерттеу әлеуметтік-конструктивистік тәсіл шеңберінде, коммуникация теориясының әдіснамалық құралдарын пайдалану арқылы жүзеге асырылған. Мәтіндік талдаудың негізін 2020-2023 жылдардағы аймақтық интернет-дереккөздерден алынған мәтіндер корпусы құрайды. Материалдар «Сібірдің қосылуы», «Сібірдің жаулап алынуы», «Сібірді игеру», «Сібір және Ресей» сияқты кілттік сөз тіркестері бойынша іріктелді. Жалпы деректер көлемі 1,2 миллион таңбадан асты. Мәтіннің формальды қайта құрылымдалуынан кейін лексемалардың жиілік талдауы, сонымен қатар контекстік және дискурс-талдау жүргізілді. Бұл тәсіл тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты медиадискурстардың бағалау сипаттарын айқындауға мүмкіндік берді. Жалпы алғанда, мәтіндік талдау зерттелген медиамәтіндерде жергілікті топонимдер мен лексемалардың басым екенін, этникалыққа қарағанда территориялық лексемалардың үстем екенін, сондай-ақ «халыққа» қатысты әлеуметтік топтарды сипаттайтын лексемалардың «элитаға» қатысты лексемалардан басым екенін көрсетті. Тарихи оқиғалар мен тұлғаларды бағалау талдауы олардың бейтарап сипатта берілгенін анықтады. Жергілікті медиа таратып отырған нарративтерде айқын жағымды «қаһармандар» да, айқын жағымсыз «жаулар» да жоқ (мысалы, «Сібірді азат еткен» Ермак пен «басқыншы» Күшім образы). Кейіпкерлердің сипаттамасы көбіне бейтарап сипатта берілген. Бұл жергілікті оқиғалар мен тұлғалар нақты бағытталған тарихи мифті қалыптастыруда белсенді рөл атқармайды, сибірліктердің тарихи жадында «шеткері орында» қалып отырғанын көрсетеді. Зерттеу сибірлік өңірлік бірегейлік жөніндегі ғылыми талқылауларға үлес қосады, себебі ол сибірліктердің жергілікті автостереотиптерін (социологиялық деректер бойынша белгілі) және жергілікті БАҚ-та тарайтын нарративтерді салыстыра талдауға мүмкіндік береді. Зерттелген мәтіндерде өткен дәуірдің кейіпкерлері мен оқиғаларына қатысты бейтарап сипаттамалар басым болғандықтан, әлеуметтік-конструктивистік тұрғыдан алғанда жергілікті медиадискурстарда «өзіміз» бен «бөгделердің» айқын шекарасы жоқ деген қорытынды жасауға болады. Сондықтан бұл нарративтер нақты жергілікті бірегейлікті қалыптастырудың берік негізі бола алмайды; керісінше, олар оны жалпыресейлік ұлттық мифтің шеңберінде бұлдыратып, жергілікті өткеннің екінші дәрежелі сипатын айқындайды. Жергілікті медиадискурстар елдің шығыс бөлігі үшін ортақ тарихи өткеннің біртұтас бейнесін қалпына келтірмейді. Осылайша, қазіргі аймақтық медиа сибірлік бірегейліктің дамуына емес, оның бұлыңғырлануы мен деконструкциялануына көбірек ықпал етеді деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: тарихи жады, тарихи саясат, жады зерттеулері, өңірлік идентификация, Орал, Сібір, Қиыр Шығыс, сибірліктер, федерализм, интернет-медиа, медиа зерттеулері, тарихи антропология.

Sergei A. Chernyshov

Ruhr University Bochum, Bochum, Germany

Practices of Constructing Local Past and Siberian Identity in Regional Media

This article presents a textual analysis of media materials from the Volga region, the Urals, Siberia, and the Russian Far East published between 2020 and 2023, dedicated to local historical memory. It examines how media communications shape public perceptions of Siberian history and Siberian identity in contemporary Russia. The novelty of this research lies in the study of a multi-year corpus of media data from local online outlets in the eastern part of Russia to analyze the narratives of local identity, primarily in the context of local historical memory. Identity in this study is viewed as a conditional discursive construct that establishes a sense of sameness within a given social group. Thus, the study is conducted within a social constructivist framework using tools of communication theory. The textual analysis is based on a corpus of texts from regional online sources from 2020-2023, selected according to key phrase markers: «Annexation of Siberia,» «Conquest of Siberia,» «Development of Siberia,» and «Siberia and Russia.» The total data volume exceeded 1.2 million characters. After the formal reorganization of the texts, a lexical frequency analysis was carried out, along with context and discourse analysis, which made it possible to identify evaluative characteristics of media discourses regarding historical events and figures. The textual analysis generally demonstrated the

predominance of local toponyms and lexemes in the analyzed media texts, the dominance of territorial over ethnic lexemes, and the prevalence of references to social groups associated with «the people» over those connected with «the elites.» The analysis of evaluative characteristics of historical events and figures shows that their descriptions are generally neutral in tone. The narratives disseminated by local media do not feature unambiguously positive «heroes» or negative «enemies» (for example, the «hero» Yermak, who liberated Siberia from the «usurper» Kuchum); most characters are described in predominantly neutral terms. From this, it can be concluded that local events and heroes do not function as actors in constructing a specific historical myth; instead, they remain on the «margins» of Siberians' collective historical memory. This study contributes to ongoing discussions about Siberian regional identity by allowing an analysis of the relationship between established sociological characteristics of Siberians' local self-stereotypes and the narratives conveyed by local media. Since the analyzed texts are dominated by neutral descriptions of past heroes and events, within the social constructivist approach it can be concluded that local media discourses lack a clear distinction between «us» and «them.» Consequently, these narratives cannot serve as a firm foundation for the construction of a distinct local identity; on the contrary, they blur it within the broader Russian national myth, emphasizing the secondary nature of the local past. The local media discourses fail to reconstruct a coherent picture of the common historical past of the country's eastern regions. Thus, it is demonstrated that contemporary regional media contribute more to the diffusion and deconstruction of Siberian identity than to the development of local identities that could present an antagonistic potential to the overarching Russian historical myth.

Keywords: historical memory, historical policy, memory studies, regional identity, Urals, Siberia, Far East, Siberians, federalism, internet media, media studies, historical anthropology.

Введение

Сибирская идентичность — одна из немногих территориальных идентичностей в России (наряду, прежде всего, с Уралом, Кавказом и Дальним Востоком), которая не является этнической, но при этом стабильно существует во вполне определенном пространстве и времени вот уже более полутора веков. В бытовом употреблении, в СМИ и отдельных социальных и даже политических практиках наименования «сибирский», «сибиряки», «Сибирь» используются как маркеры квазиэтнической или даже цивилизационной [1] характеристики определенной группы людей на восточной части Российской Федерации. В переписи 2010 года в качестве национальной самоидентификации «сибиряками» назвали себя 4166 человек — таким образом, сибиряки были институционализированы и легитимизированы в России как квазиэтническая или квазинациональная общность [2; 165].

Для работы с понятием любой социальной идентичности такого рода я придерживаюсь социально-конструктивистского подхода, который определяет идентичность как условный (или, в формулировке Бенедикта Андерсона, «воображаемый» [3]) дискурсивный конструкт, который путем использования некоторых характеристик устанавливает тождество внутри некоей социальной группы [4]. И, напротив, устанавливает отличия этой социальной группы от других. Характеристики идентичности в целом являются консенсусом самых разных авторов на протяжении вот уже более ста лет. Так, экономист и социолог Макс Вебер писал, что такими характеристиками являются «субъективная вера в общее происхождение по причине схожести физического облика или обычаев, или того и другого вместе, или же по причине общей памяти о колонизации и миграции» [5; 17]. А современный российский академик Валерий Тишков определил следующие компоненты идентичности: общие названия и элементы культуры, миф (версия) об общем происхождении и общей исторической памяти, ассоциирование себя с особой территорией и чувство солидарности [6; 60].

Идентичность тесно связана с общей исторической памятью — термином, который сформулировал еще в 1920-е годы Морис Хальбвакс. Уже упомянутый Бенедикт Андерсон писал, что нации — это сообщества, которые «неуклонно движутся вглубь истории и из глубины истории», «забывая» при этом «неудобные» вопросы, которые потенциально могут разделять конструируемое сообщество [7]. Таким образом, в рамках социально-конструктивистского подхода идентичность является конституирующим (смыслообразующим) основанием социальной группы [4], конструирование идентичности — процессом выстраивания границ между своим сообществом и всем остальным миром, а основаниями идентичности выступают значимые для общества символы, которые имеют хотя бы какие-то реальные связи с прошлым [8].

В этом смысле сибирская идентичность представляет собой практически идеальный, классический пример конструирования и существования социальных идентичностей. Она родилась

как социальный конструкт местных интеллектуалов полтора века назад на страницах «Томских губернских ведомостей», где с идеей «особости» Сибири выступали идеологи областничества Г.Н. Потанин и Н.М. Ядринцев [9]. В советский период сибирская идентичность продолжила жить в медиа — прежде всего, в кино, которое критическим образом повлияло на формирование гетеро- и автостереотипов, связанных с Сибирью и «сибирской тематикой»: от фильма «Золотое озеро» (1935 год) до «Печек-Лавочек» (1972 год) и «Сибириады» (1978 год) [10]. Эти стереотипы — о «природности», честности, открытости, трудолюбии сибиряков продолжают доминировать в Сибири и сегодня [11; 250], причем преимущественно среди старшего поколения, что логично, учитывая массовую успешную пропаганду «сибирства» в советский период.

По данным лонгитюдных исследований, если в 1994 году самоидентификацию «сибиряк» отмечали как подходящую для себя 19 % жителей Сибири, то в 2010 году — уже 75 % [12; 57]. По данным одного из недавних больших тематических опросов, на вопрос «Кем вы себя в большей степени ощущаете?» 49,8 % респондентов ответили «россияне», 38,7 % выбрали вариант «сибиряки», 31,2 % — «житель своего региона (района)» [13]. И только в национальных республиках Сибири (Алтай, Тува, Хакасия, Бурятия) этническая самоидентификация доминирует над макрорегиональной, но и там «сибиряками» называют себя до 27 процентов опрошенных [14].

Куда сложнее с характеристиками сибирской идентичности. С одной стороны, сибиряки определенно считают себя именно сибиряками — то есть особой социальной группой со специфическими характеристиками. С другой стороны, определение этих характеристик вызывает у них известные затруднения, и автоидентификация скатывается к некоторому набору банальностей. Это, как правило, суровая природа и обширная территория [12; 59], противопоставление Сибири и жителей столицы как «тружеников» и «московских торгашей» соответственно [15; 120], а также определенные положительные черты характера — упорство, искренность, благожелательность, толерантность, коллективизм и прочие аналогичные [16].

Откуда социальные сообщества извлекают те или иные нарративы, которые становятся основой идентичности? Помимо школьной системы и иных государственных структур [3], источником нарративов идентичностей являются медиа в широком понимании этого института — от традиционных СМИ до кино и книг [17-18]. В крайнем случае медиа могут стать фактически доминирующим источником для формирования идентичности — как случилось, к примеру, в Канаде в середине XX века, где специфическую канадскую нацию в течение нескольких десятилетий сформировало телевидение [19]. Однако аналогичные, хотя и менее выраженные процессы, прослеживаются по всему миру, включая постсоветское пространство [20-21]. Причем по мере стагнации тиражей и влияния традиционных СМИ (телевидения и бумажных газет) [22], доминирующим влиянием обладают интернет-медиа, которые в последние годы привлекают все большее внимание исследователей [23-24]. Медиа, по выражению Юргена Хабермаса, выступают одновременно и пространством диалога, и инструментом конструирования социальных идентичностей [25].

В поисках специфических характеристик сибирской идентичности это исследование обращается к локальным медиа и ставит целью через анализ дискурсов официальных СМИ проанализировать транслируемые ими нарративы исторической памяти сибиряков и связанные с ней социальные оценки современности, а также сопоставить выявленные нарративы с существующими сегодня автостереотипами сибиряков — с учетом того, что взаимосвязь медиа и бытующих в обществе социальных нарративов нельзя считать однонаправленной: медиа, с одной стороны, модерирует общественную дискуссию, а с другой — является индикатором ее «болевых точек».

Материалы и методы

Материалом для исследования стал корпус текстов, полученный путем автоматизированного сбора и систематизации информации из открытых источников (парсинга). Парсинг текстов был проведен при помощи сервиса «Яндекс.Новости», в котором имеется техническая возможность для локализации текстов — отбора тех или иных публикаций по критерию региона (макрорегиона) происхождения, а также для отбора текстов по дате выхода. При этом сервис интегрирует все тексты, имеющиеся в открытом доступе в Интернете, опубликованные в определенном регионе в определенный период, — таким образом, выборка массива текстов стремится к 100 %.

При помощи сервиса «Яндекс.Новости» был получен массив всех публикаций интернет-медиа, зарегистрированных и локализованных в Поволжском, Уральском, Сибирском и Дальневосточном

федеральных округах за 2020–2023 годы, посвященных локальной исторической памяти — ядра сибирской (и любой другой) идентичности. Публикация определялась как относящаяся к вопросам коллективной исторической памяти при наличии следующих слов (словосочетаний) — маркеров: «присоединение Сибири», «завоевание Сибири», «освоение Сибири», «Сибирь и Россия», «роль Сибири», «Сибирь в истории России», «история Сибири», «Ермак», «сибиряк», «переселение в Сибирь», «сибирские первопроходцы», «народы Сибири».

В состав получившегося таким образом исходного массива текстов попали материалы локальных медиа, посвященные различным темам — от дискуссий об установке памятника Ермаку в Тобольске Тюменской области до интервью с экспертами Красноярского экономического форума. Объем получившегося массива текстов составил около 1,2 миллиона знаков или около 165 тысяч слов.

Этот массив при помощи программного комплекса MyStem был подвергнут формальной реорганизации: лемматизации (приведению лексем в исходный вид согласно правилам современного русского языка) и исключению вспомогательных слов (междометий, предлогов и других), а также слов, не имеющих отношения к тематике исследования. Затем при помощи программного комплекса Antconc был проведен анализ частотности лексем. Из анализа были исключены лексемы, упоминаемые менее пяти раз. Кроме частотности лексем, при помощи AntConc были проанализированы метрики TF-IDF (term frequency — inverse document frequency), позволяющие определить специфичность терминов (сочетаний терминов) для конкретного текста. Эта опция была использована для дискурс-анализа и контекстного анализа личных лексем — тех или иных исторических героев, в отношении которых было важно проанализировать оценочные характеристики соответствующих текстов.

Обработанный массив текстов стал основой для анализа дискурсивного конструирования идентичностей в локальных медиа. Отталкиваясь от базовых положений социально-конструктивистского подхода, рассматривающего медиа как субъекты, определяющие векторы социальных процессов [26–27], в исследовании массива текстов были использованы современные методы коммуникативистики, согласно которым для анализа медиaprостранства необходимо охватить по возможности весь спектр информации, поскольку в сложно устроенном сетевом обществе невозможно доминирование одной-единственной точки зрения [28], или, по Бруно Латуру, «бесспорной отправной точки коммуникаций» [29; 44]. Поэтому конструирование тех или иных социальных нарративов в исследовании рассматривается с позиций постулирования наличия социального диалога, осуществляемого систематически вплоть до достижения определенного консенсуса [29; 340].

Исследователи периодически обращаются к анализу медиaprостранства для формирования представлений о тех или иных социальных проблемах — например, репрезентации исторических событий в периодической прессе [30], незавершенности споров о доминировании гражданской или этнической концепции нации в Казахстане [31], размывании диаспор на постсоветском пространстве [32], доминанте «туристических» автостереотипов на Алтае [33], соотношения территориальной и этнической самоидентификации в Татарстане [34] и так далее.

Метод корпусного текстометрического анализа использован для выявления закономерностей репрезентации локальной идентичности, анализа частотности употребления ключевых понятий, их контекстуальных связей и динамики нарративов локальной исторической памяти в текстах локальных интернет-СМИ. Для сплошного количественного анализа массива текстов была разработана система семантических категорий, позволяющих проанализировать смысловые характеристики медиадискурсов: «География», «Региональная принадлежность», «Национальная принадлежность», «Города», «Персоналии», «Население». Эта система семантических категорий предопределила направления сравнительного анализа частотности лексем и словоформ.

Результаты

В результате формальной реорганизации и первичной аналитической обработки полученного массива текстов было получено следующее территориально-категоричное распределение (Табл. 1).

Сводная территориально-категориальная характеристика массива текстов (всего лексем)

Федеральные округа	Дальний восток	Сибирь	Урал	Поволжье
География	Сибирь (66), Якутия (56), Россия (47), Восток (46), Забайкалье (27), Китай (8), Приамурье (8), Приморье (6)	Сибирь (684), Россия (195), Страна (117), Алтай (52), Китай (42) Хакасия (41), Урал (18), Монголия (17), Русь (16), Поволжье (15)	Сибирь (150), Россия (63), Страна (25), Восток (13), Урал (10), Зауралье (6)	Россия (142), Сибирь (124), Китай (42), Татарстан (26), Татария (25), Башкортостан (24), Урал (17), Поволжье (15), Приуралье (13), Приамурье (5),
Региональная принадлежность	Якутский (45), Сибирский (31), Коренной (46), Местный (21), Малочисленный (20), Восточный (17), Нерчинский (12), Амурский (9), Китайский (8), Московский (7), Приморский (7)	Сибирский (294), Омский (131), Российский (111), Местный (68), Томский (58), Красноярский (52), Новосибирский (50), Китайский (49), Алтайский (47) Иркутский (46), Енисейский (45), Чувашский (41), Немецкий (40), Коренной (33), Татарский (28), Московский (23), Казанский (21), Хакассский (14), Тюменский (12)	Тюменский (93), Сибирский (91), Местный (28), Татарский (27), Тобольский (25), Коренной (23), Российский (22), Отечественный (15)	Сибирский (62), Российский (92), Казанский (48), Китайский (41), Местный (26), Самарский (21), Московский (14), Пермский (13), Уральский (13), Отечественный (12), Коренной (8), Томский (6)
Национальная принадлежность	Русский (200), якут (29), татарин (23), эвенк (7)	Русский (159), Китаец (89), Татарин (73), Сибиряк (63), Хакас (48), Немец (45)	Русский (115), Татарин (33), Ханты (16), Тюмонец (10), Остяк (9), Абориген (9), Бухарец (8)	Татарин (161), Русский (103), Татарский (64), Башкирский (36), Тюменский (31), Русских (27), Башкир (26), Китаец (23), Маньчжур (12), Ногайский (9)
Города	Якутск (22), Москва (16), Чита (9), Зей (8), Иркутск (8), Иргыш (8), Красноярск (6)	Новосибирск (89), Омск (81), Томск (61), Москва (59), Красноярск (43), Иркутск (37), Хабаровск (33), Владивосток (17), Тобольск (16)	Тюмень (89), Тобольск (48), Москва (13), Самара (10), Казань (6),	Тобольск (30), Москва (27), Казань (17), Тюмень (14), Омск (7)
Персоналии	Поярков (105), Ермак (91), Кучум (23), Строганов (19), Врангель (16), Головин (9), Дауров (8), Муравьев (7),	Ермак (75), Миллер (39), Кучум (10), Чингисхан (5)	Ермак (66), Кучум (31), Миллер (25)	Ермак (95), Кучум (26), Страленберг (23), Чингисхан (22), Шейбанид (8)
Население	Казак (112), Народ (82), Царь (28), Хан (21), Воевода (19), Атаман (14), Казачий (12), Князь (8), Приход (7), Служивый (7), Воин (7), Патриарх (7), Купец (6)	Народ (144), Купец (117), Казак (58), Казачий (36), Царь (28), Казачество (24), Император (13), Атаман (10), Патриарх (9),	Казак (92), Народ (58), Казачий (47), Атаман (39), Казачество (26), Купец (17), Тарханский (16), Царь (12), Воевода (7)	Народ (60), Хан (45), Казак (19), Атаман (14), Казачий (13)

Из этой базовой таблицы категориального распределения уже можно сделать несколько исследовательских выводов. Во-первых, в медиадискурсах доминируют локальные топонимы и в целом лексемы, которые можно однозначно отнести к локальным — «сибирский», «местный», «тюменский» и так далее. Количество этих лексем на порядок превышает количество тех, которые

экстерриториальны по отношению к описываемому макрорегиону — «столичный», «московский» и другие. Во-вторых, территориальные лексемы («сибирский», «тюменский» и подобные) явно доминируют над теми, которые имеют очевидный этнический смысл («якут», «эвенк», «татарин» и другие). То есть, история региона в дискурсах локальных медиа — это прежде всего история территорий, а уже затем — проживающих на этой территории этносов. Наконец, в-третьих, анализ лексем, относящихся к социальным характеристикам общества (прежде всего, в категории «Население»), демонстрирует доминирование лексем типа «народ», «казак» и других. Таким образом, история этой территории представляется в локальных медиа прежде всего как история «народной колонизации».

Результаты контекстного и дискурс-анализа дают еще более очевидное представление о доминировании тех или иных дискурсов. Объединив лексемы, характеризующие оценивающие параметры локальной истории, получаем следующую аналитическую таблицу (Табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Анализ оценивающих лексем в локальных медиадискурсах

Характер локальной истории	Агрессивный, негативный (завоевание)	Нейтральный	Мирный, позитивный (освоение, исследование)
Вариации (количество лексем)	Война (136), военный (81), Войско (66), Завоевание (46), Армия (37), Восстание (32), Завоеватель (29), Захватить (29), Ссылка (28), Борьба (22), Воин (22), Завоевывать (20), Покорение (19), Защищать (16), Покорять (15), Эксплуатация (15), Арестовывать (14), Воевать (14), Нападение (12), Оборона (12), Осада (12), Ссылный (12), Столкновение (12), Агрессия (10), Подчиняться (9), Покоритель (9), Сопrotивляться (9), Бороться (8), Закрепляться (8), Колониальный (8), Колонизатор (8), Колония (8), Разгромить (8), Сопrotивление (8), Военнопленный (8), Гонение (7), Осаждать (7), Пострадать (6), Разрушение (6), Расстреливать (6), Насильственный (5), Разорение (5), Вытеснять (5),	Поход (90), Экспедиция (86), (Входить в) состав (74), Присоединение (47), Движение (40), Переселенец (34), Миграция (32), Открытие (32), Путешественник (30), Колонизация (26), Осваивать (26), Продвижение (26), Переселение (20), Расселение (16), Переселяться (13), Экспансия (12), Землепроходец (12), Поселенец (10), Путешествовать (10), Расширять (9), Присоединяться (8), Подчинение (7), Распространяться (7), Обосновываться (5), Прирастать (5),	Освоение (121), Исследователь (52), Изучение (43), Изучать (36), Первопроходец (15), Исследовать (10), Договариваться (9),
Всего лексем	849	677	286

Результаты интеграции различных схожих по семантическим характеристикам лексем показывают, что в дискурсах локальных медиа доминирует агрессивный (завоевательный) характер локальной истории, характеризующийся лексемами «война», «покорение», «эксплуатация» и аналогичными, а также нейтральное описание событий прошлого — «поход», «колонизация», «освоение» и т.д. Характеристики, демонстрирующие мирный, позитивный характер прошлого Урала, Сибири и Дальнего Востока, находятся в явном меньшинстве и, таким образом, существенно не влияют на дискурсы локальных медиа.

Аналогичную картину дает и контекстный анализ категории «Персоналии». В этой категории в трех округах (в Сибири, Поволжье и на Урале) лидером предсказуемо стал «Ермак», которого в коллективной памяти и исторической политике традиционно реконструируют как главного инициатора присоединения региона к России. Однако на Дальнем Востоке первое место по числу

упоминаний удерживает «Поярков»^{*} (105 против 91 упоминания у Ермака, расположившегося на втором месте). На втором месте в Сибири расположился «Миллер»[†] с 39 упоминаниями, на Урале — он же на третьем месте (25), в Поволжье — «Страленберг»[‡] (23). Также везде в тройку лидеров стабильно входит «Кучум»[§], репрезентируемый как главный антагонист Ермака. Интересно, что значимое количество упоминаний «Строгановых» встречается только на Дальнем Востоке. Для Поволжья же характерно повышенное внимание к фигуре Чингисхана (22).

Дискурс-анализ был проведен по трем интеграционным характеристикам: позитивные, негативные и нейтральные — и только в отношении тех персоналий, которые упоминаются в текстах более 10 раз. К позитивным относились, к примеру, следующие характеристики: «великий русский землепроходец Василий Поярков», «доблестные русские воины во главе с атаманом Ермаком», «беспорный военный гений Чингисхана» и т.д. К негативным: «злые татары Кучума», «Чингис — приземленный эгоист», «о людях Пояркова среди местных народов прошла слава людоедов» и прочие. К нейтральным: «исполнилось 375 лет сплаву Василия Пояркова по Охотскому морю», «в 1563 году к власти в Сибирском ханстве пришёл хан Кучум» и другие аналогичные. В результате были получены следующие результаты (Табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Оценочные характеристики отдельных персоналий в локальных медиа

Персоналии	Оценочные характеристики (% от упоминаний)		
	Позитивное	Нейтральное	Негативное
Поярков	42	48	10
Ермак	29	57	14
Кучум	0	67	33
Строганов	12	84	4
Врангель	16	84	0
Миллер	26	73	1
Чингисхан	27	64	9
Страленберг	33	67	0

Из таблицы видно, что оценочные характеристики существенно отличаются в каждом конкретном случае. Так, в отношении Василия Пояркова доминируют позитивные и нейтральные коннотации, тогда как в отношении хана Кучума вообще нет ни одного определенно позитивного упоминания — в лучшем случае, нейтральные. В целом из таблицы следует, что в исторических дискурсах, транслируемых локальными медиа, в целом нет определенно положительных героев — даже те персоналии, которые в официальной историографии репрезентируются как несущие благо для местных народов (например, Ермак, освободивший Сибирь от «узурпатора» Кучума), имеют скорее нейтральное описание. Из этого можно сделать вывод, что местные герои в целом не участвуют в конструировании определенно позитивного национального российского исторического мифа и находятся на периферии исторической памяти сибиряков.

Вероятно, это связано с характеристиками доминирования определенных характеристик исторического времени (Табл. 4).

Т а б л и ц а 4

Периоды «исторического времени» в дискурсах локальных медиа

Период	Вариации	Всего лексем
Общероссийский	Русский (473), Россия (451), Российский (243), Общероссийский (10), Отечество (9),	1186

^{*} Василий Поярков — якутский воевода середины XVII века, инициатор и предводитель походов по рекам Зея и Амур до побережья Охотского моря.

[†] Герхард Фридрих Миллер — российский академик середины XVIII века, руководитель первых академических экспедиций в Сибирь и автор первого академического труда «История Сибири».

[‡] Филипп Иоганн фон Страленберг — путешественник, исследователь Сибири, картограф, автор одного из первых географических описания Зауралья (1730 год).

[§] Кучум — хан Сибирского ханства, противостоявший войску под предводительством Ермака, погиб предположительно около 1600 года.

Имперский (досоветский)	Империя (75), Русь (34), Царство (27), Императорский (13), Всероссийский (10), Губернский (10), Дореволюционный (9), Транссибирский (8), Императрица (8), Держава (7), Имперский (6), Столыпинский (6), Екатерининский (5), Домонгольский (5), Царствование (5)	228
Советский	Советский (156), СССР (39), Ревком (11), РСФСР (11), Сталин (10), Революционный (8), Большевик (8), Сибревком (7), Сталинский (6), КПСС (5), Сиббюро (5), Сибнац (5), Социалистический (5)	276
Российский (постсоветский)	РФ (44), Путин (13), Постсоветский (9), ЕльЦинь (5),	71

Из таблицы 4 видно, что в текстах локальных медиа доминируют лексемы, которые невозможно определенно отнести к какому-либо историческому периоду — «русский», «Россия», «российский» и другие аналогичные. Количество этих лексем практически в два раза превышает количество тех, которые можно отнести к определенному историческому периоду — имперскому, советскому или постсоветскому. То есть история Сибири и национальная история в целом репрезентируются в локальных медиа как единый, не отличающийся во времени поток, а страна и регион, таким образом, — как извечно существующая социально-политическая реальность.

Обсуждение

Полученные в результате анализа дискурсов локальных медиа восточной части России данные вполне соотносятся с результатами исследований репрезентаций локальных идентичностей в других регионах и макрорегионах России — например, на Северном Кавказе [21] или в Башкортостане [22]. А также с результатами качественных социологических исследований самой сибирской идентичности, в которых отмечается размытый характер локальных автостереотипов и их вторичный по отношению к общероссийской идентичности характер [35]. Усиливающуюся ассимиляцию локальных идентичностей в национальных государствах, которой способствуют региональные медиа, отмечают и исследователи из других стран [36].

Это исследование вносит свой вклад в ведущиеся дискуссии о сибирской региональной идентичности, поскольку позволяет проанализировать связь известных по социологическим данным характеристик локальных автостереотипов сибиряков и тех нарративов, которые транслируют локальные медиа. Из исследования медиадискурсов 2020–2023 гг. следует, что в региональных медиа доминирует упрощенно-бытовой образ присоединения Сибири, в котором Ермак противопоставлен Кучуму, «народ» — «татарам», историческое время репрезентируется как единое, а национальное единство — как извечно существующее. В текстах локальных медиа доминируют в основном нейтральные лексемы как в отношении характера локальной истории (прежде всего, присоединения Сибири к России), так и в отношении отдельных исторических персонажей, включая тех, которые по идее должны иметь определенную негативную или позитивную коннотацию как «герой» или «враг» (например, Ермак и Кучум). Из этого можно сделать вывод, что события локальной истории и локальные исторические персонажи находятся на периферии внимания официального историко-национального мифа и не окрашиваются ни в какие эмоционально-оценочные тона.

Выводы

Текстологический анализ медиатекстов, посвященных локальным историческим нарративам о Сибири, показывает, таким образом, что дискурсы современных региональных медиа имеют несвязанный характер и не конструируют понятную, оценивающую картину локальной истории, необходимую в рамках социально-конструктивистского подхода для разделения «своих» и «чужих». В исторических нарративах, которые транслируют локальные медиа, нет определенных «своих» и определенных «чужих» — и исторические персонажи, и исторические события описываются в основном в нейтральном ключе, и, следовательно, не могут являться основой для конструирования специфической локальной идентичности.

В проанализированных текстах локальных медиа нет ничего такого, что выходило бы за пределы общероссийского исторического мифа, а потому нет ничего такого, что могло бы способствовать развитию таких локальных идентичностей, которые имеют антагонистический потенциал для общероссийской идентичности. Локальные медиа просто воспроизводят упрощенно-шаблонные,

бытовые исторические нарративы, причем производят это без какой-либо понятной идеологии или единой исторической мифологии. Тем самым эти нарративы усиливаются, а через них укрепляется вторичный характер сибирской идентичности, которая фактически находится на периферии локального автовосприятия, оставаясь формой без содержания.

Благодарности

Этот проект получил финансирование в рамках проекта SAFE — «Поддержка исследователей, находящихся в зоне риска, посредством предоставления стипендий в Европе» (Supporting At-Risk Researchers with Fellowships in Europe), финансируемого Европейским союзом в соответствии с Грантовым соглашением № 101148426. При этом выраженные взгляды и мнения принадлежат исключительно автору (авторам) и не обязательно отражают позицию Европейского союза или Европейского исполнительного агентства по научным исследованиям (REA). Ни Европейский союз, ни Европейское исполнительное агентство по научным исследованиям (REA) не несут за них ответственности.

Список литературы

- 1 Зайнутдинов А.Э. Сибирская идентичность в зеркале цивилизационного анализа / А.Э. Зайнутдинов // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2012. — № 6(65). — С. 335–343.
- 2 Нам И.В. Практики конструирования сибирской идентичности (региональные и общероссийские интересы) / И.В. Нам, О.А. Харусь, В.В. Шевцов // Интеграционный и дезинтеграционный потенциал идентичности в истории и современности. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2023. — С. 112–176.
- 3 Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism / B. Anderson. — London; New York: Verso, 1991. — 224 p.
- 4 Брубейкер Р. За пределами «идентичности» / Р. Брубейкер, Ф. Купер // Ab Imperio. — 2002. — № 3. — С. 61–115.
- 5 Weber M. Economy and Society. Vols 1-3. / M. Weber. — New York: Bedminster Press, 1968.
- 6 Тишков В.А. Реквием по этносу / В.А. Тишков. — М.: Наука, 2003. — 544 с.
- 7 Anderson B. The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World / B. Anderson. — London: Verso, 1998. — 386 p.
- 8 Тулаева С.А. Молодежь коренных малочисленных народов Севера: стратегии конструирования идентичности / С.А. Тулаева, Е.Ф. Гладун, О.В. Захарова // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2022. — Т. 25, № 1. — С. 168–189.
- 9 Шевцов В.В. Образ Сибири на страницах официальной и частной дореволюционной печати / В.В. Шевцов // Известия Уральского государственного университета. — 2011. — № 3. — С. 92–99.
- 10 Головнева Е.В. Образ Сибири в кинематографическом нарративе: конструктивистский подход / Е.В. Головнева, И.А. Головнев // Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры. — 2017. — № 1(159). — С. 114–123.
- 11 Плотникова М.М. Локальная и региональная идентичность сибирских городов в XXI в. / М.М. Плотникова // Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки. — 2015. — № 8. — С. 245–252.
- 12 Жигунова М.А. Сибирский ракурс региональной идентичности / М.А. Жигунова, А.В. Ремнев, Н.В. Суворова // Национальные приоритеты России. — 2014. — № 2(12). — С. 48–63.
- 13 Казанцев Д.А. Региональная идентичность в сознании молодежи Сибири и Дальнего Востока / Д.А. Казанцев, Д.А. Качусов // Социальные и гуманитарные знания. — 2021. — Т. 7, № 2. — С. 134–145.
- 14 Мадюкова С.А. Общенациональная и этническая идентичность молодежи этнических групп республик Сибири в сравнительной перспективе / С.А. Мадюкова, О.А. Персидская, Ю.В. Попков // Знание. Понимание. Умение. — 2017. — № 3. — С. 69–83.
- 15 Щербаков А. Все перемелет Сибирская мельница / А. Щербаков // Край большого будущего. История, действительность, перспектива. Материалы конференции «70 лет Красноярскому краю: итоги и перспективы развития». — Красноярск: Изд-во ООО «Электробыттехника», 2004. — С. 118–120.
- 16 Анисимова А.А. Сибирская идентичность: предпосылки формирования, контексты актуализации / А.А. Анисимова, О.Г. Ечевская. — Новосибирск: НГУ, 2012. — 28 с.
- 17 McQuail D. Media Performance: Mass Communication and the Public Interest / D. McQuail. — London: Sage, 1992. — 320 p.
- 18 Kočnerová M. Význam národnej identity pre zahraničnú politiku malého štátu v globalizovanom svete / M. Kočnerová, T. Tökölýová // Formovanie identity v čase a priestore. — Bratislava: Univerzita Komenského, 2017. — S. 122–148.
- 19 Collins R. Culture, Communication, and National Identity: The Case of Canadian Television / R. Collins. — Toronto: University of Toronto Press, 1990. — 288 p.

- 20 Храпов С.А. Новые маркеры национальной идентичности Республики Казахстан: формирование антироссийских настроений в социальных медиа / С.А. Храпов, Д.А. Черничкин, М.С. Топчиев, А.И. Кривенко // Вестник Пермского университета. Политология. — 2024. — Т. 18, № 2. — С. 111–125.
- 21 Авксентьев В.А. Репрезентации этнополитической ситуации на Северном Кавказе в медиапространстве региона / В.А. Авксентьев, С.Ю. Иванова, М.М. Шульга // Вестник Института социологии. — 2024. — Т. 15, № 3. — С. 37–54.
- 22 Сафин Ф.Г. Национальные масс-медиа как маркеры этноязыковой идентичности финно-угорских народов Башкортостана / Ф.Г. Сафин, С.С. Алексеенко, А.И. Халиулина // Финно-угорский мир. — 2018. — № 4. — С. 55–66.
- 23 Трубникова Н.В. Герои национальных нарративов в зеркале исторической памяти Рунета (на материалах больших данных социальной сети «ВКонтакте») / Н.В. Трубникова, А.Ю. Саркисова // Русин. — 2022. — № 69. — С. 282–305.
- 24 Fedotova N.G. Commemoration leaders: cultural memory of a city in the digital age / N.G. Fedotova // Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii. — 2023. — Т. 26, № 4. — С. 163–188.
- 25 Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere / J. Habermas. — Cambridge, MA: MIT Press, 1989. — 301 p.
- 26 Thompson J. Social Theory and the Media / J. Thompson // Communication Theory Today / ed. by D. Crowley, D. Mitchell. — Stanford: Stanford University Press, 1994. — P. 27–49.
- 27 Маклюэн М. Галактика Гутенберга: становление человека печатающего / М. Маклюэн. — М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005. — 496 с.
- 28 Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология. — М.: Издательство Московского университета, 1984. — С. 173–179.
- 29 Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Б. Латур. — М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2014. — 384 с.
- 30 Красильникова Е.И. История городов Западной Сибири в репрезентациях журнала «Сибирские огни»: политические и историко-краеведческие контексты 1920–1940-х годов / Е.И. Красильникова, И.А. Вальдман // Научный диалог. — 2021. — № 7. — С. 428–448.
- 31 Лянова Т.Е. К вопросу феномена национальной идентичности в Казахстане и его вербализации в казахстанских медиа / Т.Е. Лянова, Г.И. Илина // Международный журнал экспериментального образования. — 2024. — № 1. — С. 21–25.
- 32 Гиздатов Г.Г. Медиа диаспоральных групп Казахстана: проблемы культурной идентичности / Г.Г. Гиздатов // Вестник Томского государственного университета. Филология. — 2024. — № 92. — С. 248–264.
- 33 Жеребенко А.В. Тематические доминанты алтайского медиатекста как инструмент конструирования локальной идентичности / А.В. Жеребенко // Знак: проблемное поле медиаобразования. — 2024. — № 1(51). — С. 6–11.
- 34 Ильина О.В. Практики конструирования региональной идентичности в медиадискурсе Татарстана / О.В. Ильина, Е.В. Каблуков // Научный диалог. — 2020. — № 3. — С. 52–66.
- 35 Чернышов С.А. «Хочу я этого, не хочу — я сибиряк»: прошлое и настоящее сибирской идентичности / С.А. Чернышов // Мир России. — 2024. — Т. 33, № 4. — С. 23–43.
- 36 Lamp Z. Development of Media Consumption of Hungarians in Slovakia in the Light of Empirical Data / Z. Lamp, M. Kočnerová // Journal of Nationalism, Memory & Language Politics. — 2024. — Т. 18, № 2. — С. 27–49.

References

- 1 Zainutdinov, A.E. (2012). Sibirskaja identichnost v zerkale tsivilizatsionnogo analiza [Siberian identity in the mirror of civilizational analysis]. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoi antropologii — The Journal of Sociology and Social Anthropology*, 6(65), 335–343 [in Russian].
- 2 Nam, I.V., Kharus, O.A., & Shevtsov, V.V. (2023). Praktiki konstruirovaniia sibirskoi identichnosti (regionalnye i obshcherossiiskie interesy) [Practices of constructing Siberian identity (regional and all-Russian interests)]. *Integratsionnyi i dezintegratsionnyi potentsial identichnosti v istorii i sovremennosti — The Integrative and Disintegrative Potential of Identity in History and the Present*, 112–176 [in Russian].
- 3 Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York: Verso.
- 4 Brubeiker, R., & Kuper, F. (2002). Za predelami «identichnosti» [Beyond «identity»]. *Ab Imperio*, 3, 61–115 [in Russian].
- 5 Weber, M. (1968). *Economy and Society*. Vols 1-3. New York: Bedminster Press.
- 6 Tishkov, V.A. (2003). *Rekviem po etnosu* [Requiem for Ethnos]. Moscow: Nauka.
- 7 Anderson, B. (1998). *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World*. London: Verso.
- 8 Tulaeva, S.A., Gladun, E.F., & Zakharova, O.V. (2022). Molodezh korennykh malochislennykh narodov Severa: strategii konstruirovaniia identichnosti [Youth of the Indigenous Small-Numbered Peoples of the North: Strategies of Identity Construction]. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoi antropologii — The Journal of Sociology and Social Anthropology*, 25(1), 168–189 [in Russian].
- 9 Shevtsov, V.V. (2011). Obraz Sibiri na stranitsakh ofitsialnoi i chastnoi dorevoliutsionnoi pečati [The image of Siberia on the pages of official and private pre-revolutionary press]. *Izvestiia Uralskogo gosudarstvennogo universiteta — News of the Ural State University*, 3, 92–99 [in Russian].

- 10 Golovneva, E.V., & Golovnev, I.A. (2017). *Obraz Sibiri v kinematograficheskom narrative: konstruktivistskii podkhod* [The image of Siberia in cinematic narrative: a constructivist approach]. *Izvestiia Uralskogo federalnogo universiteta. Seriya 1: Problemy obrazovaniia, nauki i kultury — Ural Federal University Bulletin. Series 1: Issues of Education, Science, and Culture*, 1(159), 114–123 [in Russian].
- 11 Plotnikova, M.M. (2015). *Lokalnaia i regionalnaia identichnost sibirskikh gorodov v XXI v.* [Local and regional identity of Siberian cities in the 21st century]. *Zhurnal Sibirskogo federalnogo universiteta. Gumanitarnye nauki — Journal of the Siberian Federal University. Humanities*, 8, 245–252 [in Russian].
- 12 Zhigunova, M.A., Remnev, A.V., & Suvorova, N.V. (2014). *Sibirskii rakurs regionalnoi identichnosti* [The Siberian angle of regional identity]. *Natsionalnye priorityty Rossii — National priorities of Russia*, 2(12), 48–63 [in Russian].
- 13 Kazantsev, D.A., & Kachusov, D.A. (2021). *Regionalnaia identichnost v soznanii molodezhi Sibiri i Dalnego Vostoka* [Regional identity in the consciousness of youth in Siberia and the Far East]. *Sotsialnye i gumanitarnye znaniia — Social and humanitarian knowledge*, 7(2), 134–145 [in Russian].
- 14 Madiukova, S.A., Persidskaia, O.A., & Popkov, Yu.V. (2017). *Obshchenatsionalnaia i etnicheskaia identichnost molodezhi etnicheskikh grupp respublik Sibiri v sravnitelnoi perspektive* [All-Russian and ethnic identity of youth of ethnic groups in the republics of Siberia in comparative perspective]. *Znanie. Ponimanie. Umenie — Knowledge. Understanding. Skill*, 3, 69–83 [in Russian].
- 15 Shcherbakov, A. (2004). *Vse peremelet Sibirskaia melnitsa* [The Siberian mill will grind everything]. *Krai bolshogo budushchego. Istorii, deistvitelnost, perspektiva. Materialy konferentsii «70 let Krasnoiarskomu kraiu: itogi i perspektivy razvitiia» — A Land of a Great Future. History, Reality, and Prospects. Proceedings of the conference «70 Years of Krasnoyarsk Krai: Results and Development Prospects»* (pp.118–120). Krasnoyarsk: Izdatelstvo OOO «Elektrobyttekhnik» [in Russian].
- 16 Anisimova, A.A., & Echevskaia, O.G. (2012). *Sibirskaia identichnost: predposylki formirovaniia, konteksty aktualizatsii* [Siberian identity: prerequisites of formation, contexts of actualization]. Novosibirsk: Novosibirskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 17 McQuail, D. (1992). *Media Performance: Mass Communication and the Public Interest*. London: Sage.
- 18 Kočnerová, M., & Tökölyová, T. (2017). *Význam národnej identity pre zahraničnú politiku malého štátu v globalizovanom svete* [The importance of national identity for the foreign policy of a small state in a globalized world]. *Formovanie identity v čase a priestore — Formation of identity in time and space*, 122–148 [in Slovak].
- 19 Collins, R. (1990). *Culture, Communication, and National Identity: The Case of Canadian Television*. Toronto: University of Toronto Press.
- 20 Khrapov, S.A., Chernichkin, D.A., Topchiev, M.S., & Krivenko, A.I. (2024). *Novye markery natsionalnoi identichnosti Respubliki Kazakhstan: formirovanie antirossiiskikh nastroenii v sotsialnykh media* [New markers of national identity of the Republic of Kazakhstan: the formation of anti-Russian sentiments in social media]. *Vestnik Permskogo universiteta. Politologiya — Perm University Bulletin. Political Science*, 18(2), 111–125 [in Russian].
- 21 Avksentev, V.A., Ivanova, S.Yu., & Shulga, M.M. (2024). *Reprezentatsii etnopoliticheskoi situatsii na Severnom Kavkaze v mediaprostranstve regiona* [Representations of the ethno-political situation in the North Caucasus in the region's media space]. *Vestnik Instituta sotsiologii — Bulletin of the Institute of Sociology*, 15(3), 37–54 [in Russian].
- 22 Safin, F.G., Alekseenko, S.S., & Khaliulina, A.I. (2018). *Natsionalnye mass-media kak markery etnoiazykovoi identichnosti finno-ugorskikh narodov Bashkortostana* [National mass media as markers of ethno-linguistic identity of the Finno-Ugric peoples of Bashkortostan]. *Finno-ugorskii mir — Finno-Ugric world*, 4, 55–66 [in Russian].
- 23 Trubnikova, N.V., & Sarkisova, A.Yu. (2022). *Geroi natsionalnykh narrativov v zerkale istoricheskoi pamiati Runeta (na materialakh bolshikh dannykh sotsialnoi seti «VKontakte»)* [Heroes of national narratives in the mirror of Runet historical memory (based on big data from the VKontakte social network)]. *Rusin*, 69, 282–305 [in Russian].
- 24 Fedotova, N.G. (2023). *Commemoration leaders: cultural memory of a city in the digital age*. *Journal of Sociology and Social Anthropology*, 26(4), 163–188 [in Russian].
- 25 Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, MA: MIT Press.
- 26 Thompson, J. (1994). *Social Theory and the Media*. In *Communication Theory Today* / ed. by D. Crowley, D. Mitchell. Stanford: Stanford University Press.
- 27 Makliuen, M. (2005). *Galaktika Gutenberga: stanovlenie cheloveka pečetaiushchego* [The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man]. Moscow: Akademicheskii proekt; Fond «Mir» [in Russian].
- 28 Blumer, G. (1984). *Obshchestvo kak simvolicheskaja interaktsiia* [Society as Symbolic Interaction]. *Sovremennaia zarubezhnaia sotsialnaia psikhologiya — Modern foreign social psychology*, 173–179. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 29 Latur, B. (2014). *Peresborka sotsialnogo: vvedenie v aktorno-setevuiu teoriiu* [Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory]. Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 30 Krasilnikova, E.I., & Valdman, I.A. (2021). *Istorii gorodov Zapadnoi Sibiri v reprezentatsiakh zhurnala «Sibirskie ogni»: politicheskie i istoriko-kraevedcheskie konteksty 1920–1940-kh godov* [The history of West Siberian cities in the representations of the journal «Sibirskie ogni»: political and historical-local studies contexts of the 1920s–1940s]. *Nauchnyi dialog — Scientific dialogue*, 7, 428–448 [in Russian].
- 31 Lianova, T.E., & Isina, G.I. (2024). *K voprosu fenomena natsionalnoi identichnosti v Kazakhstane i ego verbalizatsii v kazakhstanskikh media* [On the phenomenon of national identity in Kazakhstan and its verbalization in Kazakh media].

Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniia — International Journal of Experimental Education, 1, 21–25 [in Russian].

32 Gizdatov, G.G. (2024). Media diasporal'nykh grupp Kazakhstana: problemy kulturnoi identichnosti [Media of diaspora groups in Kazakhstan: problems of cultural identity]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya — Tomsk State University Bulletin. Philology*, 92, 248–264 [in Russian].

33 Zhrebneenko, A.V. (2024). Tematicheskie dominanty altaiskogo mediateksta kak instrument konstruirovaniia lokalnoi identichnosti [Thematic dominants of the Altai media text as a tool for constructing local identity]. *Znak: problemnoe pole mediaobrazovaniia — Sign: The problematic field of media education*, 1(51), 6–11 [in Russian].

34 Ilina, O.V., & Kablukov, E.V. (2020). Praktiki konstruirovaniia regionalnoi identichnosti v mediadiskurse Tatarstana [Practices of constructing regional identity in the media discourse of Tatarstan]. *Nauchnyi dialog — Scientific dialogue*, 3, 52–66 [in Russian].

35 Chernyshov, S.A. (2024). «Khochu ia etogo, ne khochu — ia sibirskii»: proshloe i nastoiashchee sibirskoi identichnosti [«Whether I want it or not, I am a Siberian»: the past and present of Siberian identity]. *Mir Rossii — The World of Russia*, 33(4), 23–43 [in Russian].

36 Lamp, Z., & Kočnerová, M. (2024). Development of Media Consumption of Hungarians in Slovakia in the Light of Empirical Data. *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics*, 18(2), 27–49.

Сведения об авторе

Сергей А. Чернышов (*автор-корреспондент*) — кандидат исторических наук, научный сотрудник кафедры истории Восточной Европы, Рурский университет в Бохуме, Бохум, Германия, e-mail: opensibir@gmail.com; sergei.chernyshov@ruhr-uni-bochum.de, <https://orcid.org/0000-0003-3885-7125>

Автор туралы мәліметтер

Сергей А. Чернышов (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс Еуропа кафедрасының ғылыми қызметкері, Бохумдағы Рур университеті, Бохум, Германия, e-mail: opensibir@gmail.com; sergei.chernyshov@ruhr-uni-bochum.de, <https://orcid.org/0000-0003-3885-7125>

Author Information

Sergei A. Chernyshov (*corresponding author*) — Candidate of Historical Sciences, Research Fellow at the Department of Eastern European History, Ruhr University Bochum, Bochum, Germany, e-mail: opensibir@gmail.com; sergei.chernyshov@ruhr-uni-bochum.de, <https://orcid.org/0000-0003-3885-7125>

Conflicts of Interest. The author declares no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Serik B. Stambulov^{1*}, Nursakhan A. Beisenbekova¹,
Aigul Zh. Tulegenova¹, Aizhan Ye. Tuyakova², Murager N. Abylassimov¹

¹*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Astana International University, Astana, Kazakhstan*

(*Corresponding author's e-mail: serstam@mail.ru)

From the «Shanghai Five» to the SCO: The History of Regional Cooperation within the Framework of Regionalism and Regional Security Complex Theory (1996–2001)

The article examines the historical transformation of the «Shanghai Five» into the Shanghai Cooperation Organisation between 1996 and 2001. Particular attention is paid to the transition from a military-border mechanism aimed at strengthening confidence and limiting armed forces to a sustainable multilateral format of regional cooperation with a gradually expanding security agenda. The purpose of the study is to identify the historical logic behind the formation of the SCO and to determine the factors that conditioned the institutionalisation of regional interaction within the frameworks of regionalism and regional security complex theory. The source base of the study consists of interstate agreements, joint statements, and declarations adopted within the framework of the «Shanghai Five» and during the establishment of the SCO. The authors analyse these documents in order to trace the transformation of cooperation from military confidence-building measures and the settlement of border-related issues to political coordination, the formation of a shared understanding of regional threats, and the institutionalisation of multilateral interaction. In addition, subsequent normative documents of the organisation are taken into account, making it possible to determine the further development of its organisational and legal structure. The methodological framework of the study is based on approaches of regionalism, including new regionalism, as well as the regional security complex theory developed by B. Buzan and O. Wæver. The authors apply historical-genetic, problem-chronological, historical-comparative, and institutional methods. The results of the study demonstrate that Russian-Chinese strategic rapprochement constituted an important and necessary, but insufficient, condition for the formation of the SCO. The authors analyse the role of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan as independent participants in the process of creating regional security mechanisms, guided by their own interests in stabilising borders, reducing military-political uncertainty, and establishing predictable interaction with China. The subsequent inclusion of Uzbekistan indicated that cooperation had moved beyond the initial military-border logic and that the «Shanghai process» had acquired a broader Central Asian dimension. It is established that between 1996 and 2001 the functions of interaction expanded consistently: from border stabilisation and confidence-building measures to political dialogue, coordination of approaches to regional security, and the formation of a common mechanism for countering new transnational threats. As a result of the study, the authors propose an original periodisation of the development of the «Shanghai process» in 1996–2001, comprising three interconnected stages: the formation of the treaty and legal foundations of military-border confidence-building and arms limitations in 1996–1997; the expansion of the multilateral agenda, political coordination, and cooperation in the field of regional security in 1998–2000; and the enlargement of the membership and transition to a formal regional organisation in 2001. The authors conclude that the scholarly novelty of the study lies in interpreting the period 1996–2001 not as a mere prehistory or exclusively as a preparatory stage in the establishment of the SCO, but as an independent stage in the institutionalisation of regional cooperation.

Keywords: history of the SCO, Shanghai Five, SCO, Central Asia, history of regional cooperation, regionalism, theory of the regional security complex, border security, history of international relations.

Серик Б. Стамбулов¹, Нурсахан А. Бейсенбекова, Айгуль Ж. Тулегенова¹,
Айжан Е. Туякова², Мурагер Н. Абыласимов¹

¹*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;*

²*Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*

«Шанхай бестігінен» ШЫҰ-ға дейін: регионализм және аймақтық қауіпсіздік кешені теориясы аясындағы өңірлік ынтымақтастық тарихы (1996–2001 жж.)

Мақалада 1996–2001-жылдар аралығындағы «Шанхай бестігінің» Шанхай ынтымақтастық ұйымына трансформациялану тарихы қарастырылды. Негізгі назар әскери-шекаралық сенімді нығайту және

карулы күштерді шектеу тетігінен қауіпсіздік саласындағы күн тәртібі біртіндеп кеңейген өңірлік ынтымақтастықтың орнықты көпжақты форматына көшу үдерісіне аударылады. Зерттеудің мақсаты — ШЫҰ қалыптасуының тарихи логикасын айқындау және регионализм мен өңірлік қауіпсіздік кешені теориясы аясында өңірлік өзара іс-қимылдың институционалдануына ықпал еткен факторларды анықтау. Зерттеудің дереккөздік негізін «Шанхай бестігі» шеңберінде және ШЫҰ-ның құрылу кезеңінде қабылданған мемлекетаралық келісімдер, бірлескен мәлімдемелер мен декларациялар құрайды. Авторлар аталған құжаттарды талдау арқылы ынтымақтастық мазмұнының әскери сенім шаралары мен шекаралық мәселелерді реттеуден саяси үйлестіруге, өңірлік қауіп-қатерлер туралы ортақ түсініктің қалыптасуына және көпжақты өзара іс-қимылдың институционалдық тұрғыдан рәсімделуіне дейінгі өзгерісін айқындайды. Сонымен қатар ұйымның ұйымдық-құқықтық құрылымының одан әрі дамуын анықтауға мүмкіндік беретін кейінгі нормативтік құжаттары да ескеріледі. Зерттеудің әдіснамалық негізін регионализм тәсілдері, соның ішінде жаңа регионализм, сондай-ақ Б. Бузан мен О. Вэвердің аймақтық қауіпсіздік кешені теориясы құрайды. Авторлар тарихи-генетикалық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы және институционалдық әдістерді қолданған. Зерттеу нәтижелері Ресей мен Қытайдың стратегиялық жақындасуы ШЫҰ-ның қалыптасуы үшін маңызды әрі қажетті, алайда жеткіліксіз шарт болғанын көрсетеді. Сонымен қатар Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстанның шекараларды тұрақтандыруға, әскери-саяси белгісіздікті төмендетуге және Қытаймен болжамды өзара іс-қимыл қалыптастыруға бағытталған өзіндік мүдделерін басшылыққа алған аймақтық қауіпсіздік тетіктерін құру үдерісінің дербес қатысушылары ретіндегі рөлі де талданған. Кейіннен Өзбекстанның қосылуы ынтымақтастықтың бастапқы әскери-шекаралық логика шеңберінен шыққанын және «шанхай үдерісінің» неғұрлым кең орталықазиялық сипатқа ие болғанын көрсетті. 1996–2001-жылдары өзара іс-қимыл функцияларының дәйекті түрде кеңейгені анықталды: шекаралық тұрақтандыру мен сенім шараларынан саяси диалогқа, аймақтық қауіпсіздікке қатысты ұстанымдарды үйлестіруге және жаңа трансшекаралық қауіп-қатерлерге қарсы іс-қимылдың ортақ тетігін қалыптастыруға көшу жүзеге асты. Зерттеу нәтижесінде авторлар 1996–2001-жылдардағы «шанхай үдерісінің» қалыптасуын үш өзара байланысты кезеңге бөліп қарастыратын авторлық кезеңдеуді ұсынады: 1996–1997 жж. — әскери-шекаралық сенім мен қарулы күштерді шектеудің шарттық-құқықтық негіздерінің қалыптасуы; 1998–2000 жж. — көпжақты күн тәртібінің, саяси үйлестірудің және аймақтық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың кеңеюі; 2001 ж. — қатысушылар құрамының кеңеюі және ресми аймақтық ұйымға көшу. Мақала авторлары зерттеудің ғылыми жаңалығы 1996–2001 жж. ШЫҰ құрылуының қарапайым алғышарты немесе тек дайындық кезеңі ретінде емес, аймақтық ынтымақтастықтың институционалдануының дербес кезеңі ретінде түсіндіруде деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: ШЫҰ тарихы, Шанхай бестігі, ШЫҰ, Орталық Азия, аймақтық ынтымақтастық тарихы, регионализм, аймақтық қауіпсіздік кешені теориясы, шекаралық қауіпсіздік, халықаралық қатынастар тарихы.

Серик Б. Стамбулов¹, Нурсахан А. Бейсенбекова, Айгуль Ж. Тулегенова¹,
Айжан Е. Туякова², Мурагер Н. Абыласимов¹

¹Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Международный университет Астаны, Астана, Казахстан

От «Шанхайской пятёрки» к ШОС: история регионального сотрудничества в рамках регионализма и теории регионального комплекса безопасности (1996–2001 гг.)

В статье рассматривается история трансформации «Шанхайской пятёрки» в Шанхайскую организацию сотрудничества в 1996–2001 гг. Основное внимание уделяется переходу от военно-пограничного механизма укрепления доверия и ограничения вооружённых сил к устойчивому многостороннему формату регионального сотрудничества с постепенно расширяющейся повесткой в сфере безопасности. Цель исследования заключается в выявлении исторической логики становления ШОС и определении факторов, обусловивших институционализацию регионального взаимодействия в рамках подходов регионализма и теории регионального комплекса безопасности. Источниковую основу исследования составляют межгосударственные соглашения, совместные заявления и декларации, принятые в рамках «Шанхайской пятёрки» и на этапе создания ШОС. Авторы анализируют указанные документы с целью проследить изменение содержания сотрудничества от мер военного доверия и урегулирования приграничных вопросов к политической координации, формированию общего понимания региональных угроз и институциональному оформлению многостороннего взаимодействия. Дополнительно учитываются последующие нормативные документы организации, позволяющие определить дальнейшее развитие её организационно-правовой структуры. Методологическую основу исследования составляют подходы регионализма, включая новый регионализм, а также теория регионального комплекса безопасности Б. Бузана и О. Вэвера.

Авторами применяются историко-генетический, проблемно-хронологический, историко-сравнительный и институциональный методы. Результаты исследования показывают, что российско-китайское стратегическое сближение являлось важным и необходимым, но недостаточным условием формирования ШОС. Авторы анализируют роль Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана как самостоятельных участников процесса создания региональных механизмов безопасности, руководствовавшихся собственными интересами в стабилизации границ, снижении военно-политической неопределённости и формировании предсказуемого взаимодействия с Китаем. Последующее включение Узбекистана свидетельствовало о выходе сотрудничества за пределы первоначальной военно-пограничной логики и приобретении «шанхайским процессом» более широкого центральноазиатского характера. Установлено, что в 1996–2001 гг. происходило последовательное расширение функций взаимодействия: от пограничной стабилизации и мер доверия к политическому диалогу, координации подходов к региональной безопасности и формированию общего механизма противодействия новым трансграничным угрозам. В результате исследования предложен авторский вариант периодизации становления «шанхайского процесса» в 1996–2001 гг., включающий три взаимосвязанных этапа: формирование договорно-правовых основ военно-пограничного доверия и ограничения вооружённых сил в 1996–1997 гг.; расширение многосторонней повестки, политической координации и сотрудничества в сфере региональной безопасности в 1998–2000 гг.; расширение состава участников и переход к формальной региональной организации в 2001 г. Авторы делают вывод о том, что научная новизна исследования заключается в интерпретации 1996–2001 гг. не как простой предистории или исключительно подготовительного периода создания ШОС, а как самостоятельного этапа институционализации регионального сотрудничества.

Ключевые слова: история ШОС, Шанхайская пятерка, ШОС, Центральная Азия, история регионального сотрудничества, регионализм, теория регионального комплекса безопасности, приграничная безопасность, история международных отношений.

Introduction

The relevance of this study is determined by the need for a more consistent understanding of the historical transition from the «Shanghai Five» to the SCO as a distinct stage in the formation of regional cooperation. In the scholarly literature, this period is often considered either as a brief prehistory of the organisation's establishment or predominantly through the prism of Russian-Chinese rapprochement. However, such an approach does not fully reflect the complexity of the multilateral processes that unfolded in Central Asia in the second half of the 1990s. Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan were not merely participants in negotiations between Russia and China, but also independent states interested in stabilising their borders, reducing military-political tensions, developing mechanisms of mutual confidence, and creating a sustainable regional security environment. Uzbekistan's accession to the emerging mechanism in 2001 further demonstrated the expansion of its functional and geographical logic.

The research significance of the issue is also determined by the fact that the formation of the SCO took place amid the transformation of the international and regional security system following the collapse of the USSR. The Central Asian states simultaneously faced the tasks of strengthening their sovereignty, defining new forms of foreign-policy interaction, and responding to transnational threats. Under these conditions, cooperation within the framework of the «Shanghai Five» gradually evolved from the regulation of military-border issues towards a broader agenda that included political coordination, the maintenance of regional stability, and countering terrorism, separatism, and extremism. Thus, this mechanism became one of the first sustainable multilateral formats in which the interests of Russia, China, and the Central Asian states received institutional expression.

The research problem lies in determining how the initial mechanism of border-related confidence-building was transformed during 1996–2001 into the foundation of a new regional organisation and which political, institutional, and military-security factors facilitated this transition. Of particular importance is the question of the relationship between the Russian-Chinese factor and the independent role of the Central Asian states in the formation of the new cooperation format.

The aim of the article is to examine the historical dynamics of the transition from the «Shanghai Five» to the Shanghai Cooperation Organisation in 1996–2001 through the lenses of regionalism theory and Regional Security Complex Theory. To achieve this aim, the study seeks to trace the principal stages in the development of multilateral interaction; identify changes in the content and scope of the regional agenda; determine the roles of Russia, China, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan in the institutionalisation of cooperation; establish the significance of the multilateral agreements and declarations of 1996–2001 for the formation of the organisational principles of the SCO; and demonstrate the explanatory

potential of regionalism and Regional Security Complex Theory in relation to the historical period under consideration.

The scholarly novelty of the study lies in considering the years 1996–2001 not as an auxiliary or preparatory stage in the history of the SCO, but as a distinct period of regional institutionalisation. Within this approach, Russian-Chinese rapprochement is regarded as an important, but not the sole, condition for the formation of the new regional mechanism. Particular attention is paid to the independent role of the Central Asian states, the expansion of the multilateral agenda, and the gradual transition from military-border cooperation to a comprehensive understanding of regional security. This approach makes it possible to interpret the establishment of the SCO in 2001 as the result of accumulated experience of interaction and the institutional development of the «Shanghai Five», while the subsequent legal formalisation of the organisation continued during the next stage of its development.

Materials and Methods

The source base of the study consists of official interstate documents adopted during the formation of the «Shanghai Five» and the establishment of the Shanghai Cooperation Organisation in 1996–2001. Their sequential analysis makes it possible to trace changes in the content of regional interaction: from the regulation of military-border issues and the strengthening of mutual confidence to the expansion of the security agenda and the formation of a permanent multilateral mechanism of cooperation. Among the principal sources is the Agreement between the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Tajikistan, and the People's Republic of China on Confidence Building in the Military Field in the Border Area, signed in Shanghai on 26 April 1996 [1]. The document is regarded as the initial institutional foundation of the «Shanghai Five», since it established the principles of mutual confidence, transparency, and limitations on military activities in the border area. The Agreement on the Mutual Reduction of Armed Forces in the Border Area, signed in Moscow on 24 April 1997 [2], is also of particular importance, as it further developed the mechanism of military-political confidence and gave cooperation a more sustainable character.

To identify the subsequent expansion of the multilateral agenda, the study draws on documents adopted at meetings of the leaders of the five states in the late 1990s, primarily the Almaty Joint Statement of 1998 [3], the Bishkek Declaration of 1999 [4], and the Dushanbe Declaration of 2000 [5]. Their comparison makes it possible to trace the gradual movement of cooperation beyond the initial border and military agenda, as well as the growing emphasis on regional stability, political interaction, and new transnational threats. Particular attention is given to the Dushanbe meeting of 2000, in which Uzbekistan participated as an observer, marking one of the indications of the territorial and functional expansion of the emerging regional mechanism.

A key group of sources consists of documents adopted in 2001 that were directly related to the establishment of the SCO. First and foremost, the study analyses the Declaration on the Establishment of the Shanghai Cooperation Organisation, signed on 15 June 2001 by the leaders of Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, and Uzbekistan [6]. This document is used to determine the nature of the transition from the «Shanghai Five» to an international regional organisation, the objectives of the new association, and the principal areas of multilateral interaction. At the same time, the Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism of 15 June 2001 [7] is examined as a document reflecting a qualitative change in the security agenda and the consolidation of countering transnational threats as one of the priority areas of cooperation. In order to define the chronological boundaries of the process under study, the SCO Charter [8], signed in 2002, is also taken into account. However, it is used not as a principal source for the period under consideration, but to confirm that the institutional and legal formalisation of the organisation established in 2001 continued at the next stage of its development.

The theoretical and methodological framework of the study combines approaches associated with regionalism, including the principles of new regionalism, with Regional Security Complex Theory. Regionalism is employed to explain the gradual institutionalisation of interstate interaction, the expansion of the substantive agenda, and the transition from a relatively narrow mechanism of border cooperation to a formal regional organisation. Within this approach, the formation of the SCO is understood not as a single political decision taken in 2001, but as the outcome of the consistent development of multilateral relations during 1996–2001.

The Regional Security Complex Theory developed by B. Buzan and O. Wæver is used to explain the structural preconditions for the development of cooperation. Of central analytical importance is the

proposition concerning the territorial interdependence of security problems, according to which threats and responses to them cannot be considered exclusively at the level of individual states. At the same time, Central Asia is not treated in this study as a fully autonomous regional security complex. Its embeddedness within a broader post-Soviet security system is taken into account, alongside the simultaneously intensifying interaction of the Central Asian states with China. This approach makes it possible to view the formation of the «Shanghai Five» and the subsequent establishment of the SCO as a process that unfolded at the intersection of post-Soviet and Central Asian-Chinese security dynamics.

The study is based on the principles of historicism, systemic analysis, and comprehensive analysis. The principle of historicism makes it possible to examine the events of 1996–2001 in their sequential development and causal interrelationship. The systemic approach is applied to analyse the interaction of the participating states as elements of an emerging regional mechanism of cooperation, while the comprehensive approach enables the comparison of military-political, institutional, and regional factors.

The study employs historical-genetic, problem-chronological, historical-comparative, and institutional methods. The historical-genetic method is used to identify the preconditions for the emergence of the «Shanghai Five» and the sequence of its transformation into the SCO. The problem-chronological method makes it possible to distinguish the principal stages in the development of cooperation: the formation of the military-border mechanism in 1996–1997, the expansion of the multilateral agenda in 1998–2000, and the transition to a formal regional organisation in 2001. The historical-comparative method is used to compare the content of interstate documents adopted in different years and to identify changes in the objectives, areas, and instruments of cooperation. The documents were compared according to several principal parameters: the composition of participants, the stated objectives of interaction, the nature of the threats under consideration, the principal areas of cooperation, and the degree of institutional consolidation of the agreements reached. This approach makes it possible to trace the transition from predominantly military-border issues and mutual confidence-building measures to a broader agenda of regional security, political coordination, and countering transnational threats, as well as to identify changes in the composition of participants and forms of multilateral interaction. Institutional analysis is aimed at identifying the mechanisms through which norms, practices, and forms of multilateral interaction were gradually consolidated.

The combination of these sources and methods makes it possible to interpret the transition from the «Shanghai Five» to the SCO not merely as a sequence of diplomatic meetings and agreements, but as a historical process of institutionalising regional cooperation, driven by changes in the regional security environment and the growing interdependence of states in responding to common challenges.

Results

Transformation of the Regional Security Environment and the Preconditions for the Formation of the «Shanghai Five».

The formation of the «Shanghai Five» in the mid-1990s took place amid a substantial transformation of the political and strategic landscape of Eurasia following the collapse of the USSR. The emergence of newly independent states in Central Asia altered the configuration of borders, security mechanisms, and interstate interaction. Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan acquired independent international legal status, while at the same time inheriting a range of unresolved issues related to the former Soviet-Chinese border, military infrastructure, the regime of border territories, and the need to develop new forms of political confidence between the states of the region and China. Under these conditions, the security problem had a distinctly regional character. Threats and risks arising in border areas could not be effectively addressed exclusively through bilateral mechanisms. For Russia and the Central Asian states, maintaining stability in the eastern direction remained important, while China was interested in creating a predictable and secure environment along its western borders. It was precisely the interdependence of security problems that created the preconditions for the formation of a multilateral mechanism.

From the perspective of Regional Security Complex Theory, this stage can be regarded as a manifestation of the territorial interconnectedness of national security interests. However, with regard to Central Asia, an important methodological limitation must be taken into account. In the concept developed by B. Buzan and O. Wæver, Central Asia is not identified as a fully independent regional security complex, but is considered in relation to the broader post-Soviet space, in which Russia continued to play a system-forming role. At the same time, the Chinese factor gradually increased the significance of the eastern dimension of regional security. Therefore, the emergence of the «Shanghai Five» should be understood not

as the result of the formation of a fully autonomous Central Asian security system, but as a product of the intersection between post-Soviet and Chinese-Central Asian security dynamics.

The first institutional expression of this tendency was the Agreement on Confidence Building in the Military Field in the Border Area, signed in Shanghai on 26 April 1996 by Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Russia, and Tajikistan [1]. Official SCO materials subsequently linked the emergence of the «Shanghai Five» directly to this agreement and to the subsequent Moscow Agreement of 1997. The significance of the 1996 document lay not only in regulating specific military issues. It marked the transition of the states from a logic of mutual suspicion to coordinated measures of transparency and restrictions on military activity in the border area. From an institutional perspective, the agreement created a sustainable format for multilateral meetings within which the five states began to develop common norms and practices of interaction. It is precisely here that the first connection with regionalism theory becomes apparent. At the initial stage, the «Shanghai Five» did not yet constitute an international organisation in the full sense of the term. There were no permanent bodies, secretariat, or developed normative structure. Nevertheless, as early as 1996, a mechanism of regular coordination of interests emerged, based on a shared regional problem. This makes it possible to interpret this period as the initial, weakly institutionalised phase of regional cooperation.

The next step was taken on 24 April 1997, when the Agreement on the Mutual Reduction of Armed Forces in the Border Area was signed in Moscow [2]. The official history of the SCO regards the agreements of 1996 and 1997 as interrelated documents that established a mechanism of mutual confidence in the military sphere and contributed to the development of partnership relations among the five states. Whereas the 1996 agreement was primarily aimed at establishing confidence and preventing unintended escalation, the 1997 agreement brought cooperation to a higher level by providing for measures to reduce military capabilities in the border area. Thus, interaction acquired a more structured character. The five states did not merely declare their readiness for peaceful coexistence, but began to establish a mechanism of reciprocal obligations.

Historically, it was the combination of the 1996–1997 agreements that created the core of the future «Shanghai Process». However, its content at this stage remained relatively narrow. The principal objective was to stabilise the border area and establish military-political confidence. It would therefore be premature to speak of fully developed regionalism in relation to this period. A more accurate characterisation is that this stage marked the emergence of a sustainable multilateral practice that subsequently created the institutional preconditions for the expansion of cooperation.

From Border Settlement to the Expansion of Regional Cooperation.

A qualitative transformation of the «Shanghai Five» began to emerge after the initial military-border tasks had been addressed. The regularity of meetings between the heads of state gradually transformed the agreements of 1996–1997 from isolated diplomatic acts into the foundation of a continuously reproduced format of interaction.

The Almaty meeting of the heads of the five states on 3 July 1998 was of particular significance in this process. The joint statement adopted following the meeting [3] became a link between the initial agenda of military-border confidence-building and broader areas of multilateral cooperation. Subsequently, the Bishkek Declaration of 1999 [4] explicitly referred to the agreements embodied in the Joint Statement of the participants in the 1998 Almaty meeting, thereby confirming the continuity in the development of the format. The significance of the Almaty meeting lies primarily in the fact that cooperation among the five states began to move beyond the initial logic of border demilitarisation. The regularity of the meetings itself became an independent political resource. Sustainable practices of consultation, exchange of positions, and coordination of approaches to regional issues began to take shape.

This change was directly reflected in the text of the Almaty Joint Statement. Already in its preamble, the states proceeded from the objective of «expanding and strengthening multilateral cooperation», linking further interaction not only with the implementation of the 1996–1997 agreements, but also with ensuring stability and security in a broader regional context [3]. The document's reference to the role of economic cooperation in strengthening regional peace and stability is also significant. Thus, the Almaty Statement demonstrated the beginning of the functional expansion of the «Shanghai Process»: the military-border mechanism retained its original significance, but gradually became a foundation for the development of broader multilateral interaction. The wording concerning the «expansion and strengthening of multilateral cooperation» is indeed contained in the Almaty Statement; the same document also links economic cooperation with regional peace and stability.

From the perspective of regionalism, it is precisely at this stage that one can speak of the gradual functional expansion of cooperation. Regional institutions are often formed not instantaneously, but through the expansion of an initially narrow range of tasks. In the case of the «Shanghai Five», border issues constituted this original core. As mutual confidence strengthened, the mechanism began to acquire broader political content.

This tendency was further developed in Bishkek on 25 August 1999. The Bishkek Declaration emphasised the need to expand and deepen multilateral cooperation and recorded the parties' interest not only in security, but also in the further development of interaction in other areas [4]. The text of the declaration of the five states noted the results achieved since 1996 and the prospects for further cooperation in the field of security and other areas. The Bishkek Declaration is of particular interest for the analysis of institutionalisation because it demonstrates a change in the very understanding of the «Shanghai Process».

Whereas in 1996–1997 its legitimacy was directly linked to the need to address border-related issues, by 1999 interaction was increasingly perceived by the parties as an independent multilateral platform. At the same time, the regional security environment was undergoing significant change. Threats that could not be reduced to traditional interstate conflicts gradually came to the forefront. Political instability in certain parts of Central Asia, the growing activity of radical groups, transnational crime, and extremist threats contributed to a broader understanding of security. It is precisely here that Regional Security Complex Theory helps explain why the functional expansion of the «Shanghai Five» proceeded relatively rapidly. The security of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Russia, and China depended not only on the condition of their immediate borders, but also on developments within neighbouring states and transnational spaces. The emerging threats were interdependent in nature, which objectively stimulated multilateral coordination.

At the same time, the development of the «Shanghai Five» cannot be explained exclusively through the security dimension. Regionalism makes it possible to identify another aspect of the process: the states gradually became accustomed to regular summits, joint declarations, the coordination of positions, and the collective formulation of regional interests. Thus, security acted as a structural incentive, while institutionalisation served as the mechanism through which interaction was politically consolidated.

Expansion of the Security Agenda and the Transformation of the «Shanghai Five» in 1999–2000.

By the end of the 1990s, the distinction between the original military-border format and the new content of cooperation had become particularly evident. The five states increasingly discussed issues that were not directly related to the reduction of armed forces in the border area. Security acquired a comprehensive character, encompassing domestic stability, transnational threats, and political coordination. This tendency was further reflected at the meeting of the heads of state in Dushanbe in 2000. The changing nature of interaction was most clearly articulated in the Dushanbe Declaration of 5 July 2000. In the document, the parties declared their intention to make efforts to transform the «Shanghai Five» into a «regional structure of multilateral cooperation in various fields» [5]. This formulation is of fundamental importance for understanding the institutional evolution of the mechanism: for the first time, the prospects for its development were linked not only to the implementation of military-border agreements, but also to the formation of a broader regional structure. At the same time, the participants expressed their intention to deepen interaction in the political, diplomatic, trade and economic, military, military-technical, and other spheres in order to ensure regional security and stability [5]. Thus, the Dushanbe Declaration marked the transition from a functionally limited mechanism to a model of multisectoral regional cooperation that directly preceded the establishment of the SCO. In this sense, the Dushanbe Declaration became an important stage in the evolution of the format. Uzbekistan participated in the meeting as an observer, which in itself indicated that the mechanism was moving beyond the original configuration of states directly connected by agreements concerning the former Soviet-Chinese border. Subsequent materials on the history of the organisation likewise identify the meetings of the «Shanghai Five» in Almaty in 1998 [3], Bishkek in 1999 [4], and Dushanbe in 2000 [5] as successive stages in its development.

The Uzbekistan factor was of fundamental importance. The state did not share a border with China and, consequently, had not been a participant in the original mechanism of military-border settlement. Its inclusion in the emerging format meant that the attractiveness of the «Shanghai Five» was no longer determined by its initial border-related function, but by a broader regional security agenda. This development can be regarded as one of the most convincing indications of institutional transformation. If participation in a format ceases to be determined exclusively by the original problem for which it was created, then the institutional logic itself acquires a degree of relative autonomy. The Dushanbe stage also demonstrated the strengthening of the political dimension of cooperation. The states began to formulate common approaches

to issues of sovereignty, domestic stability, and non-interference. As a result, the «Shanghai Five» gradually evolved into a platform in which security was understood not only in military, but also in political terms.

From the perspective of Regional Security Complex Theory, Uzbekistan's inclusion also appears logical. Uzbekistan occupied an important geographical and political position in Central Asia, while many of the threats discussed within the framework of the «Shanghai Five» were transnational in nature. The formation of a broader system of regional interaction without Uzbekistan therefore had obvious limitations. At the same time, it is necessary to avoid a retrospective interpretation suggesting that the establishment of the SCO had already been predetermined in 1996. In 1996–1997, the primary focus was on a specific mechanism of confidence-building in the border area. It was only the subsequent evolution of regional threats, the accumulation of experience in multilateral meetings, and the expansion of the political agenda that led to the emergence of a new institutional quality.

Thus, the period 1999–2000 should be regarded as a transitional stage. On the one hand, the «Shanghai Five» retained the characteristics of an informal political mechanism. On the other hand, it was already ceasing to correspond to its original narrow function. A contradiction emerged between the expanding agenda of cooperation and the relatively weak degree of its institutional formalisation. The need to resolve this contradiction became one of the preconditions for the establishment of a new organisation.

Uzbekistan and the Establishment of the SCO: From a Border Mechanism to a Regional Organisation.

The decisive transformation took place in June 2001. The inclusion of Uzbekistan and the subsequent establishment of the SCO signified a change not only in the number of participants, but also in the very principle underlying the organisation of regional cooperation. The official Declaration on the Establishment of the Shanghai Cooperation Organisation of 15 June 2001 [6] explicitly indicated the continuity of the new organisation with the «Shanghai Five». The document emphasised the importance of the previously achieved level of good-neighbourliness, mutual confidence, and cooperation, as well as the need to raise interaction to a higher level.

An important development was that the membership of the new organisation included Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, and Uzbekistan. This finally overcame the original linkage of the mechanism to states directly connected by a common set of border-related issues with China. This makes it possible to regard 2001 as a dividing line between two historical forms of interaction. The «Shanghai Five» emerged as an instrument for addressing a limited set of military-border issues. The SCO, by contrast, was established as a regional organisation with broader objectives. Here, the institutional logic of regionalism becomes evident: the accumulation of interaction, the expansion of functions, and the increase in the number of participants created the need for the formal consolidation of a new level of cooperation.

The continuity of the format, together with its qualitative transformation, was explicitly enshrined in the Declaration on the Establishment of the SCO. The document linked the need to transform the previous mechanism with raising the «Shanghai Five» «to a higher level of cooperation» [6]. Particularly indicative is the provision that the organisation was formed on the basis of the agreements of 1996 and 1997, while by 2001 cooperation had already extended to the political, trade and economic, cultural, scientific and technological, and other spheres [6]. Thus, the SCO's founding document itself recorded both institutional continuity with the military-border mechanism of the 1990s and the substantial expansion of its functional content that had taken place over five years. This is directly confirmed by the Declaration: it refers to raising the mechanism to a higher level and separately emphasises that cooperation had already extended into the political, trade and economic, cultural, scientific and technological, and other spheres.

Together with the Declaration on the Establishment of the SCO, the Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism was signed on 15 June 2001 [7]. Official SCO documents date it specifically to 15 June 2001 and classify it among the organisation's fundamental international agreements. The significance of the Convention extends far beyond the legal formalisation of cooperation in a single sphere. Historically, it marked a fundamental transformation of the security agenda. In 1996, the principal focus was on the military activities of states in the area of their common borders; by 2001, terrorism, separatism, and extremism had become central to normative interaction. This shift reflected a transformation in the very understanding of threats. The states were moving from a predominantly traditional model of security, based on controlling armed forces and preventing interstate conflict, towards a model in which transnational and intra-regional risks played a substantial role.

From the perspective of Regional Security Complex Theory, this signifies a change in the character of the securitisation of the regional space. Threats were no longer localised exclusively at state borders. They could move across the territories of several states, assume a networked character, and simultaneously affect

the domestic stability of different political systems. It was precisely for this reason that cooperation had to acquire a more permanent and institutionalised form.

At the same time, the establishment of the SCO should not be reduced to a Russian-Chinese project or explained solely by the convergence of the strategic interests of Moscow and Beijing. Russia and China indeed played a key role; however, institutionalisation became possible because the Central Asian states were also interested in a mechanism that combined external security, domestic stability, and international coordination. Uzbekistan's accession is particularly indicative in this regard. If the «Shanghai Process» had retained an exclusively border-related function, Uzbekistan's participation would have lacked an obvious institutional logic. Its accession demonstrates that by 2001 the format had already evolved into a mechanism of broader regional regulation.

The Declaration on the Establishment of the SCO and the Shanghai Convention should therefore be considered together. The former established the institutional form, while the latter defined the substantive core of the new security agenda. Taken together, these two documents demonstrate the transition from an informal multilateral process to a formal regional organisation.

From the «Shanghai Five» to the SCO: The Interaction of Two Logics of Historical Development.

The history of the formation of the SCO in 1996–2001 demonstrates that the process cannot be adequately explained by any single theoretical model. Regional Security Complex Theory and regionalism reveal different but interconnected dimensions of the same historical process. Regional Security Complex Theory helps explain why cooperation emerged precisely in this part of Eurasia and why security issues constituted its initial substantive focus. Geographical proximity, the legacy of the former Soviet-Chinese border, the interdependence of the interests of Russia, China, and the Central Asian states, as well as the spread of transnational threats, created structural pressures favouring multilateral interaction.

Regionalism, in turn, helps explain how the initial interaction evolved into a more sustainable institution. The 1996 Agreement established the first multilateral confidence-building mechanism. The 1997 Agreement deepened this mechanism through specific measures for the reduction of armed forces. The Almaty Joint Statement of 1998 signalled the expansion of political interaction. The Bishkek Declaration of 1999 consolidated the tendency towards deeper multilateral cooperation. The Dushanbe Declaration of 2000 demonstrated the expansion of the regional agenda and the emergence of Uzbekistan as a participant in the developing mechanism. Finally, the documents adopted in June 2001 transformed the accumulated practices into a formal international organisation.

Consequently, the historical logic of the process was not linear but cumulative. No single document, taken in isolation, created the SCO. A new institutional quality emerged as a result of the successive accumulation of agreements, practices, political confidence, and a shared perception of threats. For this reason, the term «institutionalisation» should be applied to the period 1996–2001 in a differentiated manner. By 2001, a transition had occurred from a weakly institutionalised format to a formal international organisation. However, this did not yet signify the final completion of its institutional and legal formalisation. This is confirmed by the fact that the Charter of the Shanghai Cooperation Organisation was signed only on 7 June 2002. The official document established the organisation's objectives, principles, structure, and principal areas of activity [8]. Consequently, 2001 should be understood as marking the completion of the process of establishing the SCO, but not the completion of the organisation's entire institutionalisation.

This distinction is of fundamental importance for historical periodisation. If the years 1996–2001 are regarded exclusively as the prehistory of the SCO, the independent significance of the «Shanghai Process» is lost. Conversely, if 2001 is treated as the moment at which institutionalisation was fully completed, the role of the Charter and the subsequent establishment of permanent bodies is overlooked. It is more accurate to define 1996–2001 as a distinct stage in the transition from a multilateral military-border mechanism to a formally established regional organisation.

As a result, the analysis of the documents demonstrates a consistent transformation of three principal parameters of cooperation. First, its substantive scope expanded: from military confidence-building and force reductions to political stability and countering transnational threats. Second, the composition of participants changed: Uzbekistan's accession represented a departure from the original border-related logic. Third, the degree of institutionalisation increased: from separate agreements and annual meetings to the establishment of an international organisation. It is precisely the combination of these processes that makes it possible to speak of the transformation of the «Shanghai Five», rather than merely its renaming. The SCO emerged as a new institutional quality formed on the basis of accumulated experience in multilateral cooperation.

Thus, the transition from the «Shanghai Five» to the SCO in 1996–2001 represented a historical process involving the interaction of two logics. The first — the logic of regional security — determined the necessity of cooperation and the expansion of the range of common threats. The second — the logic of regionalism — provided the institutional consolidation of this interaction. Regional Security Complex Theory explains the structural causes of rapprochement among the states, while regionalism reveals the mechanism of the gradual transition from functionally limited border cooperation to a formal regional organisation. It is precisely the combination of these two approaches that makes it possible to interpret the formation of the SCO as the result of the historically evolving interdependence between security and the institutionalisation of regional cooperation.

Discussion

The findings make it possible to interpret the formation of the Shanghai Cooperation Organisation in 1996–2001 not merely as a sequence of interstate agreements or as a consequence of the convergence of the foreign-policy interests of Russia and China, but as a more complex process of regional institution-building under conditions of a transforming security environment. Such an approach requires the findings of the present study to be compared with several strands that have developed in the scholarly literature: studies of regionalism, research on the specific features of regional interaction in Central Asia, geopolitical interpretations of the SCO, and studies of the organisation as a mechanism for responding to non-traditional threats.

The concept of new regionalism is theoretically important for understanding the process of the SCO's formation. Within this approach, a region is understood not as a predetermined geographical unit, but as a space that is formed and consolidated through interaction among states and other actors. B. Hettne and F. Söderbaum associated the development of regionness with a gradual increase in the intensity of interaction and the formation of sustainable regional structures [9]. This approach makes it possible to assess the history of the «Shanghai Five» from a different perspective. In 1996, it was not yet a fully fledged international organisation; however, the regularisation of meetings, the emergence of legally formalised commitments, and the subsequent expansion of the substantive agenda gradually increased the level of institutionalisation of interaction. The transition from military confidence-building agreements to the establishment of an organisation in 2001 can therefore be regarded as a process of the formation of regionness, rather than merely as the diplomatic history of several agreements. Understanding regionalism as a process, rather than exclusively in terms of the existence of a formal organisation, corresponds to the principal propositions of Hettne and Söderbaum's approach.

At the same time, the application of general theories of regionalism to Central Asia requires caution. In A. Bohr's studies, regionalism in the region is characterised by significant internal constraints arising from interstate contradictions, border and resource issues, and the desire of states to preserve political autonomy [10]. R. Allison likewise draws attention to the weakness of many forms of regional cooperation in Central Asia and uses the concept of «virtual regionalism» to describe the gap between declarations of cooperation and the actual depth of integration [11]. These observations are of fundamental importance for interpreting the early history of the SCO. They demonstrate that the transition from the «Shanghai Five» to the SCO cannot automatically be equated with regional integration in the European understanding of the process. Central Asia was characterised by considerably more cautious forms of interstate interaction, which preserved a high degree of state sovereignty and an intergovernmental mode of decision-making. Yet this very fact makes it possible to refine the findings of the present study. The SCO was not the result of the internal integration of the five Central Asian states. Moreover, Russia and China participated in its formation from the outset, while Turkmenistan did not join the organisation. Consequently, the early SCO represented a different type of regionalism: regional cooperation formed at the intersection of the interests of the Central Asian states and two major neighbouring powers. In this respect, the history of the «Shanghai Five» supports the conclusion that regionalism may develop not only through the internal self-organisation of small and medium-sized states, but also as an institutional mechanism for structuring relations between regional states and centres of power external to Central Asia proper.

This circumstance is closely related to the Regional Security Complex Theory developed by B. Buzan and O. Wæver. The authors proceed from the assumption that the security of geographically proximate states is highly interdependent, as a result of which the principal processes of securitisation and desecuritisation are clustered at the regional level [12]. At the same time, when applying this theory to the SCO, it is necessary to take into account the configuration of the post-Soviet space proposed by Buzan and Wæver themselves. In

their framework, Central Asia is not represented as a fully autonomous regional security complex independent of Russia; rather, its dynamics are examined within a broader post-Soviet complex organised around Russia as a central power [12].

It is precisely at this point that the findings of the present study make it possible to further develop the application of Regional Security Complex Theory. The emergence of the «Shanghai Five» demonstrates that, in the 1990s, Central Asian regional security was being shaped not only within the post-Soviet system. China was gradually becoming a direct participant in the regional security mechanism. The agreements of 1996 and 1997 linked Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan with China within a single system of confidence-building measures and military limitations. The early «Shanghai Process» can therefore be interpreted as a mechanism of interaction between the post-Soviet security structure and an emerging Central Asian-Chinese security dimension. This conclusion does not require a revision of Buzan and Wæver's concept, but makes it possible to demonstrate the more complex interregional dynamics that were gradually taking shape along the eastern boundaries of the post-Soviet space.

Another influential strand of scholarship explains the development of the SCO primarily through China's interests. Chien-peng Chung regards the organisation as an important instrument for strengthening Chinese influence in Central Asia and demonstrates Beijing's interest in its institutional consolidation [13]. In his subsequent work, he specifically analyses China's role in the institutionalisation of the SCO and emphasises the Chinese leadership's interest in developing the organisation as a mechanism for advancing its regional objectives [14]. These studies convincingly demonstrate the significance of the Chinese factor and help explain why Beijing was interested in transforming the initial border mechanism into a more sustainable structure of regional cooperation.

However, reducing the formation of the SCO primarily to Chinese strategy appears insufficient to explain the entire process of 1996–2001. An analysis of the sequence of documents demonstrates that institutionalisation developed through the mutual adjustment of the interests of all participants. Russia was interested in preserving its role in the security system of the post-Soviet space; Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan sought border stabilisation and the reduction of military-political risks; and China aimed to ensure the security of its western borderlands and develop stable relations with the newly independent Central Asian states. Uzbekistan's later participation further broadened the regional basis of cooperation. Chinese activity was therefore an important, but not the sole, explanatory factor.

A similar conclusion is presented in the collective study by A.J.K. Bailes, P. Dunay, Pan Guang, and M. Troitskiy prepared for SIPRI. The authors regard the SCO specifically as a regional security institution that combines the interests of its member states, the task of managing potential Russian-Chinese competition, and responses to transnational threats [15]. This approach is particularly close to the findings of the present study because it avoids two extremes: viewing the SCO exclusively as an instrument of Russia and China and, conversely, interpreting the organisation as a fully autonomous supranational actor. The SCO emerged as an intergovernmental institution in which diverse national interests interacted, united by the need for a stable regional mechanism.

A particularly important issue in the historiography concerns the relationship between the SCO and non-traditional security. S. Aris argues that one of the organisation's central functions became countering the so-called «three evils» — terrorism, separatism, and extremism — and suggests that the SCO should be viewed primarily as a regional mechanism for responding to non-traditional threats rather than as an anti-Western military-political bloc [16]. This conclusion is consistent with our analysis of the evolution of the relevant documents. Between the 1996 Agreement and the Shanghai Convention of 2001, a fundamental shift in the object of security is clearly observable: from regulating the conduct of armed forces in the border area to jointly responding to threats that were not confined to interstate military confrontation.

The present study, however, places a somewhat different emphasis on this issue. Countering terrorism, separatism, and extremism is interpreted not as the original cause of the emergence of the «Shanghai Five», but as the result of the expansion of its initial agenda. This distinction is important for historical periodisation. If the SCO is analysed primarily through the functions it performed after 2001, there is a risk of retrospectively projecting the organisation's subsequent counterterrorism specialisation back onto 1996. In fact, the original basis of cooperation concerned military confidence-building, reductions in armed forces, and the stabilisation of border areas. Non-traditional threats became a central element of the emerging system only as the regional security environment itself underwent transformation.

In another study, S. Aris directly associates the SCO with the formation of a distinctive model of Asian regionalism and draws attention to the specific features of its institutionalisation in comparison with other

regional organisations [17]. In his monograph *Eurasian Regionalism: The Shanghai Cooperation Organisation*, he likewise examines the development of the SCO as a distinct example of Eurasian regional cooperation and as a mechanism for ensuring regional security [18]. These arguments make it possible to place the early history of the SCO within the broader debate on the plurality of regionalism models. The European model of integration should not be treated as the sole benchmark for assessing the effectiveness of regional institutions. The SCO developed as a sovereignty-centred intergovernmental organisation whose institutional stability coexisted with a limited transfer of authority to supranational structures.

An important critical strand in the literature concerns the domestic political function of the SCO. T. Ambrosio draws attention to the consolidation within the organisation of norms related to sovereignty, non-interference, and the maintenance of the political stability of existing regimes [19]. R. Allison likewise emphasises the significance of regime security for regional structures in Central Asia [11]. These interpretations broaden the understanding of security within the SCO and demonstrate that the concept of regional stability may encompass not only the protection of states from external threats, but also the interest of political elites in preserving domestic order.

For the period 1996–2001, however, this approach should be applied with some caution. The normative dimension associated with sovereignty, non-interference, and domestic stability did indeed become more pronounced as the «Shanghai Process» expanded. Yet explaining the initial emergence of the «Shanghai Five» primarily in terms of authoritarian consolidation would be anachronistic. The source analysis demonstrates that the original core of cooperation was military-border in nature. The regime-political dimension is therefore better understood as one component of the subsequent functional transformation of the format rather than as the original cause of its emergence.

A comparison of the existing scholarly approaches makes it possible to identify the principal distinction of the interpretation proposed here. Studies of the SCO often examine individual aspects of its formation separately: as an element of Chinese policy in Central Asia [13], [14], as a product of Russian-Chinese interaction [15], as a mechanism for combating non-traditional threats [16], as a form of Eurasian regionalism [17], [18], or as a structure contributing to the consolidation of particular political norms [19]. Each of these approaches captures an important dimension of the process, but none fully explains the historical sequence of the transition from the agreements of 1996–1997 to the establishment of the SCO in 2001.

In Kazakhstani scholarly literature, the formation and development of the Shanghai Cooperation Organisation are examined primarily in the context of regional integration, security, the interaction of the Central Asian states with Russia and China, and Kazakhstan's place in the emerging system of Eurasian regionalism. One of the conceptual foundations of this strand of research is provided by the work of S.K. Kushkumbayev on regionalisation and integration processes in Central Asia. In examining geopolitical, ethno-political, and security-related factors of regional interaction, the author draws attention to the combination of the internal interests of the Central Asian states and the influence of external centres of power [20]. The significance of this position for the study of the history of the «Shanghai Five» and the SCO lies in the fact that the formation of regional mechanisms of cooperation can be understood not only as the outcome of major-power policies, but also as a process directly connected with the interests of the Central Asian states themselves.

The stages in the establishment and development of the SCO are analysed more directly by E.B. Akhmetov. The researcher examines the formation of the organisation in connection with the task of ensuring regional military-political security and traces the principal stages of its development and functioning [21]. In his interpretation, the period preceding the establishment of the SCO appears primarily as a stage in the formation of the preconditions for its subsequent organisational development. This approach is relevant to the present study, yet it also raises the question of whether a different periodisation is possible: the materials from 1996–2001 demonstrate that this period involved not only preparation for the future organisation, but also the successive institutionalisation of multilateral interaction.

An important strand of Kazakhstani scholarship concerns the study of the China factor and Kazakhstan's place within the SCO. A. Serikkaliyeva, A. Amirbek, and E. Batmaz analyse China's institutional diplomacy towards Kazakhstan through interaction within the SCO and the New Silk Road initiative [22]. The authors view the SCO primarily as a security mechanism, while simultaneously linking the organisation's development to the changing regional role of China. Kazakhstan, however, appears in their study not merely as a space for the implementation of Chinese policy, but also as a significant participant in multilateral interaction. This framing makes it possible to broaden the analysis of the agency of the Central

Asian states, although the authors focus mainly on a later stage in the organisation's development. Further development of this issue can be found in the study by M. Gubaidullina, A. Yelibayeva, and Q. Liu, devoted to the place of the SCO in the geopolitical configuration of Eurasia [23]. The authors examine the organisation as a multilateral format of interaction developing under conditions of regional interdependence among states and the simultaneous existence of differing national interests. Particular attention is paid to the energy dimension of cooperation, which demonstrates both the potential for cooperation and the persistence of contradictions among the participants. Of particular relevance to the present study is their treatment of the SCO as a space for coordinating the interests of several states rather than exclusively as an instrument of bilateral Russian-Chinese interaction.

In recent years, the broader theoretical context of the analysis of regional processes has also expanded considerably. L.F. Delovarova and A.B. Yermekov examine the prospects for creating a collective security system in Asia and the possibilities for Kazakhstani diplomacy in developing multilateral security mechanisms [24]. Although this work is not directly devoted to the history of the SCO's establishment, it is important for understanding a broader trend in Kazakhstani scholarship, in which Kazakhstan is regarded as a participant in the formation of regional security institutions rather than merely as an object of the policies of larger powers. This perspective is methodologically consistent with the need to take into account the roles of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan when analysing the formation of the «Shanghai Process».

The issue of Kazakhstan's agency in contemporary integration processes is addressed most explicitly in the work of K. Usseova, F. Kydyrbek, and F. Kukeyeva, which examines Kazakhstan's place in Eurasian regionalism [25]. The authors propose moving beyond an understanding of Eurasian regionalism exclusively as a post-Soviet integration space and instead regard Kazakhstan as an independent participant in broader continental processes, including interaction within the SCO [25]. Such an approach is of fundamental importance for the historical analysis of 1996–2001, since it makes it possible to view Kazakhstan's participation in the «Shanghai Five» not as a derivative of Russian-Chinese rapprochement, but as an independent dimension of its foreign-policy and regional strategy.

Thus, Kazakhstani studies demonstrate a gradual expansion of approaches to the study of the SCO: from issues of regional integration and military-political security to analyses of the China factor, multilateral interdependence, and Kazakhstan's agency within Eurasian regionalism. At the same time, in the works examined above, the historical dynamics of the specific period 1996–2001 do not constitute an independent subject of comprehensive analysis through a combination of regionalism theory and Regional Security Complex Theory. This makes it possible to clarify the research position of the present article: the transition from the «Shanghai Five» to the SCO is interpreted not merely as a result of Russian-Chinese rapprochement or as a preparatory stage in the establishment of the organisation, but as an independent process of regional institutionalisation in which the interests and actions of the Central Asian states were themselves among the factors shaping the multilateral mechanism of cooperation.

The findings of the present study make it possible to integrate these interpretations through two analytical logics. Regional Security Complex Theory explains the structural necessity of cooperation arising from geographical proximity, the interdependence of threats, the post-Soviet security legacy, and China's incorporation into regional dynamics. Regionalism, by contrast, explains the form through which this cooperation developed: the gradual consolidation of norms, the regularisation of meetings, the expansion of functions, the increase in the number of participants, and the subsequent transition to an international organisation.

It is precisely the interaction of these two processes that explains why the «Shanghai Five» did not disappear after the initial tasks of border confidence-building had been addressed. Had the mechanism been connected exclusively with the technical settlement of border issues, progress in this sphere might have led to a decline in its significance. The opposite occurred: the format expanded both its functions and its membership. This indicates the emergence of an institutional dynamic in which an already established mechanism began to be used to address new common problems.

This interpretation also makes it possible to refine the concept of institutionalisation. The establishment of the SCO on 15 June 2001 represented a qualitative turning point, but did not signify the completion of the organisation's entire institutional and legal framework. The SCO Charter was signed in 2002, while permanent institutions were established later. The period 1996–2001 should therefore be defined as a distinct historical stage in the transition from a weakly institutionalised mechanism of military-border cooperation to a formally established regional organisation, rather than as a process of fully completed institutionalisation.

Accordingly, comparison with the existing scholarly literature confirms the need for a multidimensional explanation of the SCO's formation. The geopolitical interests of Russia and China were an important factor, but by themselves they do not explain the expansion of the institutional basis of cooperation. Non-traditional threats exerted a decisive influence on the formation of the new agenda, but the organisation initially grew out of a military-border mechanism. The characteristics of the political regimes of the member states influenced the normative principles of interaction, but they were not the sole source of the emergence of the «Shanghai Process». In this sense, the history of 1996–2001 demonstrates the gradual convergence of structural security interdependence and the institutionalisation of regional cooperation, which constitutes the principal analytical distinction of the approach proposed in this study.

Conclusions

The analysis demonstrates that the transformation of the «Shanghai Five» into the Shanghai Cooperation Organisation constituted a gradual process involving changes in the substantive content, membership, and institutional form of multilateral interaction. Three interconnected stages can be distinguished in the development of this process. In 1996–1997, the treaty-based and legal foundations of military-border confidence-building and the limitation of armed forces in border areas were established. In 1998–2000, the scope of cooperation expanded to include issues of political stability and responses to transnational threats, gradually altering the functional purpose of the original mechanism. In 2001, the enlargement of membership and the establishment of the SCO consolidated the transition to a formal regional organisation.

The analysis of interstate documents makes it possible to conclude that this transition was not the result of a single factor or the implementation of a predetermined model of regional order. Its substance was shaped through the coordination of state interests, the accumulation of experience in regular interaction, and changes in the nature of regional security challenges. In this regard, the participation of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan was significant not only for the practical implementation of the agreements reached, but also for the formation of the multilateral mechanism itself. Uzbekistan's inclusion at the final stage of the period under study confirmed the transformation of the original configuration of cooperation and the expansion of its regional basis.

The combination of Regional Security Complex Theory and regionalism makes it possible to distinguish between two interconnected aspects of this historical process. The former explains the conditions under which the security of neighbouring states became increasingly interdependent and required coordination at the regional level; the latter makes it possible to trace how this need acquired institutional expression through regular meetings, agreements, common principles of interaction, and, ultimately, the establishment of the organisation. On this basis, the period 1996–2001 should be regarded as a distinct stage in the formation of the SCO, during which the original mechanism of cooperation underwent a qualitative transformation. The establishment of the organisation in 2001 marked the completion of this stage, whereas the adoption of the SCO Charter in 2002 and the subsequent formation of its permanent bodies belonged to the next stage of institutional development.

References

- 1 Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы. Шанхай, 26 апреля 1996 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://base.garant.ru/1156359/>
- 2 Соглашение о взаимном сокращении вооружённых сил в районе границы, подписанное в Москве 24 апреля 1997 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://prg.kz/document/?doc_id=1010792
- 3 Алматинское совместное заявление 1998 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3881
- 4 Бишкекская декларация 1999 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.sectsco.org/files/48053/48053>
- 5 Душанбинская декларация 2000 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.sectsco.org/20210917/1602844.html>
- 6 Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества, подписанная 15 июня 2001 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.sectsco.org/20010615/1608450.html>
- 7 Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15 июня 2001 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.sectsco.org/20010615/1608470.html>

- 8 Хартия ШОС. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.sectscsco.org/20020607/1608561.html>
- 9 Hettne B. Theorising the Rise of Regionness / B. Hettne, F. Söderbaum // *New Political Economy*. — 2000. — Vol. 5, No. 3. — P. 457–472. <https://doi.org/10.1080/713687778>
- 10 Bohr A. Regionalism in Central Asia: New Geopolitics, Old Regional Order / A. Bohr // *International Affairs*. — 2004. — Vol. 80, No. 3. — P. 485–502. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2004.00394.x>
- 11 Allison R. Virtual Regionalism, Regional Structures and Regime Security in Central Asia / R. Allison // *Central Asian Survey*. — 2008. — Vol. 27, No. 2. — P. 185–202. <https://doi.org/10.1080/02634930802355121>
- 12 Buzan B. Regions and Powers: The Structure of International Security / B. Buzan, O. Wæver. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 598 p.
- 13 Chung Ch.-P. The Shanghai Co-operation Organization: China's Changing Influence in Central Asia / Ch.-P. Chung // *The China Quarterly*. — 2004. — No. 180. — P. 989–1009.
- 14 Chung Ch. -P. China and the Institutionalization of the Shanghai Cooperation Organization / Ch. -P. Chung // *Problems of Post- Communism*. — 2006. — Vol. 53, No. 5. — P. 3–14. <https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216530501>
- 15 Bailes A.J.K. The Shanghai Cooperation Organization / A.J.K. Bailes, P. Dunay, G. Pan, M. Troitskiy. — Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2007. — SIPRI Policy Paper No. 17.
- 16 Aris S. «Tackling the Three Evils»: A Regional Response to Non-Traditional Security Threats or an Anti-Western Bloc? / S. Aris // *Europe-Asia Studies*. — 2009. — Vol. 61, No. 3. — P. 457–482. <https://doi.org/10.1080/09668130902753309>
- 17 Aris S. A New Model of Asian Regionalism: Does the Shanghai Cooperation Organisation Have More Potential than ASEAN? / S. Aris // *Cambridge Review of International Affairs*. — 2009. — Vol. 22, No. 3. — P. 451–467. <https://doi.org/10.1080/09557570903104040>
- 18 Aris S. Eurasian Regionalism: The Shanghai Cooperation Organisation / S. Aris. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. — 215 p.
- 19 Ambrosio T. Catching the «Shanghai Spirit»: How the Shanghai Cooperation Organization Promotes Authoritarian Norms in Central Asia / T. Ambrosio // *Europe-Asia Studies*. — 2008. — Vol. 60, No. 8. — P. 1321–1344. <https://doi.org/10.1080/09668130802292143>
- 20 Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность / С.К. Кушкумбаев. — Алматы: Қазақстан, 2002. — 398 с.
- 21 Ахметов Е.Б. Успехи ШОС и обеспечение региональной военно-политической безопасности: междисциплинарный подход / Е.Б. Ахметов // *Вестник Казахского национального университета. Серия международные отношения и международное право*. — 2012. — Т. 60, № 4. — С. 11–16
- 22 Serikkaliyeva A. Chinese Institutional Diplomacy toward Kazakhstan: The SCO and the New Silk Road Initiative / A. Serikkaliyeva, A. Amirbek, E. Batmaz // *Insight Turkey*. — 2018. — Vol. 20, No. 4. — P. 129–151.
- 23 Gubaidullina M. The SCO Space in a Geopolitical Configuration of Eurasia: Rapprochement and Contradictions of Energy Interests (the Case of China) / M. Gubaidullina, A. Yelibayeva, Q. Liu // *International Relations and International Law Journal*. — 2020. — Vol. 89, No. 1. — P. 4–15. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2020.v89.i1.01>
- 24 Delovarova L.F. Prospects for the Formation of a Collective Security System in Asia: a Comparative Analysis with the European Security System. Opportunities for Kazakhstani Diplomacy / L.F. Delovarova, A.B. Yermekov // *International Relations and International Law Journal*. — 2023. — Vol. 101, No. 1. — P. 4–15. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2023.v101.i1.01>
- 25 Usserova K. Kazakhstan in Eurasian Regionalism: Problem Statement / K. Usserova, F. Kydyrbek, F. Kukeyeva // *International Relations and International Law Journal*. — 2024. — Vol. 106, No. 2. — P. 40–50. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2024.v106.i2-04>

References

- 1 Soglashenie mezhdu Rossiiskoi Federatsiei, Respublikoi Kazakhstan, Kirgizskoi Respublikoi, Respublikoi Tadzhikistan i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi ob ukreplenii doveriia v voennoi oblasti v raione granitsy. Shankhai, 26 apreliia 1996 goda [Agreement between the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Tajikistan, and the People's Republic of China on Confidence-Building Measures in the Military Field in the Border Area. Shanghai, April 26, 1996]. *base.garant.ru*. Retrieved from <https://base.garant.ru/1156359/> [in Russian].
- 2 Soglashenie o vzaimnom sokrashchenii vooruzhennykh sil v raione granitsy, podpisannoe v Moskve 24 apreliia 1997 g. [Agreement on the Mutual Reduction of Armed Forces in the Border Area, signed in Moscow on April 24, 1997]. *prg.kz*. Retrieved from https://prg.kz/document/?doc_id=1010792 [in Russian].
- 3 Almatinskoe sovместное zaiavlenie 1998 g. [Almaty Joint Statement of 1998]. *base.spininform.ru*. Retrieved from https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=3881 [in Russian].
- 4 Bishkekkaia deklaratsiia 1999 g. [Bishkek Declaration of 1999]. *rus.sectscsco.org*. Retrieved from <https://rus.sectscsco.org/files/48053/48053> [in Russian].
- 5 Dushanbinskaia deklaratsiia 2000 g. [Dushanbe Declaration of 2000]. *rus.sectscsco.org*. Retrieved from <https://rus.sectscsco.org/20210917/1602844.html> [in Russian].

- 6 Deklaratsiia o sozdanii Shankhaiskoi organizatsii sotrudnichestva, podpisannaia 15 iunია 2001 g. [Declaration on the Establishment of the Shanghai Cooperation Organization, signed on June 15, 2001]. *rus.sectsco.org*. Retrieved from <https://rus.sectsco.org/20010615/1608450.html> [in Russian].
- 7 Shankhaiskaia konventsiia o borbe s terrorizmom, separatizmom i ekstremizmom ot 15 iunია 2001 g. [Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism, and Extremism of June 15, 2001]. *rus.sectsco.org*. Retrieved from <https://rus.sectsco.org/20010615/1608470.html> [in Russian].
- 8 Khartiia ShOS [SCO Charter]. *rus.sectsco.org*. Retrieved from <https://rus.sectsco.org/20020607/1608561.html> [in Russian].
- 9 Hettne, B., & Söderbaum, F. (2000). Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*, 5(3), 457–472. <https://doi.org/10.1080/713687778>
- 10 Bohr, A. (2004). Regionalism in Central Asia: New Geopolitics, Old Regional Order. *International Affairs*, 80(3), 485–502. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2004.00394.x>
- 11 Allison, R. (2008). Virtual Regionalism, Regional Structures and Regime Security in Central Asia. *Central Asian Survey*, 27(2), 185–202. <https://doi.org/10.1080/02634930802355121>
- 12 Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 13 Chung, Ch.-P. (2004). The Shanghai Co-operation Organization: China's Changing Influence in Central Asia. *The China Quarterly*, 180, 989–1009.
- 14 Chung, Ch.-P. (2006). China and the Institutionalization of the Shanghai Cooperation Organization. *Problems of Post-Communism*, 53(5), 3–14. <https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216530501>
- 15 Bailes, A.J.K., Dunay, P., Pan, G., & Troitskiy, M. (2007). *The Shanghai Cooperation Organization*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, SIPRI Policy Paper, 17.
- 16 Aris, S. (2009). «Tackling the Three Evils»: A Regional Response to Non-Traditional Security Threats or an Anti-Western Bloc? *Europe-Asia Studies*, 61(3), 457–482. <https://doi.org/10.1080/09668130902753309>
- 17 Aris, S. (2009). A New Model of Asian Regionalism: Does the Shanghai Cooperation Organisation Have More Potential than ASEAN? *Cambridge Review of International Affairs*, 22(3), 451–467. <https://doi.org/10.1080/09557570903104040>
- 18 Aris, S. (2011). *Eurasian Regionalism: The Shanghai Cooperation Organisation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- 19 Ambrosio, T. (2008). Catching the «Shanghai Spirit»: How the Shanghai Cooperation Organization Promotes Authoritarian Norms in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 60(8), 1321–1344. <https://doi.org/10.1080/09668130802292143>
- 20 Kushkumbaev, S.K. (2002). *Tsentralnaia Aziia na putiakh integratsii: geopolitika, etnichnost, bezopasnost* [Central Asia on the Path to Integration: Geopolitics, Ethnicity, Security]. Almaty: Qazaqstan [in Russian].
- 21 Akhmetov, E.B. (2012). Uspekhi ShOS i obespechenie regionalnoi voenno-politicheskoi bezopasnosti: mezhdistsiplinarnyi podkhod [«The Successes of the SCO and Ensuring Regional Military and Political Security: An Interdisciplinary Approach»]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya mezhdunarodnye otnosheniia i mezhdunarodnoe pravo — Bulletin of Kazakh National University. Series: International Relations and International Law*, 60, 4, 11–16 [in Russian].
- 22 Serikkaliyeva, A., Amirbek, A., & Batmaz, E. (2018). Chinese Institutional Diplomacy toward Kazakhstan: The SCO and the New Silk Road Initiative. *Insight Turkey*, 20(4), 129–151.
- 23 Gubaidullina, M., Yelibayeva, A., & Liu, Q. (2020). The SCO Space in a Geopolitical Configuration of Eurasia: Rapprochement and Contradictions of Energy Interests (the Case of China). *International Relations and International Law Journal*, 89(1), 4–15. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2020.v89.i1.01>
- 24 Delovarova, L.F., & Yermekov, A.B. (2023). Prospects for the Formation of a Collective Security System in Asia: a Comparative Analysis with the European Security System. Opportunities for Kazakhstani Diplomacy. *International Relations and International Law Journal*, 101(1), 4–15. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2023.v101.i1.01>
- 25 Usserova, K., Kydyrbek, F., & Kukeyeva, F. (2024). Kazakhstan in Eurasian Regionalism: Problem Statement. *International Relations and International Law Journal*, 106(2), 40–50. <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2024.v106.i2-04>

Author Information

Serik B. Stambulov (*corresponding author*) — PhD, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: serstam@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5400-227X>

Nursakhan A. Beisenbekova — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology, and Kazakhstan History, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: nurapai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1496-6845>

Aigul Zh. Tulegenova — Master of History, Senior Lecturer of the Department of Archaeology, Ethnology, and History of Kazakhstan, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: zhakash78@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0003-2817-7801>

Aizhan Ye. Tuyakova — Candidate of Historical Sciences, Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: tuyakova@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9644-8410>

Murager N. Abylassimov — PhD, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: muragerabylassimov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7730-7719>

Авторлар туралы мәліметтер

Серик Б. Стамбулов (*хат-хабарға жауапты автор*) — PhD, Бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: serstam@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5400-227X>

Нурсахан А. Бейсенбекова — тарих ғылымдарының кандидаты, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: nurapai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1496-6845>

Айгуль Ж. Тулегенова — тарих магистрі, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: zhakash78@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0003-2817-7801>

Айжан Е. Туякова — тарих ғылымдарының кандидаты, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: tuyakova@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9644-8410>

Мурагер Н. Абыласимов — PhD, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: muragerabylassimov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7730-7719>

Сведения об авторах

Серик Б. Стамбулов (*автор-корреспондент*) — PhD, ассоциированный профессор кафедры всемирной истории и международных отношений, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: serstam@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5400-227X>

Нурсахан А. Бейсенбекова — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: nurapai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1496-6845>

Айгуль Ж. Тулегенова — магистр истории, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: zhakash78@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0003-2817-7801>

Айжан Е. Туякова — кандидат исторических наук, Международный университет Астаны, Астана, Казахстан, e-mail: tuyakova@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9644-8410>

Мурагер Н. Абыласимов — PhD, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: muragerabylassimov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7730-7719>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

<https://doi.org/10.31489/3134-9102/2026-31-3/160-176>
УДК 930.25:94(574.1)

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Received: 18 June 2026
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 15 August 2026

Турганбек К. Алланиязов¹, Ескайрат Е. Хайдаров^{2*}

¹Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан;

²Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан

(*Автор-корреспондент. E-mail: eskairat.78@gmail.com)

Информационный потенциал документов по истории повстанческого движения в Мангыстау (июнь-сентябрь 1931 года)

В статье рассматривается информационный потенциал группы документов по истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 г., извлеченных из фонда № 9 Специального государственного архива Комитета национальной безопасности Республики Казахстан (СГА КНБ РК). Документы отложились в результате деятельности ПП ОГПУ в Казахстане, его структур в лице Особого отдела, Управления пограничной охраны и войск, оперативных секторов, районных отделений и руководителей отрядов. По времени составления они относятся к июню-сентябрю 1931 г. и касаются непосредственно событий, происходивших в Мангыстау — повстанческого движения казахских шаруа против политики «Малого октября» и насильственной коллективизации. Представлена развернутая характеристика состава и содержания группы документальных источников, определены их репрезентативность, характер и специфика. К целям и задачам исследования относятся: определение источниковедческой значимости выявленных документов для объективного исследования истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 г., а также реконструкция условий их создания, раскрывающих причинно-следственные связи возникновения и развития вооруженных выступлений. Содержание документов отражает степень информированности их авторов о подоплеке и направленности событий и позволяет всесторонне оценить и определить характер деятельности, место и роль региональных структур ПП ОГПУ в Казахстане, частей РККА, дивизионов ВОГПУ, коммунистических отрядов в подавлении вооруженных выступлений на территории Мангыстау. В числе 52 изученных документов и материалов содержатся: выписки из журнала ведения боевых действий, оперативные донесения, радиограммы, приказы, планы операций, телеграфные и письменные указания и схемы, докладные записки, директивы. Различные по объему, характеру, содержанию и направленности, эти источники объединены общей целью — предоставить прямую и опосредованную информацию по широкому кругу вопросов истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 г. Докладные записки и директивы содержат обобщенные данные по истории повстанческого движения и организации оперативно-чекистской работы. Планы операций и сопутствующие им приказы фиксируют стратегию и тактику ликвидации повстанческого движения. Выписки, донесения, радиограммы информируют о положении дел по каждому конкретному эпизоду оперативно-боевых действий. Телеграфные указания информируют о складывающейся в тот или иной момент оперативной ситуации и направлены на корректировку действий подчиненных сил подавления. Содержание письменных указаний и схем связано с организацией и подготовкой привлекаемых к боевым операциям частей и подразделений к осуществлению мероприятий походного и боевого порядков. Ключевыми характеристиками рассмотренных источников являются их широкий масштаб, значительный объем и жанровое разнообразие. Представленные характеристики источниковедческого потенциала рассмотренных документов и материалов свидетельствуют об их высокой репрезентативности, многоплановости и значительной информационной содержательности.

Ключевые слова: документы, материалы, исторический источник, ПП ОГПУ в Казахстане, дивизионы ВОГПУ, вооруженные восстания, восстание в Мангыстау, боевые действия, оперативно-чекистская работа, борьба с бандитизмом.

Турганбек К. Алланиязов¹, Ескайрат Е. Хайдаров²

¹А.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған, Қазақстан;

²М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Маңғыстаудағы көтеріліс қозғалысы тарихы бойынша құжаттардың ақпараттық әлеуеті (1931 жылдың маусым-қыркүйегі)

Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Арнайы мемлекеттік мұрағатының (ҚР ҰҚК АММ) № 9 қорынан алынған 1931 жылғы Маңғыстаудағы көтеріліс қозғалысының тарихына қатысты құжаттар тобының ақпараттық әлеуеті қарастырылды. Құжаттар Қазақстандағы Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың уәкілетті өкілдігі (ПП ОГПУ), оның Ерекше бөлімі, Шекара күзеті мен әскерлері басқармасы, жедел секторлары, аудандық бөлімшелері және жасақ басшылары қызметінің нәтижесінде жинақталған. Жасалу мерзімі бойынша бұл құжаттар 1931 жылдың маусым-қыркүйек айларына жатады және тікелей Маңғыстауда орын алған оқиғаларды, яғни қазақ шаруаларының «Кіші Қазан» саясаты мен күштеп ұжымдастыруға қарсы бағытталған көтеріліс қозғалысын қамтиды. Құжаттық дереккөздер тобының құрамы мен мазмұнына жан-жақты сипаттама беріліп, олардың репрезентативтілігі, сипаты және өзіндік ерекшеліктері айқындалған. Зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне 1931 жылғы Маңғыстаудағы көтеріліс қозғалысының тарихын объективті зерттеу үшін анықталған құжаттардың деректанулық маңызын айқындау, сондай-ақ қарулы көтерілістердің пайда болуы мен дамуының себеп-салдарлық байланыстарын ашып көрсететін, олардың жасалу жағдайларын қайта қалпына келтіру жатады. Құжаттардың мазмұны олардың авторларының оқиғалардың астары мен бағыт-бағдары туралы хабардарлық деңгейін көрсетеді және Маңғыстау аумағындағы қарулы көтерілістерді басып-жаншудағы Қазақстандағы ОГПУ-дың уәкілетті өкілдігінің өңірлік құрылымдарының, Қызыл Армия бөлімдерінің, ОГПУ әскери бөлімшелерінің және коммунистік жасақтардың қызметінің сипатын, олардың орны мен рөлін жан-жақты бағалауға және айқындауға мүмкіндік береді. Зерттелген 52 құжат пен материалдың құрамына ұрыс қимылдарын жүргізу журналының үзінділері, жедел мәліметтер, радиограммалар, бұйрықтар, операция жоспарлары, телеграфтық және жазбаша нұсқаулар мен сызбалар, баянхаттар және директивалар кіреді. Көлемі, сипаты, мазмұны және бағыттылығы жағынан әртүрлі бұл дереккөздерді бір ортақ мақсат біріктіреді, ол 1931 жылғы Маңғыстаудағы көтеріліс қозғалысының тарихына қатысты кең ауқымды мәселелер бойынша тікелей және жанама ақпарат беру. Баянхаттар мен директивалар көтеріліс қозғалысының тарихы және жедел-чекистік жұмысты ұйымдастыру жөніндегі жинақталған мәліметтерді қамтиды. Операция жоспарлары мен оларға қоса берілген бұйрықтар көтеріліс қозғалысын жоюға бағытталған стратегия мен тактиканы айқындайды. Үзінділер, мәлімдемелер және радиограммалар жедел-жауынгерлік іс-қимылдардың әрбір нақты эпизоды бойынша жағдай туралы мәлімет береді. Телеграфтық нұсқаулар белгілі бір сәтте қалыптасқан жедел жағдай туралы хабар беріп, көтерілісті басуға жұмылдырылған бағынысты күштердің іс-қимылдарын түзетуге бағытталған. Жазбаша нұсқаулар мен сызбалардың мазмұны ұрыс қимылдарына тартылған бөлімдер мен құрамаларды жорықтық және жауынгерлік тәртіптегі іс-шараларды жүзеге асыруға ұйымдастыру және даярлау мәселелерімен байланысты. Қарастырылған дереккөздердің негізгі сипаттамалары олардың кең ауқымдылығы, елеулі көлемі және жанрлық әртүрлілігі. Сонымен қатар қарастырылған құжаттар мен материалдардың деректанулық әлеуетіне берілген сипаттамалар олардың жоғары репрезентативтілігін, көпқырлылығын және ақпараттық мазмұнының байлығын айғақтайды.

Кілт сөздер: құжаттар, материалдар, тарихи дереккөз, Қазақстандағы ОГПУ-дің Өкілетті өкілдігі, ВОГПУ дивизиондары, қарулы көтерілістер, Маңғыстаудағы көтеріліс, ұрыс қимылдары, жедел-чекистік жұмыс, бандитизммен күрес.

Turganbek K. Allaniyazov¹, Yeskairat E. Khaidarov²

¹*Zhezkazgan University named after O.A. Baikonurov, Zhezkazgan, Kazakhstan;*

²*Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan*

Information Potential of Documents on the History of the Insurgent Movement in Mangystau (June–September 1931)

The article examines the informational potential of a collection of documents on the history of the 1931 uprising movement in Mangystau, drawn from Fund No. 9 of the Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (SSA NSC RK). The documents were generated as a result of the activities of the Plenipotentiary Representation of the OGPU in Kazakhstan and its subordinate structures, including the Special Department, the Border Guard and Troops Administration, operational sectors, district offices, and detachment commanders. In terms of their date of creation, the documents belong to the period from June to September 1931 and relate directly to the events that took place in Mangystau — the uprising movement of Kazakh peasants against the policies of the «Little October» and forced collectivization. A detailed characterization of the composition and content of the group of documentary sources is provided, and their representativeness, nature, and specificity are identified. The objectives and tasks of the study include determining the source-study significance of the identified documents for an objective investigation of the history of the Mangystau insurgent movement in 1931, as well as reconstructing the circumstances of their creation, which reveal the cause-and-effect relationships underlying the emergence and development of the armed uprisings. The content of these documents reflects the degree of awareness of their authors regarding the background and direction of the events and makes it possible to comprehensively assess and determine the nature of the activities, as well as the place and role, of the regional structures of the Plenipotentiary Representation of the OGPU in Kazakhstan, Red Army units, OGPU divisions, and communist detachments in suppressing armed uprisings in the Mangystau region. Among the 52 documents and materials examined are excerpts from combat operations logs, operational reports, radiograms, orders, operation plans, telegraphic and written instructions and schemes, memoranda, and directives. Although differing in volume, nature, content, and focus, these sources are united by a common purpose — to provide direct and indirect information on a wide range of issues concerning the history of the 1931 uprising movement in Mangystau. Memoranda and directives contain summarized information on the history of the uprising movement and on the organization of operational security and chekist activities conducted to suppress and monitor the insurgency. Operation plans and the accompanying orders document the strategy and tactics employed to suppress the uprising movement. Excerpts, reports, and radiograms provide information on the circumstances and developments of each specific episode of operational and combat activities. Telegraphic instructions provide information on the operational situation as it evolved at a given moment and were intended to adjust and coordinate the actions of subordinate forces engaged in suppression operations. The content of the written instructions and diagrams is related to the organization and preparation of units and subunits involved in combat operations for the implementation of marching and battle formation measures. The key characteristics of the examined sources are their broad scope, substantial volume, and genre diversity. The presented characteristics of the source-study potential of the examined documents and materials demonstrate their high representativeness, multidimensional nature, and significant informational richness.

Keywords: documents, materials, historical source, Plenipotentiary Representation of the OGPU in Kazakhstan, VOGPU divisions, armed uprisings, Mangystau uprising, military operations, operational chekist work, struggle against banditry.

Введение

Одним из самых массовых по числу участников, масштабных по территории распространения, длительным по времени и ожесточенным по характеру является так называемое «Адаевское восстание» — повстанческое движение на Мангышлаке и Устюрте, которое началось в марте и с перерывами продолжалось до конца сентября 1931 г.

Различные аспекты истории «Адаевского восстания» были рассмотрены в трудах Т. Омарбекова [1–3], М. Омарова [4], К. Алдажуманова [5], Б. Жумагулова [6] и других исследователей [7]. Неравнозначные по объему, жанру и содержанию исследования названных авторов сегодня являются основными работами, по которым можно проследить узловые аспекты истории повстанческого движения на территории Мангышлака и Устюрта — причины, характер, движущие силы, боевые действия, результаты.

В источниковедческом аспекте данная тема затрагивалась в 2009 году в контексте анализа всей совокупности документов и материалов ЦК ВКП (б), ВЦИК, Казкрайкома ВКП (б), ОГПУ СССР,

РККА, ПП ОГПУ в Казахстане, затрагивавших историю вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929–1931 годов в Казахстане [7; 51–70].

В 2022 году в публикации Т.К. Алланиязова [8] были рассмотрены и проанализированы документы и материалы, касающиеся непосредственно истории повстанческого движения в Мангыстау, выявленные автором в период с 2002 по 2004 год в АП РК, РГАСПИ и РГВА, а также опубликованные в ряде документальных сборников, вышедших в свет в 2010 году.

В период с 2022 по 2023 год в СГА КНБ РК были выявлены новые документы и материалы, которые самым существенным образом расширяют научные представления по истории повстанческого движения в Мангыстау в период с июня по сентябрь 1931 года.

В их числе: «Журнал оперативного использования отрядов ОГПУ» за 2–10 июля 1931 года; ряд донесений, радиogramм и директив; приказы и планы операции; «Схема докладной записки об итогах банддвижения в Мангиставском районе»; докладная записка «Об итогах ликвидации повстанческо-бандитского движения в Мангыстауском районе в 1931 году»; «Докладная записка Актюбинского оперсектора ОГПУ по проведению операции по ликвидации бандитизма в Табынском, Уильском и других районах за время с 1 марта по 5 сентября 1931 года», «Записка о состоянии чекистской работы и военных операций в Мангыстауском районе конца июня и первой половины июля 1931 г.» и другие документы.

В 2024 году часть вновь выявленных документов по истории повстанческого движения в Мангыстау в контексте характеристики всей источниковой базы по истории вооруженных выступлений и повстанческих движений 1928–1932 годов в Казахстане была кратко охарактеризована в специальном монографическом исследовании [9; 72–78].

Публикация этих документов и написание на их основе принципиально нового видения истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году — дело будущего. В целях привлечения внимания научно-исторической общественности к материалам, содержащимся во вновь выявленных документах, и предпринимается настоящее исследование.

Актуальность обращения к рассматриваемым документам и материалам продиктована несколькими ключевыми обстоятельствами. Во-первых, их источниковедческой значимостью для углубленной разработки истории вооруженных восстаний, что позволяет верифицировать основные базовые категории и подкатегории жертв политических репрессий в Казахстане в целях их полной реабилитации. Во-вторых, необходимостью нового прочтения истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 г. В-третьих, источниковедческий анализ вновь выявленных документов и материалов позволит определить их место и роль в корпусе источников по истории повстанческого движения в Мангыстау. Данные факторы в совокупности и обуславливают задачу источниковедческого анализа документов.

Научная новизна статьи заключается в следующем: во-первых, представлена характеристика информационного потенциала архивных документов, позволяющих детально реконструировать роль дивизионов ВОГПУ и коммунистических отрядов в подавлении повстанческого движения, во-вторых, выявлены подходы авторов документов к оценке причин повстанческого движения в Мангыстау, в-третьих, раскрыты характер, содержание и результаты боевых действий между дивизионами ВОГПУ, коммунистическими отрядами и боевыми отрядами повстанцев.

Целью исследования является источниковедческий анализ документов и материалов, посвящённых повстанческому движению в Мангыстау в 1931 г., а также определение их информационного потенциала для реконструкции причин, характера и последствий «Адаевского восстания».

Материалы и методы

Материалом для данного исследования послужили выявленные в СГА КНБ РК в фонде 9, описи 1, в делах № 458, 484, 485, 486, 489, 490 следующие документы и материалы: «Журнал оперативного использования отрядов ОГПУ» за 2–10 июля 1931 года; ряд донесений, радиogramм и директив; приказы и планы операции; «Схема докладной записки об итогах банддвижения в Мангиставском районе»; докладная записка «Об итогах ликвидации повстанческо-бандитского движения в Мангыстауском районе в 1931 году»; «Докладная записка Актюбинского оперсектора ОГПУ по проведению операции по ликвидации бандитизма в Табынском, Уильском и других районах за время с 1 марта по 5 сентября 1931 года» и другие документы, которые не опубликованы до настоящего времени.

В статье применены методы системного анализа и классификации документальных источников, компаративистский метод, а также методы внешней и внутренней критики, в том числе атрибуции, датировки и верификации источника.

Рассматриваемые документы квалифицировались по типам и функциям. При этом они делились на группы в зависимости от их происхождения, назначения и юридической силы в системе управления ПП ОГПУ в Казахстане, в том числе: 1) директивы и приказы; 2) планы операций; 3) донесения и радиограммы; 4) телеграфные указания; 5) докладные записки.

Репрезентативность документов оценивалась по следующим критериям: полнота источникового комплекса, происхождение и уровень авторства, степень секретности и целевая аудитория, временная близость к событию, терминологическая и идеологическая предвзятость, верифицируемость цифровых данных.

Внешняя критика документов осуществлялась с целью установления подлинности документа, исторического контекста его создания, автора, даты, адресата и архивного контекста. Внутренняя критика документов посредством анализа текста имела цель определить степень достоверности информации, выявить искажения и наличие ведомственных интересов.

Компаративистский метод применялся с целью выявления подлинной истории событий через сопоставление различных источников.

Результаты

Изучаемые документы в отечественной литературе по истории вооруженных выступлений и повстанческих движений 1928–1932 годов в Казахстане не использовались. В качестве объекта источниковедческого анализа, как показывает историография истории вооруженных восстаний в Казахстане, документы не рассматривались.

Предваряя характеристику информационного потенциала рассматриваемых источников, отметим, что их анализ осуществляется по проблемно-тематическим блокам: боевые действия, планирование операции, снабжение и обеспечение войск, координация военно-оперативных действий, итоговые докладные материалы, агентурно-чекистская работа с указанием номера архивного дела, в котором они содержатся, даты, автора и числа машинописных страниц.

В деле № 486 наибольшую ценность для реконструкции деталей боевых действий сил подавления представляет машинописная 9-страничная копия документа за подписью Шматкова без указания даты — «Выписка из журнала оперативного использования отряда» за 2–10 июля 1931 года, в котором в хронологической последовательности представлены сведения о численном составе сводного отряда под командованием Шматкова, маршрутах движения, характере, содержании и результатах боестолкновений с отрядами повстанцев 3 и 4 июля, действиях по возвращению захваченного жителями 11 и 12 аулов имущества в ходе нападения на остров Долгий [10].

В документе, при описании боестолкновения с вооруженной откочевкой до 100 хозяйств аула № 11 в районе местности Шаудыр близ острова Долгий, отмечено, что в плен было захвачено 28 человек, убито 9 мужчин, 3 женщины и 3 детей в возрасте от одного до трех лет, ранено 3 мужчин, 2 женщины и 2 детей. Среди захваченных в плен «2 организатора и вдохновителя Бупежан Джубатыров и Алдонгаров Ален». Отбит скот и «награбленное имущество с острова Долгий».

В общей сложности в ходе боестолкновений 3 и 4 июля было захвачено с оружием и без него 60 человек. Оружия 33 единицы, из них 3 винтовки, 3 револьвера, остальное гладкоствольные ружья, 1 пашка и 1 кинжал, а также 30 патронов к винтовкам, 385 патронов к ружьям, дробь и пороха 3 пуда. Арестованные с семьями, скот и имущество 5 июля были направлены в Карашагер для погрузки на судно «Атарбеков».

В документе приводятся сведения о настроении населения 11 и 12 аулов, которое колебалось между необходимостью ухода с повстанцами и желанием оставаться на месте. Помимо боестолкновений отряд Шматкова занимался так называемым «оперированием кибиток» — обысками, выкачиванием оружия, опросами захваченных мужчин в районе колодца «Карэ», поисками зарытого в песках имущества и продовольствия, захваченного в ходе нападения на остров Долгий. Всего в близлежащих к колодцу песках было оперировано 5 групп кибиток общей численностью 19, задержано 34 человека и изъято 5 единиц огнестрельного оружия. Отрядом Шматкова 7 июля была организована группа из 11 человек, арестованных для ликвидации с помощью холодного оружия «ядра банды» в составе 9–13 человек, ушедшей в направлении местности Шебер. Группа вернулась 8 июля, не обнаружив «ядра банды». 9 июля часть отряда Шматкова занималась

«оперированием кибиток» в местности «Торт-кудук», где было оперировано 2 аула по 10 кибиток, задержан «организатор и проводник банды житель 12-го аула Куандыков и 3 бандитские семьи». В течение 8–10 июля отряд Шматкова занимался добровольно-принудительным возвращением захваченного жителями продовольствия с острова Долгий. Этот момент в документе звучит следующим образом: «Привозят по 1–8 мешков муки, заверяя, что больше ничего нет, однако, после допросов и показаний других оказывается, что везут не все и под угрозой ареста вынуждаются везти награбленное дополнительно, что и выполняется с соответствующим конвоем. Часть добровольно сдающих, ввиду не чистосердечного признания арестовываются».

Из содержания документа можно определить состав отряда — кавалерийский эскадрон 24 кавполка, пулеметный взвод, коммунары и взвод ВОХР, всего 110 человек. К отряду был прикреплен помуполномоченный Тихомиров. Кроме того, Шматовым приведены факты недисциплинированности, и неорганизованности среди рядовых и, особенно, командира взвода ВОХР Цветкова, а также случаи мародерства.

В указанном деле содержатся копии двух донесений начальника СПО Гурьевского оперсектора Алексеева на имя начальника ОО ПП ОГПУ в Казахстане Белоногова. В первом донесении от 3 июля 1931 года — машинописный текст на полторы страницы — наряду с информацией военно-оперативного характера имеются сведения о нездоровых взаимоотношениях между руководящими сотрудниками оперсектора и командиром 68-го дивизиона Сырма. В донесении приведены данные о количестве повстанцев, принимавших участие в бою под Бусагой 24-25 июня 1931 года — «до 400 вооруженных, которые в результате боя потеряли до 150 человек». Касаясь поведения Сырмы, Алексеев отмечал: «Старательная служба исполняется халатно. Замечания комдиву 68 должного внимания не встречают — занимается препирательствами, спорит и т.п., делом же совершенно не интересуется». В качестве подтверждения своих характеристик Алексеев приводит случай с каптенармусом, не обеспечившего ужином бойцов дивизиона: «Вызвал Сырму, сказал ему об этом. Вместо того, чтобы взгреть каптенармуса, оправдал его действия, начал спорить, раскричался, обещал куда-то и о чем-то донести до меня. Его я попросту выгнал. Мелкий случай, но характерный для Сырма как командира» [10; 232-233].

Эти факты имеют важное значение как для характеристики одного из командиров сил подавления, так и для реконструкции повседневности быта личного состава 68-го дивизиона.

Во втором донесении от 10 июля 1931 года — машинописный текст на 3 страницы — Алексеев информировал о проблемах, связанных со сбором агентурных данных «о месте расположения, путях движения, вооружении, численности, руководстве банд». Разведчики «в банду для внутреннего освещения не идут, — отмечается в документе, — боясь быть раскрытыми и убитыми, никакие уговоры, угрозы, поощрения воздействия не имеют. Посланные еще ранее в банду 10 агентов до сих пор не вернулись и сведений о их судьбе нет».

Помимо этого, Алексеев информировал: о наметившемся расколе между «табынцами» и «адайцами» после боя под Бузачи по причине больших потерь, понесенных первыми; об откочевке 200 хозяйств аулов № 1, 2, 4, 10 Мангыстауского района с Устюрта в местность «Сазды»; о ежедневном прибытии караванов по 50–60 верблюдов с шерстью для сдачи на загопункт; об отсутствии необходимых товаров для расчета со сдатчиками шерсти; о посылке комотряда в 21 человек при оперативнике Чапурине моторной лодкой «Буревестник» в Александров-Бай и отряда в 25 сабель из состава 68-го дивизиона под командованием Кличмана в направлении местности Узун; о восстановлении равновесия между командованием дивизиона и оперативным составом; о заболеваемости в отряде желудочно-кишечными болезнями.

Информативны по своему содержанию и радиограммы [10; 201–215], которыми обменивались начальник Мангыстауского РО ОГПУ Ефименко, один из руководителей Гурьевского оперсектора Письменный, представитель Дагестанского отдела ОГПУ Тарасюк и руководство ПП ОГПУ Азербайджана. Они позволяют увидеть военно-оперативную обстановку в районе Форта Александровский в наиболее критические дни в 20-х числах июня 1931 года. Всего в деле содержатся заверенные машинописные копии 23 радиограмм, в том числе между Фортom Александровским и Гурьевым — 15, между Фортom Александровским, Гурьевым, Махачкалой и Баку — 2, между Фортom Александровским, Баку и Махачкалой — 4, между Фортom Александровским и Махачкалой — 2. Тексты радиограмм от 3 до 28 строк машинописи. Они содержат сведения: о численности повстанцев, готовивших нападение на Форт Александровский; фамилии и имена руководителей боевых отрядов повстанцев, среди которых указаны Досбаев Нургазы, Музгалаков Жадан из 13 аула

Мангыстауского района, Барзаков Джумагали, а также бежавшие ранее из исправдома Акжановы Танатар и Тулеп, Абилов Ихсан; о повреждении оборудования маяка; о требованиях со стороны Ефименко о срочном оказании помощи вооруженной силой со стороны Махачкалы и Баку; о разгрузке исправительно-трудового дома с последующей погрузкой ранее арестованных жителей на пароходы с целью вывода последних на рейд; о сосредоточении основных сил на защите райотделения ОГПУ, здания госбанка и радиостанции в ходе отражения нападения повстанцев на Форт Александровский; о посылке в помощь Форту Александровскому из Баку на пароходе «Мерв» отряда в 150 человек и судна «Атарбеков», о численности угнанного повстанцами скота из близлежащих заготпунктов; о сожжении рыбопромысла Саура и др.

Рассмотренные документы дают новые сведения для реконструкции отдельных страниц истории повстанческого движения в Мангыстау и его подавления (в районах Форта Александровский, Шаудыр и под Бусагой). Они фиксируют характер, содержание и динамику боестолкновений в режиме реального времени, в том числе хронологию, географическую локализацию и результаты боестолкновений, масштабы неконтролируемого насилия в отношении повстанцев, повседневное состояние конкретных отрядов сил подавления, обнажают ситуацию внутри повстанческих отрядов.

Важное значение для реконструкции полноценной картины завершающего этапа войсковой операции против повстанческого движения в Мангыстау имеют приказы ПП ОГПУ в Казахстане. Два таких приказа содержатся в деле № 485. Это приказы от 27 июля и 14 августа 1931 года за подписями Даниловского и Радина. Приказ от 27 июля за № 291516/72/оп представляет собой семистраничную машинописную копию и содержит 8 параграфов [11]. Приказ от 14 августа за № 291515/104/оп представляет собой пятистраничную машинописную копию и содержит 6 параграфов [11; 47–51].

Приказы содержат оценки военно-оперативной обстановки на театре военных действий, в соответствии с которыми ставились конкретные задачи всем задействованным в операции отрядам сил подавления. Из приказов видно, как менялась обстановка, как и в каких направлениях осуществлялись корректировка и координация действий всех привлеченных к войсковой операции подразделений войск ОГПУ, Казнацполка и комотрядов. Содержание приказов показывает степень отклонения от намеченных 7 июля 1931 года в «Плане операции на территории Мангыстауского района КССР» № 27991/23 оперативных задач по военному разгрому повстанческих отрядов.

Содержащийся в этом же деле указанный «План операции...» [11; 1–23] представляет собой 23-страничный машинописный документ за подписью Радина, в котором нашли отражение сведения по широкому кругу вопросов: данные о политико-экономическом, социальном и географическом параметрах района, общая оперативная обстановка за период с апреля по июль; характеристика первых военно-чекистских мероприятий по нейтрализации повстанческого движения с указанием причин, обусловивших их низкую эффективность; пути и способы осуществления поставленной Казкрайкомом ВКП (б) задачи по укреплению Мангыстауского района, в числе которых были политическая подготовка операции, усиление агентурной работы и формирование двух сводных маневренных отрядов с конкретным указанием их командования, состава, оперативных задач и маршрутов движения.

В развитие плана операции 9 июля 1931 года был издан приказ Полномочного Представителя ОГПУ в Казахстане № 27991/97/52 Даниловского «О ликвидации бандитизма и зачистки бандитского элемента и реакционной байско-манапской верхушки в Мангиставском районе КАССР». В приказе в соответствии с «Планом операции...» были названы командиры сводных отрядов и определен их состав: северного — командир Казнацдивизиона Алиев численностью 286 сабель, восточного — командир 63-го дивизиона Крыловский численностью 155 сабель, командующим всеми отрядами назначался нач. СОУ ПП ОГПУ в Казахстане Рогозин [11; 24].

Рассмотренные приказы и план операции позволяют получить новые сведения для реконструкции военно-стратегических целей и задач советской власти в регионе, масштаба и состава задействованных сил подавления, а также степени централизации карательной операции. Они доказывают, что повстанческое движение в Мангыстау в 1931 году воспринималось властями Казахстана не как локальные «бандитские» действия, а как серьезная угроза советской власти в регионе. Документы: а) отражают задействованный военный потенциал, логистическую карту полуострова (маршруты, колодцы, базы снабжения), а также представления чекистского командования о дислокации, численности и мобильности повстанческих отрядов; б) служат источником для полной реконструкции военной географии Мангыстау и тактических схем ОГПУ (окружение, захват колодцев, вытеснение в безводные солончаки); в) фиксируют, как традиционная

структура кочевников (родовые связи, знание тайных троп полуострова Мангыстау и плато Устюрта) заставляла органы госбезопасности приспосабливать военную тактику под условия партизанской войны в пустыне; г) демонстрируют сознательный отказ ПП ОГПУ в Казахстане от компромиссов и ставку на полное физическое уничтожение ядра повстанческого движения, что и предопределило карательный характер всей операции.

Значимыми для восстановления полноценной картины подготовки войсковой операции против повстанческого движения в Мангыстау являются содержащиеся в деле № 484 машинописные копии документов «Ветеринарное обслуживание сводных отрядов» за подписью начальника УПО и Войск ПП ОГПУ в Казахстане Радина [12] и «Указания ветеринарной службы в операции» за подписью ветеринарного инспектора УПО и Войск ПП ОГПУ Казахстана Митецкого [12; 108-109]. В первом документе расписаны порядок и организация ветеринарного обслуживания конского состава, обязанности ветеринаров по обеспечению ветеринарно-лечебной и эвакуационной помощи. Второй документ состоит из двух разделов: «Предварительный отбор конского состава и осмотр конснаряжения и ковки» и «Проведение ветеринарно-профилактических мероприятий во время операции». Содержание документа позволяет, во-первых, увидеть цели и задачи военно-ветеринарной службы по ветеринарному обслуживанию конского состава в условиях полевой и боевой обстановки, которые были сформулированы с учетом географических условий и оценки ветеринарно-санитарного состояния района операции. Во-вторых, определить отношение командования УПО и ВОГПУ Казахстана к уровню и качеству подготовки войсковой операции в Мангыстау.

К названным документам примыкают «Указания по снабжению продфуражем» [12; 102-103], «Санитарное обслуживание сводных отрядов» [12; 104-105], «Схема питьевого режима в походе» [12; 106-106 об], «Указания по политическому обеспечению проводимой операции» [12; 110].

При этом первый документ, представляющий собой 2-страничную машинописную копию, за подписями помощника начальника УПО по снабжению Серебрякова и начальника УПО и ВОГПУ по КАССР Радина, содержит не только сведения о численности личного и конного состава посылаемых «для ликвидации бандитизма, действующего в Мангиставском районе» сводных отрядов, но и нормы продуктового довольствия на каждого бойца из расчета на 10 суток.

Во втором документе — 1,5-страничная машинописная копия за подписью начальника УПО и ВОГПУ по КАССР Радина — подробно расписаны вопросы организации при штабах сводных отрядов подвижных лечебных пунктов, эвакуационных пунктов, наличие лечебных заведений в населенных пунктах района, указаны фамилия и должность ответственного за деятельность всей медико-санитарной службы в районе действия сводных отрядов, а также обязанности лекпомов, определены задачи начсостава по соблюдению водного режима.

Весьма информативен третий документ, в котором на полутора страницах машинописи за подписью санитарного инспектора УПО (фамилия не указана) подробно расписаны меры по соблюдению водного режима в условиях пустынной местности, в том числе: объем, качество и способы употребления питьевой воды и соли на привалах, способы дыхания на марше, расстегнутые вороты гимнастерок во время марша и др.

Четвертый документ на одной странице машинописи содержит 8 пунктов, в которых расписаны указания по политическому обеспечению проводимой операции, в том числе: разъяснение и доведение до каждого бойца задач и характера операции; создание боевого настроения всей красноармейской массы для успешной ликвидации «бандшак» в кратчайший срок; интернациональное воспитание личного состава; формирование у красноармейцев тактичного отношения к населению, беспощадного отношения к оказывающим вооруженное сопротивление и классово сознательного отношения к пленным; проведение беспощадной борьбы с барахольством и мародерством со стороны личного состава; создание крепкого политико-морального состояния в отрядах и др.

Все четыре документа, судя по содержанию, были подготовлены не позднее 6 июля 1931 года.

Принципиально новый фактический и статистический материал, содержащийся в представленных документах, демонстрирует степень подготовки войсковой операции, характер, содержание и уровень организации ее ветеринарного, санитарного, фуражного и политического обеспечения, нацеленного на успешное проведение задач, поставленных перед личным составом сил подавления.

Полезным источником информации по вопросам подготовки войсковой операции в Мангыстау является «Доклад» уполномоченного ОО ПП ОГПУ в Казахстане Сахаутдинова на имя нач. ОО ПП ОГПУ и в копии Рогозину от 9 июля 1931 года о погрузке и передвижении подразделений 13-го кавполка ВОГПУ и Казахского национального кавполка. Написанный от руки на 5 страницах документ вскрывает серьезные недочёты в деятельности как администрации железнодорожной станции Алма-Ата, так и в поведении отдельных младших командиров и бойцов в ходе погрузки в железнодорожные вагоны и на платформы. Здесь наличествовало следующее: отсутствие трапов и мостов для погрузки конского состава и автомашин, которые личному составу пришлось мастерить из шпал и рельсов; погрузка осуществлялась в спешке и ночью без какого-либо освещения; при погрузке лошадей и транспорта вся амуниция, снаряжение, оружие и боеприпасы были свалены возле вагонов и находились к тому же под дождем; нехватка классных вагонов для начсостава Казахского кавполка; путаница при распределении вагонов между кавполками, вызвавшая конфликты между начсоставом и начальником эшелона; забытые в суматохе срочной погрузки некоторые продукты питания и штабная пишущая машинка; неудовлетворительное обеспечение бойцов средствами крепления ручных бомб и гранат и другие неприглядные факты, обусловленные низкой организацией мероприятий при погрузке воинского эшелона [12; 114–118].

Информативными по своему содержанию являются оперативные документы, которые направлялись Радиным руководству ряда оперсекторов в ходе осуществления войсковой операции. В их числе обратим внимание на следующие документы.

1. Телеграфное указание Радина и помощника начальника УПО по строевой части Лобанова командиру Актюбинского дивизиона № 31101/107 от 10 июля 1931 года требовало «немедленно [в] полном боевом составе погрузиться [в] эшелон для следования [в] оперкомандировку Ташкент — Красноводск, далее пароходом [по] Каспию [в] залив Кендерли, где выгрузиться [и] поступить [в] распоряжение Нач. СОУ ПП ОГПУ Рогозина». В указании конкретно расписывались количество боеприпасов, типы пулеметов, объем горючего, запас фуража и продовольствия на 20 суток, «четыре конца веревки 40 метров каждая», которые следовало взять с собой. Кроме того, предписывалось каждому бойцу пришить к фуражке назатыльники и снабдить очками лошадей с налобниками. Командиру дивизиона указывалось на необходимость телеграфировать время отбытия, численный состав, количество лошадей и боеприпасов. Документ представляет собой машинописную копию объемом в 1 страницу, заверенную секретарем УПО [11; 25].

2. Телеграфное указание Радина № 291515/80 от 2 августа 1931 года начальнику Аральского оперсектора ОГПУ о принятии мер по установлению связи с отрядом Кадышева, снабжении его по линии Наркомснаба, а также ведении агентурно-войсковой разведки в районе мыса Узун-Каир полуострова Куланды и установления заслонов для предотвращения просачивания повстанцев со стороны местности Асмантай-Матай. Документ представляет собой машинописную копию объемом в 1 страницу, заверенную секретарем УПО [11; 40].

3. Телеграфное указание Радина за № 291515/95 от 12 августа 1931 года начальнику Аральского оперсектора ОГПУ, в котором последний информировался о передвижении повстанческого отряда под командованием Ермека и руководством Кошанова численностью до 450 человек вместе с населением из района Сам — Асмантай-Матай в район увала Карабаур. Руководству оперсектора указывалось на необходимость информировать о действиях отряда Кадышева и выброске комотряда в район, прилегающий к пескам Кошкар-Ата — пески Большие Барсуки, также ставилась задача посредством агентурных мероприятий проверить сведения об отходе повстанцев под руководством Кангабая в район озера Сам. Документ представляет собой машинописную копию объемом в 1 страницу, заверенную уполномоченным ОО Ивановым [11; 42].

4. Телеграфное указание Радина за № 291515/97 от 12 августа 1931 года начальнику Актюбинского оперсектора ОГПУ, в котором последнему указывалось: 1) проверить и уточнить сведения о «группировке бандшаек на правом берегу Эмбы под командованием Басыгарина»; 2) донести о мероприятиях отряда Миронова и Гурьевского комотряда по «ликвидации указанной бандгруппы»; 3) уточнить данные об отходе из района озера Сам — Асмантай-Матай «бандгруппы [под] руководством Кошанова на местность Карабаур в части путей движения»; 4) донести положение дел «в части обеспечении пунктов Кайнар — Ашей-Айрик — колодец Гасасть — Акбидайк» в связи с отходом отряда Погорелова в местность Атам-Симаут; 5) агмероприятиями проверить и уточнить сведения об отходе повстанцев под руководством Кангабая в район озера Сам.

Документ представляет собой машинописную копию объемом в 1 страницу, заверенную уполномоченным ОО Ивановым [11; 44].

5. Телеграфное указание Радина за № 291515/107 от 16 августа 1931 года начальнику Актюбинского оперсектора ОГПУ, в котором были высказаны критические замечания в адрес Завьялова в связи с тем, что последний вместо того, чтобы выполнять приказы ПП ОГПУ в КАССР, строит свои планы операций исходя из непроверенных сведений райуполномоченных, которые смешивают всякую кочевку с бандой и панически требуют применения вооруженной силы. В указании подчеркивалось, что «невыполнение Вами намеченных Вам задач может вызвать разрозненность ударов [, они] создают выгодные условия для обходов [,] маневрирования [,] действий уже оформившихся банд [в] районе Сам». Радин обратил внимание на то, что бесцельная гонка 65 дивизиона во главе Чинова обходным путем в 750 верст вымотает ваши силы и «распылит действительные бандкадры», не даст возможность концентрическим ударом ликвидировать отдельные «банды» и потребовал «точного выполнения всех наших распоряжений». Документ представляет собой машинописную копию объемом в 1 страницу, заверенную уполномоченным ОО Ивановым [11; 83].

Эти документы проливают свет на ряд вопросов военно-тактического характера, связанных с действиями Аральского и Актюбинского оперсекторов в ходе проведения войсковой операции. Содержащиеся в них сведения раскрывают действия начальника УПО и ВОГПУ по КАССР Радина по руководству структурными подразделениями ОГПУ в плане решения отдельных оперативных задач, нацеленных на подавление повстанческих отрядов в зоне ответственности оперсекторов. Телеграфные указания Радина уникальны тем, что впервые раскрывают: а) механизм координации действий территориальных органов и мобильных войсковых частей на стыке регионов; б) специфику операций ОГПУ — карательные действия (заслоны, блокирование) здесь неразрывно связаны с агентурной работой (внедрение осведомителей в адайские роды, вербовка перебежчиков, использование заложников); в) фиксируют конкретные оперативные районы, направления выдвижения Актюбинского дивизиона, ключевые узлы связи и оперативные базы, что позволяет составить точную карту подавления восстания в июле-августе 1931 года.

В деле № 489 заслуживает внимания 15-страничная докладная записка «Об итогах ликвидации повстанческо-бандитского движения в Мангыстауском районе в 1931 году» за подписью Белоногова, датированная 6 ноября 1931 года и адресованная зам. ПП ОГПУ в Казахстане Миронову [13]. Данная записка представляет собой сокращенный, но вместе с тем существенно переработанный, особенно в итоговой части, вариант докладной записки Белоногова «О банддвижении в Мангыстауском районе с февраля по сентябрь 1931 года» от 9 сентября 1931 года на имя зам. ПП ОГПУ в Казахстане Рогозина [14; 254–275]. Сентябрьская докладная записка была положена в основу записки Рогозина на имя Голощекина «Предварительные итоги операции по ликвидации бандитизма в Мангиставском районе», датированной 18 сентября 1931 года [15; 381–392].

Сравнительно-сопоставительный анализ всех трех документов дает основание полагать о некотором смещении акцентов в оценке событий и выводах, которые в них сформулированы, особенно разнятся предложения, связанные с перестройкой оперативно-чекистской работы в районе.

Полноценному источниковедческому анализу всех трех документов будет способствовать документ, содержащийся в деле № 484 — «Схема докладной записки об итогах банддвижения в Мангиставском районе» [12; 99–101]. Документ представляет собой машинописную копию на 3 страницах без указания автора и даты составления. Он содержит в себе 4 раздела и выводы: I. «Общие причины банддвижения» из 3 пунктов; II. «Как организовалось банддвижение» из 9 пунктов; III. «Как проходила ликвидация бандитизма» из 7 пунктов; IV. «Обстановка в районе после ликвидации банддвижения» из 4 пунктов. Выводы включают в себя 3 пункта: 1. «Насколько разгромлены основные руководящие кадры банддвижения в Мангиставском районе», 2. «Насколько реальна опасность рецидива (потенциальные возможности, исходя из политэкономической обстановки. Реальные силы к.р.)», 3. «Необходимые оперативно-политические, хозяйственные и другие мероприятия».

Все эти вместе взятые четыре документа позволяют более объективно и в полной мере раскрыть итоговую страницу истории повстанческого движения в Мангыстау.

Докладная записка Белоногова от 6 ноября 1931 года представляет собой итоговый информационно-аналитический источник высшего уровня ведомственной иерархии. Это ключевой документ, завершающий и обобщающий всю картину повстанческого движения в Мангыстау 1931

года сквозь призму восприятия ПП ОГПУ в Казахстане. Его информационный потенциал особо ценен для верификации итоговой статистики репрессий, составления списка лидеров восстания и анализа характера и содержания карательной стратегии советской власти в регионе.

Особо значимой для полноценной реконструкции истории повстанческого движения в Мангыстау является содержащаяся в деле № 484 объемная, на 46 машинописных страницах, «Докладная записка Актюбинского оперсектора ОГПУ по проведению операции по ликвидации бандитизма в Табынском, Уильском и других районах за время с 1 марта по 5 сентября 1931 года» за подписью начальника Актюбинского оперсектора Завьялова в ПП ОГПУ в Казахстане и оперуполномоченного Иванова. Авторы записки дают исчерпывающее представление о политическом и экономическом положении в Табынском районе до и после ликвидации повстанческого движения; вскрывают причины возникновения повстанческого движения; подробно раскрывают деятельность Актюбинского окружного отдела / оперсектора по ликвидации различных групп и отрядов повстанцев, начиная с 1929 года; описывают в деталях неудачные по своему исходу боевые действия коммунистического отряда под командованием оперативника Мостового в мае и июле 1931 года; информативно демонстрируют характер, содержание и результаты деятельности стрелкового взвода из состава 65-го (Кустанайского) дивизиона ВОГПУ в ходе боестолкновений с повстанцами в августе 1931 года; описывают и характеризуют результаты проведенных с марта по сентябрь 1931 года операций; описывают факты имевших место пыток, избиений и расстрелов со стороны отдельных, с указанием конкретных фамилий (Карткожаков, Попов), оперработников Гурьевского оперсектора ОГПУ и уполномоченного Астраханского оперсектора (фамилия не указана) над пленными повстанцами из отряда Чуланова Букмаша; освещают состояние и деятельность агентурно-осведомительной сети; формулируют необходимые мероприятия по закреплению достигнутого в ходе операции положения по партийно-советской и чекистской линиям [12; 467–512].

46-страничная докладная записка Актюбинского оперсектора ОГПУ за март–сентябрь 1931 года является уникальным источником высокой репрезентативности, детально описывающим социально-экономическую ситуацию в регионе, причины народного сопротивления, факты карательных операций и военных преступлений. Своим содержанием она расширяет научные представления по широкому спектру вопросов истории повстанческого движения в Западном Казахстане.

Не менее ценным документом, позволяющим увидеть многие детали военно-чекистской работы в ходе одной из фаз операции по подавлению повстанческого движения в Мангыстау, является 26-страничная машинописная «Записка о состоянии чекистской работы и военных операций в Мангыстауском районе конца июня и первой половины июля 1931 г.», адресованная ПП ОГПУ в Казахстане Каруцкому, нач. СОУ ПП ОГПУ Рогозину и нач. УПО ПП ОГПУ Радицу за подписью Белоногова. Датированный 21 сентября документ содержит мельчайшие детали ряда боестолкновений между 68-м дивизионом ВОГПУ и отрядами повстанцев; вскрывает оперативно-тактические промахи в деятельности командования 68-го дивизиона и Бакинского отряда из состава 24-го полка ВОГПУ; критически оценивает поведение начальника Гурьевского оперсектора Калашникова и отдельных командиров подразделений 68-го дивизиона и Бакинского отряда в боевой обстановке; обнажает несогласованность в действиях между Белоноговым и помощником командира 24-го полка Оглода; дает нелестную оценку состояния чекистской работы в Мангыстауском районе; формулирует выводы, которые содержат ошибки и недостатки в военно-боевой деятельности 68-го дивизиона, с указанием на то, что в дивизионе не велся журнал оперативных действий; акцентирует внимание адресата на несогласованные действия между оперативными работниками и командованием 68-го дивизиона [12; 532–556].

Представленный документ является уникальным историко-аналитическим источником критическо-рефлексивного характера. Документ занимает особое место в массиве чекистского делопроизводства, так как представляет собой внутреннее ведомственное расследование, направленное на выявление системных сбоев, тактических ошибок и конфликтов внутри карательного аппарата в самый драматичный период Адайского восстания. Записка фиксирует мельчайшие детали боев, дающие возможность: а) извлечь данные о реальной боеспособности кочевников, их вооружении, засадах, знании местности и умении противостоять дивизионам ВОГПУ; б) вскрыть оперативно-тактические промахи командования 68-го дивизиона и Бакинского отряда 24-го полка ВОГПУ; в) увидеть раскол между оперативниками-чекистами и военными командирами; г) определить степень развала штабной культуры в военно-полевых условиях.

Существенным дополнением к сведениям, упомянутым в этой «Записке...» по вопросам чекистской работы, является чрезвычайно ценная информация, представленная в нижеследующих документах.

1. Директива № 38228/14 за подписью Белоногова от 22 августа 1931 года. Объемный, в 14 страниц машинописи, документ четко структурирован по таким позициям, как: «Инфосеть и резидентура», «Откочевки и изъятие байского контрреволюционного элемента», «Организация населения для борьбы с бандитизмом», «Разложение банд и бандоткочевки», «Порядок арестов и следствия», «Задачи по общему освещению», «Связь и отчетность». Каждая позиция содержит развернутые вплоть до мельчайших деталей указания всем руководителям оперучастков в Мангыстауском районе по вопросам организации и проведения оперативно-чекистской, агентурно-разведывательной и осведомительной работы [12; 239–252].

2. «Расстановка чекистских сил в связи с операциями на Усть-Урте», подготовленная и подписанная Белоноговым в середине августа 1931 года. В документе, объемом в 1 машинописную страницу, определена дислокация и персональный состав 6 оперучастков, фамилии и должности оперработников, закрепленных за северным и южным отрядами, и состав группы для ведения следствия [12; 263].

3. Директива Белоногова «О перегибах в практике репрессий и арестов среди населения района», адресованная всем оперработникам и опергруппам ОГПУ в Мангыстауском районе и датированная 15 августа 1931 года. Содержание 14-страничного машинописного документа проливает свет на укоренившуюся практику арестов, в ходе которых под репрессии попадали всего 8–10 % «байства и других враждебных классовых прослоек», с преобладанием батраков, бедняков, середняков и рабочих. Аресты производились как уполномоченными оперативниками, так и партийно-советскими работниками и администрацией различных промыслов, зачастую без всяких оснований, без официального оформления. Арестовывались семьи тех, кто ушел в откочевку или в повстанческие отряды вместе с имуществом, которое не учитывалось и разбазаривалось. В этой связи и были сформулированы 11 пунктов, нацеленные на преодоление «перегибов, сводящих к нулю политический смысл изъятия контрреволюционного и бандитского элемента». В частности, были определены категории, которые подлежали аресту в первую очередь — «баи, полуфеодалы, родоначальники, крупные авторитетные аксакалы, аткаминеры, бывшие царские служащие: чиновники, волостные управители, их заместители, волостные писари, аульные старшины». В отношении батраков, бедняков, середняков и рабочих приказывалось арестовывать «только тех лиц, на которых будет точно установлено, что они участвовали в бандах с оружием в руках, активно руководили таковыми, или являлись организаторами, руководителями или активными подстрекателями к разгромам, поджогам, грабёжам, организации перекочевки, террору и, наконец, разведчиками банд». В пунктах директивы подробно расписывались требования в отношении конфискации имущества арестованных, членов их семей, раздача имущества баев тем, кто активно способствовал его выявлению, наведению элементарного процессуального порядка при задержаниях и арестах, сроках следственных действий и допросов и др. [12; 239–252].

Составным элементом блока отмеченных документов является и содержащаяся в деле № 484 директива, датированная 20 сентября 1931 года, подписанная Белоноговым и адресованная Калашникову и Рогозину. В восьмистраничном машинописном документе определены и сформулированы задачи оперучастков по укреплению оперативно-чекистской работы в Мангыстауском районе.

Так, по линии насаждения агентурно-осведомительной сети ставилась задача из 10 пунктов, которые формулировались с учетом оперативной обстановки, кочевой специфики района и предполагали: создание и укрепление агентурной сети в аулах; учет и подбор маршрутной/разъездной агентуры, спецосведомителей и резидентов под руководством сотрудников ГПУ; определение в качестве объектов обслуживания маршрутной/разъездной агентурой «байства, а/с и к.р. группировок, бандактива», а также местностей и направлений — «Усть-Урт, дороги в Туркменистан, горы Актау и Каратау, восточная часть полуострова Бузачи, берега заливов Кайдак и Комсомолец». По всем пунктам определялись конкретные сроки.

По отрядам самоохраны, которых насчитывалось 24 с общим числом 300 отрядников, ставились задачи по их очищению от «бандэлемента»; обеспечению в каждом отряде внутреннего агентурного наблюдения, аресту «всех отрядников, проявивших в той или иной мере в мародерстве, самовольных арестах, срывах операций»; закреплению при каждом оперучастке существующих отрядов

количеством не более 40–50 человек; обеспечению посредством имеющихся в аулах групп политработников политико-воспитательной работы с отрядниками; использованию отрядов не для изъятия вообще, а только по определенным заданиям руководителей оперучастков.

По изъятию «байства, КАЭР и бандактива» отмечалось, что вопрос «полной ликвидации банддвижения, последствий его и обеспечение твердой нормальной политической обстановки района и всего Адая является решающим». При этом констатировалось, что «изъятие идет очень слабо на всех оперучастках» причиной чего являлась: «слабость агентуры», «неумелое использование отрядов бельсенды», «комканье работы некоторыми руководителями оперучастков с целью, не считаясь с обстановкой, скорее вернуться в город», «арестовывается много бедняков, середняков: на 194 арестованных баев, торговцев, аксакалов — 49, зажиточных — 17, остальные середняки и бедняки, последних 94». Оперучасткам ставились задачи — «точно усвоив указания о порядке и объектах изъятия в течении недели подготовить дополнительные, наиболее полные списки всего элемента, подлежащего изъятию..., к операции по этим спискам приступить единовременно всем оперучасткам 25 сентября..., к этому же числу представить списки и план операции доброотрядами и военчастями на Усть-Урте по изъятию байства и бандактива..., сейчас же на Усть-Урт 2, 4, 5 и 6 оперучасткам забросить агентуру..., операции по изъятию всего байства, к.р. и бандактива в основном закончить к 20 октября».

Структура оперучастков в Мангыстауском районе, согласно документу, была определена следующим образом: 1) город Форт Александровск, Баутино, 1 и 3 аулы, руководитель Пчелкин; 2) полуостров Бузачи, т.е. 11, 12, 14, 15 и 16 аулы, руководитель Тихомиров; 3) 2, 4, 5 и 6 аулы, руководитель Арысланов; 4) 7, 8, 9 и 13 аулы, руководитель Абенов; 5) 10 и 17 аулы, руководитель Ефименко.

Директива приказывала «немедленно спецназначенными выслать краткий итоговый обзор работы оперучастков по состоянию на 20/9», в котором следовало осветить вопросы: «а) сколько и какого рода, в какой аул прикочевало населения из бандоткочевков на 20 сентября и если возможно, указать социальный состав; б) сколько по оперучастку изъято всего байства, к.р. и бандактива, с подразделением по социальному положению и сколько намечено к изъятию; в) сколько всего по оперучастку изъято оружия: нарезного, охотничьего, патронов винтовочных и холодного оружия; г) сколько отрядов самообороны, дислокация их, вооружение каждого в отдельности до чистки и после таковой, приложить личные списки на каждый отряд в отдельности; д) сколько резидентур, характеристики и местонахождение резидентов, сколько осведомов и где точно, маршрутников и спецосведомления, указать недостатки работы агентуры» [12; 514–521].

Информационный потенциал рассмотренных источников позволяет исследователю заглянуть внутрь карательного механизма ОГПУ в момент его наивысшего напряжения, когда эскалация бессудных расправ и грабежей бедноты вынудила чекистское руководство перейти к жесткому, регламентированному, агентурно-структурированному подавлению кочевого населения Мангыстау. Эти документы, вышедшие из-под пера одного автора — руководителя операции Белоногова, представляют собой единый оперативно-тактический комплекс, отражающий критический, переломный момент в истории Мангыстауской трагедии. Так, схема расстановки сил (середина августа) дает точную географическую и персональную привязку 6 оперучастков, а директива от 22 августа регламентировала вопросы организации и проведения оперативно-чекистской, агентурно-разведывательной и осведомительной работы. Директива от 15 августа вскрывает механизм ликвидации представителей кочевой элиты, четко кодифицируя первоочередные категории для уничтожения. Сентябрьская директива, констатируя на конкретных примерах слабость работы по изъятию «байства, КАЭР и бандактива», подробно фиксирует задачи оперучастков по укреплению оперативно-чекистской работы в Мангыстауском районе и акцентирует внимание на своевременной отчетности.

Обсуждение

Общее количество рассмотренных документов и материалов составляет 52 разноплановых источника. В их числе: выписки из журналов ведения боевых действий, оперативные донесения, радиогаммы, приказы, планы операций, телеграфные и письменные указания и схемы, докладные записки, директивы. Различные по объему, характеру, содержанию и направленности, представленные документы и материалы объединены общей целью — предоставить прямую и опосредованную информацию по широкому кругу вопросов истории повстанческого движения в

Мангыстау в 1931 году. Докладные записки и директивы содержат обобщенные данные по повстанческому движению, по организации оперативно-чекистской работы. Планы операций и сопутствующие им приказы формулируют стратегию и тактику борьбы с повстанческим движением. Выписки, донесения, радиогаммы информируют о положении дел по каждому конкретному случаю, связанному с оперативно-боевыми действиями в тот или иной отрезок времени. Телеграфные указания информируют о складывающейся в тот или иной момент оперативной ситуации и направлены на корректировку действий подчиненных сил подавления. Содержание письменных указаний и схем связано с организацией и подготовкой привлекаемых к боевым операциям частей и подразделений к осуществлению мероприятий походного и боевого порядков. Ключевыми характеристиками рассмотренных источников являются широкий масштаб, значительный объем и жанровое разнообразие.

Информация, содержащаяся в перечисленных документах, расширяет, уточняет и конкретизирует ключевые аспекты истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году, которые были рассмотрены в трудах Т. Омарбекова, К. Алдажуманова, М. Омарова и Б. Жумагулова. Названные авторы работали преимущественно с макроисторическими источниками (резолуции Казкрайкома, итоговые докладные записки на имя Голощекина, архивно-следственные дела и др.).

В результате ряд вопросов, связанных с планированием военной операции, ее военно-организационной, технической и логистической подготовкой, координацией боевых действий ряда оперсекторов и дивизионов со стороны руководства ВОГПУ, детали оборонительных мероприятий при нападении повстанцев на Форт Александровский, военные операции отдельных подразделений сил подавления (отряд Шматкова), а также характер, содержание и сущность оперативно-чекистской работы в Мангыстауском районе в период проведения войсковой операции остались за пределами внимания исследователей.

В прежних трудах доминировало представление о превосходящей, четко отлаженной и дисциплинированной силе войск ОГПУ и РККА, которая методично и жестоко подавила сопротивление. Однако такие документы, как «Записка о состоянии чекистской работы и военных операций в Мангыстауском районе конца июня и первой половины июля 1931 г.» и «Докладная записка Актюбинского оперсектора ОГПУ по проведению операции по ликвидации бандитизма в Табынском, Уильском и других районах за время с 1 марта по 5 сентября 1931 года», обнажают структурный дисбаланс, недостаточную профессиональную подготовку и несогласованность действий внутри карательных органов. Факты отсутствия оперативных журналов, разгром отряда Мостового, паника среди командиров комотрядов, недостаточная компетентность начальника Гурьевского оперсектора Калашникова и открытая вражда между оперативниками и военными (Белоногов vs Оглода) показывают, что военно-чекистский аппарат на местах испытывал сложности управленческого характера. Подавление повстанческого движения затянулось не только из-за мужества кочевников, но и из-за проблем военно-организационного характера в рядах сил подавления.

Документы, в частности, директивы Белоногова от 22 августа и 20 сентября, дополняют сухие цифры репрессий описанием конкретных механизмов подавления кочевого общества. Впервые детально раскрывается технология «разложения банд изнутри» через засылку агентуры, контролируемый перехват колодцев на Устюрте (августовская схема расстановки сил) и использование института доноительства посредством передачи байского имущества лояльным активистам.

В трудах предшественников репрессии зачастую были обезличены («отряды ОГПУ», «внесудебные приговоры»). Документ Завьялова — Иванова дополняет историю восстания конкретными именами палачей (оперработники Карткожаков, Попов), детально описывая факты военных преступлений в виде бессудных расправ, пыток и избиений пленных повстанцев из отряда Б. Чуланова.

Благодаря критическому анализу рассмотренных документов в научный оборот вводятся темы, ранее не входившие в орбиту научных исследований. В том числе: а) детали ряда боестолкновений между 68-м дивизионом ВОГПУ и отрядами повстанцев; б) оперативно-тактические промахи в деятельности командования 68-го дивизиона и Бакинского отряда из состава 24-го полка ВОГПУ; в) констатация перегибов в практике репрессий и арестов среди населения района; г) организация всеобъемлющего контроля кочевых аулов — раздел «Инфосеть и резидентура» (директива от 22 августа) впервые пошагово раскрывает инструкции ОГПУ по созданию агентурных сетей внутри

родовых структур адайцев и табынцев; д) ликвидация верхушечных слоев кочевников — документы впервые четко фиксируют установку ОГПУ на превентивное физическое уничтожение не просто «вооруженных врагов», а носителей традиционной легитимности (баев, аксакалов, аткаминеров, бывших волостных управителей) с целью превратить население в покорную, лишенную традиционных лидеров массу.

Рассмотренный массив документов переводит изучение Мангыстауской трагедии 1931 года на качественно новый уровень. Он доказывает, что Адаевское восстание было не локальной вспышкой недовольства, а полномасштабной, трагической войной государства против традиционного кочевого этноса. При этом карательная система ОГПУ представлена в документах не как сложенный аппарат, а как механизм, не лишенный системных недостатков.

Представленные документы являются ценным, но специфическим источником. Вышедшие из-под пера работников ПП ОГПУ в Казахстане и его структурных подразделений, они требуют особенно тщательного источниковедческого анализа. Органы ОГПУ, хоть и адекватно реагировали на ситуацию, складывавшуюся в регионе в ходе повстанческого движения, вместе с тем были несвободны от господствовавшей идеологии и политической конъюнктуры. Будучи человеческим произведением, документы и материалы, подготовленные работниками спецслужб, несут на себе отпечаток того времени, «чекистский» менталитет. Отражая официальную линию, они зачастую односторонне и тенденциозно раскрывали сущность тех или иных явлений, событий, фактов.

Выводы

Рассмотренные нами документы и материалы, отложившиеся в результате деятельности ПП ОГПУ в Казахстане, его структур в лице Особого отдела, Управления пограничной охраны и войск, оперативных секторов, районных отделений и руководителей отрядов, — являются ценными источниками информации о подготовке и проведении войсковой операции против повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году.

Их содержание способствует расширению научных представлений о причинах, характере и содержании вооруженных выступлений населения Мангыстауского района, направленных против хозяйственно-политических кампаний, проводимых органами советской власти; уточняет и конкретизирует деятельность отдельных вооруженных повстанческих отрядов в ходе военного противостояния с силами подавления; характеризует планы войсковой операции; углубляет знания о военно-организационной и технической стороне проводимых войсковых операций; показывает количественные и качественные характеристики противников в лице непосредственных участников боевых действий с обеих сторон; демонстрирует практику использования подразделений войск ОГПУ против различных групп и отрядов повстанцев; вскрывает сущность оперативно-чекистской работы в Мангыстауском районе в период проведения войсковой операции по подавлению повстанческого движения в Мангыстау и на Устьурте в 1931 году.

Представленные качественные и количественные характеристики источниковедческого потенциала рассмотренных документов и материалов свидетельствуют об их высокой репрезентативности, многоплановости и значительной информационной содержательности. Это дает основание считать, что в своей совокупности рассмотренные документы по праву должны занять ключевое место в корпусе источников по истории повстанческого движения казахских шаруа в Мангыстау в 1931 году. В этом случае будет реализована возможность: а) динамичного анализа темы; б) раскрытия всей совокупности обстоятельств, в которых возникло и протекало повстанческое движение в Мангыстау в 1931 году; в) конструирования полноценных научных представлений о содержании, сущности и характере повстанческого движения, а также деятельности силовых ведомств по ликвидации вооруженной формы протеста казахских шаруа в Мангыстау против силовой модернизации кочевого общества; г) воссоздания, в конечном итоге, целостной и объективной исторической картины одного из самых крупных по масштабу, драматичных по содержанию и трагичных по последствиям событий отечественной истории XX столетия.

Все это диктует необходимость их публикации для широкого использования в целях: а) углубленного исследования истории повстанческого движения казахских шаруа в Мангыстау; б) расширения научных представлений по таким вопросам, как место и роль рассмотренных документов и материалов в корпусе исторических источников по истории повстанческого движения казахских шаруа в Мангыстау в 1931 году.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках реализации проекта BR24993057 «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Омарбеков Т. Зобалаң / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 270 б.
- 2 Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 3 Омарбеков Т. 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу / Т. Омарбеков. — Алматы: Арыс баспасы, 2018. — 480 б.
- 4 Омаров М. Расстрелянная степь. Документальное повествование / М. Омаров. — Алматы: Гылым, 1994. — 104 с.
- 5 Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / К. Алдажуманов. — Алматы: «Арыс»-Казахстан, 1998. — 420 с.
- 6 Жумагулов Б. Сұрқия саясат сойқаны / Б. Жумагулов. — Алматы: Үш Қиян, 2021. — 312 б.
- 7 Алланиязов Т. Последний рубеж защитников номадизма. История вооружённых выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929–1931 годы) / Т. Алланиязов, А. Таукенов. — Алматы: ОО «OST — XXI век», 2009. — 424 с.
- 8 Алланиязов Т.К. Источники по истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году / Т.К. Алланиязов // Вестник Атырауского университета. История и археология. — 2022. — № 3 (66). — С. 16–27.
- 9 Алланиязов Т.К. Вооружённые выступления и повстанческие движения 1929–1931 годов в Казахстане: историография и источниковедение / Т.К. Алланиязов. — Караганда: ТОО «Типография Арко», 2024. — 222 с.
- 10 Специальный государственный архив КНБ РК (далее — СГА КНБ РК). — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 486. — Л. 163–167, 180–182.
- 11 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 485. — Л. 30–36.
- 12 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 484. — Л. 107.
- 13 СГА КНБ РК. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 489. — Л. 87–101.
- 14 Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века) / под общ. ред. Е. Карина. — Нур-Султан: Дәуір, 2022. — Т. 1. — 622 с.
- 15 Степная трагедия: Адайское восстание 1929–1931 гг. / под ред. Ж. Набиева. — Алматы: Издательство «Арыс», 2010. — 448 с.

References

- 1 Omarbekov, T. (1994). *Zobalan* [Calamity]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 2 Omarbekov, T. (1997). *20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti* [The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s–1930s]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 3 Omarbekov, T. (2018). *1929–1931 zhyldardagy khalyq koterilisteri: Zertteu* [Popular Uprisings of 1929–1931: A Study]. Almaty: Arys baspasy [in Kazakh].
- 4 Omarov, M. (1994). *Rasstreliannaia step. Dokumentalnoe povestvovanie* [The Executed Steppe: A Documentary Narrative]. Almaty: Gylm [in Russian].
- 5 Aldazhumanov, K. (1998). *Krestianskoe dvizhenie soprotivleniia. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby* [The Peasant Resistance Movement. Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Fate]. Almaty: «Arys»-Kazakhstan [in Russian].
- 6 Zhumagulov, B. (2021). *Surqia saiasat soiqany* [The Atrocities of Treacherous Policy]. Almaty: Ush Qiyan [in Kazakh].
- 7 Allaniiazov, T., & Taukenov, A. (2009). *Poslednii rubezh zashchitnikov nomadizma. Istoriia vooruzhennykh vystuplenii i povstancheskiikh dvizhenii v Kazakhstane (1929–1931 gody)* [The Last Stronghold of the Defenders of Nomadism: The History of Armed Uprisings and Resistance Movements in Kazakhstan (1929–1931)]. Almaty: NGO «OST — XXI century» [in Russian].
- 8 Allaniiazov, T.K. (2022). *Istochniki po istorii povstancheskogo dvizheniia v Mangystau v 1931 godu* [Sources on the History of the Insurgent Movement in Mangystau in 1931]. *Vestnik Atyrauskogo universiteta. Istoriia i arkhologiiia — Bulletin of Atyrau University. History and Archaeology*, 3 (66), 16–27 [in Russian].
- 9 Allaniiazov, T.K. (2024). *Vooruzhennye vystupleniia i povstancheskie dvizheniia 1929–1931 godov v Kazakhstane: istoriografiia i istochnikovedenie* [Armed Uprisings and Insurgent Movements in Kazakhstan during 1929–1931: Historiography and Source Studies]. Karaganda: TOO «Tipografiia Arko» [in Russian].
- 10 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv KNB RK [Special State Archive of the Committee of National Security of the Republic of Kazakhstan]. — Ф. 9. — Оп. 1. — Д. 486. — Л. 163–167, 180–182 [in Russian].

11 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv KNB RK [Special State Archive of the Committee of National Security of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 485. — L. 30–36 [in Russian].

12 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv KNB RK [Special State Archive of the Committee of National Security of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 484. — L. 107 [in Russian].

13 Spetsialnyi gosudarstvennyi arkhiv KNB RK [Special State Archive of the Committee of National Security of the Republic of Kazakhstan]. — F. 9. — Op. 1. — D. 489. — L. 87–101 [in Russian].

14 Karin, E.T. (Ed.). (2022). *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka)* [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920s–1950s)]. Vol. 1. Nur-Sultan: Dauir [in Russian].

15 Nabiev, Zh. (Ed.). (2010). *Stepnaia tragediia: Adaiskoe vosstanie 1929–1931 gg.* [Steppe Tragedy: The Adai Uprising of 1929–1931]. Almaty: Izdatelstvo «Arys» [in Russian].

Сведения об авторах

Турганбек К. Алланиязов — кандидат исторических наук, профессор кафедры Истории Казахстана, экономики и право, Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан, e-mail: klio56@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

Ескайрат Е. Хайдаров (*автор-корреспондент*) — кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры Истории Республики Казахстан, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: eskairat.78@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>

Авторлар туралы мәліметтер

Турганбек К. Алланиязов — тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы, экономика және құқық кафедрасының профессоры, Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған, Қазақстан, e-mail: klio56@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

Ескайрат Е. Хайдаров (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасының тарихы кафедрасының аға оқытушысы, М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, e-mail: eskairat.78@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>

Author Information

Turganbek K. Allaniyazov — Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Kazakhstan History, Economics and Law, Zhezkazgan University named after O.A. Baikonurov, Zhezkazgan, Kazakhstan, e-mail: klio56@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

Yeskairat E. Khaidarov (*corresponding author*) — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of the Republic of Kazakhstan, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: eskairat.78@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қатығысы.** Авторлар мүдделер қатығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Дүйсенәлі Әбділәшім*

Токио шетел тілдері университеті, Токио, Жапония
(*Хат-хабарға жауапты автор. E-mail: airu331@gmail.com)

Қытай архив деректеріндегі Дәулетбай батыр: тарихи тұлғасы мен қызметі

Жоңғарлар жойылғаннан кейін, шығыс өңірін мекендеген қазақ ру-тайпалары өз ата қоныстарына қайта оралды. 1757 жылы (қазақ жазбаларында үнемі «сиыр жылы» делінген) Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы ресми саяси-экономикалық қарым-қатынас орнатты. Осыдан кейін екі жақ ара сауда-саттық ісі өркендеп, алғашында Үрімжіде (1758) жылқы саудаласа, соңынан Іле (1761) мен Тарбағатайдан (1764) сауда жәрмеңкелері ашылып, әсіресе жылқыға жібек саудасы тез дамыды. Осымен бір уақытта саяси қарым-қатынастың салмағы артып, шекара маңында туындаған кейбір мәселелерді екі жақ ара шешуге тура келді. Бұған ел көсемдерімен бірге батырлар мен билер де айырықша атсалысты. Мақалада осы жағына баса мән беріліп, Қазақ хандығы қоғамындағы батырлар институтының тарихи орны мен қоғамдық-саяси рөлі Дәулетбай Сатыұлы мысалында қарастырылады. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамында батырлардың әскери ғана емес, саяси, дипломатиялық және әкімшілік қызметтер атқарғаны талданды. Цинь мұрағаттары мен өзге де тарихи деректер негізінде Дәулетбай батырдың Тарбағатай өңіріндегі қазақ ру-тайпалары арасындағы беделі, шекаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі, ақпарат алмасудағы және сыртқы саяси байланыстардағы рөлі сараланды. Мақалада архив материалдарының деректанулық сипаты, тарихи жад пен ауыз әдебиеті мәліметтерінің өзара сабақтастығы және қазақ батырларын зерттеудің қазіргі тарихнамадағы маңызы қарастырылды. Сонымен бірге батырлардың руаралық қатынастарды реттеудегі, ел бірлігін нығайтудағы және халықты ортақ мақсатқа жұмылдырудағы қызметі талданды. Дәулетбай Сатыұлының өмірін, ізгі істерін және қоғамдық қызметін зерттеу нәтижесінде батырлардың Қазақ хандығының әскери-саяси тұрақтылығын қамтамасыз еткен, ел бірлігі мен мемлекеттіліктің сақталуына оң ықпал еткен маңызды әлеуметтік-саяси топ болғаны көрсетілді. Зерттеу қазақ қоғамындағы батырлар институтының қызметін тереңірек түсінуге және оның тарихи мұрасын жаңа деректер негізінде бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, батырлар институты, қазақ батырлары, архив деректері, Дәулетбай Сатыұлы, Қытай архивтерінде хатталуы, тарихи маңызы, Қазақ-Цинь қарым-қатынасы, Тарбағатай, шекаралық қауіпсіздік.

Дүйсенәлі Әбділәшім

Токийский университет иностранных языков, Токио, Япония

Даулетбай-батыр в китайских архивных материалах: историческая личность и деятельность

После разгрома Джунгарского ханства казахские родоплеменные объединения, населявшие восточные районы, начали возвращаться на свои исконные земли. В 1757 году (в казахских источниках этот год неизменно именуется «годом Быка») между Казахским ханством и империей Цинь были официально установлены политические и торгово-экономические отношения. Вслед за этим активизировалась двусторонняя торговля: первоначально торговля лошадьми велась в Урумчи (1758), затем были открыты торговые ярмарки в Или (1761) и Тарбагатае (1764), где особенно быстро развивался обмен лошадьми на шёлк. Одновременно возросло значение политических отношений, что потребовало совместного урегулирования различных вопросов, возникавших в приграничных районах. В этом процессе наряду с правителями государства важную роль играли также батыры и бии. В статье особое внимание уделяется именно этому аспекту: на примере Даулетбая Сатыұлы рассматриваются историческое место института батыров и его общественно-политическая роль в Казахском ханстве. Во второй половине XVIII века батыры выполняли не только военные, но также политические, дипломатические и административные функции. На основе Циньских архивных документов и других исторических источников исследуются авторитет Даулетбая батыра среди казахских родоплеменных объединений Тарбагатайского региона, его деятельность по обеспечению безопасности приграничных территорий, обмену информацией и поддержанию внешнеполитических связей. Кроме того, рассматриваются источниковедческая ценность архивных материалов, взаимосвязь исторической

* ©2026 The Author(s). This is an open access article under the CC BY-NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

памяти и данных устной традиции, а также значение изучения казахских батыров в современной историографии. Особое внимание уделяется роли батыров в урегулировании межродовых отношений, укреплении единства народа и мобилизации общества для достижения общих целей. На основе исследования жизни, общественной деятельности и заслуг Даулетбая Сатыулы делается вывод, что батыры представляли собой важную социально-политическую группу, обеспечивавшую военно-политическую стабильность Казахского ханства и способствовавшую сохранению единства народа и государственности. Исследование позволяет глубже понять функции института батыров в казахском обществе и по-новому оценить его историческое наследие на основе новых архивных материалов.

Ключевые слова: Казахское ханство, институт батыров, казахские батыры, архивные источники, Даулетбай Сатыулы, сведения в китайских архивных источниках, историческое значение, казахско-Циньские отношения, Тарбагатай, пограничная безопасность.

Duisenali Abdilashim

Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan

Dauletbai Batyr in Chinese Archival Sources: His Historical Role and Activities

Following the collapse of the Dzungar Khanate, the Kazakh people inhabiting the eastern regions gradually returned to their ancestral lands. In 1757 (referred to in Kazakh historical records as the «Year of the Ox»), the Kazakh Khanate and the Qing Empire established formal political and economic relations. Thereafter, bilateral trade flourished. Horse trading initially began in Urumqi (1758), followed by the establishment of official trade markets in Ili (1761) and Tarbagatai (1764), where the exchange of horses for silk developed rapidly. At the same time, political relations between the two states became increasingly important, requiring both sides to resolve various issues arising along the frontier. In this process, not only the khans and other political leaders but also batyrs and biys played significant roles. This article focuses on this aspect by examining the historical position and socio-political functions of the institution of the *batyr* in the Kazakh Khanate through the example of Dauletbai Satyuly. It argues that, during the second half of the eighteenth century, batyrs performed not only military duties but also political, diplomatic, and administrative functions. Drawing upon Qing archival materials and other historical sources, the study analyzes Dauletbai Batyr's authority among the Kazakh tribes of the Tarbagatai region and his contributions to frontier security, intelligence and information exchange, and the maintenance of external political relations. The article also examines the source value of archival materials, the interrelationship between historical memory and oral tradition, and the significance of studying Kazakh batyrs in contemporary historiography. Furthermore, it explores the role of batyrs in regulating intertribal relations, strengthening social cohesion, and mobilizing the population toward common political and military objectives. The study concludes that Dauletbai Satyuly and other batyrs constituted an important socio-political group that contributed substantially to the military and political stability of the Kazakh Khanate and to the preservation of its unity and statehood. By introducing new archival evidence, this research offers a deeper understanding of the institution of the *batyr* in Kazakh society and provides a fresh perspective on its historical legacy.

Keywords: Kazakh Khanate, institution of batyrs, Kazakh batyrs, archival sources, Dauletbai Satyuly, records preserved in Chinese archives, historical significance, Kazakh–Qing relations, Tarbagatai, frontier security.

Kipicne

Қазақ хандығы тарихында батырлар институты ерекше орын алады. Батырлар — қазақ қоғамының саяси, әскери және рухани өмірінде хан-сұлтандармен бірге маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалар болды. Әсіресе XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының ішкі және сыртқы саяси жағдайының күрделенуі батырлардың беделін күшейтті. Бұл кезеңде жоңғар шапқыншылығы, Цинь империясы мен Ресей империясының Орталық Азияға қарай ірге кеңейтуі сияқты тарихи үдерістер қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына елеулі өзгерістер әкелді.

Осындай тарихи жағдайда батырлар тек әскери қолбасшы ғана емес, халықтың ұйымдастырушысы, дипломатиялық қатынастарға араласушы және қоғамдық ықпалға ие қайраткер ретінде көрінді. Батырлардың атқарған қызметі халықтың жадында кең сақталды. Қазақтың ауыз әдебиеті, тарихи жырлары, шежірелері мен аңыздары батырлардың ел қорғау жолындағы күрестерін жырлап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізді.

Қазақ батырларын зерттеуде ұзақ жылдар ауыз әдебиеті мен фольклорлық материалдарға баса мән берілді. Соңғы жылдары Ресей, Қытай және Орта Азия елдеріндегі бір бөлім архив

құжаттарының ғылыми айналымға енуі батырлардың тарихи тұлғасын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік беріп отыр. Бұл түрдегі құжаттар батырлардың нақты қоғамдық қызметін, олардың еларалық қатынастағы орны мен ықпалын анықтауға көмектеседі. Сондай-ақ қазақ қоғамындағы батырлар институтының тарихи рөлін сомдауға берік негіз қалайды.

Батырлар институтының қалыптасуы Орталық Еуразия көшпелі өркениетінің тарихи дамуымен тікелей байланысты. Көшпелі қоғам жағдайында әскери күш пен ел қорғау мәселесі ерекше маңызға ие. Сондықтан әскери қабілетімен танылған адамдардың қоғамдағы беделі жоғары болды.

«Батыр» атауы түркі халықтарының тарихи дәстүрінде кең тараған ұғымдардың бірі. Бұл атау ерлік көрсеткен, жауға қарсы күресте көзге түскен тұлғаларға берілді. Батырлық мұрагерлік жолмен берілмейді. Әр адам өз ерлігі арқылы ғана батыр атағына ие бола алды. Қазақ батырлары да осы жолдан ауытқымады.

XVIII ғасырдағы қазақ батырларының ішінде Дәулетбай Сатыұлының тарихи тұлғасы айырықша мәнге ие. Архив материалдарында оның есімі қазақтардың шекара аумағында көшіп-конуы мен қазақ-цинь қарым-қатынасына байланысты кездеседі. Бұл батырдың қазақ қоғамындағы орны мен қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты — архив құжаттары негізінде қазақ батырларының тарихи бейнесін Дәулетбай тұлғасы арқылы сомдау және батырлар институтының қазақ қоғамындағы маңызын дәріптеу. Сонымен қатар архив деректеріне сүйене отырып, батырдың қоғамдық өмірі мен қазақ-цинь қарым-қатынасындағы саяси рөліне тарихи деректану тұрғысынан талдау жасау көзделеді.

Мақаланың ғылыми жаңалығы — Қытай архив құжаттарындағы Дәулетбай батырға қатысты бұрын белгісіз болып келген деректердің алғаш рет зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілуі.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік материалдар негізін Қытай бірінші тарихи архивіндегі Дәулетбайға қатысты мәнжу тіліндегі келесі құжаттар құрайды:

1) Цяньлун жылнамасының 22-жылы 9-айдың 14-күні (1757-жылы 24-қазан) Шет аймақтарды тыныштандыру армиясының оң қол орынбасар генералы Чжаохуэй қатарлылардың Нұсандардың Абылаймен кездесуі және Әмірсананы қолға түсіру жөніндегі жарлықты жеткізу жағдайы туралы мәлімдемесі;

2) Цяньлун жылнамасының 22-жылы 12-айдың 18-күні (1758-жылы 27-қаңтар) Шиуэй Шүндэнэ қатарлылардың қазақтарға жіберілген мәнжу жауынгері Янкулю қатарлыларға сяочичжяо диндайын (лауазымдық белгісін) сыйлау туралы ұсыныс хаты;

3) Цяньлун жылнамасының 27-жылы 8-айдың 20-күні (1762-жылы 7-қазан) Тарбағатай ұлығы Агуй ұранқайларының келіп, қазақтардың жылқысын барымталап кетуіне байланысты патшаға жолдаған мәлімдемесі;

4) Цяньлун жылнамасының 30-жылы 1-айдың 11-күні (1765-жылы 31-қаңтар) Іле генералы Минруйдың Дәулетбайдың жолда қалған чахар, хойсыларды жеткізіп бергеніне байланысты патшаға жолдаған екі мәлімдемесі;

5) Цяньлун жылнамасының 33-жылы 5-айдың 7-күні (1768-жылы 21-маусым) Іле генералы Агуйдың Есенкелді, Дәулетбайларға шен белгісін беруді құптап патшаға жолдаған мәлімдемесі;

6) Цяньлун жылнамасының 33-жылы 6-айдың 8-күні (1768-жылы 21-шілде) Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың Дәулетбайдың ойрат әйеліне байланысты патшаға жолдаған мәлімдемесі;

7) Цяньлун жылнамасының 33-жылы 7-айдың 28-күні (1768-жылы 8-қыркүйек) Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың Дәулетбайдың жылқы салығын жинаудағы еңбегіне орай торғын-торқамен сыйлау жөнінде патшаға жолдаған мәлімдемесі;

8) Цяньлун жылнамасының 36-жылы 5-айдың 3-күні (1771-жылы 15-маусым) Тарбағатай ұлығы Антай қатарлылардың Дәулетбайдың баласын жіберіп, Еділ торғауыттары туралы хабарлағаны жөнінде патшаға жолдаған мәлімдемесі;

9) Цяньлун жылнамасының 38-жылы 11-айдың 1-күні (1773-жылы 14-желтоқсан) Тарбағатай ұлығы Циньгуй қатарлылардың Дәулетбайдың баласын жіберіп, тартуға ат бергізгені туралы патшаға жолдаған мәлімдемесі;

10) Цяньлун жылнамасының 40-жылы 6-айдың 19-күні (1775-жылы 16-шілде) Тарбағатай ұлығы Циньгуйдің 6-дәрежелі мансапты Көтештің арнайы есендік сұрап, тартуға ат әкелгені туралы патшаға жолдаған мәлімдемесі.

Тақырыпты зерттеу барысында тарих және тарихи деректану ғылымдарының тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды. Бұл әдіс мәнжу, қытай тілдерінде жазылған тарихи дереккөздер мен қазақ ауызша тарихының мәліметтерін салыстыра зерттеуге мүмкіндік берді. Осы арқылы Дәулетбай Сатыұлының XVIII ғасырдағы қазақ қоғамындағы, әсіресе қазақтың шығыс жеріндегі атқарған қызметі мен қоғамдық-саяси рөлі айқындала түсті. Сондай-ақ мақаланың ғылыми құндылығын арттыру мақсатында дәйексөз ретінде келтірілген мәнжу тіліндегі түпнұсқа мәтіндер транскрипцияланып, қазақша аудармасымен бірге ұсынылды.

Нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде Қазақ хандығы тұсында, әсіресе XVIII ғасырда өмір сүрген қазақ батырларының қоғамдық қызметтері, мемлекетті нығайтудағы қосқан үлестері Дәулетбай батыр мысалы негізінде дәлелденді. Қазақ батырлары туралы зерттеуде кездесетін негізгі қиындықтардың бірі, ол — жазба деректің аздығы. Әдетте айтылып жүрген батырлар туралы мәліметтердің дені жыр-дастандар формасында ауызша тарап бүгінге жеткен. Осы жағын ескере отырып, мақаламызда архив құжаттарында ресми хатталған қазақ батырларын қарастырдық. Жоңғарлар жойылғаннан кейін Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы арасында ресми қарым-қатынас орнады. Цинь патшалығы Іледен Алтайға дейінгі ұланғайыр шекаралық аймаққа қарауыл салып, қазақтардың мал жайып, шекарадан өтіп кетпеуін қадағалады. Қазақ хан-сұлтандарына шен-шекпен сыйлап, олардың бұл іске немқұрайды қарамауларын талап етті. Әсіресе 1766-жылдан бастап Іле, Тарбағатай қатарлы шекара өңірлерде қазақтардың қыста жаздық қарауылдың ішіне мал отарлатып кіруіне мүмкіндік туған соң, бұл аумақтарда туындаған мәселелердің саны артты. Бұларды дер кезінде шешуге қазақ батырлары мен билері де белсенді араласты. Солардың қатарында Дәулетбай Сатыұлы да болды.

Оның шекаралық мәселелерді шешудегі белсенділігі мен екі ел арасындағы өнегелі істерін арқау ете отырып, мақаланың жалпы мазмұнын бес үлкен тақырыпқа бөліп талқыладық. Алдымен XVIII ғасырдағы қазақ қоғамы мен Дәулетбай батырдың туған және қайтыс болған жылдары, отбасы мүшелері талқыланды. Соңынан қазақ-цинь қарым-қатынасындағы атқарған рөлі мен ізгі істері архив дереккөздері негізінде зерттелді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері қазақ батырлары, соның ішінде Дәулетбай Сатыұлының ел арасында айтылып қана қоймай, нақты архив құжаттарына түскенін, оған қоса ел іргесін бекемдеп, көрші патшалықтармен ынтымақты нығайтудағы құлшыныстарын көрсетеді.

Талқылау

1. XVIII ғасырдағы қазақ қоғамы және Дәулетбай батыр

XVIII ғасыр — қазақ халқы тарихындағы ең күрделі әрі шешуші кезеңдердің бірі. Бұл дәуірде Қазақ хандығы сыртқы жаулардың шапқыншылығына қарсы күресіп қана қоймай, ішкі саяси бірлікті сақтауға, көшпелі шаруашылықты дамытуға ұмтылды. Бұл кезең қазақ қоғамының саяси құрылымы, әлеуметтік қатынастары, шаруашылығы және халықаралық байланыстары жағынан үлкен өзгерістерге толы болды. XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастап жоңғарлардың қазақ жеріне қаратқан шабуылдары үдей түсті. Соның салдарынан қазақтар «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» қасіретін әбден тартты, атақоныстарын тастап, кері шегінуге мәжбүр болды. Алайда қазақ әскерлерінің жауларымен қарсыласып, қайтарма соққы жасауының арқасында, Бұланты, Аңырақай шайқастары жеңіске жетіп, жаудың беті қайтып, қазақ қолы ырықты орынға шықты. Қазақтар біртіндеп өз атамекендеріне орала бастады. 1745-жылы Қалдан Серен қайтыс болғаннан кейін жоңғарлар іштей саяси дағдарысқа ұшырап, такка үміткерлер арасында алауыздық асқынып, бірін-бірі өлтірді. Ең соңында хандық түбегейлі жойылды. Сөйтіп қазақтар өз атамекендеріне қайта оралды.

Жоңғар шапқыншыларына қайтарма шабуыл кезінде, қазақ хан-сұлтандары батыр-билермен кеңесе отырып, соғыс бағыттарын белгілеп, жауды жеңу үшін түрлі тактика қолданғаны белгілі. Бұндайда ақыл-парасатымен қоса, күш-қайраты мығым батырлар ерекше бағаланды. Солардың бірі — Қабанбайдың үзеңгілес інісі Дәулетбай Сатыұлы. Оның шыққан тегі — найман ішіндегі қаракерей руының байжігіт тармағынан. 1757-жылғы Цинь дерегінде Дәулетбайдың «батыр» лауазымы анық көрсетіліп, түр-тұлғасы былай сипатталған:

Транскрипциясы: dolotbai batur... meni juwe dolotbai be tuwaci, ninju se funcehebi, gisun getuken ambakan niyalma ofi...

Қазақша аудармасы: Дәулетбай батыр... Біз екеуміздің (мұнда Цинь елшілері Еркешара мен Нұсан меңзеліп отыр) байқауымызша, Дәулетбай жасы алпыстан асқан, сөзге шешен, денелілеу кісі екен [1; 179-380].

Бұл Дәулетбай туралы жазылған ең алғашқы сипаттама. Мұнда батырдың жас шамасы, сыртқы келбеті мен сөзге шешендігі анық жазылған. «Батыр» лауазымына ие тұлға екені де анықталып отыр. Ол — жоңғар шапқыншылығына қарсы соғыстарда көзге түскен қазақ батырларының бірі әрі әскери қолбасшы. Сонымен бірге Қазақ-Цинь дипломатиялық қатынастары орнағаннан кейін шекара маңындағы жайылымдық жерлерді пайдалануға байланысты екі жақ арасында туындаған кейбір мәселелерді реттеуде белсенділік танытқан саяси қайраткер. Цинь деректерінде оның беделі мен іскерлігі былай сипатталады:

Транскрипциясы: *ahasai tarbahatai i hanci jecereme tehe hasak sabe hūnin werešeme tuwaci, geren hasak, ceni taiji se ci aname kemuni kundulere ahūcilaha niyalma i dorgi habambai i sirame uthai dolotbai, ere ama jui ceni dorgide hono majige ulhicun bi.*

Қазақша аудармасы: Құлыңыз Тарбағатай маңындағы қазақтарға ден қойып, бақылап еді қазақтардың арасында олардың тәйжілеріне байланысты сөз болғанда, беделді ру басыларының ішінде Қабанбайдан кейін Дәулетбайдың есімі аталады екен, әкелі-балалы бұл екеуі (Дәулетбай мен баласы меңзеліп тұр) олардың арасында әлдеқайда іскер [2; 38].

Осылай хатқа түскеніне қарағанда, оның ел ішінде ғана емес, көрші патшалықтарға да танымал, беделді болғанын көруге болады. Дәулетбайдың жігіт шағы жоңғар шапқыншылығының үдеген тұсына тура келеді. Батыр туралы қазақ ақындарының жырларында, ел ауызындағы аңыз-әңгімелерде және жыр-дастандарда жиі айтылады. Кейінгі жылдары батырдың өмірі мен жауынгерлік ізгі істерін арқау етіп жазылған жинақ кітаптар жарық көрді [3-5]. Дәулетбай батырға қатысты жазба деректердің тапшылығына байланысты аталған жинақтарда оның өмірі мен қоғамдық қызметі негізінен бұрынғы ақын-жыраулардың жырлары, аңыз-әңгімелер мен шежірелерден алынған мәліметтер арқылы сипатталған. Бұдан бөлек Дәулетбайдың Шорға шайқасы мен Маңырақ маңындағы ұрыстарға белсене қатысуы туралы мәселелер де қарастырылған.

2. Дәулетбайдың туған және қайтыс болған жылдары туралы

Шежіре-деректерде болсын, жинақ кітаптарда болсын Дәулетбайдың туған және қайтыс болған жылдарына қатысты нақты мәліметтер аз. «Дәулетбай батыр: зерттеулер, шежіре және жыр-дастандар» кітабында Амангелді Жанахмет тарихи жырларға талдау жасай келе, Дәулетбайдың туған жылын 1685-1691-жылдар аралығына жатқызады (Қабанбай батырдың туған жылына негізделген) әрі емеурінінен автордың Дәулетбай 1702-жылы туған деген пікірді толық қолдамайтыны аңғарылады [3; 19-20]. Батырды еске алып Ақжар ауылында (Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы) қойылған ескерткішке «ТУ ҰСТАП ЕЛ ҚОРҒАҒАН ЕР ДӘУЛЕТБАЙ 1702–1770» деп ойып жазылған. Фотосы жоғарыда аты аталған жинақтарда басылған [3 (мұқабасы)] [5; 116]. Осындағы даталардың қандай дерекке негізделіп алынғаны белгісіз. Айта кетер бір жайт, Қытайдың бірінші тарихи архив қорындағы мәнжу тілді мұрағат құжаттарына талдау жасау барысында батырдың туған және қайтыс болған жылдарын одан ары нақтылай түсуге болатындығы анықталып отыр.

1768-жылы 21-шілде Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемесінде алғаш рет Дәулетбайдың жас шамасы көрсетілген. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: *ahasi ere baita be jing baicame icihiyara sidende karun de tehe funde bošokū fucang ni baci, dolotbai ini jui jantugel kestaobai sebe takūrafi ambasai elhe baime jihe seme boolame isinjiha manggi, ahasi jantugel sebe acafi fonjici alarangge: mini ama dolotbai membe takūrafi ambasai elhe be baireci tulgiyen, geli baire emu baita bi, mini ama dolotbai, ongolo baha emu ūlut hehe bebek be asigan sargan obufi, juwan udu aniya oho. jakan bebek turgun akū ukame tucifi osi jihe. be karun de dosika songko be dahalame ubade jihebi. mini ama dolotbai ere aniya jakūnju se funcehe bime, an i ucuri ere hehe be gosimbi, cohome membe takūrafi ambasa de baime donjiburengge.*

Қазақша аудармасы: Құлдарыңыз осы істі тексеріп жатқанда, қарауылдағы бошқа Фучан Дәулетбай балалары Жантүгел мен Қыстаубайды амбандардың есендігін сұрап жіберіпті деп хабарлаған соң, құлыңыз Жантүгелдермен кездесіп, жөн сұрағанда ол былай деді: «әкем Дәулетбай бізді амбандардың есендігін біліп кел деп жіберді. Бұдан бөлек, тағы бір бұйымтайы бар еді, әкем Дәулетбай бұрын ойрат әйел Бебекті тоқалдыққа алған еді, алғалы 10 неше жыл болды. Жақында Бебек себепсіз қашып кетті, біз қарауылға кірген ізіне түсіп, осында қуып келдік. Әкем Дәулетбай биыл 80-нен асса да бұл әйелін жақсы көреді. Сол себепті бізді арнаулы жіберіп, ұлықтардан сұратып отыр» [6; 255].

Түпнұсқа мәтіннен байқағанымыздай Дәулетбай батыр балалары — Жантүгел мен Қыстаубайды Тарбағатай ұлығына елшілікке жіберген. Ал Жантүгел Тарбағатай ұлығына әкесі Дәулетбайдың жас шамасын яғни 1768 жылы оның 80-нен асқанын өз аузымен жеткізген. Түпнұсқада Қыстаубайдың аты Жантүгелден кейін жазылғанына қарап Жантүгелдің жасы Қыстаубайдан үлкен деп межелеуге болады.

Дәулетбай батырдың жас мөлшеріне байланысты тағы бір мәлімет 1768-жылы 8-қыркүйекте Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде кездеседі. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: nadan biyai juwan juwe, juwan uyun de esenkeldai, jantugel juleri amala isinjifi, jantugel i alaha bade, mini ama dolotbai, ere aniya jakūnju se funcehe, morilame yabume muterakū, amba ejen i ferguwecuke kesi be donjifi jafambaharakū urgunjeme hukšeme, amba ejen i deyen i baru hagašame abkai kesi de gingguleme hengkilehe seme alambi.

Қазақша тәржімасы: 7-айдың 12-, 19-күндері (23, 30 тамыз) Есенкелді мен Жантүгел ілгерінді-кейінді жамбылға келді. Жантүгелдің айтуына қарағанда, әкесі Дәулетбай биыл 80-нен асқан, атқа мініп жүре алмайды екен, ұлық Еженнің мейір-шапағатын естіп, шексіз қуанып, шалғайдан тағзым етіп, патшаға ризашылығын білдіріп, алғысын айтыпты [7; 45].

Бұнда есімі хатталған Есенкелді матайдан тарайтын қызай руының адамы, ел арасында, шежіре кітаптарда аты мәшһүр Есенкелді би. Ал Жантүгел Дәулетбайдың баласы, алдыңғы шілде айында жазылған мәлімдемеде де кездеседі.

1768-жылы тамыз айының соңын ала Есенкелді би мен Жантүгел екеуі Цинь үкіметінің өздеріне тағайындаған жіңсе, ұтағат (екеуі де шен белгісі) [8; 4-5], торғын-торқаларын табыстап алу үшін Шәуешек жамбылына келеді. Төменде айтылғандай оған себеп, Есенкелді, Дәулетбайлар мал басы салығын жиып беруде еңбек көрсеткен, бұл бір жағы. Енді бірі, Дәулетбай Ілеге көшкен чахар, хойсылардың (бұл арада хойсы деп шыңжаңдықтарды меңзесе керек) арасынан ауырып жолда қалған екі хойсы, бір чахарға өз ауылдарының бірі қарайласып отырғанын естіп, ұлы Көтешті жіберіп тапқызып, Цинь жағына жеткізіп бергені себеп болған.

Бұндағы мал басы салығы немесе жылқы салығы дегені қазақ малшылары төлейтін салыққа қаратылған. Яғни Цинь үкіметі 1766-жылдан бастап қазақтардың қыста жаздық қарауылдың ішіне кіріп мал жаюына рұқсат берген, ол үшін 100 бас малдан 1 бас мал салық төлеу міндеттелген.

Дәулетбайдың жасы бұнда да 80-нен асқаны нақты жазылған. Бұны да Жантүгел айтқан. Сөйтіп екі құжатта да Дәулетбайдың жас шамасы 80-нен асқаны анық көрсетілген. Осы дата бойынша есептегенде Дәулетбай ең бері болғанда 1688-жылы (1768-80=1688) туған болады. Архив құжаттарында хатталған мазмұндарға сай ортаға қойылғанын ескерсек, бұл тұжырымның ғылыми негізін жоққа шығара алмайтынымыз шындық. Оның үстіне Амангелді Жанахметтің жорамалы да бұнымен үндеседі. Яғни онда Дәулетбай 1685-1691-жылдар туған делінеді. Архив деректерімен толықтырар болсақ, бұл дата 1685-1688-жылдарға тура келеді. Мұны жоғарыда келтірілген 1757-жылғы «Дәулетбай жасы алпыстан асқан» деген мәлімет те қуаттайды.

Ал батырдың қайтыс болған уақытына байланысты ел арасында әр түрлі пікір бар. Дегенмен жоғарыда айтылғандай Дәулетбай Сатыұлы 1773-жылы жыл аяғына дейін өмірде болғаны анық. Өйткені осы жылы Дәулетбай ұлы Жантүгелді жіберіп Тарбағатай ұлығының есендігін сұратқан. Сонда жазылған мәлімдемеде былай делінеді:

Транскрипциясы: jakan baijiget otook i hasak jandugel, wak otook i hasak minggiyasar, ahasi de belek morin alibume hoton de jifi, dosimbufti acaha de, jandugel ahasi de elhe be baiifi alahangge: mini ama dolotbai cohome mimbe takūrafi ambasai elhe be baime belek morin be alibure jihe. umai gūwa baita akū. damu ere aniya temur corho i šurdeme tuweri hetumbume jihe niyalma umesi komso, gemu šar bol, kuku usu i jergi bade nukteme genehe. afauci acara morin gūwa aniya ci majige kolso dere seme alahade...

Қазақша тәржімасы: Жақында байжігіт руының қазағы Жантүгел мен уақ руының қазағы Мыңжасар құлдарыңыз бізге тартуға ат жетектеп, есендігімізді сұрап, жамбылға келді. Жолығып жөн сұрап едік, былай деді: «әкем Дәулетбай арнайы менен амбандардың есендігін сұратып, тартуға ат бергізді, басқа бұйымтайымыз жоқ. Тек биыл Темір-Шорғаға келіп қыстайтындардың саны қауырт азайды, бәрі Сарыбел, Көксу қатарлы жерлерге мал бағып кетті. Сондықтан жылқы салығы өзге жылмен салыстырғанда азырақ болар...» [9; 432].

Бұнда «әкем Дәулетбай арнайы мені жіберді» делінгеніне қарап, мәлімдеме жазылған уақытта яғни 1773-жылы 14-желтоқсанда Дәулетбайдың өмірде әлі бар екенін, кемінде 85 жасқа толғанын аңғара аламыз. Мәлімдемеде тағы уақ руының адамы Мыңжасардың аты аталады, Жантүгелмен бірге

Шәуешек жамбылына келіп, тартуға ат бергеніне қарағанда уақ руының беделді адамдарының бірі болуы ықтимал, өкінішке қарай оның тегін анықтауға мүмкіндік болмады.

Түпнұсқа мәтінде айтылған тағы бір маңызды ақпарат, әдетте Темір-Шорғаға барып қыстап жүрген елдің осы жылы аяқ-астынан түгел дерлік Сарыбел, Көксу жаққа кетуі. Әрине, бұл кездейсоқ оқиға болмаса керек, оны сол жылы қысқа қарай болған қазақ-қырғыз соғысымен байланыстыруға болады. Сол жолғы Іле генералының патшаға жолдаған мәлімдемесінде «Батыр амбан Науаң, құлыңыз маған бұл рет әскер бастап шекара өңірлерді тексеруге шығып, Көксудан Қаражырыққа дейін қазақ сарбаздарының толассыз жиналып жатқанын көріп, Әбілпейіздің ұлы Ханқожа мен алжан руының адамы Мөңке қатарлылардан жөн сұрап едім, олар: Қырғыздармен соғысамыз, біз қазақ сарбаздары өзіміз жиналып, уағдаласқан жерге барамыз...» делінген [10; 331].

Іле генералына қарасты әскери қолбасшы Науаңның бұл айтқандарынан білгеніміздей, қазақтар мен қырғыздар 1773-жылдың аяғына қарай Жетісу жерінде қол жинап, бір-бірімен соғысуға дайындалған. Осыған қарағанда қазақ жағы ақылдаса келіп бір бөлім адамын Сарыбел, Көксу жаққа жөнелтіп, ондағы қазақтармен тізе қоса отырып, қырғыздарға соққы беруді жоспарласа керек. Назар аударарлығы, Жантүгелдер қазақ-қырғыз соғысына байланысты Тарбағатай ұлығына ештеңе айтпаған. Цинь жағына елші аттандырып, тартуға ат бергеніне қарағанда, Дәулетбай батыр бұл жолғы қазақ-қырғыз соғысына қатыспаған, өз қонысында болған тәрізді.

Ескере кетер бір жайт, төменде айтылғандай Дәулетбайлар 1771-жылдың сәуір айында Көкпекті (қазіргі Абай облысы Көкпекті ауданы) маңында қоныстанып жүрген. Осы дерекке жүгінсек, олар қыста Боғас қарауылынан өтіп Шорғаға дейін мал жайса, жазда Көкпекті маңын жайлайтын сыңайлы.

Дәулетбай Сатыұлының нақты қай жылы қаза тапқаны жазба деректің тапшылығына байланысты қазірше беймәлім. Дегенмен 1775-жылы 16-шілде Тарбағатай ұлығының патшаға жолдаған мәлімдемесінен оның өмірден қайтқан жылын межелеге болады. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: jakan katung gol karun ci, baijigut otok i ningguci jergi jingse lamun funggala hadabuha hasak kutusi be benjime isinjifi, dosimbufi fonjici, cohome ahasi i elhe be fonjime belek morin alibume jihe. umai gūwa baita akū sembi.

Қазақша тәржімасы: Жақында Қатынсу қарауылынан байжігіт руының 6-дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадаған қазағы Көтешті ертіп әкелді. Жамбылға шақырып, жөн сұрап едім, ол: «арнайы сіздің есендігіңізді сұрап, тартуға ат әкелдім, өзге бұйымтайым жоқ», – деді [11; 298].

Бұл Көтештің Тарбағатай ұлығына берген жауабы. Белгілі болғандай, бұнда ол әкесі Дәулетбай туралы тіс жармайды (алдыңғы елшілік сапарларда ылғи да әкелері Дәулетбайдың жібергені дәріптелетін), оның үстіне Көтештің сөз саптауынан тартуға берген екі аттың өз атынан әкелінгені анық байқалады. Осыған қарағанда бұл кезде әкесі Дәулетбай бақилық болып кеткен сыңайлы. Яғни жоғарыдағыдай түрлі тарихи жазба мәліметтерге негізделе отырып, Дәулетбай батыр 1773-жылы 14-желтоқсаннан 1775-жылы 16-шілдеге дейінгі мәлім бір уақытта қайтыс болған деп жорамалдауға болады.

Дәулетбайдың қайда жерленгені туралы ел арасында түрлі пікір бар. Солардың ішінде ең тиянақтысы — Шардың Суықбұлақ өңірі (Абай облысы Жарма ауданы жерінде). Бұл туралы Мұқтарбек Кәрімовтың «Майлы батыр қайда жерленген?» атты мақаласында алғаш айтылған [12]. Кейін Амангелді Жанахмет бұған арнайы тоқталып, ел ауызындағы түрлі пікірлерді салыстыра келе батыр зираты Суықбұлақта деген байламға келеді [3; 41-42]. Бірақ нақты орны көрсетілмеген.

3. Дәулетбайдың отбасына қатысты деректер

Шежіре-деректерде Дәулетбайдың үш әйелі болғаны, бірақ аты-жөндері белгісіз екені айтылады [2; 95]. Содан да болар батырдың 7 ұлының есімі толық көрсетілгенімен, қайсысынан кімдер туғаны беймәлім. Сонымен қатар олардың жас реті жөніндегі мәліметтер де бірізді емес [3; 95, 4; 172-173, 5; 115]. Қытайдың архив құжаттарындағы мәліметтермен салыстыра отырып, Дәулетбайдың балаларының жас ретіне төмендегідей жорамал жасауға болады: Көтеш, Жәмеңке, Байтілес, Жантүгел, Байтүгел, Марқа, Қыстаубай. Осының ішінде Көтеш, Байтілес, Жантүгел, Марқа және Қыстаубайдың есімі Цинь деректерінде хатқа түскен. Алғаш хатталғаны — қазірше Жантүгел, онан кейін Байтілес, ол 1758-жылы 27-қаңтардағы мәнжуша мәлімдемеде ұшырайды [13; 172]. Бүгінде Дәулетбайдың ұрпақтары өсіп-өрбіп, рулы елге айналып, негізінен қазақтың шығыс өңірлерін мекендеп келеді. Айта кетерлігі, үлкен ұлы Көтештің зираты Қытайдың Тарбағатай жерінде делінеді [4; 18]. Ол аңыздарда баяндалғандай жау қолынан қаза тауып, сол жерде жерленді ме, әлде өз еркімен қоныс аударып барып, сонда өмірден өтті ме — бұл жағы әзірге белгісіз.

Архив құжаттарында Дәулетбайдың өз кіндігінен тараған балаларымен қоса, жаугершілікте қолға түскен қалмақ әйелі туралы да мәлімет кездеседі. 1768-жылы 21-шілдеде Тарбағатай ұлығы Барпин қатарлылардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде бұл туралы былай делінеді:

Транскрипциясы: ere aniya sunja biyai orin juwe de, bugūsi karun ci ulan ulan i benjihe hasak ci ukame tucike ūlet hehe emke de kimcime fonjici, alarangge: mini gebu bebek, ere aniya orin jakūn se, daci yeke minggan otok i taiji bayar i harangga niyalma bihe. hasak de tabcilabufi, kara kere otok i hasak dolotbai, mimbe asigan sargan obufi, juwan emu aniya oho. ere aniya ilan biyade, bugūsi karun i hafan cooha urse be gaifi, tuweri hetumbuhe hasak sai nukte be tulefi guribure jalin, mini da eigen purpu, karun i hafan be dahalame dolotbai i boode genehe manggi, meni eigen sargan ishunde takaha. ede bi jakan šolo be tuwame ukame tucifi, ilan inenggi yabufi, bugūsi karun de mini eigen purpu be baime jihe seme alambi. ili ci idu halame jihe ūlet haha purpu de fonjici, alarangge: bi ūlet yeke minggan otok i taiji bayar i harangga niyalma, ere bebek mini sargan bihe. meni ūlet sei nukte efujehe nerginde, meni eigen sargan fakcafi meni meni hasak de tabcilabufi bi kukuyarkak otok i hasak barak i boode juwan udu aniya tehe. gūsi aniya hasak ci nukteme tucifi, ili de genefi, mimbe cahar nirude dosimbuha. duleke aniya bolori forgon de, cuhucu de edu halame jifi, mimbe bugūsi karun de tebuhe. ere aniya ilan biyade bi meni karun i hafan burunggui be dahalame, hasak i nukte be bašame genehede, dolotbai i boode mini sargan bebek be takaha. bebek, da eigen sargan be gūnime, mimbe baime bugūsi karun de jihe turgunde, karun i hafan burunggui, mimbe suwaliyame hoton de benjibuhe seme alambi.

Қазақша тәржімасы: Биыл 5-айдың 22-күні (1768-жылы 6-шілде) Боғас қарауылынан әрең зорға жеткен, қазақтан қашып шыққан бір ойрат әйелінен анықтап жөн сұрағанымызда, ол былай деді: «есімім Бебек, биыл 28 жастамын. Бұрын ихминган (үлкен мыңдық) тайпасының тәйжісі Баярдың қарауында едік, қазақтарға тұтқынға түстік. Қаракерей руының қазағы Дәулетбай мені тоқалдыққа алды, одан бері 11 жыл өтті. Биыл 3-айда (сәуір), Боғас қарауылының жетекшісі әскер бастап, қыстай мал баққан қазақтарды көшіру кезінде, менің бұрынғы күйеуім Пұрпы қарауыл жетекшісіне айтып, Дәулетбайдың үйіне келген соң, біз бір-бірімізді көрдік. Сол себепті мен орайын тауып қашып шығып, үш күн жүріп, Боғас қарауылындағы бұрынғы күйеуім — Пұрпының жанына келдім». Іледен кезекке (шекара күзеті) келген ойрат ер адам — Пұрпыдан сұрағанымызда, ол: «мен ойрат ихминган тайпасының тәйжісі Баярдың қарауында едім, Бебек менің әйелім болатын. Біздің ойрат шабылғанда, біз бір-бірімізден көз жазып қалдық, қазақтардың қолына түстік. Мен көкжарлы руының қазағы Барақтың үйінде 10 неше жыл жүрдім. 30-жылы (1765) қазақ жерінен мал бағып шығып, Ілеге бардым, мені чахарларға қосты. Былтыр күзде Шәуешекке кезекшілікке келген соң мені Боғас қарауылына жіберді. Биыл 3-айда қарауыл басшысы Бұрынғыға айтып, қазақтарды көшіргелі барғанда, Дәулетбайдың үйінде әйелім Бебекті кездестірдім. Бебек, бұрын ерлі-зайыпты екенімізді ескеріп, менің жаныма — Боғас қарауылына келді. Артынан қарауыл басшысы Бұрынғы адам жұмсап, бізді жамбылға жеткізіп салды», – деді [6; 254-255].

1768-жылға тиесілі бұл жазба дерекке сүйенсек, Барақтың жалшысы болған Пұрпы 1765-жылы Іле жаққа барып, одан кезекші қосын қатарында Шәуешек жамбылына жіберіледі. 1767-жылы Боғас қарауылына келеді. 1768-жылы сәуір айында жаздық қарауылдың ішінде қыстап шыққан қазақтарды қарауыл сыртына көшіру кезінде Дәулетбайдың үйінен бұрынғы әйелін көреді. Артынан Бебек Боғас қарауылына қашып барады, одан Пұрпы екеуі Шәуешек жамбылына жеткізіледі. Жоғарыда айтылғандай артынан Дәулетбай балалары — Жантүгел мен Қыстаубайды Цинь жағына жіберіп сұратады. Соңында Дәулетбайдың чахар, хойсыларға қарасқан ізгі істері мен жылқы салығын жинаудағы еңбегі ескеріліп, Бебек қазақ жағына қайтарылады.

Бебек пен Пұрпының Тарбағатай ұлықтарының сұрақтарына берген жауаптарынан бірталай қызықты мәлімет алуға болады. Бұл екеуі алғашында ерлі-зайыпты болғанымен, соғыста бір-бірінен көз жазып қалады да қазақтарға қолды болады. Күйеуі Пұрпы көкжарлы Көкжал Бараққа жалшы болса, әйелі Бебекті Дәулетбай батыр кіші әйелі етіп алады. Бұдан осы жолғы соғыс Барақ, Дәулетбай бастаған қазақ қолы мен ойраттардың арасында болған деп жорамалдауға болады. Бебектің «қазақтардың арасына келгелі 11 жыл болды» дегеніне қарағанда, бұл жолғы қазақ-ойрат қақтығысы 1757-жылы болған. Шайқастың қай жерде болғаны хатқа түспеген. Айырықша ескере кететін бір жайт, Пұрпының Тарбағатай ұлығына берген жауабынан, бұл жылдары Дәулетбай да ел-жұртымен бірге жаздық қарауылдың ішіне қыстап жүргенін аңғаруға болады. Қай маңды қыстағандары нақты айтылмаған, дегенмен мал жайылысына қолайлы Темір-Шорға жері болуы ықтимал, оның үстіне бұл жер Дәулетбайға қараған елдің қыстаулығы ретінде 1773-жылғы Тарбағатай ұлығының патшаға жолдаған мәлімдемесінде кездеседі.

4. Дәулетбайдың Іле генералынан дәрі сұратуы

Қазақтардың көбі көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданғандықтан, сахаралық емшілік дәстүрінен өзге медицина саласының дамуы тым баяу болды. Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы ресми қарым-қатынас орнатқаннан кейін қазақтардың бұл жағындағы сұранысы артты. Қазақтар тарапынан жолданған тот-ойрат тіліндегі немесе қазақша жазылған хаттарда бұндай мазмұндар сиректе болса кездесіп қалады. Мысалы, Абылай, Уәли, Бопы қатарлы қазақ хан-сұлтандарының Циннің жергілікті әкімшіліктеріне жазған хаттарының арасында дәрі-дәрмек сұрата жазғандары кездеседі. Айырықша атап өтерлігі, Дәулетбай батырдың Ілеге жіберген елшілерінен дәрі сұратқаны туралы мәлімет мәнжу тілді архив құжатта хатталған. Құжат 1765-жылы 31-қаңтар Іле генералы Минруйдың Дәулетбайдың жолда науқастанып қалған бір чахар, екі хойсыны Ілеге жеткізіп бергеніне байланысты патшаға жолданған. Онда былай делінеді:

Транскрипциясы: bi mini ama de ere turgun be alafi, mini ama dolotbai, ne oforo wasa de gemu yoo banjifi, biye jime muterakū ofi, kutusi mimbe takūrafi, cahar hoise de monrin yalubufi, alibume benjibuhe. ... dolotbai kemuni jiyanggiyūn, hebei amban ci yoo dasara okto be baimbi seme alambi. ... yoo dasatara okto be majige bufi, ...

Қазақша тәржімасы: Әкем туралы айтсам, әкем Дәулетбай бұл күндері мұрыны мен көзіне жара шығып, келе алмады, алайда чахар мен хойсыларға мініс көлік беріп, жеткіздіріп салды.... Дәулетбай тағы генерал мен Хэбэй амбаннан жараны жазатын дәрі сұратты... жараға қарсы дәріден азырақ бергізіп... [2; 35-36].

Шын мәнінде бұл жолы Дәулетбай ауырып жолда қалған чахар мен хойсыларды Ілеге жеткізу мақсатында баласы Көтешті бас елші етіп аттандырады. Мұрыны мен көзіне жара түскендіктен, жол-жөнекей соған қарсы дауа боларлық дәрі сұратқан. Іле генералы батырдың сөзін жерге тастамай біраз дәрі бергізген, алайда дәрінің рецепті жазылмаған.

5. Дәулетбайдың қазақ-цинь қарым-қатынасындағы рөлі

Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы арасындағы түрлі қарым-қатынастың дамуында қазақтың батырлары мен билері де маңызды рөл атқарды. Қазақтар мен Цинь патшалығы арасындағы алғашқы саяси байланыстардың орнауы кезінде Дәулетбайдың есімі де аталады. Деректерге қарағанда, ол Цинь елшілерінің Абылаймен кездесуін ұйымдастыруға ықпал етіп, оларға бас-көз болып, жол бастаған. 1757-жылы 24-қазанда Чжаохуэйдың патшаға жолдаған мәлімдемесінде бұл туралы былай делінеді:

Транскрипциясы: dolotbai hasak doroi amaba ejen be hargašame jalbarime hengkilefi, ini jui jantukel be abulai de meni elcin jige turgun be alanabume unggihe. dolotbai be bibufi sasa juwe ininggi yabufi, amursana be jafafi alibuci ujen kesei be alire, amursana be jafame baharakū oci, meni cooha gocirakū.

Қазақша тәржімасы: Дәулетбай батыр ұлық Еженге тағызым етіп, біздің келгенімізді хабарлау үшін баласы Жантүгелді Абылайға жіберді. Оны екі күн бізбен бірге ертіп жүрдік, Әмірсананы ұстап берсе патшаның шапағатына бөлене алады, ал егер Әмірсананы ұстай алмаса, онда әскеріміз кері шегінбейді [1; 380-381]

Аңғарғанымыздай, Дәулетбай батыр Цинь елшілерінің келгенін Абылайға хабарлап, өзі оларға екі күн бойы жол бастап жүрген. Бұл оның екі жақ арасындағы саяси қарым-қатынастың орнауына дәнекер болғанын көрсетеді.

Алғашқы сауда-саттық тұсында Үрімжіге жылқы айдау міндеті Қабанбай батырға сеніп тапсырылса, 1768-жылғы шекара бойында тұтқындалған адамдарды ақтап алуда Есенкелді бидің еңбегі зор. Сонымен бірге Дәулетбай батырдың да шекарада орын алған кейбір барымта мәселесін дер кезінде көтергенін әрі оның екі жақ ара достық байланыстың нығаяуына қосқан үлестері мен ізгі істерін ескермей болмайды.

Цинь деректерінде Дәулетбайдың есімі мал барымтасына байланысты ертерек хатқа түскен. 1762-жылы 7-қазанда Тарбағатай ұлығы Агуй ұранқайларының келіп, қазақтардың жылқысын барымталап алып кеткенін шағымданып патшаға жолдаған мәлімдемесінде былай делінеді:

Транскрипциясы: ere mudan jihe naiman otok i hasak dolotbai bayambai sei alaha bade, donjici, ere niyengniyeri uryanghai ercis be dabafi, kere otok i hasak i ilan tanggū funcere morin be dalime gamaha. ede amcame dogon de isinafi jabdure unde emu tanggū funcere morin be amasi gajiha, juwe tanggū funcere morin be dalifi gamaha sembi seme alara de, ...

Қазақша тәржімасы: Бұл жолы келген найман руының қазағы Дәулетбай, Баянбайлардың айтқанына қарағанда, ұранқайлар биыл көктемде Ертістен өтіп келіп керей руынан 300-ден аса

жылқы барымталаған. Сол себепті қуалап өзен сағасына жеткенде 100-ден астам жылқыны қайтарып алған. 200-ден астам жылқыны барымталап алып кеткен [14; 76].

Бұл тарихи жазбадан Дәулетбайдың ел ісіне белсенді араласып, қазақ ру-тайпаларының мүддесін қорғап, әділдік жақта тұрғанын көре аламыз. Бұнда айтылған керей руы он екі абақ керейдің бір бөлімі болуы мүмкін. Бұл дереккөз Зайсан өңіріндегі қазақтардың бастапқы кездегі жағдайынан хабардар ететін маңызды мәлімет [15; 390].

Дәулетбай Сатыұлы жоғарыдағыдай ел арасындағы игі істерінен бөлек, көрші елдерге де өнегелік танытып, олардың ауырып жолда қалған адамдарына көмек қолын созған. Бұл туралы 1768-жылы 21-маусым Іле генерал-губернаторы Агуйдың патшаға жолдаған мәлімдемесінен білуге болады:

Транскрипциясы: hasak esenkeldai fukjin ere baita be deribure de, cende tusagga babe hafu ulhifi, uthai geren de neileme ulhibume facihiyasame toktobuha. hasak dolotbai alban bargiyare de, esenkeldai i sasa hūsun ocime šanggabuhangge. ce yargiyan i muterei teile sain baita de aššahabi. ahasi kimcime gūnici hasak dembei hūlhi urse, ceni ongolo umai yabuhakū baita be emgeri hafutala ulhibufi. uthai ginggun ijishūn i dahame ejen i kesi fulehun be hukšeme yabuhangge giyan i majige huwekiyebure be tuwabuci acambime, ceni ere mudan turulafi yabuha. esenkeldai, dolotbai se gemu bahafi kesi be alime dere gaimе muteci, ereci julesi eiten afabuci icihiyabure baita de, ele hūsun bahaci ombi seme gūnimbi. baicaci dolotbai ongolo ili de guribure cahar hoise i dorgi nimefi tutaha juwe hoise, emu cahar be, ini emu otok i hasak bargiyaha be donjifi, ini jui kutusi be takūrafi gemu tucibufi benjihe turgunde, jiyanggiyūn mingšui wesimbufi dolotbai de duici jergi jingse tojin funggala, kutusi de ningguci jergi jingse lamun funggala šangnaha be dahame, encu gisurerakūci tulgiyen, ahasi uhei hukšefi hese be baifi, esenkeldai de inu dolotbai i adali duici jergi jingse tojin funggala šangnaki. dolotbai i duici jui jantugel de babade takūrafi, alban bargiyare de faššaha be dahame, jantugel de ningguci jergi jingse lamun funggala šangnafi hadabuki. esenkeldai, dolotbaide kemuni niyalma tome jai juwete amba suje nonggime šangnaki.

Қазақша тәржімасы: Қазақтың Есенкелдісі бұл іске араласып, өздеріне пайдалы жағын жақсы білгеннен кейін, адамдарына анықтап түсіндіріп, оларды орнықтыруға барынша күш салды. Қазақтың Дәулетбайы да салық жинау кезінде Есенкелдімен бірге бар күшін сарқа жұмсап жұмысты тындырымды істеді, олардың бар ықыласымен істеген істеріне көңіліміз толды. Біз, құлдарыңыз жан-жақты тексеріп көрдік, қазақтар шынында тоғышар халық. Істің мән-жәйін толық ұғындырғаннан кейін барып, олар іле-шала бағынышты болғандықтарын білдіріп, патшаның мейір-шапағатына бөленгісі келді. Осыған байланысты оларға сыйлық тағайындау қажет. Егер осы жолы Есенкелді, Дәулетбайлар алғашқы болып патшаның мейір-шапағатына бөлене алса, онда бұдан кейін барлық қатысты істерді табыстап бітіруде тіпті де қолайлы болар еді. Ұғысуға қарағанда, Дәулетбай Ілеге көшкен чахар, мұсылмандардың ішінен ауырып жолда қалған мұсылманынан екеуіне, чахардан біреуіне өз ауылдарының бірі қарайласып отырғандықтарын естіп, ұлы Көтешті жіберіп тапқызып, бізге жеткізіп бергендігі үшін генерал Миншуй Дәулетбайға 4-дәрежелі жіңсе мен тауыс қауырсынды ұтағат, Көтешке 6-дәрежелі жіңсе мен көк түсті ұтағат қадау туралы мәлімдеме жолдаған екен, бұны қайталай талқылаудың қажеті шамалы. Бұдан сырт, құлдарыңыз Есенкелдіге де Дәулетбаймен ұқсас 4-дәрежелі жіңсе мен тауыс қауырсынды ұтағат, Дәулетбайдың 4-ұлы Жантүгелге әр жерге барып салық жинаудағы еңбегін ескеріп, оған 6-дәрежелі жіңсе мен көк түсті ұтағат қадау туралы жарлық түсіруіңізді өтінеміз. Тағы да Есенкелді, Дәулетбайдың әр қайсысына екі үлкен бумадан торқа қосып сыйлағайсыз [6; 62].

Осы дереккөзде хатқа түскендей Дәулетбай да Есенкелді секілді қазақ-цинь шекаралық өңірлерінде мал қыстатып жүрген қазақтардан салық жинау кезінде айтарлықтай белсенділік танытқан. Оның үстіне жолда науқастанып қалған циньдіктерге адамгершілік жасап, кісі жіберіп, еліне жеткізгендігі анық жазылған. Осындай ізгі істері үшін Цинь үкіметінің жергілікті ұлықтары Дәулетбайдың еңбегін жоғары бағалап, оған 4-дәрежелі жіңсе мен тауыс қауырсынды ұтағат, балалары Көтеш пен Жантүгелге 6-дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадап, заттай сыйлау туралы патшаға мәлімдеме жазғаны баяндалған. Сондай-ақ осындағы Жантүгелдің Дәулетбайдың 4-ұлы екені анық хатқа түскен.

Айта кетерлігі, Еділ бойындағы торғауыттардың шығысқа қайта оралуы тұсында, Тарбағатай жамбылына елші жіберіп, қазақ жерімен ауып келе жатқан торғауыттардың нақты жағдайынан алдын-ала хабар жеткізген қазақ беделділерінің бірі осы Дәулетбай Сатыұлы болды. Бұл жөнінде 1771-жылы 15-маусым Тарбағатай ұлығы Антай қатарлылардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде былай делінеді:

Транскрипциясы: jakan abdar modo karun i nirui janggin demin i alibuhangge: duin biyai gūsin de kubkutu i bade tehe hasak dolotbai i jui marka jifi alaha bade, mini ama dolotbai mimbe takūrafi karun de mejige isibume jihe. oros ci ukcafi tucike ūlet šereng ini boigon anggala be amala tutabufi, i emu tumen cooha be gaifi, šara usu, akyar i bade jihe. tiyeli gool i bade tehe hasak i juwe minggan honin be dalime galaha. donjiha bade, amursana, šereng ni emu bade bi sembi, emderi dongjihangge encu yabubumbi sembi. amursana, bisire akū be getuken yargiyan mejige sarakū. menei abulai mende jasihangge abulai i, juwe tumen cooha be gaifi ūlet be okdome genehe. meni ubai hasak sebe isabufi, inu cooha de jikini seme mende jasihabi. mini ama ere babe hebei ambasa de donjibuki seci, mini ama dolotbai inu emu minggan cooha be gaifi genere be dahame, niyalma akū. mini ama mimbe takūrafi karun de mejige isibume jihe seme alaha.

Қазақша тәржімасы: Жуырда Абдармодо қарауылының зәңгісі Дәмин мәлімдеме жолдап, 4-айдың 30-күні (12-маусым), Көкпектіде тұратын қазақ Дәулетбайдың ұлы Марқа келіп, әкесі Дәулетбайдың өзін қарауылға хабар жеткізу үшін жібергенін айтты. Оның айтуынша, орыстан қашып шыққан ойрат Шырың өз отбасы, бала-шағасын артта қалдырып, бір түмен қол бастап Сарысу мен Ақжар өңіріне барып, Телікөл маңын қоныстанған қазақтардың 2 000 қойын айдап әкеткен. Онымен қоса Әмірсана мен Шырыңның бірге жүргені жөнінде хабар бар, бірақ олардың екі бөлек кеткені туралы да сөз тараған. Әмірсананың нақты қайда жүргені әзірге белгісіз. Абылай бізге: «Мен екі түмен әскер бастап ойраттарға қарсы аттандым. Сендер де жергілікті қазақтардан қол жинап, соғысқа келіндер», – деп хабар айтыпты. Әкем Дәулетбай бұл жағдайларды хэбэй амбандарға хабарламақшы болған. Сонымен қатар өзі 1000 әскер бастап соңынан аттанбақ болып еді, қол жинай алмады. Сондықтан әкем мені жіберіп, осы хабарды қарауылға жеткізуді тапсырды [16; 142-143].

Бұл тарихи жазбадан, әсіресе шығысқа ауған торғауыттардың қазақ даласын еңдей кесіп өтіп қана қоймай, оның үстіне бұлаңшылық әрекеттермен де шұғылданғанын анық көре аламыз. Шырың атты ойрат адамының бір түмен қол бастап, Сарысу мен Ақжарға барып, Телікөл деген жерде 2 000 қой барымталағаны нақты жазылған. Оған қарсы Абылай хан қол жинап, ойраттарға қарсы шабуыл жасауға кеткен әрі Дәулетбайдың әскер жасақтап, соңынан баруларын тапсырған. Алайда қол жинай алмағандықтан, Абылайдың соңынан бара алмайды. Соңынан Дәулетбай Марқа атты ұлын жіберіп, бұл жағдайларды қарауыл зәңгісіне мәлімдейді.

Бұндағы *abdar modo* (阿布達爾莫多) — қарауыл аты. Шын мәнінде «Тарбағатай істері» атты кітапта жазылған қыстық-жаздық қарауылдардың ішінде осы атпен аталатын қарауыл екеу болған. Қыстық қарауылға тән Абдармодо Шәуешек жамбылынан шығыс солтүстікке қарай 70 шақырым жерде орналасқан. Ал жаздық қарауылға тән Абдармодо Боғастың тура солтүстігінде 80 шақырым жерде екені айтылады [17; 163-167]. Бұндағы «*abdar*» моңғол тілінде «сандық», «кебеже», «*modo*» сөзі «ағаш» мағынасын береді. Бұл қарауыл аумағының қазір нақты қай жер екені беймәлім. Дегенмен жоғарыдағы сандық мәліметтерге негізделе отырып оның Абай облысы Көкпекті ауданына қарасты жер екенін межелуге болады. Түпнұсқада тағы Сарысу, Ақжар, Телікөл сынды жер аттары кездеседі. Сарысу — Қарағанды, Қызылорда облыстары жерімен ағатын өзен аты. Ақжар — бізше Түркістан облысы Созақ ауданы аумағындағы Ақжар көлі болуы ықтимал. Телікөл — қазіргі Қызылорда облысы Сырдария және Шиелі аудандары жеріндегі көл аты.

Қорытынды

Мақалада XVIII ғасырдағы қазақтың батырлар институтын арқау ете отырып, Дәулетбай Сатыұлының өміріне, қоғамдық қызметіне жан-жақты тоқталдық. Бұл барыста ел арасында тараған аңыз-әңгімелермен қоса жақынғы жылдар жарық көрген жинақ кітаптары ұтымды пайдаланылды. Әсіресе мұрағат құжаттарына баса мән берілді. Бұл жазба деректер — Қытайдың бірінші тарихи мұрағатында сақталған сол тұстағы Іле, Тарбағатайда отырып іс басқарған жергілікті ұлықтардың патшаға жолдаған мәнжу тілді мәлімдемелері.

Осы жазба деректер арқылы алдымен, Дәулетбайдың сөзге шешен, сүйектілеу кісі болғаны анықталды әрі батырдың ел арасында беделді екені де дәлелденді. Бұны «беделді ру басыларының ішінде Қабанбайдан кейін Дәулетбайдың есімі аталады» делінген мәтін жолдарынан білуге болады.

Екіншіден, Дәулетбай батырдың туған және қайтыс болған жылдарына байланысты айтылып жүрген пікірлердің көп сандысы тиянақсыз екені байқалды. Яғни архив құжаттары арқылы оның бері болғанда 1688-жылы туғаны, ал қайтыс болған уақыты 1773-жылы 14-желтоқсаннан 1775-жылдың 16-шілдеге дейінгі мәлім бір уақыт екені көрсетілді. Оған қоса отбасына байланысты да мәліметтер кездесетіндігін, бір әйелі мен бес баласының аты хатқа түскенін, осындағы Жантүгелдің 4 баласы екені анықталды. Ал мұрыны мен көзіне түскен жараға дәрі-дәрмек сұратқаны да осы рет алғаш

байқалып отыр. Соңында Дәулетбай батырдың ел іргесін бекемдеу жолындағы құлшыныстары мен қазақ-цинь қарым-қатынасының нығаюына қосқан үлестері мәнжу тілді архив құжаттары негізінде сарапталды.

Бүгінгі күні батырлар тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеу маңызды бағыттардың бірі болып саналады. Ол — жеке тұлғаларды тануда ғана емес, қазақ тарихын, қазақ хандығы тарихын індетте зерттеуде де маңыздылығын жоймайтын өзекті мәселе.

Жинақтап айтқанда, біз зерделеп отырған мәнжу тілді архив құжаттары Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы арасында қалыптасқан саяси-экономикалық қарым-қатынастың жай-жапсарын толық түсініп, ғылыми талдау жасауда айырықша мәнге ие нақты дереккөздер болып қана қоймай, оның үстіне қазақ батыр-билерінің қоғамдық-әлеуметтік болмысын сараптап, ғылыми зерттеу жүргізуге тың серпін беретін маңызды мұрағат құжаттары болып есептеледі. Әсіресе, қазақ жерінің шығыс өңірінде өмір сүрген Дәулетбай батыр жөнінде хатталған мәнжу тілді құжаттар біздің аймақтану, тарихи деректану, қазақ-цинь қарым-қатынастары сынды соны тақырыптарға жалғасты ізденіс жасауымызда кем болса болмайтын аса қажетті тарихи жазба материал.

Алғыс

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылыми және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарияланды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 25 том. — 450 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第25册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 2 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 72-том. — 445 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第72册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 3 Амангелді Жанахмет. Дәулетбай батыр: зерттеулер, шежіре және жыр-дастандар / Жанахмет Амангелді. — Алматы: ЖШС «Дайыр баспасы», 2021. — 208 б.
- 4 Қайрат Айтқожин. Қас жауына қарсы шапқан баһадүр / Қайрат Айтқожин. — Өскемен: «АРГО ШҚПК» ЖШС, 2023. — 214 б.
- 5 Қайрат Айтқожин. Шорға шайқасы: аңыз бен ақиқат / Қайрат Айтқожин. — Өскемен: «АРГО ШҚПК» ЖШС, 2025. — 264 б.
- 6 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 88-том. — 450 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第88册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 7 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 89-том. — 447 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第89册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).
- 8 Әбділәшімұлы Д. Елдік феномен: Қазақ хандығының Цинь патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу / Д. Әбділәшімұлы. — Токио: Токио шетел тілдері университеті Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. — 452 б.
- 9 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 116-том. — 443 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第116册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

10 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 117-том. — 447 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第117册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

11 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 124 том. — 446 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第124册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

12 Кәрімов М. Майлы батыр қайда жерленген? / М. Кәрімов // «Дидар» газеті. — 2012. — № 98.

13 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 27-том. — 463 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第27册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

14 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 58-том. — 450 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第58册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

15 Сагучи Тору. Шынжаң ұлттар тарихы туралы зерттеу / Сагучи Тору. — Токио: Yoshikawa Kobunkan, 1986. — 459 б. (佐口透『新疆民族史研究』東京: 吉川弘文館, 1986).

16 Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цинь патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. 100 том. — Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. — 410 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第100册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

17 Синчжао құраст. Тарбағатай істері, Қытайдың жергілікті шежірелер сериясы (Батыс аймақ: 15). — Тайбэй: Чэнвэнь баспасы, 1969 (興肇等輯《塔爾巴哈台事宜》，中國方志叢書(西部地方: 15), 台北: 成文出版社, 1969).

References

- (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 25. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 72. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- Amangeldi Zhanakhmet (2021). *Dauletbai batyr: zertteuler, shezhire zhane zhyr-dastandar* [Dauletbai Batyr: Studies, Genealogy, and Epic Narratives]. Almaty: «Dair baspasy» ZhShS [in Kazakh].
- Kairat Aitqozhin (2023). *Qas zhaiyna qarsy shapkan bahadur* [The Hero Who Rode Against His Sworn Enemy]. Uskemen: «ARGO ShKPK» ZhShS [in Kazakh].
- Kairat Aitqozhin (2025). *Shorga shaiqasy: anyz ben aqiqat* [The Battle of Shorga: Legend and Reality]. Uskemen: «ARGO ShKPK» ZhShS [in Kazakh].
- (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 88. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. [in Manchu].
- (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 89. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- Abdilashimuly D. (2025). *Eldik fenomen: Qazaq khandygynyn Tsin patshalygyna zholdagan biregei diplomatiialyq quzhattary turaly tarikh-derektanulyq zertteu* [A State Phenomen: Research on the Diplomatic Documents of the Kazakh Khanate Addressed to the Qing Dynasty from the Perspective of Historical Literary Study]. Tokio: Tokio shetel tilderi universiteti Aziia zhane Afrika tilderi men madenietin zertteu instituty [in Kazakh].
- (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian* [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 116. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].

- 10 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian*. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 117. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 11 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian*. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 124. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 12 Karimov M. (2012). *Maily batyr qaida zherlengen?* [Where is the Fatty Batyr buried?]. «Didar» gazeti — «Didar» newspaper, 98 [in Kazakh].
- 13 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian*. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 27. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 14 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian*. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 58. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 15 Saguchi Toru (1986). *Shinkyō minzoku shi kenkyū* [Research on the History of the Peoples of Xinjiang]. Tokyo: Yoshikawa Kobunkan [in Japanese].
- 16 (2012). *Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian*. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 100. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe [in Manchu].
- 17 Xingzhao eds. (1969). *Ta'erbahatai shiyi* [Affairs of Tarbagatai]. Zhongguo fangzhiye shu (xibu difang), Taibei: Chengwen chubanshe [in Chinese].

Автор туралы мәліметтер

Дүйсенәлі Әбділәшім (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Токио шетел тілдері университеті, Токио, Жапония, e-mail: airu331@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

Author Information

Duisenali Abdilashim (*corresponding author*) — Doctor of Historical Sciences, Professor, Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan, e-mail: airu331@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

Сведения об авторе

Дүйсенәлі Әбділәшім (*автор-корреспондент*) — доктор исторических наук, профессор, Токийский университет иностранных языков, Токио, Япония, e-mail: airu331@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

Conflicts of Interest. The author declares no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Balnur A. Ismailova^{1*} , Gulzhan Zh. Orynbasarova¹ ,
Dariyakul P. Kozhamzharova² , Gaukhar Batyrbekkyzy³

¹South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan;

²Branch of the Non-Commercial Joint-Stock Company «South Kazakhstan University named after M. Auezov» in the City of Chirchiq, Uzbekistan;

³M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

(*Corresponding author's e-mail: balnur.ismaylova1988@mail.ru)

Between Scientific Concept and Ideological Control: The Legacy of E. Bekmakhanov in Kazakh Historiography

The article examines the scholarly legacy of E. Bekmakhanov as a historiographical phenomenon that makes it possible to identify the mechanisms of interaction between scholarly initiative, national historical narrative, and the ideological regulation of Soviet historical scholarship. The authors analyse the content and distinctive features of E. Bekmakhanov's scholarly conception, the mechanisms of its professional and ideological evaluation, as well as the main directions of the subsequent reinterpretation of the historian's legacy in Kazakhstani historiography. The source base of the study comprises E. Bekmakhanov's works, materials from scholarly discussions of the late 1940s and early 1950s, publications in the Soviet periodical press, and contemporary historiographical studies. The study applies the principles of historicism, systematicity, and objectivity, as well as historiographical, historical-comparative, problem-chronological, and contextual methods. The authors demonstrate that the distinctive character of E. Bekmakhanov's research lay not in a complete break with the Soviet methodological paradigm, but in the expansion of its interpretative possibilities through a more independent consideration of the national-political factor, anti-colonial resistance, and the autonomous political role of Kazakh society. The authors conclude that one of the key subjects of the historiographical conflict was the question of the permissible extent to which Kazakh society could be recognised as an autonomous participant in the political process. An analysis of the materials of scholarly and ideological polemics shows that the discussion surrounding E. Bekmakhanov's works gradually transformed from a professional debate over a scholarly conception into the normativisation of historical knowledge. The authors substantiate the proposition that ideological regulation affected not only the researcher's final assessments but also the very structure of historical explanation, including the relationship between national, social, and imperial factors, the characterisation of Russian-Kazakh relations, the content of the concept of the national liberation movement, and the permissible forms of interpreting the autonomous political initiative of Kazakh society. Ideological control is considered not only as a set of administrative and disciplinary restrictions, but also as a mechanism for shaping the normative language of historical scholarship and the criteria of academic legitimacy of historical interpretation. The scholarly novelty of the article lies in the transition from a predominantly biographical-rehabilitative model of studying E. Bekmakhanov to a critical historiographical analysis of the relationship between his scholarly conception and the mechanisms of the production, restriction, and legitimisation of historical knowledge. The authors propose a three-level model for analysing E. Bekmakhanov's legacy, comprising the scholarly conception of the history of Kazakhstan in the nineteenth century, the normative and institutional mechanisms of the ideological regulation of historical knowledge, and the subsequent historiographical reinterpretation of the historian's legacy.

Keywords: E. Bekmakhanov, Kazakhstani historiography, scholarly legacy, historical knowledge, ideological control, Soviet historical scholarship, Kenesary Kassymov, national liberation movement, historical narrative.

Балнур А. Исмаилова¹, Гулжан Ж. Орынбасарова¹,
Дариякуль П. Кожамжарова², Гауһар Батырбекқызы³

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

²«М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» КеАҚ
Шыршық қаласындағы филиалы, Шыршық, Өзбекстан;

³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Ғылыми тұжырымдама мен идеологиялық бақылау арасында: қазақстандық тарихнамадағы Е. Бекмахановтың мұрасы

Мақалада Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы зерттеушілік бастама, ұлттық тарихи нарратив және кеңестік тарих ғылымын идеологиялық реттеу тетіктерінің өзара әрекеттесуін айқындауға мүмкіндік беретін тарихнамалық феномен ретінде қарастырылады. Авторлар Е. Бекмахановтың ғылыми тұжырымдамасының мазмұны мен ерекшеліктерін, оны кәсіби және идеологиялық тұрғыдан бағалау тетіктерін, сондай-ақ тарихшы мұрасының Қазақстан тарихнамасында кейіннен қайта пайымдалуының негізгі бағыттарын талдайды. Зерттеудің деректік негізін Е. Бекмахановтың еңбектері, 1940-жылдардың соңы мен 1950-жылдардың басындағы ғылыми пікірталас материалдары, кеңестік мерзімді баспасөз жарияланымдары және қазіргі заманғы тарихнамалық зерттеулер құрайды. Зерттеуде тарихилық, жүйелілік және объективтілік қағидаттары, сондай-ақ тарихнамалық, тарихи-салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық және контекстуалдық әдістер қолданылды. Е. Бекмахановтың зерттеушілік ерекшелігі кеңестік әдіснамалық парадигмадан толықтай қол үзінде емес, ұлттық-саяси факторды, отаршылдыққа қарсы қарсылықты және қазақ қоғамының дербес саяси рөлін анағұрлым дербес түрде ескеру арқылы оның интерпретациялық мүмкіндіктерін кеңейтуінде болғаны көрсетілген. Тарихнамалық қақтығыстың негізгі нысандарының бірі қазақ қоғамын саяси үдерістің дербес қатысушысы ретінде танудың жол берілетін дәрежесі мәселесі болған деген қорытынды жасалған. Ғылыми және идеологиялық полемика материалдарын талдау Е. Бекмаханов еңбектерінің төңірегіндегі пікірталастың ғылыми тұжырымдаманы кәсіби тұрғыдан талқылаудан тарихи білімді нормативтендіруге қарай біртіндеп трансформацияланғанын көрсетеді. Авторлар идеологиялық реттеуге зерттеушінің қорытынды бағалары ғана емес, сонымен бірге ұлттық, әлеуметтік және империялық факторлардың арақатынасын, орыс-қазақ қатынастарының сипаттамасын, ұлт-азаттық қозғалыс ұғымының мазмұнын және қазақ қоғамының дербес саяси бастамасын интерпретациялаудың жол берілетін нысандарын қамтитын тарихи түсіндіру құрылымының өзі де ұшырады деген тұжырымды негіздейді. Идеологиялық бақылау әкімшілік және тәртіптік шектеулердің жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар тарих ғылымының нормативтік тілін және тарихи интерпретацияның академиялық легитимділігі критерийлерін қалыптастыру тетігі ретінде қарастырылады. Мақаланың ғылыми жаңалығы Е. Бекмахановты зерттеудің басым түрде биографиялық-реабилитациялық моделінен оның ғылыми тұжырымдамасы мен тарихи білімді өндіру, шектеу және легитимдеу тетіктерінің өзара байланысын сыни-тарихнамалық тұрғыдан талдаумен айқындалады. Е. Бекмаханов мұрасын талдаудың үш деңгейлі моделін ұсынған, ол XIX ғасырдағы Қазақстан тарихының ғылыми тұжырымдамасын, тарихи білімді идеологиялық реттеудің нормативтік және институционалдық тетіктерін және тарихшы мұрасының кейінгі тарихнамалық қайта пайымдалуын қамтиды.

Кілт сөздер: Е. Бекмаханов, Қазақстан тарихнамасы, ғылыми мұра, тарихи білім, идеологиялық бақылау, кеңестік тарих ғылымы, Кенесары Қасымов, ұлт-азаттық қозғалыс, тарихи нарратив.

Балнур А. Исмаилова¹, Гулжан Ж. Орынбасарова¹,
Дариякуль П. Кожамжарова², Гауһар Батырбекқызы³

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан;

²Филиал Некоммерческого акционерного общества «Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова» в городе Чирчик, Чирчик, Узбекистан;

³Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Между научной концепцией и идеологическим контролем: наследие Е. Бекмаханова в казахстанской историографии

В статье рассматривается научное наследие Е. Бекмаханова как историографический феномен, позволяющий выявить механизмы взаимодействия исследовательской инициативы, национального исторического нарратива и идеологического регулирования советской исторической науки. Авторы анализируют содержание и особенности научной концепции Е. Бекмаханова, механизмы её профессиональной и идеологической оценки, а также основные направления последующего переосмысления наследия историка в казахстанской историографии. Источниковую основу исследования составляют труды Е. Бекмаханова, материалы научных дискуссий конца 1940-х — начала 1950-х гг., публикации советской периодики и современные историографические исследования. В исследовании применяются принципы историзма, системности и объективности, а также историографический, историко-сравнительный, проблемно-хронологический и контекстуальный методы. Авторы показывают, что исследовательская специфика Е. Бекмаханова заключалась не в полном разрыве с советской методологической парадигмой, а в расширении её интерпретационных возможностей посредством более самостоятельного учёта национально-политического фактора, антиколониального сопротивления и самостоятельной политической роли казахского общества. Авторы приходят к выводу, что одним из ключевых предметов историографического конфликта являлась проблема допустимой степени признания казахского общества самостоятельным участником политического процесса. Анализ материалов научной и идеологической полемики показывает, что дискуссия вокруг трудов Е. Бекмаханова постепенно

трансформировалась от профессионального обсуждения научной концепции к нормативизации исторического знания. Авторы обосновывают положение о том, что идеологическому регулированию подвергались не только итоговые оценки исследователя, но и сама структура исторического объяснения, включая соотношение национального, социального и имперского факторов, характеристику российско-казахских отношений, содержание понятия национально-освободительного движения и допустимые формы интерпретации самостоятельной политической инициативы казахского общества. Идеологический контроль рассматривается не только как совокупность административных и дисциплинарных ограничений, но и как механизм формирования нормативного языка исторической науки и критериев академической легитимности исторической интерпретации. Научная новизна статьи заключается в переходе от преимущественно биографико-реабилитационной модели изучения Е. Бекмаханова к критико-историографическому анализу взаимосвязи его научной концепции и механизмов производства, ограничения и легитимации исторического знания. Авторы предлагают трёхуровневую модель анализа наследия Е. Бекмаханова, включающую научную концепцию истории Казахстана XIX века, нормативные и институциональные механизмы идеологического регулирования исторического знания и последующее историографическое переосмысление наследия историка.

Ключевые слова: Е. Бекмаханов, казахстанская историография, научное наследие, историческое знание, идеологический контроль, советская историческая наука, Кенесары Касымов, национально-освободительное движение, исторический нарратив.

Introduction

The scholarly legacy of Yermukhan Bekmakhanov occupies a distinctive place in the history of twentieth-century Kazakhstani historiography. His research activity unfolded during a period when the development of historical scholarship in the USSR was shaped not only by the internal logic of academic inquiry but also by rigid ideological imperatives that defined the permissible boundaries for interpreting the past. Under these conditions, addressing issues of national history, the nature of anti-colonial movements, the role of historical figures, and the specific features of the incorporation of the Kazakh steppe into the political space of the Russian Empire acquired not only scholarly but also political and ideological significance. Therefore, the study of E. Bekmakhanov's legacy makes it possible to consider his works not in isolation, but within the broader context of the interaction between historical knowledge, state ideology, and institutional mechanisms of control over the humanities.

Of particular significance in the historian's scholarly biography was his study of Kazakhstan in the first half of the nineteenth century and, above all, the uprising led by Kenesary Kasymov. The interpretation of this movement proposed by E. Bekmakhanov became one of the most notable developments in post-war Soviet Kazakhstani historiography. His attempt to examine the uprising in the context of socio-political processes, imperial policy, and the struggle to preserve the political autonomy of Kazakh society went beyond simplified explanatory schemes in which national movements were often assessed primarily through the prism of class-based criteria. In this way, the researcher raised the question of the possibility of a more complex understanding of the historical process, one that took into account the interaction of social, political, and national factors.

At the same time, the scholarly fate of E. Bekmakhanov's concept demonstrated the limited autonomy of historical knowledge under late Stalinism. The discussion surrounding his work *Kazakhstan in the 1820s–1840s* [1] gradually moved beyond the boundaries of professional scholarly debate and assumed the character of an ideological campaign. Criticism of the researcher was connected not only with the assessment of individual propositions in his work, but also with the broader requirements of Soviet historical policy, which demanded that scholarly interpretations conform to established views concerning the nature of Russian-Kazakh relations, the class character of social movements, and the role of the Russian Empire in the history of the peoples of the USSR. As a result, scholarly controversy was transformed into a mechanism of disciplinary and political pressure, while the historian's fate became one of the most illustrative examples of the dependence of humanistic knowledge on ideological circumstances.

The relevance of revisiting E. Bekmakhanov's scholarly legacy is determined by the fact that contemporary historiography has the opportunity to examine his works free from former ideological restrictions while at the same time avoiding their uncritical glorification. In the context of reassessing the Soviet historiographical experience, particular importance is attached to analysing which elements of his concept retain scholarly value, which were conditioned by the methodological frameworks of his time, and how the discussion surrounding his research influenced the subsequent development of historical scholarship

in Kazakhstan. Such an approach makes it possible to move beyond a predominantly biographical consideration of the scholar's personality toward an examination of his legacy as an independent historiographical phenomenon.

In contemporary Kazakhstani historical scholarship, the name of E. Bekmakhanov is rightly associated with the development of professional research into national history, the study of nineteenth-century Kazakhstan, and the defence of the possibility of a scholarly interpretation of national liberation movements. However, the existing body of research often focuses either on the historian's biography and the circumstances of his persecution or on the assessment of particular propositions in his work on the movement of Kenesary Kasymov. The relationship between E. Bekmakhanov's scholarly concept as such and the ideological mechanisms that shaped the forms of its reception, criticism, and subsequent rehabilitation has received comparatively less focused analysis. Yet it is precisely the comparison of these two aspects that makes it possible to reveal more deeply the scholar's place in the history of Kazakhstani historiography.

The scholarly problem addressed in this article lies in the need to determine how E. Bekmakhanov's research concept was formed and functioned within an ideologically regulated scholarly environment, as well as to identify its significance for the subsequent development of historical knowledge in Kazakhstan. This involves not only reconstructing the circumstances of the well-known historiographical debate, but also clarifying the boundaries of permissible scholarly interpretation within the Soviet system of producing historical knowledge. In this context, the historian's legacy serves as important material for analysing the relationship between professional research practice, official historical policy, and mechanisms of institutional control.

The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of E. Bekmakhanov's scholarly legacy as a historiographical phenomenon formed at the intersection of scholarly inquiry and the ideological control of the Soviet era. To achieve this aim, the following objectives are set: to reveal the particular features of the formation of E. Bekmakhanov's scholarly views; to determine the content and novelty of his concept of the history of nineteenth-century Kazakhstan; to analyse the interpretation of the uprising led by Kenesary Kasymov in his works; to examine the nature and mechanisms of ideological criticism directed against the researcher; to identify the impact of this debate on the state of historical scholarship in Kazakhstan; and to determine the main directions of the subsequent reinterpretation of E. Bekmakhanov's scholarly legacy in post-Soviet and contemporary historiography.

The scholarly novelty of the study lies in examining E. Bekmakhanov's legacy not only as a body of works by an outstanding historian or as an example of the ideological persecution of a scholar, but as a complex historiographical phenomenon that makes it possible to trace the interaction between a scholarly concept, professional debate, and the political and ideological mechanisms regulating historical knowledge. This perspective provides an opportunity to reassess the significance of his works for the development of Kazakhstani historiography and, at the same time, to determine the place of the related debate in the history of Soviet scholarship in the humanities.

Materials and Methods

The source base of the study consists of published works by E. Bekmakhanov, materials from scholarly discussions of the late 1940s and early 1950s, as well as publications reflecting the official assessment of his scholarly concept during the Soviet period. A central place in the corpus of sources is occupied by E. Bekmakhanov's monograph devoted to the history of Kazakhstan in the 1820s–1840s [1]. Examination of this work makes it possible to identify the principal propositions of the author's concept, the particular features of his interpretation of the socio-political processes of the first half of the nineteenth century, and the nature of his assessment of the movement led by Kenesary Kasymov. To determine the origins and conditions under which E. Bekmakhanov's scholarly views were formed, the collective work on the history of the Kazakh SSR, prepared in the early 1940s with the participation of the researcher, was also used [2]. Its comparison with E. Bekmakhanov's subsequent works makes it possible to trace the development of the author's position and to establish the place of his concept in the formation of professional Kazakhstani historiography during the Soviet period.

A separate group of sources consists of materials relating to the scholarly and ideological controversy surrounding E. Bekmakhanov's works. The study uses the review by K. Sharipov [3], the publication by T. Shoinbaev, Kh. Aidarova, and A. Yakunin [4], as well as stenographic materials from the discussion of the historian's scholarly concept [5]. These sources are considered not only in terms of the assessments they

contain of specific propositions advanced by E. Bekmakhanov, but also as evidence of the mechanisms through which Soviet historical scholarship functioned. Their comparison makes it possible to trace the transition from professional scholarly discussion to the ideological classification of historical interpretations.

In addition, E. Bekmakhanov's later works [6] are used to identify changes in his research agenda and approaches to interpreting the history of Kazakhstan after the ideological campaign of the early 1950s. Comparison of the historian's earlier and later works makes it possible to determine both elements of continuity in his scholarly views and the changes that occurred under the influence of new political and institutional conditions. Contemporary studies of E. Bekmakhanov's scholarly legacy are used primarily as a historiographical basis for determining the degree to which the problem has been studied and for identifying existing research approaches [7], [8].

The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, systemic analysis, and objectivity. The principle of historicism presupposes consideration of E. Bekmakhanov's scholarly activity within the specific intellectual, institutional, political, and ideological conditions of the Soviet period. This makes it possible to assess his concept with due regard to the state of historical scholarship at that time and to avoid the retrospective projection of contemporary research perspectives onto scholarly practice in the mid-twentieth century. The principle of systemic analysis is used to examine E. Bekmakhanov's scholarly legacy as an integral part of the development of Kazakhstani historiography. Within this approach, his works, scholarly controversy, the activities of academic institutions, and the mechanisms of party and ideological control are analysed as interconnected elements of a single process of the formation and regulation of historical knowledge.

The principal specialized method employed in the study is historiographical analysis. It is applied to identify the content of E. Bekmakhanov's scholarly concept, the nature of its reception by his contemporaries, and its subsequent reinterpretation. Particular attention is paid to the relationship between scholarly argumentation as such and the ideological assessments that accompanied the discussion of his works.

The historical-comparative method is used to compare E. Bekmakhanov's propositions with the assessments of his opponents and with later historiographical interpretations. This makes it possible to identify changes in the understanding of the nature of the movement led by Kenesary Kasymov, Russian-Kazakh relations, and the issue of national liberation across different periods in the development of historical scholarship.

The problem-chronological method is employed to distinguish the principal stages in the formation and reception of E. Bekmakhanov's scholarly legacy: the development of his research concept, the publication of his major works, the emergence of scholarly discussion, the intensification of ideological criticism, and the subsequent reinterpretation of his legacy. This approach makes it possible to trace changes in assessments over time and to establish their relationship with transformations in the political and scholarly context.

Contextual analysis also occupies an important place, through which scholarly texts and critical publications are examined in relation to the conditions of their creation and circulation. Particular attention is paid to the use of such categories as «national liberation movement,» «nationalism,» «feudalism,» and «incorporation,» since their meanings in Soviet historiography were determined not only by scholarly considerations but also by political and ideological imperatives.

Thus, the combination of historiographical, historical-comparative, problem-chronological, and contextual methods makes it possible to examine E. Bekmakhanov's scholarly legacy as a complex historiographical phenomenon. The approach employed is aimed at identifying the interrelationship between the historian's scholarly concept, professional debate, and the mechanisms of ideological control that shaped the development of historical knowledge in Soviet Kazakhstan.

Results

E. Bekmakhanov's Scholarly Concept and the Boundaries of Historical Interpretation

The formation of E. Bekmakhanov's scholarly views took place during the period of institutional development of professional historical scholarship in Kazakhstan, when the creation of a coherent narrative of national history was combined with the need to incorporate it into the normative methodological framework of Soviet historiography. This duality determined the specific character of his research position. On the one hand, the historian's works were produced within the Marxist paradigm and relied on categories characteristic of it, including feudal relations, social differentiation, and class contradictions. On the other

hand, his engagement with issues of the political history of Kazakh society, imperial administrative policy, and national liberation movements contributed to the formation of a more complex model for interpreting the historical process.

An important stage in the development of this approach was E. Bekmakhanov's participation in the preparation of the collective work *History of the Kazakh SSR from Ancient Times to the Present Day*, published in 1943 [2]. This publication represented the first attempt at a systematic academic presentation of the history of Kazakhstan and was produced through the joint efforts of Kazakhstani historians and Soviet historians evacuated to the republic. E. Bekmakhanov's participation in this project was of fundamental importance for the subsequent formation of his research interests, particularly in the history of Kazakhstan in the first half of the nineteenth century and the national liberation movement.

E. Bekmakhanov's scholarly concept found its most consistent expression in the monograph *Kazakhstan in the 1820s–1840s*, published in 1947 [1]. Its significance was determined not only by the scale of the documentary material employed, but also by the very formulation of the research problem. The history of Kazakhstan in the first half of the nineteenth century was examined through the interrelationship of socio-economic, political, and foreign-policy processes. Particular attention was devoted to the movement led by Kenesary Kasymov, which was analysed in the context of the expansion of the Russian administrative system, changes in traditional mechanisms of political authority, land relations, and the interaction of Kazakh society with the Russian Empire and the Central Asian khanates [1].

A fundamental element of E. Bekmakhanov's concept was the recognition of Kenesary's movement as national liberationist and anti-colonial in its principal orientation. At the same time, the researcher did not exclude the social heterogeneity of the movement and did not entirely depart from the Marxist conceptual framework. However, in his interpretation, the national and political factor acquired independent analytical significance and was not subsumed exclusively within a class-based scheme. Another important feature of the work was its attention to the political organization of the movement. E. Bekmakhanov analysed Kenesary's activities not only in the context of armed struggle, but also through issues of the centralization of power, administrative governance, diplomatic relations, the taxation system, and judicial and legal regulation [1]. As a result, the movement was presented in the study not merely as a form of social protest, but also as a political project associated with an attempt to preserve or restore autonomous mechanisms of authority under conditions of increasing imperial presence.

It was precisely this aspect that later became one of the most controversial. In K. Sharipov's 1949 review, criticism was directed at what the author regarded as E. Bekmakhanov's insufficient attention to class contradictions within the movement and his favourable assessment of Kenesary's political activity [3]. At the same time, it is important to note that K. Sharipov still acknowledged the anti-colonial orientation of the movement and the participation of broad sections of the Kazakh population in it [3]. Consequently, at this stage the controversy retained the character of a professional historiographical debate, and the question of the Kenesary movement had not yet been reduced to a single mandatory interpretative formula.

This circumstance makes it possible to define more precisely the scholarly novelty of E. Bekmakhanov's concept. It lay not in a complete rejection of Soviet methodology, but in the expansion of the research space within it. The history of Kazakh society was examined not only from the perspective of social relations, but also through the categories of political action, resistance, governance, and historical agency. It was precisely this combination of class-based and national-political analysis that created an internal tension between the research logic of the work and the increasingly stringent ideological requirements of post-war Soviet historiography.

From Scholarly Discussion to an Ideological Campaign

Of particular importance for reconstructing the reception of E. Bekmakhanov's concept are the materials of the discussion of his monograph held on 14–19 July 1948 [5]. The transcript makes it possible to observe not a retrospective assessment of events, but the actual mechanism of professional discussion of the work. At the centre of the debate were the nature of the Kenesary movement, its social base, its relationship with the Russian Empire, the use of folklore sources, and the relationship between national and class factors [5]. The very fact that the discussion continued for several days indicates that the monograph was perceived not as a narrowly focused study, but as a work addressing fundamental issues in the construction of the history of nineteenth-century Kazakhstan. At the initial stage, the participants in the debate could differ in their specific assessments, while the possibility of argumentation and comparison of different research

positions was still preserved. This confirms the need to distinguish between the early stage of scholarly criticism and the subsequent ideological campaign.

A qualitative change occurred at the turn of the 1940s and 1950s. A pivotal event was the publication on 26 December 1950 in the newspaper *Pravda* of the article by T. Shoinbaev, Kh. Aidarova, and A. Yakunin, «For a Marxist-Leninist Interpretation of Questions of the History of Kazakhstan» [4]. The transfer of the discussion to the pages of the central Party press organ altered not only the scale of the controversy but also its character. The scholarly concept began to be assessed primarily in terms of its conformity with political and ideological requirements. In this context, the Kenesary movement was increasingly and unequivocally characterized as feudal-monarchical and reactionary, while E. Bekmakhanov's position was defined as methodologically and politically erroneous [4]. Thus, a fundamental change occurred in the status of historiographical assessment: from a subject of professional debate, it was transformed into a normative judgment, deviation from which could be interpreted as a political transgression. This process was not unique to Kazakhstani scholarship.

V.V. Tikhonov's study demonstrates that under late Stalinism ideological campaigns systematically affected the Soviet historical community, determining not only the organizational conditions of scholarly activity but also the boundaries of permissible interpretations [8]. Scholarly disagreements could be incorporated into the political discourse of the struggle against «bourgeois objectivism,» «cosmopolitanism,» or «nationalism,» after which professional criticism acquired disciplinary consequences.

In the case of E. Bekmakhanov, this mechanism manifested itself particularly clearly. What was subject to regulation was not the very fact of studying the Kenesary movement, but its substantive interpretation. The researcher could address the national liberation movement, but his assessment was required to conform to the established model of the relationship between class, national, and Russian factors. This makes it possible to view ideological control not only as a system of prohibitions, but also as a mechanism for shaping the normative language of historical knowledge.

Ideological Control and the Restriction of Scholarly Autonomy

The history of the scholarly controversy surrounding E. Bekmakhanov demonstrates that Soviet ideological control was exercised through a complex set of interconnected mechanisms. These included academic discussions, criticism in professional and Party publications, intervention by Party structures, the reassessment of academic qualifications, and personnel decisions. As a result, political evaluation became part of the procedure for determining the scholarly validity of research. The problem of interpreting Russian-Kazakh relations was particularly illustrative. The Soviet historical model contained an internal contradiction. On the one hand, criticism of the colonial policy of tsarism was permitted; on the other hand, historians were required to emphasize the progressive historical significance of Kazakhstan's rapprochement with Russia. Consequently, an emphasis on the anti-colonial content of a national movement could be characterized as an underestimation of the positive consequences of Russian influence.

Against this background, E. Bekmakhanov's concept acquired particular ideological sensitivity. The representation of Kazakh society as an independent subject of political action, as well as the analysis of attempts to centralize authority and resist the administrative expansion of the empire, objectively broadened the scope of the national historical narrative [1]. It was precisely for this reason that the dispute over Kenesary was simultaneously a dispute over the boundaries of permissible interpretation of Kazakhstan's political history.

The transcript of the discussion and the subsequent publication in *Pravda* make it possible to trace the gradual transformation of the language of criticism [4], [5]. Whereas the initial debate focused on source-critical, methodological, and socio-historical arguments, categories of political accusation became increasingly prominent at a later stage. It is in this transition that the mechanism of the ideologization of historical knowledge becomes most clearly visible: conformity with the established political interpretation became one of the criteria of academic legitimacy.

N.V. Grishina's study, devoted to the practice of annulment and reconsideration of academic degrees within the Soviet historical community in the late 1940s and early 1950s, makes it possible to place the «E. Bekmakhanov case» within a broader institutional context [9]. The author demonstrates that historians' dissertations and academic qualifications during this period could be reassessed under the influence of ideological campaigns. Among the cases analysed are E. Bekmakhanov's dissertations, which confirms the need to study the pressure exerted on the historian not merely as an episode specific to Kazakhstan, but as part of the all-Union system for regulating the academic community [9].

Thus, E. Bekmakhanov's scholarly fate makes it possible to identify a broader mechanism of interaction between scholarship and political power. Ideological control affected not only the researcher's final conclusions, but also the structure of the scholarly field: it determined the range of «dangerous» questions, shaped permissible terminology, influenced professional reputations, and created a system of self-regulation within the research community.

Scholarly Activity after Rehabilitation and Changes in Research Language

After his rehabilitation, E. Bekmakhanov returned to professional scholarly activity. In 1957, the monograph *The Incorporation of Kazakhstan into Russia* was published [6]. Its appearance demonstrated the continuity of the central themes of his scholarly interests: Kazakhstan's interaction with the Russian Empire, socio-economic changes, and the political history of the nineteenth century.

At the same time, a comparison of the 1947 monograph with the 1957 work reveals a change in research language. The structure of the later work contains significantly more pronounced normative terminology characteristic of Soviet historiography of the mid-1950s. This circumstance should be regarded as an important historiographical fact, since it makes it possible to analyse not only the individual scholarly evolution of the historian, but also the influence of the institutional environment on the ways in which scholarly conclusions were formulated.

However, it would be methodologically unjustified to interpret the later work exclusively as E. Bekmakhanov's complete abandonment of his earlier concept. A more productive approach is to distinguish between two levels: evaluative terminology and research problematics. Despite the change in language, anti-colonial struggle, social processes, Russian administrative policy, and the transformation of Kazakh society remained at the centre of attention [6]. Such an approach makes it possible to avoid two extreme models. The Soviet interpretation presented the scholar's subsequent works as an overcoming of his earlier «errors.» The opposite retrospective model may explain every change solely in terms of external coercion. Meanwhile, E. Bekmakhanov's scholarly evolution reflected a more complex combination of continuity in research interests, adaptation of the conceptual apparatus, and changes in the broader historiographical context.

Discussion

Contemporary historiography of E. Bekmakhanov's scholarly legacy is characterized by a gradual broadening of the research perspective: from reconstructing the historian's biography and scholarly reputation to analysing his conceptual legacy, pedagogical activity, and the institutional conditions under which historical scholarship functioned. At the same time, existing studies predominantly address individual aspects of his activity, whereas the interrelationship between the content of his scholarly concept, changes in the boundaries of permissible historical interpretation, and the mechanisms of ideological regulation requires a comprehensive examination.

A significant contribution to the post-Soviet reassessment of E. Bekmakhanov's scholarly activity was made by S.F. Mazhitov [7]. The biographical and historiographical approach made it possible to restore the scholar's place in the history of Kazakhstani historical scholarship and to overcome the assessments that had become entrenched during the ideological campaign of the early 1950s. This stage was of fundamental importance for returning E. Bekmakhanov's scholarly legacy to professional historical discourse. However, the rehabilitation perspective naturally placed primary emphasis on political persecution and the restoration of the researcher's scholarly reputation.

A different direction is represented in the work of Sh. T. Nurman, where E. Bekmakhanov's activity is analysed through his participation in the creation of educational literature and the formation of the content of historical education [10]. This perspective demonstrates that the researcher's significance was not limited to the academic study of nineteenth-century Kazakhstan. His scholarly activity was connected with the institutionalization of national historical knowledge and its incorporation into the educational sphere. This makes it possible to consider E. Bekmakhanov's influence simultaneously at the level of professional historiography and in the formation of perceptions of national history within the education system.

A directly conceptual line of inquiry is also developing in contemporary research. A. Agaidarova examines E. Bekmakhanov's scholarly legacy in connection with the ideological environment, political persecution, rehabilitation, and his subsequent scholarly and pedagogical activity [11]. The work by R. Hesse, D.K. Kenzhebek, and A. Mamyrkhan is likewise devoted to his contribution to the development of the history of Kazakhstan, his scholarly activity, and the circumstances of his persecution [12]. The existence

of such studies demonstrates sustained interest in the figure of E. Bekmakhanov, while at the same time revealing the persistence of a predominantly personalized approach, in which the history of a scholarly concept is often examined through the prism of the biography of its author. The study by R.M. Zhumashev, A. Zh. Myrzakhmetova, G.T. Edgina, and D.S. Kozhabekov, devoted to the 1944 meeting of historians at the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the development of Soviet historiography of the history of Kazakhstan, substantially broadens the context of the problem [13]. The authors demonstrate changes in the principles governing the interpretation of Russian imperial policy and the transition from the concept of the «lesser evil» to a more positive assessment of Russia's historical role in the destinies of the national republics. From this perspective, the subsequent campaign surrounding E. Bekmakhanov's works appears as part of a longer process of restructuring the normative foundations of Soviet historical knowledge.

This conclusion is confirmed within a broader international historiographical context. L. Tillet was among the first to systematically investigate the impact of Party and state policy on Soviet historiography of the non-Russian peoples and demonstrated how the official concept of Russia's relations with the national peripheries changed over time [14]. For the analysis of Kazakhstani material, his approach is particularly significant because it makes it possible to consider the discussion surrounding E. Bekmakhanov within the context of the all-Union construction of the concept of the «friendship of peoples» and the normative revision of interpretations of national liberation movements.

D. Brandenberger's study complements this perspective through an analysis of the consolidation of National Bolshevik discourse and the strengthening of Russocentric elements in the Soviet historical and political narrative during the 1930s–1950s [15]. For the present study, what is important is not the direct application of this concept to the Kazakhstani material, but the broader shift in Soviet memory politics identified by the author: class-based and internationalist argumentation increasingly came to be combined with a positive representation of the Russian state past and the Russian national historical canon. In this context, changes in the permissible assessments of Russian expansion and national resistance acquired all-Union ideological significance.

Thus, E. Bekmakhanov's scholarly fate developed within the broader process of transformation of the Soviet narrative concerning the past of the national republics. The conflict surrounding his concept cannot be reduced solely to the assessment of Kenesary Kasymov. In a broader historiographical dimension, the subject of disagreement was the permissible relationship between national, social, and imperial factors in explaining the historical process.

The results of the present study make it possible to identify the question of recognizing Kazakh society as an independent participant in the political process as one of the key elements of this conflict. In E. Bekmakhanov's scholarly concept, the history of Kazakhstan in the first half of the nineteenth century was examined not only through external administrative intervention and internal social contradictions, but also through the independent political action of Kazakh society [1]. The analysis of anti-colonial resistance, the organization of authority, diplomatic relations, and efforts toward political consolidation broadened the framework of the national historical narrative. From this perspective, the discussion surrounding E. Bekmakhanov's concept reflected a more fundamental question concerning the permissible degree to which the independent historical agency of non-Russian peoples could be recognized within the Soviet model of the past. The problem lay not only in defining the movement as «progressive» or «reactionary,» but also in determining what place national political initiative, resistance to imperial expansion, and indigenous institutions of authority could occupy in the academic explanation of the history of Kazakhstan.

Such an interpretation is consistent with V.V. Tikhonov's conclusions regarding the systemic nature of the ideological campaigns of late Stalinism [8]. Political and ideological regulation affected not only individual conclusions, but also professional institutions, research agendas, criteria of academic legitimacy, and the permissible language of historical description. The Kazakhstani case formed part of an all-Union process, yet it possessed a distinct specificity, since the conflict centred on issues of the national liberation movement, colonial policy, and the nature of Russian-Kazakh relations. The institutional dimension of this problem is examined in N.V. Grishina's study [9]. Analysis of the practice of reassessing academic qualifications demonstrates that ideological evaluation could directly affect a historian's professional status. The inclusion of E. Bekmakhanov's Candidate and Doctoral dissertations within such a mechanism indicates that the regulation of scholarly knowledge was exercised not only through public criticism, but also through institutions of academic recognition.

Comparative material is provided by A.S. Shakieva's study devoted to changes in the interpretations of the history of the Ulus of Jochi in academic editions of the History of the Kazakh SSR [16]. Despite its different subject matter, the findings of this study demonstrate the dependence of the academic narrative on transformations in Party and ideological directives. Taken together with the research of R.M. Zhumashev and co-authors [13], this confirms that the adjustment of historical interpretations in Kazakhstan during the 1940s–1950s was systemic in nature and extended to different periods of the national past.

The body of materials examined makes it possible to define late Stalinist ideological control as a process of the normativization of historical knowledge. Its content consisted not only in the application of sanctions against individual researchers, but also in the transformation of certain historical assessments into mandatory models of interpretation. Subject to regulation were the relationship between national and class factors, the characterization of Russian imperial policy, the content of the concept of the national liberation movement, and the degree to which the political agency of Kazakh society could be recognized. Such an understanding provides greater specificity to the problem of the academic autonomy of the Soviet historian. The restriction of autonomy manifested itself not only through direct administrative intervention. It was embedded in the system of concepts and normative assessments through which historical material received an academically permissible explanation. A study's strong source base did not guarantee its professional legitimacy if its conclusions diverged from the politically sanctioned model of the past.

As a result, the very criteria for legitimizing historical knowledge changed. An interpretation that at one stage existed as a subject of professional debate could later acquire the status of being ideologically unacceptable and subsequently re-enter scholarly circulation under different intellectual and political conditions. In this sense, the history of the reception of E. Bekmakhanov's concept reflects not only changing attitudes toward a particular researcher, but also shifts in the ways of determining what kind of historical knowledge was recognized as academically permissible. E. Bekmakhanov's scholarly activity after his rehabilitation acquires particular significance in this context. A comparison of his works published in 1947 and 1957 demonstrates the persistence of a number of major research problems alongside a noticeable change in the ways in which they were conceptually expressed [1], [6]. Russian-Kazakh relations, social processes, imperial policy, and anti-colonial uprisings remained within the scope of his scholarly interests, whereas the evaluative language corresponded more closely to the normative conceptual apparatus of Soviet historiography.

The broader context of the transformation of Soviet historical knowledge can be further clarified through R. Markwick's study devoted to the development of revisionist historiography after the Twentieth Congress of the Communist Party of the Soviet Union [17]. The researcher demonstrates that de-Stalinization opened possibilities for revising a number of previously normatively established interpretations, although this process remained politically constrained and uneven. Incorporating this perspective makes it possible to view E. Bekmakhanov's return to professional scholarship as part of a broader transformation of the institutional environment of Soviet historiography, which nevertheless did not entail the complete elimination of mechanisms of political regulation. The materials presented by M. Kh. Sergaliev confirm this ambiguity with regard to Kazakhstan [18]. The declassified documents of the former KGB of the Kazakh SSR used in his research indicate the continuing attention of state security agencies toward representatives of the scholarly intelligentsia during the period of de-Stalinization. This makes it possible to regard E. Bekmakhanov's rehabilitation not as an immediate restoration of full academic autonomy, but as part of a longer transformation in relations between the state and the professional scholarly community.

A comparison of these approaches reveals a persisting research gap. Despite the considerable number of biographical, memorial, and institutional studies, insufficient attention has been devoted to the question of how changes in political and ideological norms affected not only the assessment of E. Bekmakhanov's works, but also the structure of historical explanation, the system of concepts employed, and the subsequent conceptual formulation of his research.

The results of the study make it possible to trace this transformation across four interrelated parameters: the subject of research, the conceptual apparatus, the nature of historical assessment, and the institutional reception of the scholarly text. The persistence of research interest in the history of nineteenth-century Kazakhstan was combined with changes in terminology and normative characterizations; changes in interpretation were accompanied by changes in the professional status of the concept itself—from a subject of academic discussion to an object of ideological condemnation and subsequently to later historiographical reassessment. On this basis, it becomes possible to move from a predominantly rehabilitative model of

studying E. Bekmakhanov's legacy to a critical historiographical approach. Political persecution retains fundamental importance for understanding his scholarly fate, but it is not the only explanatory focus. The scope of research is broadened through analysis of the internal structure of the scholarly concept, the conditions of its professional legitimation, and the subsequent transformation of research language.

At the same time, the critical historiographical approach excludes an uncritical idealization of E. Bekmakhanov. His scholarly concept was formed within the Soviet methodological system and retained the categories and explanatory schemes characteristic of it. The research novelty lay not in a complete break with the existing paradigm, but in expanding its interpretative space through a more independent consideration of the national-political factor, anti-colonial resistance, and the political agency of Kazakh society. From this perspective, E. Bekmakhanov's scholarly legacy serves as an indicator of changing regimes of the production and legitimation of historical knowledge. His concept evolved from professional scholarly discussion to normative ideological evaluation, subsequently acquired a modified conceptual expression within a different academic environment, and in the post-Soviet period became an object of the restoration of scholarly reputation and subsequent critical reassessment. The historical significance of his legacy is therefore determined not only by the content of his works, but also by the history of their reception, restriction, changes in status, and return to the national scholarly discourse.

The results obtained make it possible to propose a three-level model for interpreting E. Bekmakhanov's scholarly legacy. The first level consists of the scholarly concept of the history of nineteenth-century Kazakhstan itself, formed within the Soviet methodological system but expanding the possibilities for interpreting the national past. The second level is associated with the normativization of historical knowledge and the institutional mechanisms of ideological regulation that determined the permissible relationship between national, social, and imperial factors. The third level reflects the historiographical fate of the legacy—the transition from ideological condemnation through the restoration of scholarly reputation to contemporary critical historiographical analysis. The proposed model combines the history of scholarly ideas with the history of the institutional environment. It makes it possible to view E. Bekmakhanov's legacy not as a static body of works and not merely as evidence of political persecution, but as a dynamic historiographical phenomenon whose content, status, and reception changed together with transformations in the intellectual and political conditions under which historical knowledge was produced.

Thus, E. Bekmakhanov's significance for Kazakhstani historiography is determined by the interaction of three processes: the formation of a research concept, the establishment of normative boundaries for its permissible interpretation, and the subsequent transformation of the ways in which it was historiographically legitimized. Such an understanding most fully reveals the problem articulated in the title of the article and makes it possible to consider E. Bekmakhanov's scholarly legacy as one of the most illustrative cases of interaction between research initiative, the national historical narrative, and an ideologically regulated system for the production of historical knowledge.

Conclusions

The study conducted makes it possible to formulate several concluding points characterizing the place of E. Bekmakhanov's scholarly legacy in the history of Kazakhstani historiography.

First, the significance of E. Bekmakhanov is determined not only by his contribution to the study of the history of nineteenth-century Kazakhstan, but also by the fact that his scholarly activity became one of the key points of intersection between professional historical research and an ideologically regulated system of knowledge. This makes it possible to consider his legacy as an indicator of the broader processes of institutional development and restriction of historical scholarship in Soviet Kazakhstan.

Second, the analysis has shown that E. Bekmakhanov's scholarly novelty was manifested primarily in the expansion of the space for national historical interpretation within the Soviet methodological system. His approach did not represent a complete break with the dominant paradigm; however, it allowed for a more independent consideration of the political factor, anti-colonial issues, and the historical agency of Kazakh society. It was precisely this feature that gave his research particular significance for the subsequent development of national historiography.

Third, ideological control over historical scholarship should be understood more broadly than as a set of administrative or repressive measures. It affected the criteria of scholarly acceptability, the conceptual apparatus, and the means by which historical interpretations were legitimized. As a result, political

normativity became a factor determining not only the fate of an individual researcher, but also the boundaries of professional historical knowledge.

Fourth, the scholarly fate of E. Bekmakhanov demonstrates the changing status of historical interpretation depending on the political and intellectual context. A scholarly proposition could successively become a subject of professional discussion, an object of ideological condemnation, and then return to academic discourse as the historiographical environment changed. Consequently, the history of his legacy is simultaneously a history of changes in the mechanisms through which scholarly knowledge was recognized and legitimized.

Fifth, the post-Soviet restoration of E. Bekmakhanov's scholarly reputation became a necessary stage in the reassessment of the Soviet historiographical experience; however, the current level of research requires moving beyond a predominantly rehabilitative model. A critical historiographical approach is more promising, as it involves analysing not only the circumstances of political persecution, but also the structure of the scholarly concept, its methodological foundations, historical conditionality, and subsequent transformation.

Sixth, the study makes it possible to define E. Bekmakhanov's legacy as a dynamic historiographical phenomenon whose significance was shaped through the interaction of scholarly initiative, institutional constraints, and subsequent reassessments. Such an understanding makes it possible to avoid both reproducing earlier ideological characterizations and uncritically idealizing the researcher.

Overall, E. Bekmakhanov's scholarly legacy occupies a distinctive place in the history of Kazakhstani historiography because his case most clearly reveals the interrelationship between the development of national historical knowledge and the political and institutional conditions of its existence. His works and the history of their reception make it possible to view twentieth-century Kazakhstani historiography not only as a space for the accumulation of historical knowledge, but also as a field in which the criteria of its scholarly and public legitimacy were constantly changing.

References

- 1 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40-е годы XIX века / Е.Б. Бекмаханов. — Алма-Ата: Казахское объединённое государственное издательство, 1947. — 391 с.
- 2 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / под ред. М. Абдыкалыкова, А. Панкратовой. — Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. — 670 с.
- 3 Шарипов К.Б. Е.Бекмаханов. Казахстан в 20–40-е годы XIX века / К.Б. Шарипов // Вопросы истории. — 1949. — № 4. — С. 109–114.
- 4 Шоинбаев Т. За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана / Т. Шоинбаев, Х. Айдарова, А. Якунин // Правда. — 1950. — 26 декабря. — № 360 (11832). — С. 2-3.
- 5 Дискуссия по книге Е.Б. Бекмаханова «Казахстан в 20–40-е годы XIX века»: стенограмма. 14–19 июля 1948 г. — Алматы, 2000. — 187 с.
- 6 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России / Е.Б. Бекмаханов. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. — 342 с.
- 7 Мажитов С.Ф. Историк Ермухан Бекмаханов / С.Ф. Мажитов. — Астана: Фолиант, 2005. — 264 с.
- 8 Тихонов В.В. Идеологические кампании «позднего сталинизма» и советская историческая наука (середина 1940-х — 1953 г.) / В.В. Тихонов. — М.; СПб.: Нестор-История, 2016. — 424 с.
- 9 Гришина Н.В. «Не может не вызвать тревогу аннулирование ученых степеней...»: диссертации по истории, отклоненные ВАК (случай Института истории АН СССР, 1940-е — начало 1950-х гг.) // Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии. — 2023. — № 1. — С. 107–116.
- 10 Нұрман Ш.Т. Е. Бекмаханов — Қазақстан тарихы оқулықтарының авторы / Ш.Т. Нұрман // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. — 2020. — Т. 3, № 66. — Б. 496–501.
- 11 Агайдарова А.Е. Бекмахановтың ғылыми концепциясының тарихи-психологиялық астарлары / А.Е. Агайдарова // Turkic Historical Studies. — 2025. — № 4 (7). — Б. 13–21. <https://doi.org/10.47526/2024-1/3007-6366.44>
- 12 Hesse R. E. Bekmakhanov's Contribution to the History of Kazakhstan / R. Hesse, D. K.Kenzhebek, A. Mamyrkhan // International Scientific and Educational Journal Herald of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University. — 2025. — Release I–II. — P. 157–166.
- 13 Жумашев Р.М. Совещание историков 1944 года в ЦК ВКП(б) и развитие советской историографии истории Казахстана / Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Г.Т. Едгина, Д.С. Кожобеков // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2022. — № 4(108). — Б. 56–62. <https://doi.org/10.31489/2022hph4/56-62>
- 14 Tillett L.R. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities / L.R. Tillett. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1969. — 468 p.

- 15 Brandenberger D. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956* / D.Brandenberger. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002. — 378 p.
- 16 Шакиева А.С. Особенности освещения истории Улуса Джучи в «Историях Казахской ССР» в 1940–1950-х годах / А.С. Шакиева // Золотоордынское обозрение. — 2023. — Т. 11, № 1. — С. 220–241. <http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-1.220-241>
- 17 Markwick R.D. *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974* / R.D. Markwick. — London: Palgrave Macmillan, 2001. — 327 p. <https://doi.org/10.1057/9780230597730>
- 18 Сергалиев М.Х. Историческая память: «оттепель» в Казахстане / М.Х. Сергалиев // Вестник Западно-казахстанского университета. — 2025. — № 2 (98). — С. 264–279. [https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.98\(2\).75](https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.98(2).75)

References

- 1 Bekmakhanov, E.B. (1947). *Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka* [Kazakhstan in the 20–40s of the 19th century]. Alma-Ata: Kazakhstanskoe obedinennoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 2 Abdykalykova, M., & Pankratova, A. (Eds). (1943). *Istoriia Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei* [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Alma-Ata: KazOGIZ [in Russian].
- 3 Sharipov, K.B. (1949). Ye.Bekmakhanov. *Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka* [Bekmakhanov. Kazakhstan in the 20–40s of the 19th century]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 4, 109–114 [in Russian].
- 4 Shoinbaev, T., Aidarova, Kh., & Yakunin, A. (1950). Za marksistsko-leninskoe osveshchenie voprosov istorii Kazakhstana [Marxist-Leninist coverage of issues in the history of Kazakhstan]. *Pravda*, 360 (11832), 2-3 [in Russian].
- 5 (2000). *Diskussii po knige Ye.B. Bekmakhanova «Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka»: stenogramma. 14–19 iulia 1948 g.* [Discussion on the book by E.B. Bekmakhanov «Kazakhstan in the 20–40s of the 19th century»: transcript. July 14–19, 1948]. Almaty [in Russian].
- 6 Bekmakhanov, E.B. (1957). *Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii* [The accession of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 7 Mazhitov, S.F. (2005). *Istoriik Ermukhan Bekmakhanov* [Historian Ermukhan Bekmakhanov]. Astana: Foliant [in Russian].
- 8 Tikhonov, V.V. (2016). *Ideologicheskie kampanii «pozdnego stalinizma» i sovetskaiia istoricheskaiia nauka (seredina 1940-kh — 1953 g.)* [Ideological Campaigns of «Late Stalinism» and Soviet Historical Science (Mid-1940s — 1953)]. Moscow; Saint Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
- 9 Grishina, N.V. (2023). «Ne mozhnet ne vyzvat trevogu annullirovanie uchenykh stepenei...»: dissertatsii po istorii, otklonennye VAK (sluchai Instituta istorii AN SSSR, 1940-e — nachalo 1950-kh gg.) [The Cancellation of Academic Degrees Cannot But Raise Alarm...]: History Dissertations Rejected by the Higher Attestation Commission (the Case of the Institute of History of the USSR Academy of Sciences, 1940s — Early 1950s)]. *Magistra Vitae: elektronnyi zhurnal po istoricheskim naukam i arkhologii — Magistra Vitae: Electronic Journal of Historical Sciences and Archaeology*, 1, 107–116 [in Russian].
- 10 Nurman, Sh.T. (2020). E. Bekmakhanov — Qazaqstan tarikhıy oqulyqtarynyn avtory [E. Bekmakhanov — author of textbooks on the history of Kazakhstan]. *Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universitetinin khabarshysy. “Tarikh zhane saıasi-aleumettik gylımdar» seriiasy — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Series “Historical and socio-political sciences”*, 3, 66, 496-501 [in Kazakh].
- 11 Agaidarova, A.E. (2025). Bekmakhanovtyñ gylımy kontseptsiasynyn tarikhı-psikhologıialyq astarlary [Historical and psychological foundations of Bekmakhanov's scientific concept]. *Turkic Historical Studies*, 4(7), 13–21. <https://doi.org/10.47526/2024-1/3007-6366.44> [in Kazakh].
- 12 Hesse R., Kenzhebek, D.K., & Mamyrkhan, A. (2025). E. Bekmakhanov's Contribution to the History of Kazakhstan. *International Scientific and Educational Journal Herald of Abay Myrzakhetov Kokshetau University*, Release, I–II, 157–166.
- 13 Zhumashev, R.M., Myrzakhetova, A.Zh., Edgina, G.T., & Kozhabekov, D.S. (2022). Soveshchanie istorikov 1944 goda v TsK VKP(b) i razvitiie sovetskoi istoriografii istorii Kazakhstana [The 1944 Meeting of Historians in the Central Committee of the All-Russian Communist Party (b) and the Development of Soviet Historiography of the History of Kazakhstan]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seria “Istoriia. Filosofıia” — Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 4(108), 56–62. <https://doi.org/10.31489/2022hph4/56-62>
- 14 Tillet, L.R. (1969). *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- 15 Brandenberger, D. (2002). *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 16 Shakieva, A.S. (2023). Osobennosti osveshcheniia istorii Ulusa Dzhuchi v «Istoriakh Kazakhskoi SSR» v 1940–1950-kh godakh [Features of Coverage of the History of the Ulus of Jochi in the «Histories of the Kazakh SSR» in the 1940s–1950s]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 11(1), 220–241. <http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-1.220-241> [in Russian].
- 17 Markwick, R.D. (2001). *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230597730>
- 18 Sergaliev, M.Kh. (2025). Istorieskaia pamiat: «ottepel» v Kazakhstane [Historical Memory: The Thaw in Kazakhstan]. *Vestnik Zapadno-kazakhstanskogo universiteta — Bulletin of West Kazakhstan University*, 2 (98), 264–279. [https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.98\(2\).75](https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.98(2).75) [in Russian].

Authors Information

Balnur A. Ismailova (*corresponding author*) — PhD Student, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: balnur.ismaylova1988@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6054-9363>

Gulzhan Zh. Orynbasarova — Candidate of Historical Sciences, Department of World History and Religious Studies, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: orynbasarova.74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>

Dariyakul P. Kozhamzharova — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Branch of the Non-Commercial Joint-Stock Company «South Kazakhstan University named after M. Auezov» in the City of Chirchiq, Chirchiq, Uzbekistan, e-mail: dariya_kozhamzharova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8909-9235>

Gaukhar Batyrbekkyzy — PhD, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: goha_batyr@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>

Авторлар туралы мәліметтер

Балнур А. Исмаилова (*хат-хабарға жауапты автор*) — PhD докторант, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: balnur.ismaylova1988@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6054-9363>

Гулжан Ж. Орынбасарова — тарих ғылымдарының кандидаты, Әлем тарихы және дінтану кафедрасы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: orynbasarova.74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>

Дариякуль П. Кожамжарова — тарих ғылымдарының докторы, профессор, «М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамының Шыршық қаласындағы филиалының директоры, Шыршық, Өзбекстан, e-mail: dariya_kozhamzharova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8909-9235>

Гауһар Батырбекқызы — PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: goha_batyr@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>

Сведения об авторах

Балнур А. Исмаилова (*автор-корреспондент*) — PhD докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, e-mail: balnur.ismaylova1988@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6054-9363>

Гулжан Ж. Орынбасарова — кандидат исторических наук, кафедра «Мировая история и религиоведение», Южно-Казахстанский педагогический университет имени У. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, e-mail: orynbasarova.74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>

Дариякуль П. Кожамжарова — доктор исторических наук, профессор, директор филиала Некоммерческого акционерного общества «Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова» в городе Чирчик, Чирчик, Узбекистан, e-mail: dariya_kozhamzharova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8909-9235>

Гауһар Батырбекқызы — PhD, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: goha_batyr@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қактығысы.** Авторлар мүдделер қактығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Гульнар М. Байгожина¹, Бибигуль А. Досова^{1*},
Ержан С. Сыздықбеков², Сая Т. Абеуова²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

(*Хат-хабарға жауапты автор. E-mail: dossovabibigul@gmail.com)

Көші-қонның гендерлік өлшемін зерттеудің тарихнамалық эволюциясы: библиометриялық динамика және тұжырымдамалық тәсілдер (1991–2025 жж.)

Мақалада 1991-2025-жылдар аралығында ағылшын тілінде жарияланған, көші-қонның гендерлік өлшеміне арналған ғылыми зерттеулердің даму динамикасы мен тұжырымдамалық эволюциясы талданды. Зерттеуге енгізілген ғылыми жарияланымдарды іздеу және іріктеу үшін *Google Scholar* ғылыми іздеу платформасы пайдаланылды. Зерттеудің өзектілігі гендерлік теңсіздік, көші-қонның феминизациясы, отбасылық рөлдердің трансформациясы және жаһандық еңбек нарығы құрылымының өзгеруі мәселелеріне ғылыми қызығушылықтың артуымен айқындалады. Қазіргі ғылыми дискурста көші-қон процестерін гендерлік айырмашылықтар мен әлеуметтік иерархиялардың өзара байланысы тұрғысынан қарастыру маңызды зерттеу бағытына айналды. Дәстүрлі көші-қон теорияларында көшіп-қонушы гендерлік бейтарап субъект ретінде қарастырылғанымен, іс жүзінде негізгі субъектте ер адам жұмыскер ретінде қабылданды. Мақалада осы дәстүрлі көзқарастан гендер, тап, этностық тиістілік, азаматтық мәртебе және әлеуметтік теңсіздіктің өзге де түрлерінің қиылысуына назар аударатын заманауи интерсекционалдық, трансұлттық және сыни тәсілдерге дейінгі ғылыми көзқарастардың эволюциясы талданды. Көші-қонның гендерлік теориясының дамуына елеулі үлес қосқан шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне, гендерлік мейнстриминг тұжырымдамасын талдауға, сондай-ақ оны халықаралық ұйымдар мен ұлттық мемлекеттердің көші-қон саясатында жүзеге асырудың институционалдық шектеулеріне ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижесінде заманауи ғылымда әйелдер көші-қонның жеке қарастырудан гендерлік рөлдердің трансформациясын, еңбектің жаһандық гендерлік бөлінісін, трансұлттық қамқорлық пен кемсітушіліктің өзара қиылысатын түрлерін кешенді талдауға ауысу үрдісі анықталды. Көші-қон теориясында гендерлік өлшемнің ұзақ уақыт ескерілмеуі көші-қон саясатының тұжырымдамалық деңгейдегі гендерлік «соқырлығын» көрсететіні анықталды. Бұл мәселе институционалдық деңгейде де көрініс тауып, гендерлік теңдік саясатын іске асыру тетіктерінің тиімділігіне әсер етеді. Мақаланың практикалық маңызы зерттеу нәтижелерін гендерлік сезімтал көші-қон саясатын әзірлеуде, көшіп-қонушылардың құқықтарын қорғау тетіктерін жетілдіруде, сондай-ақ Қазақстандағы көші-қон процестерін қазіргі халықаралық ғылыми пікірталастар аясында одан әрі зерттеуде қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Кілт сөздер: көшіп-қону, «әйелдердің көшіп-қонуы», «көшіп-қонуды феминизациялау», көшіп-қонушы әйел, гендерлік өлшем, гендерлік мейнстриминг, интерсекционалды тәсіл, трансұлттық тәсіл.

Гульнар М. Байгожина¹, Бибигуль А. Досова¹, Ержан С. Сыздықбеков², Сая Т. Абеуова²

¹Қарағандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

²Қарағандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан

Историографическая эволюция изучения гендерного измерения миграции: библиометрическая динамика и концептуальные подходы (1991–2025 гг.)

В статье анализируются динамика развития и концептуальная эволюция англоязычных научных исследований, опубликованных в период с 1991 по 2025 год и посвящённых гендерному измерению миграции. Для поиска и отбора научных публикаций, включённых в исследование, использовалась научная поисковая платформа *Google Scholar*. Актуальность исследования обусловлена ростом научного интереса к проблемам гендерного неравенства, феминизации миграции, трансформации семейных ролей и изменения структуры глобального рынка труда. В современном научном дискурсе рассмотрение миграционных процессов с точки зрения взаимосвязи гендерных различий и социальных иерархий стало важным направлением исследований. Несмотря на то, что в традиционных теориях миграции мигрант рассматривался как гендерно-нейтральный субъект, на практике в качестве основного субъекта выступал мужчина-работник. В статье анализируется эволюция научных взглядов — от этого традиционного подхода к современным интерсекциональным,

транснациональным и критическим подходам, акцентирующим внимание на пересечении гендера, класса, этнической принадлежности, гражданского статуса и других форм социального неравенства. Особое внимание уделяется трудам зарубежных исследователей, внесших значительный вклад в развитие гендерной теории миграции, анализу концепции гендерного мейнстриминга, а также институциональным ограничениям её реализации в миграционной политике международных организаций и национальных государств. В результате исследования выявлена тенденция перехода современной науки от рассмотрения женской миграции как отдельного явления к комплексному анализу трансформации гендерных ролей, глобального гендерного разделения труда, транснациональной заботы и пересекающихся форм дискриминации. Установлено, что длительное игнорирование гендерного измерения в теории миграции свидетельствует о гендерной «слепоте» миграционной политики на концептуальном уровне. Эта проблема проявляется и на институциональном уровне, оказывая влияние на эффективность механизмов реализации политики гендерного равенства. Практическая значимость статьи определяется возможностью использования результатов исследования при разработке гендерно-чувствительной миграционной политики, совершенствовании механизмов защиты прав мигрантов, а также в дальнейшем изучении миграционных процессов в Казахстане в контексте современных международных научных дискуссий.

Ключевые слова: миграция, «женская миграция», «феминизация миграции», женщина-мигрантка, гендерное измерение, гендерный мейнстриминг, интерсекциональный подход, транснациональный подход.

Gulnar Baigozhina¹, Bibigul A. Dosova¹, Yerzhan S. Syzdykbekov², Saya T. Abeuova²

¹Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

²Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Kazakhstan

The Historiographical Evolution of Research on the Gender Dimension of Migration: Bibliometric Dynamics and Conceptual Approaches (1991–2025)

The article analyzes the dynamics and conceptual evolution of English-language research published between 1991 and 2025 on the gender dimension of migration. The Google Scholar academic search platform was used to identify and select the publications included in the study. The relevance of the research is determined by growing scholarly interest in gender inequality, the feminization of migration, the transformation of family roles, and changes in the structure of the global labor market. In contemporary academic discourse, examining migration processes through the interrelationship between gender differences and social hierarchies has become an important area of research. Although traditional migration theories treated migrants as gender-neutral subjects, in practice the male worker was regarded as the primary subject of migration. The article traces the evolution of scholarly perspectives from this traditional view to contemporary intersectional, transnational, and critical approaches that focus on the intersections of gender, class, ethnicity, citizenship status, and other forms of social inequality. Particular attention is paid to the works of international scholars who have made significant contributions to the development of gender theory in migration studies, the concept of gender mainstreaming, and the institutional limitations of its implementation in the migration policies of international organizations and nation-states. The study identifies a shift in contemporary scholarship from examining female migration as a separate phenomenon toward a more comprehensive analysis of the transformation of gender roles, the global gender division of labor, transnational care, and intersecting forms of discrimination. The long-standing neglect of the gender dimension in migration theory is shown to reflect gender «blindness» in migration policy at the conceptual level. This problem is also manifested at the institutional level and affects the effectiveness of mechanisms for implementing gender equality policies. The practical significance of the article lies in the potential application of its findings to the development of gender-sensitive migration policies, the improvement of mechanisms for protecting migrants' rights, and further research on migration processes in Kazakhstan within the context of contemporary international academic debates.

Keywords: migration, «female migration», «feminization of migration», female migrant, gender dimension, gender mainstreaming, intersectional approach, transnational approach.

Kipicne

Қазіргі заманда әлемде көші-қон үрдістері заманауи қоғамды дамытудың басты факторларының бірі. Көші-қонның гендерлік аспектілері зерттеушілердің ерекше назарын аударып отыр. XX ғасырдың соңынан бастап әлемде гендерлік аспектілерге және көші-қонның феминизациясына арналған ғылыми зерттеулердің тұрақты өсуі байқалады. Тарихи тұрғыдан әйелдердің көші-қон үдерістеріне қатысу көрсеткіштері ерлерге қарағанда төмен болды. Көші-қон үрдістері гендерлік

«нормаларға» сүйеніп құрылды, онда ерлер «еңбекші көшіп-қонушы», ал әйелдер — «көшіп-қонушылардың әйелдері» деп қарастырылды. Қазіргі уақытта әйелдердің өздері көші-қонның белсенді қатысушылары. Көші-қон саясатында гендерлік аспектінің ескерілмеуі көші-қон мәселелерін талдауда қазіргі заманғы үрдістердің назардан тыс қалуына әкелуі мүмкін. Сонымен қатар көші-қондағы гендерлік аспектіні есепке алу көші-қон бойынша болжамдардағы жүйелі қателіктердің алдын алу үшін шешуші мәнге ие.

Зерттеудің өзектілігі гендерлік көші-қон мәселелеріне қызығушылықтың артуымен және қарастырылып отырған тақырып бойынша тарихнаманың даму үдерісін талдау қажеттілігімен айқындалады. Ғылыми әдебиетте бұл үдеріс әйелдердің көші-қон үдерістерінің белсенді қатысушыларына айналуын сипаттайтын «көші-қонның феминизациясы» тұжырымдамасында көрініс тапқан. БҰҰ халықаралық көші-қон статистикасының соңғы деректеріне сәйкес, 2024-жылдың ортасындағы жағдай бойынша көшіп-қонушы әйелдердің үлесі шетелдік көшіп-қонушылардың жалпы санының 48 %-ын құрайды. Ғылыми жарияланымдардың айтарлықтай көп болуына қарамастан, гендерлік көші-қон динамикасын талдау тарих ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болып қала береді.

Ал зерттеліп отырған мәселесінің тарихнамалық маңызы көші-қонның гендерлік өлшемін түсіндіретін ғылыми көзқарастардың уақыт өте өзгеруін айқындау қажеттілігімен байланысты. Бұл ретте мәселе жекелеген зерттеулерді сипаттаумен ғана шектелмейді, ғылыми дискурстың әйелдерді көші-қон үдерістерінің қосалқы қатысушысы ретінде қарастырудан оларды дербес әлеуметтік субъект ретінде мойындауға, одан әрі гендерді көші-қонды құрылымдайтын аналитикалық категория ретінде түсіндіруге қарай өзгеруін талдауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, көші-қонның гендерлік өлшемін зерттеу тарихнамасы ғылыми ұстанымдардың, зерттеу нысандарының және тұжырымдамалық тәсілдердің тарихи эволюциясын көрсетуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты — 1991–2025-жылдар аралығындағы ағылшын тіліндегі ғылыми жарияланымдар негізінде көші-қонның гендерлік өлшемін зерттеудің библиометриялық динамикасы мен тарихнамалық эволюциясын талдау, оның негізгі даму кезеңдерін айқындау және әйелдер көші-қонын сипаттауға бағытталған алғашқы зерттеулерден гендерлік, трансұлттық және интерсекционалдық түсіндіру модельдеріне дейінгі тұжырымдамалық тәсілдердің өзгеру ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы 1991–2025-жылдар аралығындағы ағылшын тіліндегі ғылыми жарияланымдар негізінде гендерлік көші-қон мәселелеріне ғылыми қызығушылықтың даму динамикасын және зерттеу тәсілдерінің тұжырымдамалық эволюциясын өзара байланыстыра талдаумен айқындалады.

Гендерлік көші-қонды зерттеу динамикасын анықтау және оның негізгі бағыттарын айқындау мақсатында *Google Scholar* ғылыми іздеу платформасында ағылшын тіліндегі ғылыми жарияланымдарды іздеу нәтижелеріне сандық талдау жүргізілді. *Google Scholar* платформасындағы мәліметтер іздеу нәтижелерінің тек шамамен алынған санын ғана көрсететінін атап өткен жөн. Сандық көрсеткіштерді қолдану сақтықты талап етеді, себебі нәтижелер пайдаланылатын іздеу параметрлері мен талдау әдіснамасына тәуелді [1]. Соған қарамастан, жарияланымдардың шамамен алынған санының өзі зерттеліп отырған мәселеге ғылыми қызығушылықтың жалпы динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада гендерлік көші-қон мәселесінің тұжырымдамалық дамуына елеулі үлес қосқан зерттеулерге контент-талдау қолданылды. Жүргізілген талдау гендерлік көші-қон мәселелері бойынша ғылыми зерттеулердің даму динамикасы мен негізгі бағыттарын зерделеуге бағытталған.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің эмпириялық негізін 1991–2025-жылдар аралығында *Google Scholar* ғылыми іздеу платформасынан алынған ағылшын тіліндегі ғылыми жарияланымдар туралы сандық мәліметтер, сондай-ақ гендерлік көші-қон мәселесінің тұжырымдамалық дамуын сипаттайтын ғылыми еңбектер құрады. Зерттеудің хронологиялық шеңберін таңдау халықаралық қатынастардың биполярлық жүйесінің ыдырауымен және одан кейінгі жаһандану процестерінің күшеюімен байланысты. Бұл өзгерістер халықаралық көші-қон процестерінің ауқымы мен сипатына, сондай-ақ оларды ғылыми тұрғыдан зерттеудің жаңа бағыттарының қалыптасуына ықпал етті. *Google Scholar* платформасын таңдау оның ғылыми мақалаларды, монографияларды, кітап тарауларын, диссертациялар мен конференция материалдарын кеңінен қамтуымен негізделді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін библиометриялық талдау элементтері мен тарихнамалық сапалық талдау құрайды. Атап айтқанда, тақырыпты зерттеу барысында сандық-динамикалық және салыстырмалы талдау, хронологиялық және кезеңдеу әдістері, сондай-ақ тарихнамалық контент-талдау әдістері қолданылды. Сандық-динамикалық талдау 1991–2025-жылдар аралығында гендерлік көші-қон мәселесіне деген ғылыми қызығушылықтың өзгеру динамикасын анықтауға мүмкіндік берді, ал, салыстырмалы талдау әдісі үш іздеу сұрауы бойынша алынған көрсеткіштердің өзгеру ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік тудырды. Хронологиялық және кезеңдеу әдістері арқылы ғылыми қызығушылық пен ғылыми көзқарастардың даму кезеңдері айқындалды. Ал тарихнамалық контент-талдау гендерлік көші-қонды зерттеудегі негізгі тақырыптар мен тұжырымдамалық тәсілдердің эволюциясын анықтау үшін пайдаланылды.

Ғылыми жарияланымдарды іздеу үшін «female migration» («әйелдер көші-қоны»), «feminization of migration» («көші-қонның феминизациясы») және «gender migration» («гендерлік көші-қон») түйінді сөз тіркестері пайдаланылды. Әрбір іздеу сұрауы бойынша 1991–2025-жылдар аралығындағы нәтижелердің шамамен алынған саны жылдар бойынша тіркелді. Алынған сандық мәліметтер үш іздеу сұрауы бойынша салыстырылып, олардың өзгеру динамикасын анықтау үшін қолданылды.

Зерттеудің сапалық бөлігінде гендерлік көші-қон мәселесінің тұжырымдамалық дамуына елеулі үлес қосқан ғылыми еңбектерге тарихнамалық контент-талдау жүргізілді. Талдау барысында ғылыми әдебиеттерде гендерлік өлшемнің түсіндірілу ерекшеліктеріне, негізгі зерттеу бағыттарының қалыптасуына және тұжырымдамалық тәсілдердің өзгеруіне назар аударылды. Ғылыми еңбектер хронологиялық тұрғыдан салыстырылып, дәстүрлі көші-қон теорияларынан гендерлік, интерсекционалдық және трансұлттық тәсілдерге дейінгі ғылыми көзқарастардың эволюциясы айқындалды.

Нәтижелері

Зерттеу нәтижелері 1991–2025-жылдар аралығында көші-қонның гендерлік өлшеміне арналған ғылыми зерттеулердің сандық жағынан едәуір өскенін және олардың мазмұндық бағыттарының біртіндеп күрделенгенін көрсетті. Зерттеу нәтижелері ғылыми жарияланымдар динамикасында бірнеше кезеңдік ерекшеліктің болғанын, сонымен қатар әйелдер көші-қонын жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырудан гендерлік, трансұлттық және интерсекционалдық тәсілдерге қарай тұжырымдамалық ауысу жүргенін байқатады (1-кесте).

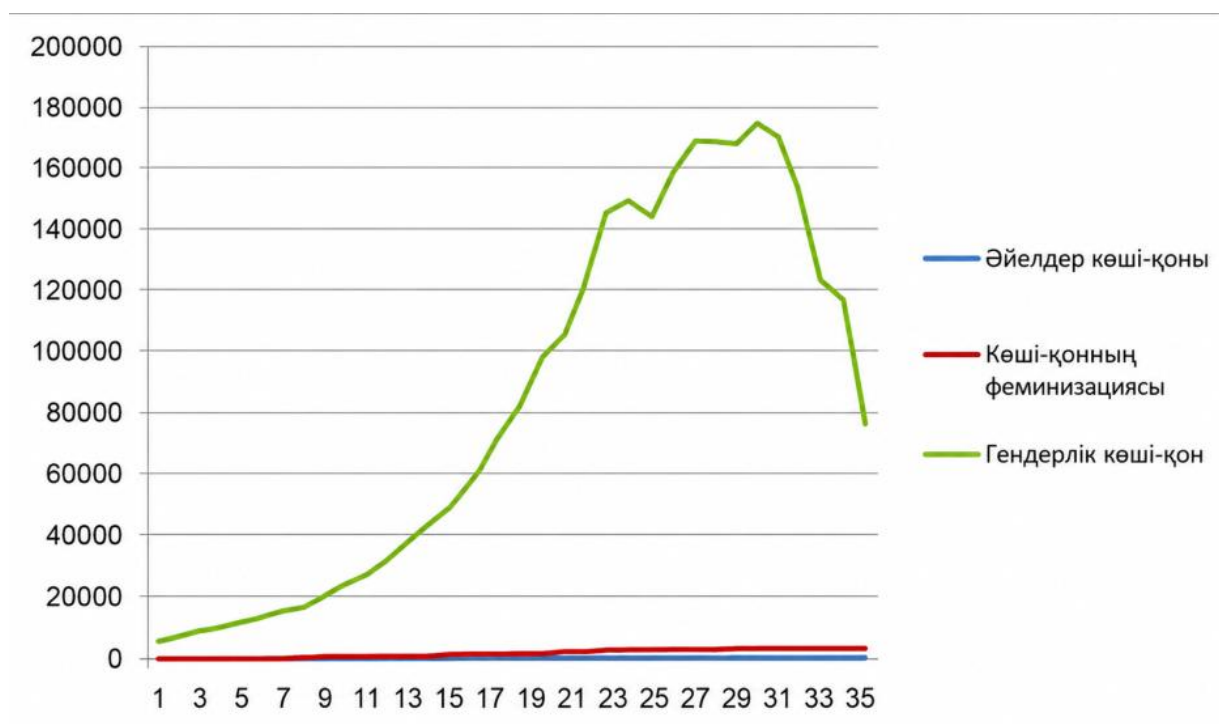
1 - кесте

Гендерлік көші-қон мәселесі бойынша Google Scholar іздеу нәтижелерінің динамикасы (1991–2025 жж.)

Жыл	Әйелдер көші-қоны	Көші-қонды феминизациялау	Гендерлік көші-қон	Жыл	Әйелдер көші-қоны	Көші-қонды феминизациялау	Гендерлік көші-қон
1991	113	236	5980	2009	745	1710	81100
1992	110	271	7020	2010	815	1850	96000
1993	135	365	8540	2011	891	1930	104000
1994	154	395	9530	2012	955	2160	121000
1995	180	427	11000	2013	1070	2530	145000
1996	163	485	12800	2014	1060	2550	149000
1997	209	536	14800	2015	1110	2410	143000
1998	210	690	16300	2016	1260	2770	158000
1999	238	734	18500	2017	1190	2800	169000
2000	300	812	22800	2018	1190	2790	169000
2001	372	929	25800	2019	1130	2910	168000
2002	371	1070	29800	2020	1190	2910	175000
2003	406	1010	34800	2021	1130	3200	171000
2004	473	1030	40100	2022	1140	3240	153000
2005	510	1210	45200	2023	1030	3110	123000
2006	604	1270	51000	2024	1050	3100	116000
2007	609	1330	59400	2025	1100	3310	76000
2008	683	1520	71400				

Ескертпе: кестені Google Scholar іздеу платформасының деректері негізінде құрастырған — авторлар.

Кестеден біз қарастыратын барлық үш бағыт бойынша жарияланымдар санының тұрақты өсуін байқаймыз. Осылайша, 1990-жылдардың басында әйелдердің көші-қонына арналған жарияланымдар саны төмен болған, яғни жылына 100 жарияланымға жуық, ал 2000-жылдардың ортасына қарай бұл көрсеткіш шамамен 10 есе өскен. Осындай үрдісті басқа екі іздеу сұрау бойынша да көруге болады. «gender migration» сұрауы бойынша ғылыми жарияланымдардың өсуі ерекше назар аудартты. Бұл көрсеткіш «female migration» және «feminization of migration» бойынша ғылыми еңбектер санына қарағанда елеулі жоғары. Бұл гендерлік тәсіл халықаралық зерттеулерде кеңінен қолданылатынын көрсетеді. Сонымен қатар 2010-жылдардан кейін жарияланымдар санының артуы интернет-басылымдардың дамуымен байланысты деп болжауға болады. Көптеген ғылыми журналдар өз веб-сайттарын құрып, бұл жарияланатын материалдар көлемінің ұлғаюына және олардың кең аудитория үшін қолжетімділігінің артуына ықпал етті. Жарияланымдар саны бойынша ең жоғары көрсеткіш 2020-жылы тіркелді, одан кейін осы тақырыпқа деген ғылыми қызығушылықтың біршама төмендеуі байқалады (1-сурет).

1-сурет. 1991-2025 жж. кезең бойынша ғылыми жарияланымдардың динамикасы

1-кестедегі сандық деректердің негізінде, зерттеудің осы саласына деген ғылыми қызығушылықты шартты түрде 3 кезеңге бөлуге болады: бірінші кезең — 1991-2000-жылдар; екінші кезең — 2000-2010; үшінші кезең — 2010-жылдан қазіргі уақытқа дейін. Бірінші кезең төмен жарияланымдық белсенділікпен сипатталады. Екінші кезеңде зерттелетін сұраққа ғылыми қызығушылықтың күрт өсуі орын алады. Барлық үш сұрау бойынша елеулі өсу байқалады. Бұл жалпы әйелдің рөліне, соның ішінде, көші-қон процестеріндегі рөліне деген назардың күшеюімен байланысты. Үшінші кезеңде «гендерлік көші-қонға» ғылыми қызығушылықтың күрт артуы байқалады. Зерттеушілер көші-қон призмасы арқылы теңсіздік, еңбек қатынастары, әлеуметтік рөлдер секілді тақырыптарға жиірек жүгінеді.

Осылайша сандық динамика ғылыми қызығушылықтың өсуін көрсетсе, тарихнамалық талдау бұл өсімнің зерттеу нысаны мен аналитикалық тәсілдердің сапалық өзгеруімен қатар жүргенін анықтауға мүмкіндік береді.

Дәлірек талдау жүргізу үшін «әйелдер көші-қоны» және «көші-қонды феминизациялау» мәселелері бойынша ғылыми жарияланымдардың «гендерлік көші-қон» тақырыбы бойынша жалпы зерттеулер жиымындағы үлесін көрсететін салыстырмалы көрсеткіштер есептелді. Есептеу әр жыл бойынша жеке-жеке «әйелдер көші-қоны» және «көші-қонның феминизациясы» бағыттарына қатысты жүргізілді. Мұны формула түрінде көрсетеміз:

1)

$$FMshare = \frac{FM}{GM} * 100$$

мұнда FMshare — әйелдер көші-қонының үлесі

FM — әйелдер көші-қоны

GM — гендерлік көші-қон

2)

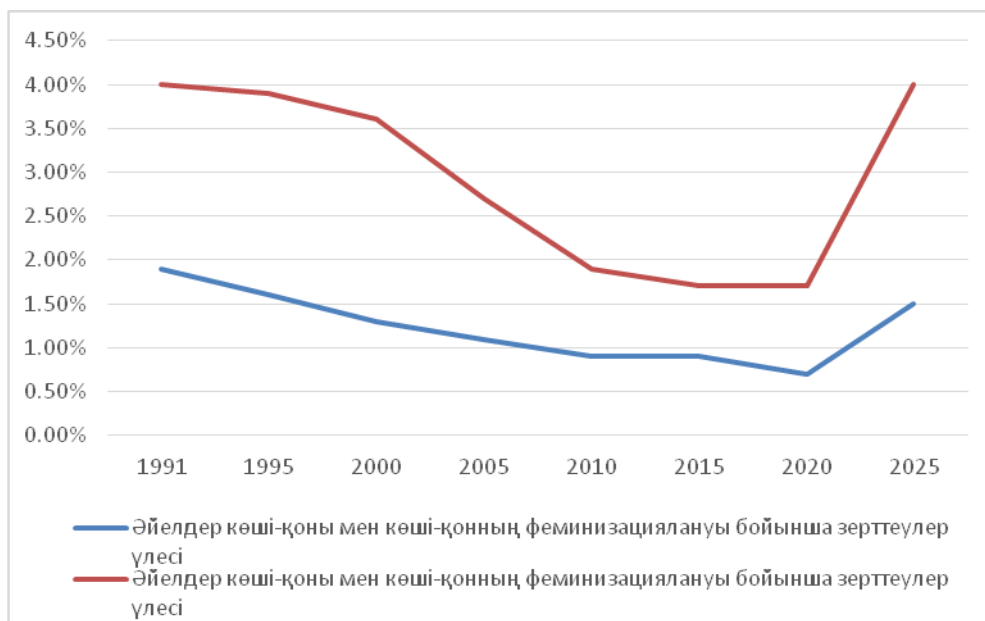
$$FemMshare = \frac{FemM}{GM} * 100$$

мұнда FemMshare — әйелдер көші-қонының үлесі

FeM — көші-қонды феминизациялау

GM — гендерлік көші-қон

Алынған деректер негізінде «әйелдер көші-қоны» және «көші-қонды феминизациялау» тақырыптары гендерлік зерттеулер ішінде қаншалықты орын алатынын көрсететін кесте сызылған болатын. «Әйелдер көші-қоны» сұрауы бойынша ғылыми жарияланымдар үлесінің төмендеуі зерттеушілік қызығушылықтың азаюын емес, керісінше тақырыптың кеңеюін және гендерлік тәсілдің институцияландырылуын көрсетуі мүмкін.

2-сурет. Әйелдер көші-қоны мен көші-қонның феминизациялануы бойынша зерттеулер үлесі (1991-2025)

Көші-қондағы гендерлік мәселе XX ғасырдың соңында белсенді зерттеле бастады. Бастапқыда көші-қон негізінен экономистер, демографтар және әлеуметтанушылар тарапынан қарастырылды.

Ұзақ уақыт бойы көші-қонның көптеген теориялары гендер мәселесін аналитикалық категория ретінде алып тастайтын парадигмалар аясында дамыды [2]. Гендерге қатысты мұндай «бейтараптылық», ең алдымен, көші-қонды тек экономикалық факторларға негізделген әмбебап рационалды шешім және әрекет ретінде дәстүрлі түрде тұрақты қабылдауға байланысты болды. Осындай логика шеңберінде көші-қонның гендерлік ерекшеліктері ескерілмей, негізгі фактор ретінде әдепкі түрде көшіп-қонушы ер адам танылды. Тек сирек жағдайларда гендерлік ерекшеліктер көші-қон мәнісінде екінші реттік сипаттамалар ретінде қарастырылды.

Көші-қонның дәстүрлі теориялары көші-қонды еңбек нарығының және кірістер деңгейінің теңгерімсіздігі ретінде қарастырды. Осы модельдерде әйел дербес субъект ретінде іс жүзінде қарастырылмады. Бұл эмпирикалық олқылық қана емес, сонымен қатар терең орныққан әдістемелік ұстанымның көрінісі болды. Негізгі мәселе гендерлік «соқырлықтың» көші-қон теориясының

құрылымына тікелей енгізілуінде болды. Көшіп-қонушы әйел не ерекшелік, не «нормадан» ауытқу ретінде қарастырылды, ал «норма» болып көшіп-қонушы ер адам саналды. Көші-қон теориясының өзі білімнің патриархалдық моделін қайта өндіріп отырды.

Көші-қонды зерттеудегі дәстүрлі әдісті сынау 1980-жылдардан бастап М. Бойд, М. Мороквасич, С. Сассен және басқа секілді авторлардың жұмыстарынан басталды. М. Бойд әйелдер үй шаруашылығының мүшелері ретінде ғана емес, дербес экономикалық агенттер ретінде халықаралық көші-қонға белсенді қатысатынына алғаш болып назар аударды [3]. Автор әйелдер көші-қоны туралы эмпирикалық деректерді енгізді. Осы кезеңде көшіп-қонушы ер адамды норма ретінде қарастыратын мифтің бұзылуы басталды. Өз кезегінде М. Мороквасич әйелдердің еуропалық көші-қон ағындарындағы ролін ерекше атап өтіп, «автономды процес ретінде әйелдер көші-қоны» ұғымын енгізді [4]. С. Сассен жаһандануды феминизацияланған және төмен ақы төленетін еңбекке сұраныс қалыптастыратын үдеріс ретінде талдады [5].

1990-жылдардан бастап іргелі қозғалыс орын алды: гендер көші-қон процестерінің құрылымдық элементі ретінде қарастырыла бастады. Осы кезеңде көші-қонның теориялық базасына трансұлтшылдық тұжырымдамасы енгізілді. Осы мәнәтінде Э. Кофманның жұмысы ерекше орын алады, онда әйелдер көші-қоны еуропалық еңбек нарығы мәнәтінінде құрылымдық процесс ретінде талданады [6]. Э. Кофман зерттеуінің кемшілігі көші-қонды талдаудың еуроорталықтық ұстанымы.

Көші-қонды зерттеудің гендерлік әдісін жүйелеу 2000-жылдары айқын байқала бастады. К. Донато және Д. Габачча жұмыстары көші-қонның гендерлік талдауын зерттеудің дербес бағыты ретінде жүйелеуге арналды [7]. Осы кезеңде көші-қондағы әйелдерді сипаттамалық тұрғыдан талдаудан гендерді көші-қон ағындарын ұйымдастыру тетігі ретінде құрылымдық түсінуге көшу жүзеге асты. Алайда белгілі бір шектеулік сақталады: зерттеулердің басым бөлігі мемлекеттік және экономикалық құрылымдарға сұрақ қоймай, либералды парадигма шеңберінде қалады.

Көші-қонның гендерлік зерттеулерін дамытудағы негізгі теоретикалық бетбұрысы америкалық құқықтанушы және сыни нәсілдік теория зерттеушісі К. Креншоу әзірлеген интерсекционалдық тұжырымының пайда болуымен байланысты [8]. Ол кемсітушілік формаларының жеке-дара болмайтынын, керісінше, өзара қиылысып, осалдықтың жаңа құрылымдарын қалыптастыратынын көрсетеді.

Гендерлік тәсіл Б. Андерсон, П. Коллинс және С. Бильгенің көші-қон зерттеулерінің теориялық құрылымдарының орталық элементіне айналды. Атап айтқанда, Б. Андерсон үй еңбегінің жаһандық нарығы мәнәтінінде нәсілдік те, гендерлік стратификацияны талдайды [9]. Н. Юваль-Дэвис гендерлік тиесілікті жеке сезім ретінде емес, енгізудің және шығарудың саяси құрастырылатын тетік ретінде қарастырады [10]. Олай болса, гендер дербес әлеуметтік категория ретінде емес, тиістілік пен енгізуді саяси ұйымдастыру тетігі ретінде қарастырылады.

Гендерлік тәсіл шеңберінде П. Коллинз және С. Бильгенің зерттеулері ерекше орын алады, олар гендерлік аспектіні жеке-дара емес, нәсілдік құрылым, экономикалық жағдай, көші-қон мәртебесі және тіпті отаршылдық мұра ретінде талдайды [11]. Ұсынылатын модельдің күрделілігіне қарамастан, олардың зерттеулері көші-қон зерттеулері үшін жоғары түсіндірмелік әлеуетімен ерекшеленеді. Зерттеушілер көшіп-қонушы әйелдердің әр түрлі топтары кемсітушіліктің түрлі формаларына неге тап болатыны және формальды теңдік неліктен құрылымдық теңсіздікті жоя алмайтыны деген сұрақтарға жауап береді.

Барлық жағдайларда гендерлік тәсіл тек қатысып қана қоймай, көші-қонды талдаудың іргелі элементі. Алайда интерсекционалдық тәсіл көші-қонды түсінуді едәуір күрделендіреді, өйткені, тәжірибеде келесі аналитикалық модельді іске асыру мәселесіне тап болады: мемлекеттер және халықаралық ұйымдар көші-қон саясатындағы теңсіздіктің көп қатпарлы формаларын сирек ескереді.

1990-жылдың соңынан бастап, гендерлік өлшем халықаралық саясатта гендерлік саясатты тек әйелдерге ғана бағытталған дербес бағыт ретінде түсінуден бас тартуды болжайтын гендерлік мейнстрим тұжырымы арқылы институттандырылады. Гендерлік талдауды мемлекеттік басқарудың барлық салаларына біріктіру, әйелдер еңбек көші-қонының ерекшелігін есепке алу, көшіп-қонушы әйелдерді қанаудан қорғауды жүзеге асыру, еңбек нарығының гендерлік сегрегациясына талдау жасау, әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті кеңейту, гендерлік индикаторларды көші-қон статистикасына қосу ұсынылды.

Алайда 2000-жылдардың өзінде зерттеушілердің елеулі бөлігі гендерлік мейнстрим тұжырымдамасын қатаң сынға ала бастады. Зерттеулер мейнстрим жиі бюрократиялық рәсімділікке айналатынын көрсетеді. Бұл туралы Э. Прюгль жазып, гендерлік мейнстриминг көбінесе немқұрайлы

есептерді дайындаумен және гендерлік терминологияны енгізумен ғана шектеледі [12]. Сонымен қатар билік пен ресурстарды таратудың нақты тетіктері іс жүзінде өзгермейді. Осыған ұқсас көзқарасты Ф. Уильямс та қолдап, гендер саясатқа билік құрылымын өзгертпей енгізілетінін атап өтеді [13]. С. Баден формальды институционалдық өзгерістер жағдайында ресурстарды қайта бөлудің болмауына назар аударады [14].

2000-жылдардың басынан бастап гендерлік мейнстримингтің шектеулілігіне қатысты сын аясында көші-қондағы биліктің құрылымдық табиғатын түсіндіруге ұмтылатын сыни феминистік зерттеулер қалыптасты. Гендерлік көші-қон талдауының дамуына американдық зерттеушілер С. Махлер мен П. Пессар елеулі үлес қосты. Олардың еңбектерінде гендер көші-қон жағдайындағы ресурстарға қолжетімділікті, еңбек түрін және әлеуметтік мобильділікті айқындайтын фактор ретінде қарастырылады [15]. Авторлар гендерді көшіп-қонушының қосымша сипаттамасы ретінде емес, көші-қон үдерістерін ұйымдастыратын іргелі қағидаты ретінде қарастыруды ұсынды. С. Махлер мен П. Пессар гендерлік талдаудың кеңейтілген тәсілін енгізіп, оның көші-қон себептерін, мобильділік стратегияларын, еңбек бөлінісін, әлеуметтік интеграция тетіктерін және қабылдаушы қоғамдағы мигранттардың орнын қалыптастыратынын көрсетті. Сонымен қатар олар көші-қон гендерлік теңсіздікті күшейтіп қана қоймай, дәстүрлі гендерлік рөлдердің түрлендіруіне де әсер ететінін дәлелдеді.

Гендерлік көші-қон талдауының дамуына британдық зерттеушілер Э. Кофман және П. Рагхурам маңызды үлес қосты [16]. Олардың зерттеулері әйелдер көші-қонының жекелеген аспектілерін қарастырудан жаһандық көші-қон жүйесін бастапқыдан-ақ гендерлік тұрғыдан құрылымдалған құбылыс ретінде түсінуге өтудегі негізгі кезеңдердің біріне айналды. Зерттеушілер көші-қонның гендерлік бейтарап процесс еместігін көрсетеді, себебі көшіп-қонушылардың әртүрлі санаттары әлемдік экономикаға әртүрлі жолмен тартылады: ерлер мен әйелдер еңбек нарығының әртүрлі секторларында шоғырланады, мемлекеттер ерлер мен әйелдерге қатысты әртүрлі көші-қон саясатын жүргізеді, ал жаһандық еңбек нарығы гендерлік сегрегацияны қайта өндіреді.

Э. Кофман және П. Рагхурам жаһандану жағдайында мемлекеттер арасында еңбектің тұрақты қайта таратылуы орын алатынын атап өтеді, онда көшіп-қонушы әйелдер әсіресе үй күтімі, қызмет көрсету саласы, медициналық және әлеуметтік күтім, жұмыспен ресми емес қамтылу және төмен жалақылы сервистік секторына белсенді түрде тартылады. Авторлар жаһандық Солтүстік елдерінің экономикалық дамуы көбіне жаһандық Оңтүстік елдерінен келген көшіп-қонушы әйелдердің арзан еңбегіне сүйенетінін көрсетеді. Олардың ойларына, мемлекеттік көші-қон саясатының өзі гендерлік стратификацияны қайта өндіреді [16].

Осыған ұқсас көзқарасты Н. Пайпер де ұстанады [17]. Н. Пайпердің еңбектері алғашқы авторлар қалыптастырған көші-қонның гендерлік теориясын дамытуды жалғастырады. Оның тәсілінің орталық түсінігі — «стратификацияның гендерлік осьтері» (gendered axes of stratification) тұжырымы. Осы ретте Н. Пайпер көшіп-қонушыларды экономиканың әр түрлі секторлары және әлеуметтік иерархияның деңгейлері бойынша таратудың тұрақты жүйесін түсінеді, онда гендер әлеуметтік таратудың негізгі тетіктерінің бірі.

Интерсекционалды және трансұлттық тәсілдер шеңберінде барлық авторларды көші-қон зерттеулерінің сыни бағытын біріктіріп, онда олар көші-қонның дәстүрлі гендерлік-бейтарап моделіне қарсы шығады. Сонымен қатар жалпы теориялық негізге қарамастан, олардың өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар. Атап айтқанда Н. Пайпердің тәсілі әлемдік көші-қон жүйесінің тұрақты гендерлік стратификацияны қалай қалыптастыратынына және әйелдерді әлемдік экономиканың осал секторларында белгілі бір экономикалық тауашаларда бекітетініне ерекше назар аударады. С. Махле және П. Пессар, өз кезектерінде, отбасы ішіндегі билікті, гендерлік рөлдердің түрленуін және макродеңгейдегі көші-қон тәжірибесін көбірек талдайды [15]. Э. Кофман және П. Рагхурам болса, еңбектің халықаралық бөлінуін гендеризациялауға және жаһандық экономика оған қалай құрылатынына ерекше назар аударады [16].

Олай болса, С. Махлер, П. Пессар, Э. Кофман, П. Рагхурам және Н. Пайпердің зерттеулері көші-қонның заманауи түсінігін елеулі түрлендіріп, көші-қон процестері гендерлі-бейтарап емес екендігін көрсетеді. Керісінше, көші-қон әлеуметтік қатынастар мен билік құрылымдарының жүйесін білдіреді, онда гендер ресурстарды, мүмкіндіктер және әлеуметтік осалдықты бөлудің негізгі тетіктерінің бірі. Авторлар көшіп-қонушылардың жағдайы экономикалық факторлармен ғана емес, гендердің, кластың, этностың, азаматтықтың және көші-қон мәртебесінің қиылысуымен анықталатынын көрсетті. Бұл

көшіп-қонушылар әйелдерінің жекелеген топтарын талдаудан жаһандық теңсіздіктің құрылымдық тетіктерін зерттеуге өтуге мүмкіндік берді.

Гендерлік көші-қон бойынша зерттеулер бірнеше еңбектен басталып, көші-қон процестерінің көптеген аспектілерін түсінуге елеулі үлес қосқан жүздеген мың зерттеулерге дейінгі даму жолынан өтті. Жалпы алғанда, жүргізілген библиографиялық талдауға сәйкес, біз кешенді гендерлік тәсілдің қалыптасқанын байқаймыз. Алайда әдебиеттер көлемінің ауқымдылығына қарамастан, қолда бар зерттеулер фрагменттік болып қала береді [18].

Жүргізілген тарихнамалық талдау көші-қонның гендерлік өлшемін зерттеудің эволюциясы ғылыми жарияланымдар санының өсуімен ғана шектелмегенін көрсетеді. Негізгі өзгеріс зерттеу логикасы мен аналитикалық категориялардың мазмұнында орын алды. Алғашқы кезеңде әйелдерді көші-қон зерттеулеріне дербес әлеуметтік топ ретінде енгізу басым болса, кейін гендер көші-қон үдерістерін, еңбек бөлінісін, әлеуметтік рөлдерді және ресурстарға қолжетімділікті құрылымдайтын фактор ретінде қарастырыла бастады. Кейінгі зерттеулерде бұл бағыт интерсекционалдық және трансұлттық тәсілдер арқылы тереңдетіліп, гендер таптық, этностық, азаматтық және көші-қон мәртебесімен өзара байланыста талданды. Сондықтан жарияланымдық белсенділіктің өсуі мен ғылыми тұжырымдамалардың эволюциясын өзара байланысты, бірақ мазмұны жағынан бірдей емес екі үдеріс ретінде қарастырған жөн.

Талқылау

Көші-қон процестері едәуір дәрежеде гендерлік факторларға байланысты [18]. Зерттеушілер әйелдер көші-қоны саласындағы зерттеулердің бірнеше даму кезеңдерін атап өтеді. 1970-жылдардың ортасына дейін, әйелдер көші-қоны арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Жалпы қабылданған көзқарас бойынша, көшіп қону туралы шешімін ер адам қабылдайды, әйелі мен балалары тек оның артынан ереді [19; 306]. Осылайша, С. Педраза 1990-жылға дейін көшіп-қонушының бейіні жас, қаржылық ынталандырылған ер адам ретінде сипатталғанын атап кету керек... ал АҚШ-қа заңды көші-қон көшіп-қонушы әйелдер саны көшіп-қонушы ерлердің санынан басым болғанын көрсетеді [19; 304]. Гендер туған кезде анықталатын тұрақты категория ретінде қарастырылды. Ғалымдар бұл кезеңді «add women and stir» (авторлар аудармасы — «әйелдерді қосып, араластырыңыз») тәсілі деп атады [20]. Бұл кезең әйелдерді көші-қон зерттеулеріне біріктірудің алғаш талпыныстарымен байланысты. Осы тәсілдің кемшілігі әйелдерді бұрыннан қалыптасқан зерттеулерге тек механикалық түрде енгізуі. Соған қарамастан, зерттеушілер әйелдер мен ерлердің көшіп-қону тәжірибесінің айырмашылықтарын алғаш рет талдайды, бұл гендерлік көші-қонның теориялық негізінің одан әрі дамуына арқау болады.

Зерттеушілік қызығушылық 1980-жылдың соңында, яғни 1990-жылы өзгере бастады. Осы жылдарда сенімді ғылыми журналдарда көші-қондағы гендерлік айырмашылықтарға арналған арнайы шығарылымдар пайда бола бастады. Жұмыс күшінің құрамындағы көшіп-қонушы әйелдер зерттеудің басты объектілері болатын жарияланымдар пайда болды. Ғалымдар көші-қондағы ерлердің жоғары үлесіне қарамастан, әйелдер үй қызметшілері ретінде жұмыс күшін қалыптастыруға елеулі үлес қосқанын атап көрсетеді [21]. Сонымен бірге зерттеушілердің басты назары көші-қоннан кейінгі кезеңде аударылды [19]. Көші-қонды гендерлік өлшеміне арналған басты зерттеулердің бірі М. Мороквасичтің «Birds of passage are also women» (1984 ж.) еңбегі, онда әйелдердің көші-қондағы рөлі туралы мәселесі көтерілді [4]. М. Мороквасич көші-қонды зерттеген кезде гендерді негізгі аналитикалық фактор ретінде қарастыру қажет деп сендіреді. Әйелдер отбасының коса жүретін мүшелері емес, көші-қонның дербес субъектілері.

1990-жылдың соңынан бастап (шартты екінші кезең 2000-2010 жылдар) ғылыми жарияланымдарда және зерттеулерде «көші-қонды феминизациялау» термині кеңінен пайдалана бастады [19]. Көші-қон мәнәсінінде қолданылатын «феминизация» терминінің бірнеше анықтамалары бар. Кейбір зерттеушілер осы терминді көшіп-қонушы әйелдер үлесінің өсуін белгілеу немесе көшіп-қонушы әйелдер рөлдерінің өзгеруін сипаттау үшін қолданды. Зерттеудің әр түрлі салаларындағы зерттеушілер де «феминизацияны» түрліше зерттейді. Осылайша, егер әлеуметтанушылар оны жыныстардың қатынастарын талдау ретінде қарастырса, тарихшылар «әйелдер пайызы» көрсеткішін ұзақ уақыт аралығындағы гендерлік құрамдағы өзгерістерді сипаттау үшін қолданады [22]. Дәл осы кезеңде (2000-2010) зерттеушілердің назары көші-қондағы әйелдерді зерттеуден гендерлік көші-қон ағындарын қалыптастыратын факторларды талдауға ауысты. Осылайша әйелдердің көшу туралы шешімін қабылдауларына бірнеше фактор әсер етеді. Көші-

қонның жаңа классикалық теорияларына сәйкес, қабылдайтын және жіберетін елдер арасындағы жалақылардағы айырмашылықтар көшіп-қону туралы шешіміне әсер етеді. Алайда, бұл теориялар арнайы факторларды, соның ішінде, әйелдердің көші-қонына әсер ететін гендерлік факторларды ескермейді. Мысалы олар гендерлік кемсітушілік, әйелдердің білім алу және жұмысқа орналасуға ықылас факторларын ескермейді. Зерттеушілердің көпшілігінің пікірі бойынша, әйелдер көші-қонының басты себебі еңбек көші-қоны [23; 4], ол өз кезегінде әйелдің әлеуметтік-экономикалық рөліне әсер етеді. Әйелдердің эмиграциясы азырақ дамыған экономикалардың өзіндік ерекшелігі болды. Әлемдік экономикалық қайта құрылымдау қызмет көрсету және үйдегі күтім саласында әйелдер еңбегіне сұранысты үлкейтті. Бұл «қамқордың жаһанды тізбесі» феноменінің қалыптасуына әкелді [24; 178]. Зерттеуші А.Р. Хохшильд өз тұжырымдамасында әйел бағушы, үйдегі қызметші әйел немесе ауруды күтуші әйел болып жұмыс істеу үшін неғұрлым дамыған елге көшу жағдайын сипаттады. Бұл ретте көшіп-қонушы әйел өз отбасы мүшелеріне күтім жасау міндеттерін басқа отбасы мүшелеріне немесе жалдамалы қызметкерлерге тапсырады, осылайша жаһандық деңгейде өзара байланысқан қамқорлық тәжірибелерінің тізбегін қалыптастырады [25]. Осы тәсіл шеңберінде көші-қон жұмыс күшінің ауыстырылуы ретінде ғана емес, отбасылық міндеттердің қайта бөліну процесі ретінде де қарастырылады. Олай болса, бұл тұжырымдама әлемдік экономиканың күтім және үй еңбегі саласындағы көшіп-қонушы әйелдердің еңбегіне де сүйенетінін көрсетеді. Сонымен қатар ғылыми әдебиетте «жаһандық қалалар мен күн көру циклдері» тұжырымдамасы дамыды. Бұл бағыттың дамуына америкалық әлеуметтанушы-экономист С. Сассен маңызды үлес қосты. Зерттеуші әйелдер көші-қонын жаһандық экономикалық қайта құрылымдау призмасы арқылы зерттеуді ұсынды. Осылайша «жаһандық қалалардың» қалыптасуы жалақысы төмен болатын қызметкерлерге, әсіресе, күтім және үйдегі жұмыс саласындағы сұраныспен бірге жүреді. Көшіп-қонушы әйелдер осы жүйенің әрекет етуін қамтамасыз ететін жұмыс күші болады [23; 4]. С. Сассен «күн көру циклі» ұғымын енгізді [23; 4], онда ол әйелдердің оңтүстіктен солтүстікке көшіп қонуын білдіреді. Көшіп-қонушы әйелдер жоғары сұранысқа қарамастан төмен жалақы алады. Соған қарамастан, тұрақты ақылы жұмыс жеке тәуелсіздігіне ықпал етіп, гендерлік қатынастарға әсер етеді. Көшіп-қонушы әйелдер отбасылық бюджетке көбірек бақылау алып, ер адамдардан үй шаруашылығына қатысуды талап ете алады [23; 6-7]. Осылайша, қабылдаушы ел арзан жұмыс күшіне ие болса, жіберуші ел ақша аударымдарынан табыс алады. Көшіп-қонушы әйел енді ер адамнан тәуелді болмай, өзін және отбасын өз бетінше қамтамасыз етуге қабілетті болады.

Гендерлік зерттеулердің дамуына қатысты теориялық бетбұрысты да екінші кезеңге жатқызуға болады. Көші-қон процестерінде гендердің рөлін қайта пайымдау процесі басталады. П. Хондагней-Сатело гендерді «көші-қонның конститутивті элементі» ретінде қарастыру қажет екенін атап өтеді, яғни гендер көші-қонмен байланысты әртүрлі тәжірибелерге, сәйкестікке және институттарға қалай енетінін түсіндіреді. Зерттеу назары «көші-қонды феминизациялауды» зерттеуден жалпы гендерлік талдауға ауысады [26]. Сонымен қатар ғалымдар ерлерді де гендерлік тұрғыдан шартталған акторлар ретінде қарастыра бастайды.

Көші-қонға гендерлік тәсілдің қалыптасуын 2010-жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін жатқызуға болады. 2010-жылдан кейінгі зерттеулер анағұрлым кешенді және пәнаралық сипат ала бастады. Осы кезеңде зерттеушілер әйелдердің көші-қон ағындарына қатысудың сандық талдауынан бас тартып, гендерлік теңсіздікпен байланысты мәселелерге көбірек назар аударады. Гендерлік көші-қон теңсіздіктің әртүрлі түрлерінің қиылысу призмасы арқылы талданады. Р.С. Парренас гендерді нәсіл, этникалық тиістілік, құқықтық мәртебе және т.б. ұғымдармен бірге талдайды [27]. Көшіп-қонушы әйелдердің осалдығы, еңбек нарықтарында қанау, көшіп-қонушы әйелдердің құқықтарын қорғау мәселелері белсенді зерттеліп келеді. Халықаралық көші-қон ұйымымен жарияланатын әлеуметтік зерттеулер мен есептер пайда болады.

Google Scholar деректерінде байқалған жарияланымдық динамика гендерлік көші-қон мәселесіне ғылыми қызығушылықтың ұзақ мерзімді өзгерісін жанама түрде сипаттауға мүмкіндік береді. Алайда жарияланымдар санының артуы ғылыми парадигмалардың мазмұндық өзгерісін өздігінен түсіндіре алмайды. Осы себепті зерттеуде библиометриялық динамика тарихнамалық контент-талдаумен ұштастырылды. Сандық көрсеткіштер зерттеушілік қызығушылықтың жалпы бағытын көрсету үшін пайдаланылса, сапалық тарихнамалық талдау ғылыми ұғымдардың, проблемалық бағыттардың және тұжырымдамалық тәсілдердің өзгеру мазмұнын ашуға бағытталды. Осы екі әдісті ұштастыру көші-қонның гендерлік өлшемін зерттеудің сандық кеңеюі мен сапалық трансформациясын біртұтас тарихи үдеріс аясында қарастыруға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Олай болса, 1991-2025-жылдар кезеңіндегі *Google Scholar* деректер қорындағы ғылыми жарияланымдарды библиографиялық талдау көші-қонды зерттеудегі гендерлік тәсілдің дамуы бірнеше кезеңде өткенін көрсетеді. Шартты түрде үш кезеңге бөліп, ерте кезеңде гендер көші-қон зерттеулеріне әйелдерді жай ғана енгізу арқылы қарастырылғаны анықталды, ал талдау негізінен әйелдер мен ерлерді салыстырумен шектелді. Кейіннен 1990-жылдардың басында ғылыми дискурс өзгерді. Әйелдердің еңбек көші-қонындағы рөлін талдайтын жарияланымдар саны артты. Зерттеушілер әйелдердің жұмыс күшін қалыптастыруға және толықтыруға елеулі үлес қосатынын анықтады. Сонымен қатар көші-қон олардың экономикалық және әлеуметтік дербестігінің артуына ықпал ететін фактор ретінде қарастырыла бастады, бұл дәстүрлі гендерлік рөлдердің өзгеруіне алып келді.

Тарихнамалық талдау көші-қон зерттеулерінің эволюциясын: гендерді толық ескермеуден заманауи интерсекционалды теорияларға дейінгі эволюциясын көрсетеді. Көші-қон теориясында гендерді ұзақ уақыт елемеу тұжырымдамалық деңгейде көші-қон саясатының гендерлік «соқырлығын» көрсетеді, бұл өз кезегінде институционалдық деңгейде — гендерлік теңдіктің ресми саясатынан көрініс табады.

Қаржыландыру

Мақаланы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№ AP26103509 «Қазақстандағы сыртқы көші-қон мен мигранттардың бейімделуінің гендерлік аспектісі» гранты)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Wallin, J.A. (2005). Bibliometric methods: pitfalls and possibilities. *Basic & Clinical Pharmacology & Toxicology*, 97(5), 261–275. https://doi.org/10.1111/j.1742-7843.2005.pto_139.x
- 2 Castles, S., Miller M. J., & Giuseppe Ammendola (2005). The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. *American Foreign Policy Interests: The Journal of the National Committee on American Foreign Policy*, 27:6, 537–542. <https://doi.org/10.1080/10803920500434037>
- 3 Boyd, M. (1984). At a Disadvantage: The Occupational Attainments of Foreign Born Women in Canada. *International Migration Review*, 18(4, Special Issue: Women in Migration), 1091–1119. <https://doi.org/10.1177/019791838401800410>
- 4 Morokvasic, M. (1984). Birds of passage are also women. *International Migration Review*, 18(4), 886–907. <https://doi.org/10.1177/019791838401800402>
- 5 Sassen, S. (2000). Women's burden: Counter-geographies of globalization. *Journal of International Affairs*, 53(2), 503–524.
- 6 Kofman, E. (1999). Female «Birds of Passage» a Decade Later: Gender and Immigration in the European Union. *International Migration Review*, 33(2), 269–299. <https://doi.org/10.1177/0197918399033002017>
- 7 Donato, K.M., Gabaccia, D., Holdaway, J., Manalansan, M.IV., & Pessar, P.R. (2006). A Glass Half Full? Gender in Migration Studies. *International Migration Review*, 40(1), 3–26. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2006.00001.x>
- 8 Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989, Article 8. Retrieved from <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=uclf>
- 9 Anderson, B. (2000). *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books
- 10 Yuval-Davis, N. (2011). *The Politics of Belonging*. London: Sage.
- 11 Collins, P.H., & Bilge. (2016). *Intersectionality*. Malden, MA: Polity Press.
- 12 Prügl, E. (2011). Diversity Management and Gender Mainstreaming as Technologies of Government. *Politics & Gender*, 7(1), 71–89. <https://doi.org/10.1017/S1743923X10000565>
- 13 Williams, F. (2010). Migration and Care: Themes, Concepts and Challenges. *Social Policy and Society*, 9(3), 385–396.
- 14 Reeves, H., & Baden, S. (2000). Gender and development: Concepts and definitions. Report prepared for the Department for International Development (DFID) for its gender mainstreaming intranet resource, Institute of Development Studies, BRIDGE report Number 55, Brighton. archive.ids.ac.uk. Retrieved from https://archive.ids.ac.uk/bridge/bridge-publications/reports/document/A52825.html?utm_source=chatgpt.com
- 15 Mahler, S.J., & Pessar, P.R. (2006). Gender Matters: Ethnographers Bring Gender from the Periphery toward the Core of Migration Studies. *International Migration Review*, 40(1), 27–63.
- 16 Kofman, E., & Raghuram, P. (2006). Gender and global labour migrations: Incorporating skilled workers. www.researchgate.net. Retrieved from <https://www.researchgate.net/profile/Parvati->

[Raghuram/publication/42789631_Gender_and_Global_Labour_Migrations_Incorporating_Skilled_Workers/links/67caaedabab3d32d843f8312/Gender-and-Global-Labour-Migrations-Incorporating-Skilled-Workers.pdf](https://www.researchgate.net/publication/42789631_Gender_and_Global_Labour_Migrations_Incorporating_Skilled_Workers/links/67caaedabab3d32d843f8312/Gender-and-Global-Labour-Migrations-Incorporating-Skilled-Workers.pdf)

17 Piper, N. (2008). International Migration and Gendered Axes of Stratification: Introduction. In N. Piper (Ed.), *New Perspectives on Gender and Migration: Livelihood, Rights and Entitlements* (pp. 1–18). New York: Routledge. Retrieved from https://www.routledge.com/New-Perspectives-on-Gender-and-Migration-Livelihood-Rights-and-Entitlements/Piper/p/book/9780415874496?utm_source=chatgpt.com

18 Anastasiadou, A., Kim, J., etc. (2024). Gender Differences in the Migration Process: A Narrative Literature Review. *Population and Development Review*, 50, 961–996. <https://doi.org/10.1111/padr.12677>

19 Pedraza, S. (1991). Women and Migration: The Social Consequences of Gender. *Annual Review of Sociology*, 17, 303–325.

20 Nawyn, S.J. (2010). Gender and Migration: Integrating Feminist Theory into Migration Studies. *Sociology Compass*, 4/9, 749–765 <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00318.x>

21 Kofman, E., Phizacklea, A., Raghuram, P., & Sales, R. (2000). *Gender and International Migration in Europe: Employment, Welfare and Politics*. London and New York: Routledge

22 Donato, K.M., & Gabbacia, G. (2016). The Global Feminization of Migration: Past, Present, and Future. *www.migrationpolicy.org*. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/article/global-feminization-migration-past-present-and-future>

23 Sassen, S. Strategic instantiations of gendering: global cities and survival circuits. *www.researchgate.net*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/237812372_STRATEGIC_INSTANTIATIONS_OF_GENDERING_GLOBAL_CITIES_AND_SURVIVAL_CIRCUITS

24 Tabassum, S. (2023). «Away From Home» – A Systematic Literature Review of the Factors and Challenges of Women Migration. *International Journal of Business and Economics*, 8/2, 176–189. <https://doi.org/10.58885/ijbe.v08i2.176.st>

25 Coe, C. (2023). The commodification of social reproduction: A view of global care chains from a migrant-sending country. *Geoforum*. *www.sciencedirect.com*. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016718523000763?utm_source

26 Hondagneu-Sotelo, P. (2000). Feminism and Migration. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 571(1), 107–120 <https://doi.org/10.1177/000271620057100108>

27 Parrenas, R. (2002). *The care crisis in the Philippines: children and transnational families in the new global economy*. In: Barbara Ehrenreich and Arlie Russell Hochschild (eds.), *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.

Авторлар туралы мәліметтер

Гульнар М. Байгожина — PhD, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: baigozhinagulnar@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>

Бибигуль А. Досова (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: dossovabibigul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8427-2027>

Ержан С. Сыздықбеков — PhD, аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: syzdykbekov.yer@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1686-7138>

Сая Т. Абеуова — экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: sayaabeuova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3384-2998>

Сведения об авторах

Гульнар М. Байгожина — PhD, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: baigozhinagulnar@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>

Бибигуль А. Досова (*автор-корреспондент*) — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: dossovabibigul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8427-2027>

Ержан С. Сыздықбеков — PhD, старший преподаватель, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, e-mail: syzdykbekov.yer@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1686-7138>

Сая Т. Абеуова — кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, e-mail: sayaabeuova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3384-2998>

Authors Information

Gulnar M. Baigozhina — PhD, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: baigozhinagulnar@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>

Bibigul A. Dossova (*corresponding author*) — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: dossovabibigul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8427-2027>

Yerzhan S. Syzdykbekov — PhD, Senior Lecturer, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: syzdykbekov.yer@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1686-7138>

Saya T. Abeuova — Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: sayaabeuova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3384-2998>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Svetlana V. Yeleukhanova *

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(*Corresponding author's e-mail: eleuxanova62@mail.ru)

Contemporary Russian Historiography of the Problem of «Women in Kazakhstan's Gulag Camps»

This article explores contemporary Russian historiography of women in Kazakhstan's Gulag camps. Within this historiographic context, it analyzes the female population of Soviet forced labor camps in the Kazakh SSR. ALZHIR was the only penitentiary institution of its kind in the republic. The importance of studying the historiography of women in Kazakhstan's Gulag camps is determined by the specific nature of the Soviet penal system's treatment of women. This research contributes to the restoration of historical justice and the perpetuation of the memory of women who suffered in Kazakhstan's prisons. Historiographical sources comprise three groups of works. The first group encompasses studies dedicated to women of the GULAG in general, providing a methodological framework applicable to researching women in Kazakhstani camps. The second group is formed by works on the history of the GULAG containing specific data on women in Kazakhstani corrective labor camps. The third group consists of works focusing directly on women held in the Kazakhstani camps of the GULAG. Specialized studies examine the daily lives and detention conditions of the female contingent in Stalinist camps of Kazakhstan. The researchers focus on the daily life of women in the camps, survival strategies, motherhood in inhumane conditions, and the specific nature of «women's memory.» The identification and classification of specific female models of survival strategies in the camp environment, as examined in contemporary Russian research, complements the overall picture of the functioning of the Gulag. The contributions of Russian scholars who have published their works since 1991 to this topic are systematized and characterized. The key parameters of the study's analysis are presented. Post-Soviet Russian historiography has evolved from institutional studies of the penal system, which laid the statistical foundation for the female camp population, to a contemporary anthropological turn. Along with archival documents, Russian specialists are widely drawing on personal sources. It is concluded that, despite the theoretical and methodological breakthrough in the study of women's camp issues, women's experiences in Kazakhstan's Gulag camps have not yet been adequately understood.

Key words: GULAG, Stalinism, Kazakhstani GULAG camps, women in the GULAG, modern Russian historiography of the GULAG, historiography of the problem of «Women in the GULAG», women prisoners, women's camps, forced labor camps, women's camp everyday life.

Светлана В. Елеуханова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

«ГУЛАГ-тың қазақстандық лагерлеріндегі әйелдер» мәселесінің қазіргі ресейлік тарихнамасы

Мақалада «Қазақстандағы ГУЛАГ лагерлеріндегі әйелдер» мәселесі бойынша қазіргі заманғы ресей тарихнамасы қарастырылады. Тарихнамалық контексте Қазақ КСР-інің кеңестік лагерлік мәжбүрлеу мекемелеріндегі әйелдер құрамы талданды. АЛЖИР республикадағы осы типтегі жалғыз пенитенциарлық мекеме болды. «Қазақстандағы ГУЛАГ лагерлеріндегі әйелдер» мәселесінің тарихнамасын зерттеудің маңыздылығы кеңестік жазалау жүйесінің әйелдерге қатысты ерекшелігімен айқындалады. Бұл зерттеу Қазақстандағы қамау орындарында зардап шеккен әйелдер мәселесі бойынша тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге және олардың тарихын мәңгілікке сақтауға ықпал етеді. Тарихиографиялық дереккөздер еңбектердің үш тобын қамтиды. Бірінші топ жалпы ГУЛАГ әйелдеріне арналған зерттеулер. Олар қазақстандық лагерлердегі әйелдерді зерттеуге қолданылатын әдіснамалық базаны ұсынады. Екінші топты ГУЛАГ тарихы бойынша қазақстандық еңбекпен түзеу лагерлеріндегі әйелдер туралы жеке мәліметтерді қамтитын жұмыстар құрайды. Үшінші топ — ГУЛАГ қазақстандық лагерлеріндегі әйелдер туралы жұмыстар. Арнайы зерттеулер Қазақстандағы сталиндік лагерлердің әйелдер контингентін ұстау жағдайларын, күнделікті өмірін қарастырады. Зерттеушілердің басты назарында — әйелдердің лагердегі күнделікті тұрмысы, өмір сүру стратегиялары, адам үшін ауыр жағдайлардағы аналық өмірі және «әйелдер жадысының» ерекшелігі. Қазіргі заманғы ресейлік зерттеулерде қаралған лагерь ортасында өмір сүру стратегиясының ерекше әйелдер модельдерін бөлу және жіктеу ГУЛАГ-тың жұмыс істеуінің жалпы көрінісін толықтырады.

* ©2026 The Author(s). This is an open access article under the CC BY-NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

1991-жылдан бастап еңбектерін жариялаған ресейлік ғалымдардың тақырыпты игерудегі үлесі жүйеленіп, сипатталды. Зерттеуді талдаудың негізгі параметрлері көрсетілді. Посткеңестік ресей тарихнамасы лагердегі әйелдерді статистикалық зерттеулердің негізін қалаған жазалау жүйесін институционалдық зерттеулерден, қазіргі заманғы антропологиялық бетбұрысқа дейін дамыды. Архивтік құжаттармен қатар ресейлік мамандар жеке шығу тегі бар деректерді кеңінен таратады. Лагердегі әйелдер мәселесін зерттеудегі теориялық-әдіснамалық деңгейдегі жаңаша бағыттардың болуына қарамастан, ГУЛАГ лагерлеріндегі қазақстандық әйелдерді зерттеу әлі де тиісті деңгейге жетпегені жайлы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: ГУЛАГ, сталинизм, ГУЛАГ-тың қазақстандық лагерлері, ГУЛАГ әйелдері, қазіргі ресейдегі ГУЛАГ тарихнамасы, «ГУЛАГ-тағы әйелдер» мәселесінің тарихнамасы, тұтқын әйелдер, әйелдер лагерлері, еңбекпен түзеу лагерлері, лагерьдегі әйелдердің күнделікті өмірі.

Светлана В. Елеуханова

Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Современная российская историография проблемы «Женщины в казахстанских лагерях ГУЛАГа»

В статье освещается современная российская историография проблемы «Женщины в казахстанских лагерях ГУЛАГа». В историографическом контексте проанализирован женский состав советских лагерных принудительных учреждений Казахской ССР. АЛЖИР являлся единственным в республике пенитенциарным учреждением подобного типа. Значимость изучения историографии проблемы «Женщины в казахстанских лагерях ГУЛАГа» определяется спецификой советской карательной системы по отношению к женщинам. Данное исследование способствует восстановлению исторической справедливости и увековечиванию памяти женщин, пострадавших в казахстанских местах заключения. Историографические источники включают три группы трудов. Первая группа охватывает исследования, посвященные женщинам ГУЛАГа в целом. Они предоставляют методологическую базу, которая применима к изучению женщин казахстанских лагерей. Вторую группу формируют работы по истории ГУЛАГа, содержащие отдельные сведения о женщинах казахстанских исправительно-трудовых лагерей. Третья группа — работы о женщинах, находившихся в казахстанских лагерях ГУЛАГа. Специальные исследования рассматривают повседневность, условия содержания женского контингента сталинских лагерей Казахстана. В центре внимания исследователей — повседневный женский лагерный быт, стратегии выживания, материнство в нечеловеческих условиях и специфика «женской памяти». Выделение и классификация специфических женских моделей стратегий выживания в лагерной среде, рассмотренных в современных российских исследованиях, дополняют общую картину функционирования ГУЛАГа. Систематизирован и охарактеризован вклад российских учёных, опубликовавших свои труды с 1991 г. в освоение темы. Отражены ключевые параметры анализа исследования. Постсоветская российская историография эволюционировала от институциональных исследований карательной системы, заложивших статистический фундамент женского лагерного населения, до современного антропологического поворота. Наряду с архивными документами российские специалисты широко привлекают источники личного происхождения. Сделан вывод, что, несмотря на теоретико-методологический прорыв в изучении женской лагерной проблематики, пребывание женщин в казахстанских лагерях ГУЛАГа пока не получило соответствующего осмысления.

Ключевые слова: ГУЛАГ, сталинизм, казахстанские лагеря ГУЛАГа, женщины в ГУЛАГе, современная российская историография ГУЛАГа, историография проблемы «Женщины в ГУЛАГе», женщины-заключённые, женские лагеря, исправительно-трудовые лагеря, женская лагерная повседневность.

Introduction

Kazakhstan was one of the main regions hosting the Gulag (Main Administration of Correctional Labor Camps) camp complexes from 1930 to 1959. The phenomenon of the tragically infamous Gulag system has been studied by Russian scholars for over 30 years. However, many subjects remain unresolved, while others remain controversial. For example, the topic of «Women in Kazakhstan's Gulag Camps» remains underresearched in both Kazakh and Russian historiography. Existing research is fragmentary and requires more thorough examination, synthesis, and a reconsideration of established views. These circumstances convincingly demonstrate the relevance and scholarly novelty of this publication's topic.

Contemporary Russian historical scholarship is undergoing an «anthropological turn,» shifting its focus from the study of state institutions to human history. Kazakhstan's forced labor camps occupy a special place

in the Soviet penal system, serving as a unique testing ground for studying the life trajectories of women subjected to repression. The relevance of this work stems from the need to critically examine how contemporary Russian scholarship has developed a new perspective on the tragedy of women in the Gulag, moving from dry statistics to microhistory.

Research into the issue of «Women in Kazakhstan's Gulag Camps» is relevant in the context of preserving historical memory and developing an objective perspective on the mechanisms of state violence and strategies for individual resistance to dehumanization. The Gulag made no distinctions: its victims included women from all walks of life, ethnicities, and religions. All of them, regardless of their past, swelled the ranks of Stalin's camp prisoners. Studying women's experiences in the camps makes it possible to identify the specific impact of the totalitarian system on the institutions of motherhood and family.

The scientific novelty of this work lies in the fact that it is the first historical analysis of contemporary Russian historiography on the issue of «Women in Kazakhstan's Gulag Camps,» highlighting the contribution of Russian scholars to the study of the «female» specificities of Kazakhstani camps. A comprehensive systematization of contemporary Russian research on the Gulag has revealed a shift from a descriptive (factual) method to an anthropocentric analysis of women's memories of the camps in Kazakhstan.

The purpose of this article is to review and assess the extent to which the topic of «Women in Kazakhstan's Gulag Camps» has been explored in the works of Russian scholars. The objectives of this study include systematizing and characterizing the contributions of Russian scholars to the study of this topic.

The contemporary period of studying this issue began in 1991 and continues to the present day.

Materials and Methods

The research was based on a body of scholarly works by Russian researchers published in the modern period. Historiographic sources include memoirs, scientific articles, collective generalizing works, conference materials, dissertations, electronic databases, which reflected the problem of «Women in Kazakhstan's Gulag camps.»

Websites are of great significance as a type of historiographical source in this context: «Victims of Political Terror in the USSR,» «Open List,» «Memoirs of the Gulag and Their Authors,» the Sakharov Center's online resources «Memoirs of the Gulag and Their Authors,» as well as «Women in the Gulag: Memoirs,» hosted on the website «Historical Memory: The 20th Century.» Civil society organizations independently develop and maintain a database of victims of political repression without receiving any state funding.

Historiographic sources on the topic of research are divided into three groups. The first includes generalizing works about women in the GULAG system, laying the methodological foundation for analyzing the specifics of Kazakhstani camps. The second group consists of studies on the general history of the Gulag, which touch upon certain aspects of women's stay in forced labor institutions in Kazakhstan. The third group is represented by works focused directly on the female contingent of Kazakhstani camps.

G.M. Ivanova's seminal work [1] laid the methodological foundation for the study of the repressive system, including its Kazakhstani branches.

The research methodology is based on historiographical analysis, a comprehensive approach, and methods of gender history.

The methodological foundation of this work is the principle of historicism, which involves examining the issue within the context of specific historical circumstances and the evolution of scientific knowledge. In the process of preparing this article, the method of historiographical analysis and synthesis was applied, which made it possible to systematize the contributions of contemporary Russian authors and identify the key characteristics of the exploration of the topic: from the collection of primary data to in-depth anthropological analysis. A problem-chronological approach was employed to trace the evolution of scholarly interests in Russian historiography regarding the status of women in Kazakh camps.

A comparative method was applied to analyze and compare various theoretical approaches (institutional, gender, and anthropological) to the study of women's daily life in camp conditions. Content analysis and discourse analysis were employed in the study of texts by contemporary Russian historians. Their application made it possible to identify and analyze key concepts actively used in historiography, such as «women's experience,» «traumatic memory,» and «survival strategies.»

The use of this set of materials and methods has made it possible to ensure a strictly objective approach and a comprehensive overview, to assess the current state and prospects of research on the topic of «Women

in Kazakhstani Gulag Camps» in contemporary Russian scholarship, and to formulate a well-reasoned conclusion.

The use of an interdisciplinary approach to the issue of «Women in Kazakhstani Gulag Camps» within the context of contemporary Russian historiography is not only promising but also methodologically sound, possessing significant scientific and practical value.

To systematize the body of Russian historiographical sources, the most effective approach appears to be the use of a subject-thematic principle, which will allow for a comprehensive assessment of the issue under study and determine the extent to which it has been scientifically explored.

Results

A review and assessment of the extent to which the issue of «Women in Kazakhstani Gulag Camps» has been explored in contemporary Russian historiography, along with a systematization and characterization of Russian scholars' contributions to this topic, reveals several key trends and findings.

The study has shown that, in the development of Russian historiography on this issue, it is reasonable to identify three distinct phases: the factual, the institutional, and the anthropological. Contemporary Russian researchers have made significant progress in studying the mechanisms of mass political actions against women, as well as the dynamics of the size and composition of the female contingent in the Gulag's correctional labor camps. Attention is focused on the specific conditions of detention in the ChSIR and the fates of the ALZHIR inmates.

A number of studies have emerged that make a significant contribution to the exploration of this issue and its various aspects. These studies are distinguished by their academic rigor and a commitment to in-depth analysis of archival materials and the memoirs of women who survived the Gulag. Contemporary Russian historical scholarship is no longer confined to a narrow, self-contained theoretical and methodological framework; instead, it is characterized by a marked interdisciplinary synthesis.

A key achievement in recent years has been the integration of oral history methods and the sociology of trauma. The use of «first-person documents» (letters, diaries, memoirs) has allowed Russian historians to supplement archival statistics with vivid testimonies, transforming the history of the camps from a «dry» official chronicle into women's history.

Despite the progress made, the research on the situation of women in Kazakhstan's Gulag camps presented in Russian historiography remains fragmented and requires further elaboration, systematization, and reinterpretation.

Discussion

General studies of women's experiences in the GULAG applicable for methodological adaptation to Kazakhstani material.

With the collapse of the Soviet Union, interest in the history of the Gulag became the focus of intense attention from both Russian scholars and the general public. Publications began to appear on the formation and development of the Soviet penal system based on declassified archives from the State Archive of the Russian Federation (GARF). In the 1990s, archival materials began to supplement women's narratives.

The question of the number of camp inmates holds particular significance in Russian historiography. V.N. Zemskov shifted the focus on this issue from journalistic opinions to a scholarly, archival, and statistical analysis. In his work «The Gulag (Historical and Sociological Aspects),» the researcher, drawing on declassified archival documents, presents statistical data characterizing the gender composition of camp inmates from 1934 to 1948, the number of children and pregnant female prisoners in the Gulag from 1947 to 1953 (as of January 1 of each year) [2].

Despite ongoing debates regarding the size of the camp population (A.N. Dugin, V.P. Popov, V.V. Tsaplin, M. Yu. Morukov, N.V. Petrov, and others), statistical and analytical calculations have convincingly demonstrated that women were not a marginal group among camp inmates. They constituted a significant proportion of those subjected to repression and possessed specific characteristics.

In her article «Women in Prison: A Historical and Legal Perspective,» G.M. Ivanova examined the situation of women in the camps [3]. In examining the fate of female prisoners, the researcher addressed issues of motherhood and pointed to the relatively high birth rate, despite the inhumane conditions of detention.

By the mid-1990s, interest in the history of Stalinism and the Gulag had declined significantly among the Russian public, a phenomenon that, according to N.V. Upadyshev, can largely be attributed to people's

fatigue from the barrage of negative news that had overwhelmed society in the late 1980s and early 1990s. [4; 170]. Other researchers point to the state's deliberate policy of silencing and denying what took place in the Gulag. Thus, starting in the mid-1990s, some of the state archives' collections were transferred to closed storage under the pretext of protecting state and personal secrets, which seriously complicated the work of researchers [5; 225].

Since the 2000s, the history of the Gulag has once again become the subject of professional study. The partial declassification of Russian archival materials, combined with international academic collaboration, has contributed to the renewal of methodological approaches to the study of the Gulag as a historical phenomenon and to an improvement in the quality of published works. Fundamental, comprehensive works have been published on the repressive policies of the USSR and on specific aspects of the institutional history of the Gulag (G.M. Ivanova, O.V. Khlevnyuk, V.N. Zemskov, M. Yu. Morukov, A.I. Kokurin, N.V. Petrov, S.A. Kropachev, E.F. Krinko).

Exploring this issue entails the development of the conceptual framework necessary for formulating and validating scholarly theories. In Russian historiography, the definition of the term «GULAG» has sparked intense debate. Some authors (G.M. Ivanova, M.I. Khlustov, I.V. Pavlova) view the Gulag within the context of a totalitarian concept, as a punitive institution. Others (S.I. Kuzmin, A.S. Smykalin) present the Gulag solely as a system of correctional labor institutions where criminal elements served their sentences. There are other interpretations of the term «GULAG» that broaden its meaning, using it to refer to the entire repressive apparatus that functioned during the Soviet era. A balanced approach to understanding the GULAG seems to be a comprehensive one, encompassing its repressive, penitentiary, and economic components.

In Russian historiography, the presence of women in Kazakhstani correctional labor camps is often considered within the context of the general history of the Gulag. During this period, the process of developing a new understanding of women's life in the camps shifted from the data-collection stage to a phase of in-depth analysis and the publication of research findings.

G.D. Zhdanova conducted a statistical analysis of Order No. 00447 of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), «On the Operation to Repress Former Kulaks, Criminals, and Other Anti-Soviet Elements.» She identified the reasons why the proportion of repressed women in all regions of the former USSR was small in 1937–1938. G.D. Zhdanova noted the following reasons: «1) The low social status of women in Russia—they were not taken seriously in a political sense; 2) Gulag enterprises required primarily male labor; 3) a campaign against street children was underway in the country; 4) according to the letter of Order No. 00447, it was assumed that the families of those sentenced were not to be repressed» [6; 733].

Kochetkova, N. A., and Obukhov, L. A., examined the patterns and characteristics of political repression directed against women during the «Great Terror» of 1937–1938. The authors drew attention to gender asymmetry: «Despite formal equality in rights with men, women were still perceived as a dependent and passive group within the structure of Soviet society. Furthermore, it was more expedient to use male prisoners as a labor force at industrial sites within the Gulag, as they were better suited to performing heavy physical labor» [7; 89].

P.P. Pirogov analyzed the Soviet state's penal policy toward women in the prewar period. Based on a study of the practical activities of correctional institutions and statistical data, conclusions were drawn regarding the specific nature of the legal status of convicted women in 1917–1941 and the influence on it of the social and political transformations characteristic of the USSR at that time [8].

A.L. Litvin, examining the investigative files and the methods used to falsify them using the example of the judicial investigation into the case of E.S. Ginzburg, concluded that the wording of the charges at that time was formulaic. The only thing that changed in them were the surnames of the accused [9]. Other researchers (B.V. Ananich, V.M. Paneyakh, V.V. Polikarpov, and A.B. Suslov) shared the view that archival investigation files can be interpreted as «scripted» texts.

Russian researchers have examined such an important aspect of women's daily life in the camps as the experience of motherhood in captivity. O.A. Omelchenko, adopting a legal approach, conducted a scholarly study of the issue of pregnant women and women with young children serving their sentences in Gulag institutions [10]. Based on archival documents, the author highlights high mortality rates, a lack of food and medical care, as well as the specific conditions of these categories of prisoners and the detention of young children alongside their mothers in camp conditions. Another article by O.A. Omelchenko [11] is devoted to the study of documentary evidence revealing the critical condition of pregnant women and women with young children in the Gulag. It notes that women accounted for up to 26 % of all convicts in the country and were subjected to ruthless exploitation by both the state and camp officials [11; 42]. The author traces the

path from the extremely dire situation of female prisoners to a gradual, albeit insignificant, improvement in the conditions of their confinement and the legal regulation of their status.

L.A. Maksimova examined women's experiences, the contradictions, and the tragedy of motherhood in the Gulag camps [12]. By analyzing the complex female experience of motherhood in captivity, the researcher identified the reasons that led women to pregnancy and childbirth. Some women sought to achieve a relaxation of camp conditions. Other women gave birth in order to create a complete family with the child's father after their release. In some cases, pregnancy resulted from forced prostitution in the absence of contraception or from sexual violence (rape) [12; 271, 272].

V. Gritsenko and G. Kalinin identified the impact of the long prison sentences imposed on most female Gulag prisoners after the end of World War II on the rise in pregnancies in camps and penal colonies. According to the authors, women hoped that pregnancy would lead to more favorable treatment and even early release from imprisonment [13].

O. Yu. Kichina described the organization of the execution of punishment in the form of imprisonment for women with young children in Russia and abroad during various historical periods. Unlike other authors, O. Iu. Kichigina identifies child care and assisting the mother in upbringing as the primary focus of the penitentiary system [14; 106]. The work lacks scholarly criticism and aligns with the Soviet paradigm.

A number of Russian researchers have focused their studies on the memoirs of women in the Gulag. In her article «The Map of Memory of the Gulag: Problems and Gaps,» I.L. Shcherbakova addresses the challenges of working with personal sources, particularly regarding the dating of memoirs and the generational, social, and gender-specific characteristics of these memoirs [15; 115]. D.S. Shirokova and M.I. Miroshnichenko, drawing on the memoirs of Y.A. Ilzen-Titkova, sought to shed light on the main aspects of women's daily lives in the camps of the Gulag system and to identify the vital characteristics of the relationships between female prisoners [16]. V. Pocheptsov, drawing on materials from the memoirs of Zoya Dmitrievna Marchenko, convincingly demonstrated that victims of Soviet political repression in the 1930s–1950s were characterized by a specific type of social identity—an alternative prison identity that was simultaneously a general Soviet civic identity [17].

A study by D.D. Podlednov and E.D. Kazantseva [18] analyzes the therapeutic potential of Evfrosiniya Kersnovskaya's memoirs. The authors substantiate the thesis that the visualization of personal experience through the creation of illustrations became an effective mechanism for Kersnovskaya's psychological rehabilitation and overcoming the traumatic experience gained within the GULAG system.

Based on women's memoirs, E. Sidorenko conducted an anthropological analysis of the specific camp experience and survival strategies under isolation [19].

The central theme of B. Minaev's publication is the unique survival strategies employed by women in Stalinist labor camps, examined through the lens of specific museum artifacts and the personal stories of female prisoners [20]. The author explores how women maintained their human dignity amid violence, unsanitary conditions, and grueling physical labor.

In her work «Women's Experience of the Gulag in Soviet History, 1930s–1950s,» O.I. Chesnakova raises the question of the role of women's voices in preserving the historical memory of Stalin's camps. The author draws attention to the need to interpret women's experiences in the Gulag not only from a historical-political perspective but also from a philosophical one [21; 190].

Works on the history of the GULAG containing specific data on women in Kazakhstani camps.

A significant achievement by Russian historians is the publication of the seven-volume *History of the Stalinist Gulag*, funded by the Hoover Institution on War, Revolution, and Peace. As part of a special issue, archival documents from the State Archive of the Russian Federation (GARF) have been published. Of particular value to our research is the fourth volume of the series —«The Population of the Gulag: Numbers and Conditions of Detention» [22]. It should be noted that research into the history of the Gulag does not receive state support. According to A.L. Litvin, this situation is due to the fact that in contemporary Russian reality, there is a re-interpretation of the past, a return to the paradigm of «the glorious history of a strong state» through the rehabilitation and normalization of the role of I.V. Stalin» [23; 400–401, 408].

I.M. Garskova and Ye. M. Simonzhenskova, based on a study of women's memoirs available on the Sakharov Center's website, described a collective portrait of the women who authored these memoirs and conducted an analysis of the entire corpus of women's memoirs. They used a range of analytical methods and computer technologies to create a collective portrait of women's memoirs (a prosopographic database) and conduct its statistical analysis, as well as a content analysis of the full-text database of memoirs. The data revealed allowed historians to move from general indicators to a detailed study of women's unique

experiences under camp conditions. The authors argue that in the memoirs of women who survived the camps, the focus is not on human emotions—which were particularly painful to think about—but on the daily struggle for survival in inhuman conditions, which became routine in the camp [24].

Ye. M. Goretskaia [25], [26], [27] published a series of articles on the gender characteristics of the perception of the Gulag based on comparative content — an analysis of the memories of prisoners. The researcher also used memoirs of women in Kazakhstani camps in her work. Women's camp memoirs, interviews, and letters constitute a vital element of the penal system's legacy.

Ye. M. Goretskaya's dissertation is devoted to a formalized analysis of memoir texts and to identifying the lexical and semantic characteristics of how former male and female prisoners recount the dramatic episodes associated with their experiences within the Gulag system. Among the gender-specific features of the perception of camp life, the author notes women's tendency to narrate what is psychologically closer to them, as well as a higher frequency of the categories «Children» and «Family,» which are almost absent in men's memoirs [28]. Researchers from the Memorial Society note that there are many women among the authors of camp memoirs, even though far more men passed through the Gulag. However, the percentage of women who survived the camp and lived long enough to write memoirs is higher than that of men [29; 5]. Historians have refuted the notion of repression as a process directed exclusively at the party and intellectual elite, revealing gender asymmetry. Women were repressed less frequently; among them, there was a higher percentage of family members of «enemies of the people» and those prosecuted on social or religious grounds.

The primary historiographical innovation of the book by A. Artemieva and E. Rogacheva lies in the simultaneous recording of memories from both sides of the camp's barbed wire [30]. The authors publish testimonies from both prisoners and Gulag personnel, including guards, investigators, escort officers, and dog handlers. Based on these accounts, the book sheds light on the tragic fates of women in Karlag and ALZHIR.

In the work of M. Mikhanteva [31], handicraft (sewing, knitting, embroidery) is viewed as a significant adaptive mechanism that provided women in the GULAG system with psychological resilience and social integration. This creative activity helped women in Kazakhstani camps maintain their personal identity and allowed them to express their individuality.

Studies devoted to women in Kazakhstani correctional labor camps.

The traumatic experiences of the Kazakhstani Gulag are described in the memoirs of T.K. Okunevskaia [32], E.A. Mamaeva [33], R.M. Tamarina [34], G.A. Semenova [35] and other women. Thus, an extensive archive of oral historical sources was formed, representing a unique resource on recent history, consisting of interviews and audio recordings. Published archival and investigative files show that some women's camp memoirs align with the investigation records, while others sometimes contradict them. Most Russian researchers characterized the materials in the OGPU–NKVD investigative files as unreliable and falsified.

In their study, A. Saltykov addresses the issue of women's dignity in Stalinist camps of Kazakhstan. Women who were subjected to unjustified repression typically recall their arrest, transport, prisons, and camps, as well as their release and rehabilitation; few of them dare to speak about the humiliations they had to endure [36].

Russian researchers (V.M. Grinev, V.V. Goretskii, G.N. Karsakova [37], N.S. Cherushev [38]) focused on the history of ALZIR (the Akmolinsk Camp for Wives of Traitors to the Motherland) as a gender-oriented component of the Soviet penitentiary system. In 2003, the International «Memorial» and the Heinrich Böll Foundation conducted joint research on the topic «The Fates of Women in the Stalin Era.» The initial result of this work was the publication: «Prisoners of 'ALZIR': A List of Female Prisoners in the Akmolinsk and Other Branches of the Karagandy Labor Camp.» It included brief biographical notes on 7,259 women in the Karagandy camp during the 1930s and 1940s [37].

Women were repressed on the same charges as men; they fell into the same categories of prisoners—with the exception of the «Great Terror» period, when a special category was created for them: «family members of 'traitors to the motherland.'» V.M. Grinev, V.V. Goretskii, G.N. Karsakova cite tragic statistics: «In less than a year and a half, according to incomplete data, more than 43,000 wives and children of 'spies' and 'saboteurs' were arrested across the country» [37; 22, 24].

These figures likely do not reflect the full scale of the repressions. It was established that about 6,500 women — ChSIR — served their sentences in Karlag in 1938–1946. More than 4,500 of them passed through ALZHIR, one of the largest Soviet women's camps [37; 153].

N.S. Cherushev's book contains a list of female prisoners at the Akmolinsk camp for the wives of «traitors to the motherland»—members of the families of high-ranking commanders and senior officers of the Workers' and Peasants' Red Army. It contains detailed records of their biographical data, the circumstances of their sentencing, the chronology of their stay in ALZIR, as well as information about the status of their husbands [38].

The publications of V. Selizarova [39] and E. Shmaraeva [40] serve a media popularization function, adapting the history of ALZHIR into the language of modern journalism for a broad audience.

The article by A. Kozlova [41] examines the methodological features and results of the implementation of two major research projects of Memorial in the genre of oral history. «Prisoners of Algeria» is a project to collect the memories of women who have served time in the Akmola camp of the wives of traitors to the Motherland. «Daughters of Algeria» — a project focused on the children of repressed women who grew up in orphanages or raised by relatives, their specific historical memory

Conclusions

In contemporary Russian historiography, the topic of women in labor camps is examined within the broader context of studies on the repressive policies of the USSR, gender history, and the history of everyday life. The study of the issue «Women in Kazakhstani Gulag Camps» in contemporary Russian historiography is evident in the research interests of scholars across various academic disciplines. The works of Russian scholars provide a detailed analysis of the legal framework that legitimized the creation of specialized camps for «family members of traitors to the Motherland.» The author of the article notes a shift in contemporary Russian historiography from the accumulation of facts regarding women's camp issues to a deep theoretical understanding of the «female narrative» in the history of repression, as well as the evolution of scholarly approaches from institutional studies of the penal system—which laid the statistical foundation—to the contemporary anthropological turn. Contemporary Russian researchers are studying «everyday life behind barbed wire,» where female prisoners have unique social and psychological experiences. Scholars are focusing on the daily lives of women in the camps, survival strategies, motherhood in the ITL, and the distinctive features of «female memory.» The study describes forms of physical and psychological pressure on female prisoners: separation from children, domestic instability, and forced labor in the camps. It has been demonstrated that the system used motherhood and the severing of family ties as tools of physical and psychological oppression.

The names and fates of the women of the Akmola camp of wives of traitors to the motherland (ALGERIA) and the Karaganda camp (Karlaga) have been established. Russian historiography has evolved from a political-legal description of repression to a socio-anthropological analysis. Contemporary Russian scholarship examines the specific nature of women's fates in the camps as a distinct, most tragic segment of Gulag history. The primary value of Russian scholars' contributions today lies in the development of a methodology for studying «women's memory.» The works of Russian historians help overcome stereotypes about the «insignificance» of women's participation in the history of repression by integrating the topic into the context of the history of the Soviet repressive system.

The analysis conducted suggests that Russian historiography still lacks a comprehensive study of the issue of «Women in the Kazakhstani Gulag Camps,» although certain aspects of it have already been addressed in individual works. This underscores the need for further research in this area. However, it is evident that the ideological and political climate in Russia has influenced and continues to influence the study of this issue.

Acknowledgments

This article was prepared as part of the IRN project AP26104679, «Women in Kazakhstan's Gulag Camps: Survival Strategies and Camp Life,» funded by the State Fund of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2027.

References

1. Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова. — М.: Наука, 2006. — 438 с.
2. Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) [Электронный ресурс] / В.Н. Земсков // Социологические исследования. — 1991. — № 6, 7. — Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_937.html

- 3 Иванова Г.М. Женщины в заключении. Историко-правовой аспект / Г.М. Иванова // Женщина. Гендер. Культура. — М.: Московский центр гендерных исследований, 1999. — С. 270–284.
- 4 Упадышев Н.В. О современных подходах к изучению истории ГУЛАГа / Н.В. Упадышев // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. — 2012. — № 4 (22). — С. 170–172.
- 5 Тепляков А.Г. Деятельность органов ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД (1917–1941 гг.): историографические и источниковедческие аспекты / А.Г. Тепляков. — 2-е изд., исп. и доп. — М.: Политическая энциклопедия, 2018. — 439 с.
- 6 Жданова Г.Д. Статистический анализ реализации приказа № 00447 в Алтайском крае в октябре 1937 — марте 1938 гг. / Г.Д. Жданова // Сталинизм в советской провинции: 1937-1938. Массовые операции на основе приказа № 0044 — Москва: РОССПЭН, 2009. — С. 718–745.
- 7 Кочеткова Н.А. «Большой террор»: гендерный аспект (по материалам Прикамья) / Н.А. Кочеткова, Л.А. Обухов // Вестник Пермского университета. Серия: История и политология. — 2007. — Выпуск 3 (8). — С. 89–93.
- 8 Пирогов П.П. Правовое регулирование порядка исполнения уголовных наказаний в отношении женщин в 1917 — 1941 гг. / П.П. Пирогов // Право и государство: теория и практика. — 2024. — № 5(233) — С. 241–244.
- 9 Литвин А.Л. Следственные дела как исторический источник / А.Л. Литвин // Эхо веков. — 1995. — № 2. — С. 170–176.
- 10 Омельченко О.А. Условия отбывания наказания беременными женщинами и женщинами, имеющих малолетних детей, во времена ГУЛАГа [Электронный ресурс] / О.А. Омельченко // Право и политика. — 2014. — 5(173). — С. 708–718. — Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=52201
- 11 Омельченко О.А. Отбывание наказания беременными женщинами и женщинами, имеющими малолетних детей, в учреждениях ГУЛАГа / О.А. Омельченко // Вестник Самарского юридического института. Серия: Юридические науки. — 2014. — № 1(12). — С. 42–46.
- 12 Максимова Л.А. Материнство в лагерях ГУЛАГа / Л.А. Максимова // Гендерная теория и историческое знание — Сыктывкар: Сыктывкарский государственный ун-т, 2005. — С. 271–277.
- 13 Гриценко В. Женское лицо ГУЛАГа. Как на Мёртвой дороге росло население СССР / В. Гриценко, Г. Калинин // Новая Газета. — 2009. — № 85. — С. 18-19.
- 14 Кичигина О.Ю. Проблемы организации исполнения наказания для женщин, имеющих малолетних детей, в виде лишения свободы в России и за рубежом / О.Ю. Кичигина // Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского. — 2023. — № 1. — С. 106–113.
- 15 Щербакова И.Л. Карта памяти о ГУЛАГе — проблемы и лакуны / И.Л. Щербакова // Laboratorium: Журнал социальных исследований. — 2015. — № 7(1). — С. 114–121.
- 16 Широкова Д.С. Повседневная жизнь женщин в ГУЛАГе в период с конца 1940 — середины 1950-х гг. (по воспоминаниям Ю.А. Ильзен-Титковой) [Электронный ресурс] / Д.С. Широкова, М.И. Мирошниченко // Электронный научный журнал «Язык. Культура. Коммуникации». — 2016. — № 1. — Режим доступа: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/444>
- 17 Почепцов В. «Колымское землячество»: проблема формирования идентичности политических заключенных (на материале мемуаров Зои Дмитриевны Марченко) / В. Почепцов // Журнал социальных исследований «Laboratorium». — 2015. — № 1. — С. 136–146.
- 18 Подледнов Д.Д. Художественное творчество как метод проживания травмирующих событий (на примере мемуаров Е.А. Керсновской) [Электронный ресурс] / Д.Д. Подледнов, Е.Д. Казанцева // Диалог со временем. — 2023 — Выпуск 85. — С. 292–302. — Режим доступа: <https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/877257741.pdf>
- 19 Сидоренко Е. «Жизнь на каторге несладка»: мемуары женщин, которые прошли через ГУЛАГ [Электронный ресурс] / Е. Сидоренко // Forbes Woman — 2025. — 02 августа. — Режим доступа: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/543081>
- 20 Минаев Б. Из чего творились женские судьбы в ГУЛАГе [Электронный ресурс] / Б. Минаев // Новая газета. — 2022. — № 8. — С. 20-21. — Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/01/24>
- 21 Чеснакова О.И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х гг. / О.И. Чеснакова // Женщины в истории: возможность быть увиденными, под ред. И.Р. Чикаловой. — Мн.: БГПУ им. Максима Танка, 2001. — С. 189–193.
- 22 История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов [в 7 томах] / отв. ред. А.Б. Безбородов, В.М. Хрусталева. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — Т. 4. — 624 с.
- 23 Литвин А.Л. Российская историография государственного террора в стране. — 1917–1953 / А.Л. Литвин. — М.: Собрание, 2019. — 364 с.
- 24 Гарскова И.М. О формализованной методике анализа комплексов мемуарных источников / И.М. Гарскова, Е.М. Симонженкова // Историческая информатика. — 2019. — № 1. — С. 169–188.
- 25 Горецкая Е.М. Сравнительный контент-анализ мемуаров репрессированных: гендерный аспект / Е.М. Горецкая // Историческая информатика. — 2022. — № 1. — С. 108–127.
- 26 Горецкая Е.М. Гендерные особенности восприятия ГУЛАГа: сравнительный контент-анализ устных и письменных воспоминаний / Е.М. Горецкая // Исторический журнал: научные исследования. — 2022. — № 6. — С. 158–173.
- 27 Горецкая Е.М. Память о ГУЛАГе в воспоминаниях заключенных: гендерный и хронологический аспекты контент-анализа / Е.М. Горецкая // Исторический журнал: научные исследования. — 2023. — № 3. — С. 1–18.

- 28 Горецкая Е.М. Сравнительный контент-анализ воспоминаний бывших заключенных ГУЛАГа: профессиональный, гендерный и хронологический аспекты: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 5.6.5. «Историография, источниковедение, методы исторического исследования» / Е.М. Горецкая. — Москва, 2024. — 26 с.
- 29 Мемуары о политических репрессиях в СССР, хранящиеся в архиве общества «Мемориал». Аннотированный каталог / сост С.А. Ларьков. — М.: Общество «Мемориал», 2007. — Выпуск 1. — 367 с.
- 30 Артемьева А. Неизъятые. Истории людей, которые пережили то, чего мы больше всего боимся [Электронный ресурс] / А. Артемьева, Е. Рачева. — М.: АСТ, 2016. — 336 с. — Режим доступа: https://loveread.ec/read_book.php?id=67281&p=1
- 31 Михантьева М. Вышивка, дети, колючая проволока: как жили женщины в ГУЛАГе [Электронный ресурс] / М. Михантьева // ForbesWoman — 2021. — 17 декабря. — Режим доступа: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/450053>
- 32 Окуневская Т.К. Татьянин день / Т.К. Окуневская; под ред. И.С. Гайдамович — М.: Вагриус, 1998 — 447 с.
- 33 Мамаева Е.А. Жизнь прожить / Е.А. Мамаева. — М.: КОПИ-ЦЕНТР, 1998. — 149 с.
- 34 Тамарина Р. Такая планида, или Зарубки на «Щепке» / Р. Тамарина. — Томск: Водолей, 2002. — 320 с.
- 35 Семенова Г.А. Наказание без преступления. Воспоминания о заключении в Карлаге с 1938 по 1944 гг. включительно / Г.А. Семенова. — М.: Самиздат, 2020. — С. 6.
- 36 Салтык А. Воспоминания бывших узников исправительно-трудовых лагерей СССР как исторический источник / А. Салтык // Учёные записки: электронный научный журнал Курского государственного университета. — 2012. — Т. 1, № 4(24). — С. 84–90.
- 37 Узницы «Алжира». Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / сост. В.М. Гринев, В.В. Горецкий, Г.Н. Карсакова [и др.]. — М.: Звенья, 2003. — 567 с.
- 38 Черушев Н.С. Сын за отца не отвечает... Трагедия семей элиты Красной Армии, 1937–1956 / Н.С. Черушев. — М.: Московские учебники, 2010. — 304 с.
- 39 Селизарова В. Ссылка в «А.Л.Ж.И.Р.»: как жили узницы крупнейшего женского лагеря ГУЛАГа [Электронный ресурс] / В. Селизарова // Forbes Woman. — 2022. — 16 августа. — Режим доступа: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/474427>
- 40 Шмараева Е. А.Л.Ж.И.Р. Как жил лагерь для жён «изменников родины» [Электронный ресурс] / Е. Шмараева // Медиазона. — 2016. — 29 июля. — Режим доступа: <https://zona.media/article/2016/07/29/alzhir>
- 41 Козлова А. Узницы АЛЖИРа и «Дочки АЛЖИРа»: проекты НИПЦ «Мемориал». Устная история (Oralhistory) / А. Козлова // Теория и практика: материалы всероссийского научного семинара (Барнаул, 25-26 сентября 2006 г.). — Барнаул: Барнаульский государственный педагогический университет, 2007. — С. 8–13.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of the IRN project AP26104679 «Women of Kazakhstani Gulag camps: survival strategies, camp everyday life» of the State Fund of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025-2027.

References

- Ivanova, G.M. (2006). *Istoriia GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoi aspekty* [The history of the Gulag, 1918–1958: Socio-economic and political-legal aspects]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Zemskov, V.N. (1991). GULAG (istoriko-sotsiologicheskii aspekt) [Gulag (historical and sociological aspect)]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological studies*, 6, 7. Retrieved from https://scepsis.net/library/id_937.html [in Russian].
- Ivanova, G.M. (1999). Zhenshchiny v zakliuchenii. Istoriko-pravovoi aspekt [Women in Prison: Historical and Legal Aspects]. *Zhenshchina. Gender. Kultura — Woman. Gender. Culture* (pp. 270–284). Moscow: Moskovskii tsentr gendernykh issledovaniia [in Russian].
- Upadyshev, N.V. (2012). O sovremennykh podkhodakh k izucheniiu istorii GULAGa [On modern approaches to studying the history of the Gulag]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i sotsialnye nauki — Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Series: Humanities and Social Sciences*, 4, 170–172 [in Russian].
- Teplakov, A.G. (2018). *Deiatel'nost organov VChK — GPU — OGPU — NKVD (1917–1941 gg.): istoriograficheskie i istochnikovedcheskie aspekty* [Activities of the Cheka — GPU — OGPU — NKVD. (1917–1941): historiographic and source studies aspects]. (2nd ed.). Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- Zhdanova, G.D. (2009). Statisticheskii analiz realizatsii prikaza № 00447 v Altaiskom krae v oktiabre 1937 — marte 1938 gg. [Statistical Analysis of the Implementation of Order No. 00447 in the Altai Territory in October 1937 — March 1938]. *Stalinizm v sovetskoi provintsii: 1937–1938. Massovye operatsii na osnove prikaza № 0044 — Stalinism in the Soviet province: 1937–1938. Mass operations based on Order No. 0044*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Kochetkova, N.A., & Obuhov, L.A. (2007). «Bolshoi terror»: gendernyi aspekt (po materialam Prikamii) [Great Terror: Gender Aspect (on the Materials of Prikamie)]. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Istoriia i politologiya — Perm State University. Series: History and Political Science, series*, 3(8), 89–93 [in Russian].

- 8 Pirogov, P.P. (2024). Pravovoe regulirovanie poriadka ispolneniia ugovornykh nakazanii v otnoshenii zhenshchin v 1917 — 1941 gg. [Legal regulation of the procedure for the execution of criminal sentences against women in 1917–1941]. *Pravo i gosudarstvo: teoriia i praktika — Law and State: The Theory and Practice*, 5(233), 241–244 [in Russian].
- 9 Litvin, A.L. (1995). Sledstvennye dela kak istoricheskii istochnik [Investigative files as a historical source]. *Ekho vekov — Echo of centuries*, 2, 170–176 [in Russian].
- 10 Omelchenko, O.A. (2014). Usloviia otyvaniia nakazaniia beremennymi zhenshchinami i zhenshchinami, imeiushchikh maloletnikh detei, vo vremena GULAGA [Conditions of imprisonment for pregnant women and women with young children during the Gulag]. *Pravo i politika — Law and Politics*, 5 (173), 707–718. Retrieved from https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=52201 [in Russian].
- 11 Omelchenko, O.A. (2014). Otyvanie nakazaniia beremennymi zhenshchinami i zhenshchinami, imeiushchimi maloletnikh detei, v uchrezhdeniiakh GULAGA [Serving sentences for pregnant women and women with young children in Gulag institutions]. *Vestnik Samarskogo iuridicheskogo instituta. Seriya: Iuridicheskie nauki — Bulletin of the Samara Law Institute. Series: Legal Sciences*, 1 (12), 42–46 [in Russian].
- 12 Maksimova, L.A. (2005). Materinstvo v lageriakh GULAGA [Motherhood in the Gulag camps]. *Gendernaia teoriia i istoricheskoe znanie — Gender theory and historical knowledge*. Syktyvkar: Syktyvskarskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 13 Gritsenko, V., & Kalinin, G. (2009). Zhenskoe litso GULAGA. Kak na Mertvoi doroge roslo naselenie SSSR [The female face of the Gulag. How the population of the USSR grew on the Dead Road]. *Novaia Gazeta — New newspaper*, 85, 18–19 [in Russian].
- 14 Kichigina, O.Yu. (2023). Problemy organizatsii ispolneniia nakazaniia dlia zhenshchin, imeiushchikh maloletnikh detei, v vide lisheniia svobody v Rossii i za rubezhom [Problems of organizing the execution of punishment for women with young children in the form of imprisonment in Russia and abroad]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo — Bulletin of Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky*, 1, 106–113 [in Russian].
- 15 Shcherbakova, I.L. (2015). Karta pamiati o GULAGE — problemy i lakuny [The Gulag Memory Map: Problems and Gaps]. *Laboratorium: Zhurnal sotsialnykh issledovaniy — Laboratorium: Russian Review of Social Research*, 7(1), 114–121 [in Russian].
- 16 Shirokova, D.S., & Miroshnichenko, M.I. (2016). Povsednevnaia zhizn zhenshchin v GULAGE v period s kontsa 1940 — serediny 1950–kh gg. (po vospominaniiam Yu.A. Ilzen–Titkovi) [Everyday life of women in the Gulag from the late 1940s to the mid-1950s (based on the memoirs of Yu. A. Ilzen–Titkova)]. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal «Yazyk. Kultura. Kommunikatsii» — Electronic Scientific Journal «Language. Culture. Communications»*, 1. Retrieved from <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/444> [in Russian].
- 17 Pocheptsov, V. (2015). «Kolymское землечество»: проблема формирования идентичности политических заключенных (на материале мемуаров Зои Дмитриевны Марченко) [«Kolyma Fraternity»: The Problem of Social identity of Political detainees (Based on the Memoirs of Zoia Dmitrievna Marchenko)]. *Zhurnal sotsialnykh issledovaniy «Laboratorium» — Laboratorium: Russian Review of Social Research*, 1, 136–146 [in Russian].
- 18 Podlednov, D.D., & Kazantseva, E.D. (2023). Khudozhestvennoe tvorchestvo kak metod prozhivaniia travmiruiushchikh sobytii (na primere mемуаров E.A. Kersnovskoi) [Artistic creativity as a method of living traumatic events (using the example of memoirs by E.A. Kersnovskaya)]. *Dialog so vremenem — Dialogue with time, Issue 85*, 292–302. Retrieved from <https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/877257741.pdf> [in Russian].
- 19 Sidorenko, E. (2025). «Zhizn na katorge nesladka»: memuary zhenshchin, kotorye proshli cherez GULAG [«Life in hard labor is unsweetened»: memoirs of women who went through the gulag]. *Forbes Woman*. Retrieved from <https://www.forbes.ru/forbes-woman/543081> [in Russian].
- 20 Minaev, B. (2022). Iz chego tvorilis zhenskie sudby v GULAGE [What women's destinies were made of in the Gulag]. *Novaia gazeta — New newspaper*, 8, 20–21. Retrieved from <https://novayagazeta.ru/articles/2022/01/24> [in Russian].
- 21 Chesnakova, O.I. (2001). Zhenskii opyt GULAGA v sovetskoi istorii 1930–1950–kh gg. [The female experience of the Gulag in Soviet history of the 1930– 1950s.]. *Zhenshchiny v istorii: vozmozhnost byt uvidennyimi — Women in History: An Opportunity to Be Seen*. I.R. Chikalova (Ed.). Minsk: Belorusskoi gosudarstvennyi pedagogicheskoi universitet imeni Maksima Tanka [in Russian].
- 22 Bezborodov, A.B., & Khrustalev, V.M. (2004). *Istoriia stalinskogo Gulaga. Konets 1920–kh — pervaya polovina 1950–kh godov: Sobranie dokumentov* [History of Stalin's Gulag. Late 1920s– first half of the 1950s: Collection of documents]. Vol. 4. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].
- 23 Litvin, A.L. (2019). *Rossiiskaia istoriografiia gosudarstvennogo terrora v strane. — 1917–1953* [Russian historiography of state terror in the country. — 1917–1953]. Moscow: Sobranie [in Russian].
- 24 Garskova, I.M., & Simonzhenkova, Ye.M. (2019). O formalizovannoi metodike analiza kompleksov memuarykh istochnikov [On a formalized methodology for analyzing complexes of memoir sources]. *Istoricheskaiia informatika — Historical informatics*, 1, 169–188 [in Russian].
- 25 Goretskaia, Ye.M. (2022). Sravnitelnyi kontent-analiz mемуаров repressirovannykh: gendernyi aspekt [Comparative content analysis of memoirs of the repressed: gender aspect]. *Istoricheskaiia informatika — Historical informatics*, 1, 108–127 [in Russian].
- 26 Goretskaia, Ye.M. (2022). Gendernye osobennosti vospriiatiia GULAGA: sravnitelnyi kontent-analiz ustnykh i pismennykh vospominanii [Gender features of the perception of the Gulag: a comparative content analysis of oral and written memories]. *Istoricheskii zhurnal: nauchnye issledovaniia — Historical journal: scientific research*, 6, 158–173 [in Russian].
- 27 Goretskaia, Ye.M. (2023). Pamiat o GULAGE v vospominaniiaakh zakliuchennykh: gendernyi i khronologicheskii aspekty kontent-analiza [The memory of the gulag in the memories of prisoners: gender and chronological aspects of content analysis]. *Istoricheskii zhurnal: nauchnye issledovaniia — Historical journal: scientific research*, 3, 1–18 [in Russian].

- 28 Goretskaia, Ye.M. (2024). *Sravnitelnyi kontent–analiz vospominanii byvshikh zakliuchennykh GULAGa: professionalnyi, gendernyi i khronologicheskii aspekty* [Comparative Content Analysis of the Memoirs of Former GULAG Prisoners: Professional, Gender, and Chronological Aspects]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 29 Larkov, S.A. (Comp.). (2007). *Memuary o politicheskikh repressiiakh v SSSR, khраниashchiesia v arkhive obshchestva «Memorial»*. *Annotirovannyi katalog* [Memoirs about political repression in the USSR, stored in the archive of the Memorial Society. Annotated catalog]. Issue 1. Moscow: Obshchestvo «Memorial» [in Russian].
- 30 Artemeva, A., & Racheva, E. (2016). *Neiziatoe. Istoriia liudei, kotorye perezhili to, chego my bolshe vsego boimsia* [Uncharted. Stories of people who have lived through what we fear most]. Moscow: AST. [loveread.ec](https://loveread.ec/read_book.php?id=67281&p=1). Retrieved from https://loveread.ec/read_book.php?id=67281&p=1 [in Russian].
- 31 Mikhanteva, M. (2021). *Vyshivka, deti, koliuchaia provoloka: kak zhili zhenshchiny v GULAGe* [Embroidery, children, barbed wire: how women lived in the Gulag]. *Forbes Woman*. Retrieved from <https://www.forbes.ru/forbes-woman/450053> [in Russian].
- 32 Okunevskaia, T.K. (1998). *Tatianin den* [Tatiana Day]. I.S. Gaidamovich (Ed.). Moscow: Vagrius [in Russian].
- 33 Mamaeva, E.A. (1998). *Zhiznprozhit* [Live live]. Moscow: KOPI-TsENTR [in Russian].
- 34 Tamarina, R. (2002). *Takaia planida, ili Zarubki na «Shchepke»* [Such a planida, or Zarubki on «Sliver»]. Tomsk: Vodolei [in Russian].
- 35 Semenova, G.A. (2020). *Nakazanie bez prestupleniia. Vospominaniia o zakliuchenii v Karlage s 1938 po 1944 gg. vkluchitelno* [Punishment without crime. Memories of imprisonment in Karlag from 1938 to 1944 inclusive]. Moscow: Samizdat [in Russian].
- 36 Saltyk, A. (2012). *Vospominaniia byvshikh uznikov ispravitelno-trudovykh lagerei SSSR kak istoricheskii istochnik* [Memoirs of former prisoners of forced labor camps of the USSR as a historical source]. *Uchenye zapiski: elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta — Scientific Notes: Electronic scientific journal of the Kursk State University*, 1, 4 (24), 84–90 [in Russian].
- 37 Grinev, V.M., Goretskii, V.V., & Karsakova, G.N. (Comp.). (2003). *Uznitsy «Alzhira». Spisok zhenshchin — zakliuchennykh Akmolinskogo i drugikh otdelenii Karlaga* [Prisoners of Algeria. List of female prisoners of Akmola and other departments of Karlag]. Moscow: Zvenia [in Russian].
- 38 Cherushev, N.S. (2010). *Syn za ottsa ne otvechaet... Tragediia semei elity Krasnoi Armii, 1937–1956* [A son is not responsible for his father... The tragedy of the families of the Red Army elite]. Moscow: Moskovskie uchebniki [in Russian].
- 39 Selizarova, V. (2022). *Ssylka v «A.L. Zh.I.R.»: kak zhili uznitsy krupneishego zhenskogo lageria GULAGa* [Link to «A.L. Zh.I.R.»: how the prisoners of the largest women's camp of the Gulag lived]. *Forbes Woman*. Retrieved from <https://www.forbes.ru/forbes-woman/474427> [in Russian].
- 40 Shmaraeva, E. (2016). *A.L. Zh.I.R. Kak zhil lager dlia zhen «izmennikov rodiny»* [A.L.ZH.I.R. How did the camp live for the wives of «traitors to the homeland»]. *Mediazona — Mediazone*. Retrieved from <https://zona.media/article/2016/07/29/alzhir> [in Russian].
- 41 Kozlova, A. (2007). *Uznitsy ALZhIRa i «Dochki ALZhIRa»: proekty NIPTs «Memorial». Ustnaia istoriia (Oral history)* [Female Prisoners of ALZhIR and «Daughters of ALZhIR»: Projects of the Memorial Research and Information Centre. (Oral history)]. *Teoriia i praktika: materialy vserossiiskii nauchnyi seminar (Barnaul, 25-26 sentiabria 2006 g.) — Theory and Practice: Proceedings of the All-Russian Scientific Seminar (Barnaul, September 25-26, 2006)* (pp.8–13). Barnaul: Barnaulskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].

Author Information

Svetlana V. Yeleukhanova (*corresponding author*) — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the History of Kazakhstan and the Assembly of the Peoples of Kazakhstan, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: eleuxanova62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5164-5544>

Автор туралы мәліметтер

Светлана В. Елеуханова (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: eleuxanova62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5164-5544>

Сведения об авторе

Светлана В. Елеуханова (*автор-корреспондент*) — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры Истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: eleuxanova62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5164-5544>

Conflicts of Interest. The author declares no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Saule Zh. Rakhimzhanova¹, Yelena K. Tusheva², Renaud Gosselin³, Viktor K. Merts⁴

¹*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan;*

²*Institute of Archaeological Research, Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan;*

³*The National Center for Scientific Research (CNRS), Paris, France;*

⁴*The Center for Archaeological Research, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan*

(*Corresponding author's e-mail: rakhimzhanova.saule@gmail.com)

Lithic Complex of the Middle Neolithic from Shatyrbulak Site (Kazakhstan)

This article presents the first publication of Neolithic lithics from excavations at Shatyrbulak Stone Age site in northeastern Kazakhstan, obtained during fieldwork in 2024. The site is located in the Maysky district of the Pavlodar region, 2 km northwest of the village of Zhana Akshiman, on the left bank of the eponymous spring, which flows into a freshwater lake. The aim of this study is a morpho-technological and typological analysis of the lithic industry at this multi-layered site, dating back to the Middle Neolithic. Specifically, the analysis focused on the shape and size of the artifacts, their location, regularity, and type of retouching, as well as fragmentation patterns. A total of 285 stone artifacts from layer 2 were studied. Overall, four cultural layers, ranging from the Mesolithic to the late Neolithic, were identified at the Shatyrbulak site. However, due to the excavation being conducted on the site's periphery, and the distribution of finds within the cultural layers being complicated by the sloping nature of the ancient surface and deep desiccation cracks along which some artifacts were displaced, the raw material characteristic is dominant. Layer 2, presented in the article, is the most vivid and complete of the available ones, also containing hearths and postholes. Other assemblages at the Shatyrbulak site yield significantly fewer artifacts, and their interpretation requires further research. Thus, it was established that the collection contains almost equal proportions of medium and small flakes and their fragments with retouching and tools (scrapers) attached to them, with a slightly smaller proportion of blades and blade-based artifacts. The blades were knapped using a pressure technique, while the flakes were also primarily obtained using a soft hammer and pressure technique (debitage). A high level of fragmentation is observed among both blade and flake blanks. We also concluded that the absence of primary knapping products indicates that the raw material was imported, in the form of core preforms. The composition of the collection finds parallels in materials from the stratified site of Shiderty 3 in the Pavlodar Region, the Yavlenka and Telman archaeological microregions of the Ishim River region, and the Solenoe Ozero 2 and Ekidin 24 sites in the Torgai Trough. A typological analysis of the collection revealed similarities with layers dating to the Middle Neolithic (6th-5th millennia BC). We consider that artifacts made on gray and pink flint are similar to sites from the Atbasar area. Thus, the materials from the Shatyrbulak site expand the territory of the Atbasar population to North-Eastern Saryarka.

Keywords: archeology, site, Stone Age, Neolithic, artifacts, typological analysis, technological analysis, classification, Atbasar culture, Northeastern Kazakhstan.

Сауле Ж. Рахимжанова¹, Елена К. Тушева², Рено Госселин³, Виктор К. Мерц⁴

¹Ә. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан;

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті жанындағы
Археологиялық зерттеулер институты, Павлодар, Қазақстан;

³Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының (CNRS) зерттеуші-инженері, Париж, Франция;

⁴Археологиялық зерттеулер орталығының директоры, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Шатырбұлақ тұрағының орта неолит кезеңінің шақпақтас кешені (Қазақстан)

Мақалада Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы Шатырбұлақ тас дәуірі тұрағынан 2024 ж. далалық жұмыстар барысында қазбадан алынған неолиттік кешен материалы ғылыми айналымға енгізілгені қарастырылған. Тұрақ Павлодар облысы Май ауданының аумағында, Жаңа Ақшиман ауылынан солтүстік-батысқа қарай 2 км жерде, тұщы көлге құятын аттас бұлақтың сол жағалауында орналасқан. Зерттеудің мақсаты — неолиттің орта кезеңіне жататын бұл көп қабатты тұрақтың тас индустриясын морфологиялық-технологиялық және типологиялық талдау. Бұйымның пішіні мен өлшемі, орналасуы, жүйелілігі мен түрлері, сонымен қатар бөлшектену түрлері өзгеріске ұшыраған. 2-қабаттан жалпы 285 тас артефактісі зерттелді. Жалпы алғанда, Шатырбұлақ тұрағында мезолит дәуірінен кейінгі неолит кезеңіне дейін төрт мәдени топ тіркелді, алайда қазба жұмыстары тұрақтың шеткі аймағында жүргізілгендіктен, сонымен бірге көне жер бетінің ылди болуы мен кебу нәтижесінде пайда болған терең жарықтар арқылы артефактілердің бір бөлігінің араласуына байланысты мәдени топтардағы олжалардың таралуын айқындау күрделене түсті. Осыған байланысты шикізаттық белгі негізгі жіктеу критерийі ретінде қабылданды. Мақалада берілген 2-қабат басқаларының қасында ең көрнекті және толық. Онда ошақтар мен бағана шұңқырлары тіркелді. Шатырбұлақ тұрағының басқа кешендерінде артефактілердің саны әлдеқайда аз, олардың интерпретациясы үшін зерттеу жұмыстарын жалғастыру қажет. Осылайша, жинақта орташа мен ұсақ жаңқа, өңделген жаңқалар және олардың бөліктері мен жаңқалардан жасалған құралдар (қырғыштар) үлесі тең десе болады, ал тілікшелер мен олардан жасалған құралдар саны азырақ. Тілікшелер сығу техникасымен жарықшактанған, жаңқалар да негізінен жұмсақ соккыш арқылы және сығу бойынша алынған (дебитаж). Тілікше және жаңқа дайындамалары арасында олардың бөлшектенуі жоғары. Бастапқы жарықшактау өнімдерінің табылмауы шикізатты сырттан нуклеус дайындамасы ретінде алып келді деген қорытындыға әкелді. Кешен құрамының Павлодар облысындағы 3-Шідерті тұрағы, Есіл маңының Явленка және Тельман археологиялық шағын ауданы, сондай-ақ Торғай ойысындағы 2-Соленое Озеро және 24-Екідін тұрақтарының материалдарымен ұқсастықтары бар. Және кешенді типологиялық талдау барысында орта неолит кезеңіне (б.з.д. VI–V мыңжылдықтар) жататын кешендермен ұқсастықтар анықталды. Біздің ойымызша, сұр және қызғылт шақпақтаста жасалған артефактілер Атбасар мәдени ареалы ескерткіштерінің тас индустриясымен типологиялық жағынан жақын келеді. Осылайша Шатырбұлақ тұрағының материалы Атбасар қауымының қоныстану территориясын Солтүстік-Шығыс Сарыарқаға дейін кеңейтеді.

Кілт сөздер: археология, тұрақ, тас ғасыры, неолит, артефактілер, типологиялық талдау, технологиялық талдау, біліктік, Атбасар мәдениеті, Солтүстік-Шығыс Қазақстан.

Сауле Ж. Рахимжанова¹, Елена К. Тушева², Рено Госселин³, Виктор К. Мерц⁴

¹Институт археологии имени А. Маргулана, Алматы, Казахстан

²Институт археологических исследований при Павлодарском педагогическом университете имени А. Маргулана,
Павлодар, Казахстан

³Национальный центр научных исследований (CNRS), Париж, Франция

⁴Центр археологических исследований, Торайғыров Университет, Павлодар, Казахстан

Кремневый комплекс среднего неолита со стоянки Шатырбулак (Казахстан)

В статье впервые публикуются материалы неолитической коллекции с раскопок стоянки каменного века Шатырбулак из Северо-Восточного Казахстана, полученные в ходе полевых работ в 2024 г. Стоянка расположена в Майском районе Павлодарской области, в 2 км к северо-западу от села Жана Ақшиман, на левом берегу одноименного родника, впадающего в пресное озеро. Цель работы — морфо-технологический и типологический анализ каменной индустрии данной многослойной стоянки, относящейся к среднему периоду эпохи неолита. Так, анализу подвергались форма и размеры изделий, локализация, регулярность и разновидность ретуши, а также виды фрагментации. Всего было изучено 285 каменных артефактов из слоя 2. В целом, на стоянке Шатырбулак зафиксировано четыре культурных слоя от эпохи мезолита до позднего неолита, но в связи с тем, что раскоп был заложен на периферии стоянки, а распространение находок в культурных слоях осложнено склоновым характером древней поверхности и глубокими трещинами усыхания, по которым происходило смешение части артефактов, сырьевой признак является доминирующим. Представленный в статье

слой 2 является наиболее ярким и полным из имеющихся, в нем зафиксированы также очаги и столбовые ямы. Другие комплексы стоянки Шатырбулак насчитывают значительно меньшее количество находок, и для их интерпретации требуется продолжение исследовательских работ. Таким образом, было зафиксировано, что в коллекции имеются в почти равных долях средние и мелкие отщепы и их фрагменты с ретушью и орудия на них (скребки), при этом чуть меньшую долю составляют пластины и изделия на них. Пластины расщеплены отжимной техникой, отщепы также в основном получены посредством применения мягкого отбойника и отжима (дебитаж). Среди как пластинчатых, так и отщепных заготовок наблюдается высокий уровень их фрагментации. Также мы пришли к выводу, что отсутствие продуктов первичного расщепления указывает на то, что использовалось принесенное сырье в виде преформ нуклеусов. Состав коллекции находит аналогии в материалах стратифицированной стоянки Шидерты 3 в Павлодарской области, в Явленском и Тельманском археологических микрорайонах Приишимья, а также на стоянках Соленое Озеро 2 и Екидин 24 в Торгайском прогибе. В ходе типологического анализа коллекции выявлены аналогии со слоями, относящимися к эпохе среднего неолита (VI–V тыс. до н.э.). Так, по нашему мнению, артефакты, выполненные на серых и розовых кремнях, близки к кругу памятников атбасарского ареала. Таким образом, материалы стоянки Шатырбулак расширяют территорию распространения атбасарского населения на Северо-Восточную Сарыарку.

Ключевые слова: археология, стоянка, каменный век, неолит, артефакты, типологический анализ, технологический анализ, классификация, атбасарская культура, Северо-Восточный Казахстан.

Introduction

By now, the history of the study of Neolithic complexes in Kazakhstan spans several decades, with certain successes achieved by the turn of the 20th and 21st centuries. The first collections of the Neolithic period were obtained as a result of prospecting work and gatherings by local historians, collectors, and lovers of antiquities, during the 18th — first half of the 20th centuries. Among the names of the first researchers, it is worth mentioning I. Ya. Slovtsov, F.N. Usov, A.N. Sedelnikov, A. Beloslyudov, A.S. Sorokin, P.L. Dravert, F. Semenov, and G.A. Popov. The logical result of this process was the publication of a reference work accumulating all the data on the archaeology of Kazakhstan in cartographic and list form [1]. By the 1960s, the collection of archaeological data also included studies by geological parties and natural history expeditions of the 1930s, and after the establishment of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, materials on the Irtysh region prepared by E.I. Ageeva and A.G. Maksimova were also compiled. A little later, in the 1970s, L.A. Chala's studies of the Penki 1 and 2 sites were published [2], [3] and S.S. Chernikov [4] compiled a chronology of Stone Age sites for eastern Kazakhstan. All of the above-mentioned works laid the foundation for a primary understanding and perception of Holocene stone collections, compiled a primary chronology of sites, and determined further research directions.

The next stage of research was marked by the development of systematic regional expeditions, led by researchers such as V.F. Zaibert [5], [6], [7], V.N. Logvin [8], and V.K. Mertz. The long-term efforts of these scientists made it possible to first identify the Atbasar culture, and then the synchronous Makhandzhar culture [8]. By 1992, A. Yu. Chindin proposed in his candidate's thesis a general cultural-chronological scheme covering the Mesolithic-Eneolithic complexes of Central Kazakhstan in the established system of Neolithic antiquities [9].

In 2008, V.K. Merts, using materials from the multi-layered site of Shiderty 3 in his candidate's research, proposed a new fractional cultural-chronological scheme for the development of Holocene stone industries for Northeastern Kazakhstan [10], [11], which allowed for a different look at the relationship between the designated cultures and clarification of existing paradigms of the development of the Stone Age in the Irtysh region.

However, questions about chronological and cultural relationships and, consequently, the boundaries of the population distribution of the Atbasar and Makhandzhar complexes in the late Neolithic have become pressing. This undoubtedly requires the introduction of additional data obtained from the study of both multilayer and single-layer objects.

In this regard, the materials collected from the Shatyrbulak site are promising and complement the existing framework for the historical and cultural processes of the Neolithic in Northern Kazakhstan. V.K. Merts's long-term search for multilayered Stone Age objects in Northeastern Saryarka was successful in 2009, and a test pit was conducted at the site. In the pit, V.K. Merts identified four cultural horizons containing stone tools, ceramics, and animal bones dating from the Early Mesolithic (10th millennium BC) to the Late Neolithic (4th millennium BC) [12]. Of greatest interest to us in the context of the identified

problem are the complexes of the 2nd horizon on light-grey silicified rock close to the Atbasar-type industries, and this work is devoted to them.

Materials and Methods

Shatyrbulak site is located 2 km northwest of the district center, the village of Zhana Akshiman (Akshiman rural district, Maisky district, Pavlodar region) on the left bank of a spring of the same name, which flows into a small freshwater lake. The site is located on the southwestern shore of this lake and is 200 meters southwest of the farm and 100 meters northeast of the Shatyrbulak 2 burial ground (Fig.1). The site was discovered in 2009 during the identification of new archaeological sites in the Akshiman district by the Pavlodar archaeological expedition led by V.K. Merts. The site is located on a flat section of the bank, overgrown with tussocky steppe grass, and closer to the freshwater spring, where it turns into hummocky terrain. The site covers an area of approximately 1000 square meters.

During the 2024 field season, an archaeological team from the Margulan Institute of Archaeology, led by S.Zh. Rakhimzhanova, excavated a pit in the northeastern part of the site consisting of three adjacent squares with sides of 3 meters, covering a total area of 27 square meters. The squares were arranged in an L-shape, with 30-cm-wide soil margins left between them to allow for stratigraphic observations. Numerical designations were established along the north-south axis, and alphabetical designations along the west-east axis. Prior to work, the site surface was leveled; after the pit was divided, soil was removed in 2-3 cm-thick layers, with soil recorded every 5 cm. All soil was sifted as it was excavated. Archaeological finds, including stone artifacts, bone fragments, and ceramic vessels, were marked on-site, then their positions were recorded using a camera and a Leica TS-07 total station for further layer-by-layer analysis of the site's planigraphy and microlandscape. The excavation squares are laid out at an angle, with the highest hypsometric point located in the northern corner of square 2-B. The downward slope extends from there southward to a point 0.6 m below it. To the southeast, the slope is less pronounced, dropping 0.2 m.

Thus, the stratigraphic situation along the northeast-southwest axis is as follows:

0-7 cm — humified layer of black sandy loam with weak vegetation cover, highly rarefied and subject to water-wind slope erosion;

7-19 cm — dark gray sandy loam, complicated by deep thermal cracks in the underlying layer;

19-27 cm — black-brown sandy loam with shallower cracks;

27-43 cm — light brown sandy loam, complicated by filled molehills of burrowing animals;

43-51 cm — light yellow loam, which is the mainland.

At the lowest point of the excavation, the final layer cuts through a dense, black-gray, silty-loamy layer of sediments with no evidence of human activity. This layer is rich in fine organic matter and is associated with the functioning of a spring, which also contains naturally occurring clastic rocks.

After a further 25 cm drop, at profile AB-2, the light yellow loam was underlain by a medium- and fine-grained gravel lens. Areas of mixed yellow and gray-green viscous loam with dark brown ferruginous inclusions, the result of the filling of drainage gullies, were observed.

Based on the presented stratigraphic observations and planigraphic analysis, the presence of cultural remains was recorded in four archaeological layers (Fig. 2). Given the sloping microlandscape of the site, small artifacts were observed flowing down the slope and individual artifacts were penetrating the underlying layer through thermal cracks to a depth of 15-40 cm.

Layer 1 extends from the humus layer to the upper boundary of gray sandy loam, ranging in thickness from 10 to 15 cm, with rare inclusions of carbonate salts, crushed dehydrated animal bones, and a series of quartzite finds.

Layer 2 practically merges with Layer 1, underlying it. Its thickness ranges from 7 to 12 cm. A lens of light-gray silty sandy loam with a high carbonate content is rarely observed between it and the previous layer. This layer contains a noticeable increase in highly degraded animal bones, artifacts made on gray, pink, and gray-yellow flints, and occasional small, unidentifiable fragments of exfoliated ceramics. Planigraphically, layer 2, near the southern wall of square 2B, contains an oval hearth spot extending into the brow. The hearth fill consists of gray sandy loam with inclusions of yellow sand lenses, surrounded by a calcined area and a layer of dark brown sandy loam. Burnt flint artifacts and a small number of calcified bones were found in the upper part of the hearth fill. Six postholes were noted in this layer: four in square B2 and two in square B1. The diameter of the postholes ranged from 10 to 17 cm, and the depth ranged from 5 to 7 cm.

Layer 3 is found within a layer of light-brown sandy loam (30-40 cm below the modern surface). It is genetically related to a thin layer of fine-gravel lenses and underlying lenses of gray-yellow sandy loam. It contains finds of brown, black, and green flint, coated with a dense carbonate crust and significantly altered by chemical patina. Fragmented herbivore teeth are rare.

Layer 4 is located in the lower part of the light-brown sandy loam at the boundary of light-yellow loam and directly on it. It is identified by isolated finds of yellow and red jasperoids of varying degrees of patination, as well as occasional fragments of silicified rocks. A total of 1,431 artifacts were discovered during the excavations, including 1 276 stone artifacts, 22 ceramic fragments, and 133 osteological artifacts. The ceramics are heavily fragmented and cannot be reconstructed. The osteological material is also heavily fragmented: 16 % intact, 21 % fragmented, and 63 % unidentifiable. The osteological material includes saiga, horse, and possibly kulan bones.

To describe the stone tools, typological and technological methods of classification were used. The principles of classification and the typological scheme of the tool set of the stone tool collection are based on the generally accepted concepts and developments proposed and used in the description of stone tools in the works of M. -L. Inizan [13] and J. Tixier [14], as well as Iu.F. Kiriushin, T.I. Nokhrina, and V.T. Petrin [15], V.F. Zaibert [6] and V.I. Zaitov [16]. First of all, a selection of raw materials, its texture and color are determined in the collection from the cultural horizon, then the type of flaking (flake, blade, fragment) is determined, then the shape and size of the product is described, the localization, regularity, types of secondary processing in the form of retouching, debitage axis, types of fragmentation are described.

The flint material obtained from the second and third cultural horizons was primarily sorted by raw material. This is due to the specific arrangement of the cultural layers at the site, which lack sterile interlayers and the presence of deep desiccation cracks through which artifacts from the second (upper) layer penetrate into the underlying third layer (Early Neolithic), thus mixing the material.

This technological method allows us to identify lithic knapping production chains, determine dominant core shapes, tool blanks, processing methods, and the logic behind the production of finished products. The raw material groups were separated by texture and color to determine the characteristics and locations of extraction. The flake type (flake, blade, fragment) was then determined to determine the dominant lithic knapping technology. The shape and size of the tool were then determined, and the location, regularity, and types of secondary processing (retouching, secondary flakes, and fragmentation) were described. This allowed for the identification of markers indicating the technological chain from manufacture to the finished tool, as well as the identification of dominant and transitional tool types. The typological method allows for the correlation of the obtained data with previously published materials from neighboring regions within a single era, enabling the development of hypotheses regarding economic, cultural, or chronological differences based on similarities and differences in the typology of the collections.

The study sample included the entire complex of the Middle Neolithic period, obtained during excavations in 2024. Thus, 285 stone artefacts were analyzed: in square A2 there are a total of 156 artifacts, including chunks (8 pieces), a core (1 piece), core-like fragments (3 pieces), core rejuvenation flakes (1 piece), chips with retouching (5 pieces), chips and fragments of flakes without retouching (22 pieces), flakes without retouching (50 pieces), flakes with retouching (9 pieces), blades with retouching (32 pieces), blades without retouching (14 pieces), an arrowhead preform (1 piece), scrapers (5 pieces), lamellar flakes (5 pieces); In square B1, 66 artefacts were found: a flake without retouch (1 piece), chips and fragments (4 pieces), blades with retouch (12 pieces), blades without retouch (11 pieces), a trapezoid (1 piece), flakes without retouch (18 pieces), flakes with retouch (4 pieces), a lamellar flake with retouch (1 piece), a denticulate-notched tool (1 piece), scrapers (11 pieces), shaving tool (1 piece), and a notched tool (1 piece); In square B2, 63 items were discovered, including a core (1 piece), platform touch-up flakes (1 piece), core rejuvenation flakes (3 pieces), core-like fragments (4 pieces), secondary crested blades without retouching (4 pieces) and with retouching (4 pieces), blades with retouching (14 pieces) and without retouching (7 pieces), an insert (1 piece), a trapezoid (1 piece), flakes without retouching (9 pieces) and with retouching (8 pieces), scrapers (5 pieces), and a fragment of a uniface (1 piece).

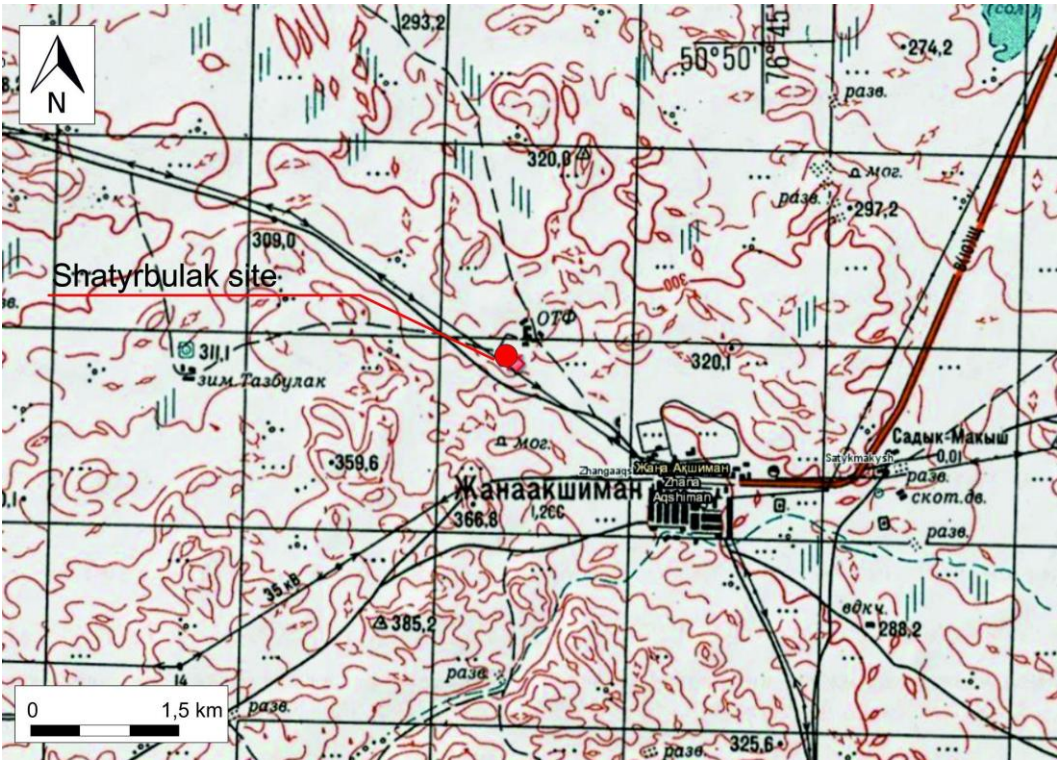

Figure 1. Location of Shatyrbulak site on the map

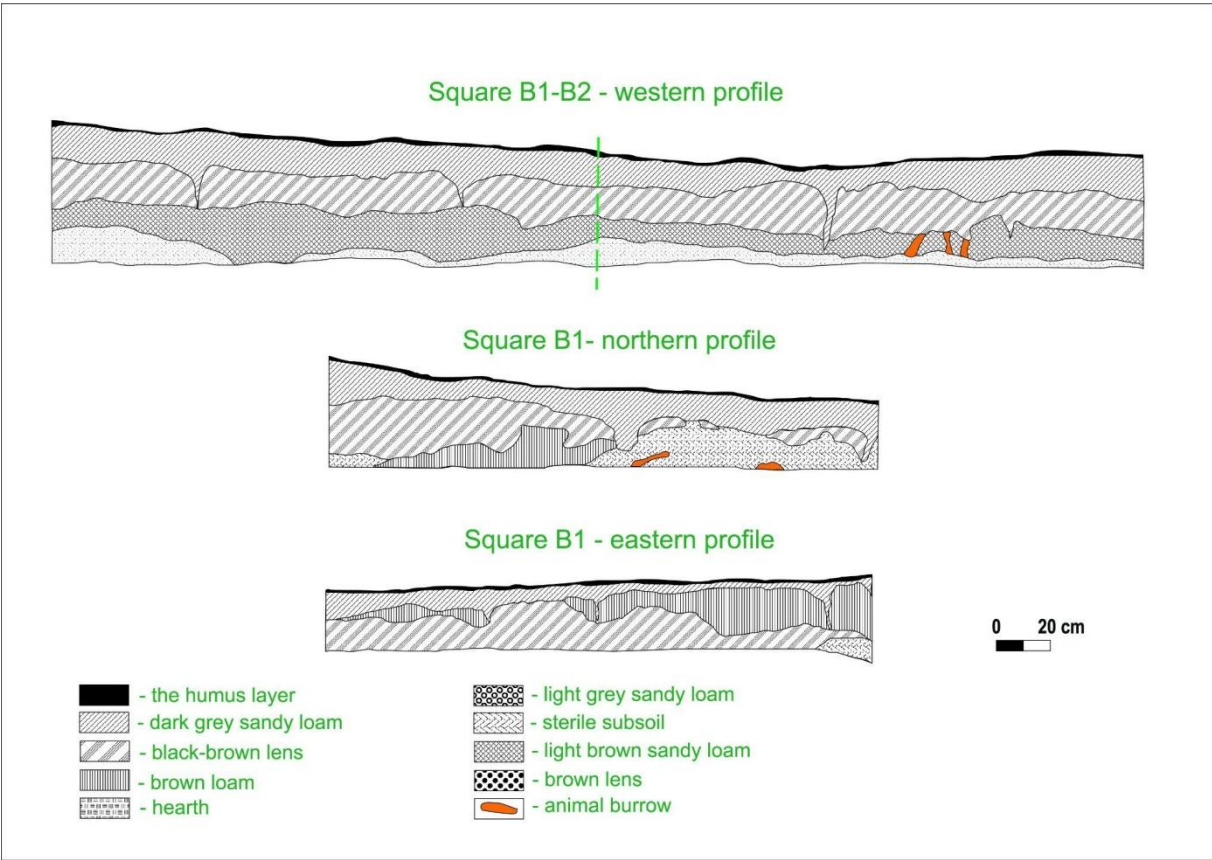

Figure 2. Stratigraphic profile of square B1 and B2, Shatyrbulak site

Results

A total of 156 flint stone artifacts were found in square A2 at a depth of 20-54 cm. These included chunks, cores, core-like fragments, flakes, chips, lamellar flakes, scrapers, a notched-denticulate tool, an arrowhead preform and a notched tool (Table 1).

Chunks (8 pieces). Dimensions: length 0.7-2.7 cm, width 0.8-3.5 cm, thickness 0.4-0.5 cm.

Flat-faced blade cores (1 piece). The platform is inclined toward the plane, the width of the negatives ranges from 0.5 to 1 cm. The dimensions of the piece are: length — 3.9 cm, width — 2.7 cm, thickness — 1.9 cm.

Core-like fragments (3 pieces) of gray flint bear traces of isolated facets on the edges and traces of deep creases on the removals. One of the items is a fragment of a massive flake, knapped by a direct blow from a hard hammer, which caused it to fracture. Dimensions: length — 1.3-1.6 cm, width — 0.9-2.5 cm, thickness — 0.5-1 cm.

Core rejuvenation flakes (1 piece) was obtained from the working part; the striking platform is broken off, the width of the flaking is 0.3-0.4 cm. The flaking negatives are unidirectional; therefore the core is considered a single platform. Dimensions: length — 3 cm, width — 2 cm, thickness — 1 cm.

Chips with retouching (5 pieces). Three of them have been retouched along one of the lateral surfaces, dorsally (2 pieces) and ventrally (1 piece). Dimensions: length — 1.3-2.7 cm, width — 1.6-3.3 cm, thickness — 0.4-0.9 cm. The other two have deep removals and cortical areas along the dorsal surface. There is a stiffening rib on the dorsal surface of one item. Retouching is applied along two edges: in one case longitudinally, in the other transversely. Retouching is short, scaly, semi-steep, regular, in one case irregular. Dimensions of the pieces: length — 4.9-6.2 cm, width — 2.9-3.1 cm, thickness — 1.5-1.6 cm.

Flakes and their fragments without retouching (72 pieces). Eleven pieces were knapped by direct blow with a soft hammer, seventeen by pressure. The butts of flakes are smooth (10 pieces), retouched (1 piece). The butt's angle is 85-90°. The flake width is 0.3-1.3 cm. The bulb of percussion is pronounced (3 pieces), diffused (39 pieces). Scars are centripetal (2 pieces), unidirectional (3 pieces), and orthogonal (3 pieces). Dimensions: length — 1-2.2 cm, width 0.8-1.8 cm, thickness — 0.2-0.5 cm.

Retouched flakes (9 pieces). Retouched on both laterals from the dorsal or ventral, one lateral from the dorsal with short, scaly, semi-abrupt, regular and irregular retouch. One of the flakes retouched on distal and one edge with short, scaly, semi-abrupt, regular from the ventral in such a way that a convergent edge is formed on the flake. Butt — smooth (3 pieces), retouched (2 pieces), punctiform (1 piece). Angle of the butt — 80-90. Butt's width — 0.2-1.1 cm. Bulb of percussion — pronounced (2 pieces), diffused (6 pieces). The presence of a flaw and antennae is recorded in three items. Scars are unidirectional (3 pieces), orthogonal (3 pieces). Dimensions: length — 1.2-4.1 cm, width — 0.8-2.6 cm, thickness — 0.2-1 cm.

Lamellar flakes with a burin chip along the longitudinal axis and a retouched opposite edge (2 pieces). The retouch is short, scaly, semi-abrupt, regular along the dorsal surface and irregular along the ventral surface. The second item has irregular retouch along the dorsal surface, with a serrated edge. The negatives of the removals on the dorsal surface are oppositely directed; the lamellar flakes were obtained by direct, intensive pressure. Dimensions: length — 1.9-3.5 cm, width — 0.9-1.6 cm, thickness — 0.3-0.6 cm.

Fragments of lamellar flakes without retouch made of gray flint (3 pieces): medial (2 pieces), distal (1 piece). The dorsal surface shows orthogonal and unidirectional removals. Dimensions: length — 1.5-2.6 cm, width — 1.3-1.6 cm, thickness — 0.3-0.5 cm.

Whole blade without retouching (1 piece). Knapped by pressure technique. The butt is punctiform, the bulb is diffused, the butt's angle is 85. Dimensions: 1.4 x 0.5 x 0.2 cm.

Proximal parts of retouched blades (7 pieces). Three of them are retouched along one edge from the dorsal with short, scaly, abrupt and flat, regular retouch, the other two are processed along two edges from the dorsal and one distally with short, scaly, abrupt, semi-abrupt and flat, regular retouch. One blade has retouching along two edges from the ventral and a burin chip along the longitudinal edge. Butt is smooth (5 pieces). Angle of butt is 90, width is 0.3-0.6 cm. Bulbs of percussion are diffused (5 pieces). Scars are unidirectional (6 pieces). Dimensions: length — 2.2-2.3 cm, width — 0.8 cm, thickness — 0.3 cm. (Fig. 5, 3, 9)

Medial part of blade with retouching (6 pieces). Four items are treated along one edge dorsally, the fifth — ventrally, and the last of them — with short, scaly, semi-abrupt and flat, regular and irregular retouching. In one case, in addition to the longitudinal edges, the proximal edge is also treated. Scars are unidirectional

(2 pieces). Dimensions: length — 0.7-1.7 cm, width — 0.6-1.5 cm, thickness — 0.2-0.3 cm (Fig. 4, 5, 6, 7, 8, 15).

Distal part of blade without retouching (1 piece). Scars are unidirectional. Dimensions: 1.7 x 0.5 x 0.2 cm.

Retouched blade fragments (19 specimens): medial (8), proximal (8), distal (3), nine of which have transverse fractures. Nine have two edges worked ventrally or dorsally, and five have one edge with short, scaly, abrupt, and flat, regular and irregular retouching. In one case, retouching is recorded on the end. Butt's are smooth (8 pieces) and retouched (1 piece), angle 90-94°, bulb of percussion are diffused, negatives of removals on the dorsal are orthogonal in one case, and unidirectional. Dimensions of the items: length — 1.1-1.6 cm, width — 0.5-1.4 cm, thickness — 0.1-0.3 cm (Fig. 3, 1-31).

Unretouched blade fragments (12 pieces): medial (8), proximal (2), and distal (3) made of gray and pinkish flint, bearing traces of transverse fractures. Three items have smooth talons, an 85-90° angle, and pronounced bulb of percussion. Dimensions: length 0.5-2.3 cm, width 0.6-1.4 cm, thickness 0.1-0.4 cm.

An arrowhead preform is made on the distal part of a retouched blade (1 piece). The distal end of the piece is treated with short, scaly, semi-abrupt, and irregular retouch on the ventral and dorsal surfaces. Scars are unidirectional. Dimensions: 2.5 x 0.9 x 0.4 cm (Fig. 4, 12).

End scrapers (3 pieces). Two items were made on flakes and knapped with a direct blow from a hard hammer. The butt is smooth. The butt's angle is 85°, length is 1.2-1.5 cm. Antennae are present. The bulb of percussion is pronounced. One 1/4 of the perimeter of one item, and three-quarters of the other, are treated with semi-abrupt, short, scaly, and regular retouch on the dorsal side. Dimensions: length — 1.4-3 cm, width — 1.7-4.1 cm, thickness — 0.6 cm (Figs. 5, 4). The third scraper was made on a semi-primary flake. One edge is treated with abrupt, short, scaly, regular retouch on the dorsal side. Dimensions: 2 x 3.3 x 0.6 cm.

Scrapers (2 pieces) One of them was made on a segment of a flint slab, rectangular in cross-section. The working edge is formed by short, semi-abrupt, scaly, regular retouch; the remaining surfaces have a cortical surface. The blade is covered with short, abrupt, scaly, regular retouch. The scraper has longitudinal and transverse fractures. The tool measures 4.3 cm in length, 3.3 cm in width, and 1.3 cm in thickness. The second is a segment of a tall end-scraper on a flake of gray flint, split longitudinally. The blade makes up half the tool's perimeter; its working edge is morphologically formed by a long, scaly, semi-abrupt, and regular retouch. The blade is covered with a short, scaly, abrupt, and regular retouch. Radial deep removals for flattening the tool are recorded on the dorsal surface. The tool measures 2.8 cm in length, 1.3 cm in width, and 0.9 cm in thickness.

Table 1

Typological list of the collection of layer 2 of the Shatyrbulak site

№	Artifact type	total	
		piece	%
	Primary reduction stage		
1	Cores:	9	3,2
	Core-like fragments	7	2,5
	Flat-faced blade cores	2	0,7
2	Core flakes and debitage:	13	4,6
	Core rejuvenation flakes	5	1,8
	Secondary crested blades	8	2,8
	Secondary reduction:		
3	Blades and their fragments without retouching:	36	12,6
	Whole blades	2	0,7
	Fragments of blades	34	11,9
4	Flakes and their fragments without retouching:	99	34,7
	Small flakes	14	4,9
	fragments of flakes	34	11,9
	whole flakes	29	10,2
	Flakes and their chips and chunks without retouching	22	7,7
5	Lamellar flakes	6	2,1
6	Technological debitage:	14	4,9
	chunks	8	2,8

	chips without retouching	1	0,35
	chips with retouching	5	1,75
	Tools on blades:		
7	blades and their fragments with retouching:	58	20,3
	dorsal retouch on one edge	35	12,2
	dorsal retouch on both lateral edges	13	4,6
	ventral retouch on one edge	2	0,7
	ventral retouch on both lateral edges	6	2,1
	alternate retouch	2	0,7
8	Geometric microliths (symmetrical trapezes)	2	0,7
9	Scrapers on blades	1	0,35
	End-scarpers	1	0,35
10	insert	1	0,35
11	Arrowhead preform	1	0,35
	Tools on flakes:		
12	Flakes and their fragments with retouching:	21	7,4
13	Scrapers on flakes:	20	7,05
	end scarpers	19	6,7
	circular scarpers	1	0,35
14	Notched tool	1	0,35
15	denticulate-notched tool	1	0,35
16	shaving tool	1	0,35
17	Fragment of a uniface	1	0,35
GRAND TOTAL:		285	100

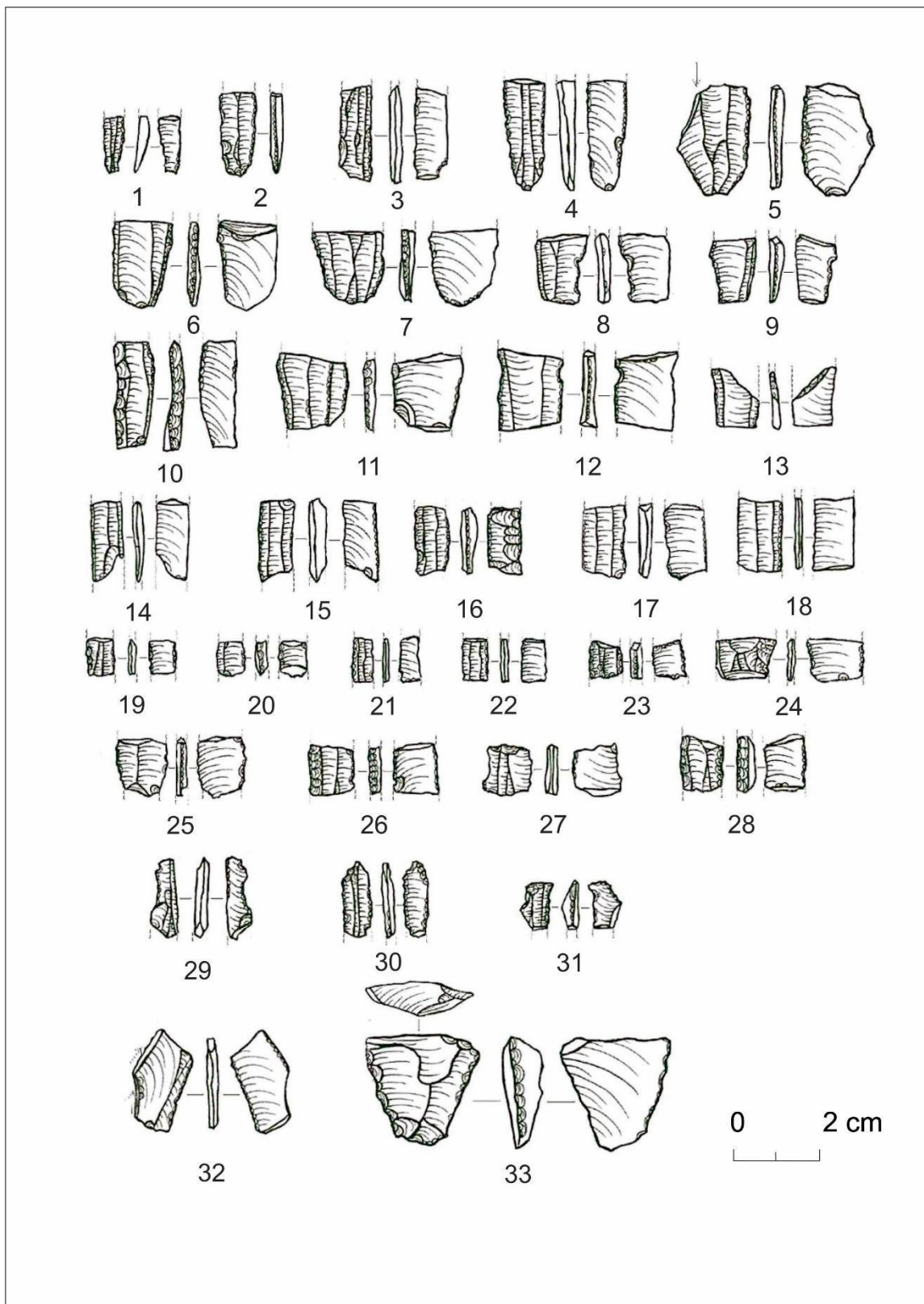

Figure 3. Lithics from the Neolithic layer of the Shatyrbulak site: 1-32 — fragments of secondary blades with retouching; 33 — scraper on a flake

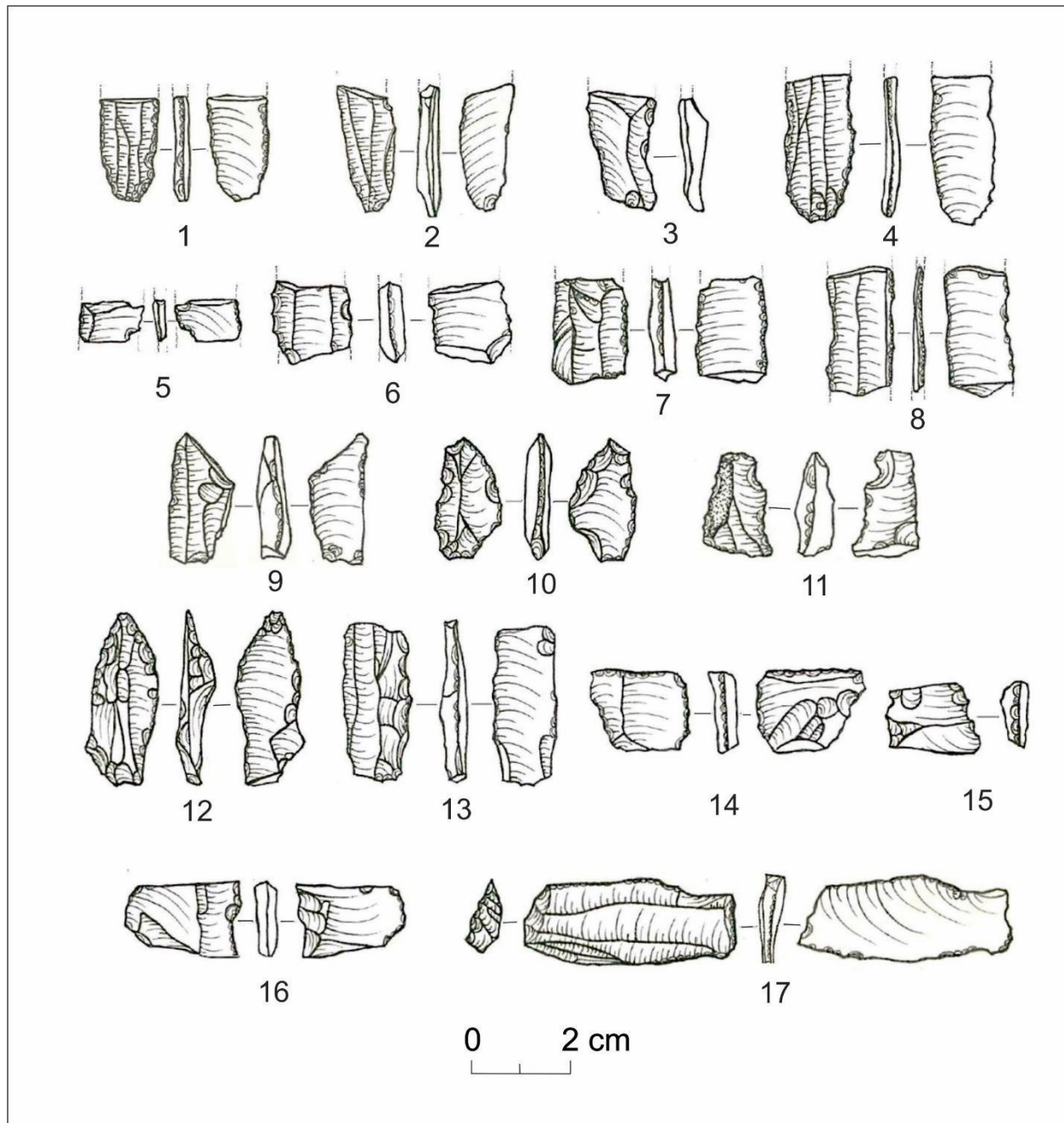

Figure 4. Lithics from the Neolithic layer of the Shatyrbulak site: 1-11, 15, 16 — fragments of secondary blades with retouching, 12 — arrowhead on a blade; 9, 13 — fragments of blades with burin chips; 14 — trapezoid; 17 — insert on a blade.

In square B1, 66 flint artifacts were found at a depth of 27-45 cm, including chips, flakes, blade fragments, a trapezoid, scrapers, a denticulate-notched tool, a notched tool, and a shaving tool (Table 1).

Proximal parts of gray flint blades (2 pieces) and quartzite (1 piece) with retouching along both edges: ventral and dorsal (2 pieces) or dorsal (1 piece). The retouching is short, scaly, semi-abrupt and regular. Unidirectional removals are recorded on the dorsal surface of one artifact, and traces of flattening are present on the proximal part. The blades were produced using pressure technique. Dimensions: length — 0.8-2.3 cm, width — 0.6-1.7 cm, thickness — 0.2 cm (Fig. 3, 32).

Proximal part of a flint blade without retouching (4 pieces). Produced using pressure technique. Smooth butt, angle — 87°, with a lip and a diffused percussion bulb. Dimensions: length — 0.8-1.6 cm, width — 0.4-1.2 cm, thickness — 0.2-0.3 cm.

Medial parts of retouched blades (8 pieces). Made of gray (5 pieces) and green (1 piece) flint and quartzite (2 pieces). The laterals of eight blades and the end of one blade are treated with regular, semi-abrupt, scaly, short retouching. The retouched edge is straight (3 pieces), serrated (1 piece). Scars are unidirectional (2 pieces). Dimensions: length — 1.1-2.4 cm, width — 0.7-1.2 cm, thickness — 0.2-0.4 cm.

Medial parts of blades made of gray and red flint (7 pieces). Dimensions: length — 0.9-2 cm, width — 0.7-1.4 cm, thickness — 0.1-0.3 cm.

Distal part of a retouched blade (1 piece) made of quartzite. Retouch is short, scaly, semi-steep, regular, applied along one edge from the dorsal, along the other from the ventral. Dimensions: length — 1.2 cm, width — 0.5 cm, thickness — 0.2 cm.

Flakes without retouching (18 pieces) Dimensions of whole flakes: 0.5-3.1x1.1-2.6x0.1-0.8 cm. Small secondary flakes and their distal fragments (13 pieces) made of grey flint, without retouching, have two smooth butts, an angle of 97°, a diffused bulb of percussion and a lip, two obtained by pressure, one by direct impact of a soft hammer. The distals were obtained by transverse flakes; Scars are unidirectional (4 specimens) and orthogonal (1 specimen). The dimensions of the pieces are: length — 0.8-1.3 cm, width — 1-1.6 cm, thickness — 0.1-0.4 cm.

Retouched flakes (4 pieces) are made of gray (3 pieces) and reddish (1 piece) flakes; the distals of two items were removed by transverse flakes. Retouching is applied along one edge of the dorsal (3 pieces) and on the distal convex edge (1 piece): short, scaly, semi-abrupt, and regular. One of them was obtained by knapping with a hard hammer. Dimensions: length — 1.6-3.1 cm, width — 1.2-2.7 cm, thickness — 0.5-0.7 cm.

Flake with retouching (1 piece). Made of gray flint. The dorsal distal is treated with regular, semi-abrupt, subparallel, and short retouch. The retouched edge is convex. Scars are unidirectional. The flake was produced with a soft hammer: butt is smooth, with a lip, and the percussion bulb is diffused. Dimensions: length — 1.5 cm, width — 0.8 cm, thickness — 0.5 cm.

Secondary flakes and fragments (4 pieces) of gray and red flint with retouching have longitudinal and transverse flakes. Retouch is short, semi-abrupt, scaly, and regular. It is fixed along one or both edges, forming convex and straight edges. Dimensions: length — 0.9-1.8 cm, width — 0.4-0.9 cm, thickness — 0.2-0.4 cm.

An unretouched flake of gray flint (1 piece) is elongated and irregular in shape with unidirectional negatives of detachments on the dorsal surface. Dimensions: length — 4.8 cm, width — 1.8 cm, thickness — 1.1 cm.

A regular trapezoid (1 piece) is made on the medial part of a knife-shaped gray flint blade. On the dorsal surface, along two lateral surfaces and beveled ends, it is treated with short, scaly, regular retouching: semi-abrupt on the lateral surfaces and abrupt on the ends. Detachments on the dorsal surface are unidirectional. Dimensions: length — 1.7 cm, width — 1 cm, thickness — 0.2 cm.

A notched-denticulated tool made of gray flint (1 piece) is made on a massive, elongated-triangular flake with a triangular cross-section. The working edge is formed on one flatter facet by short, scaly, abrupt, and regular retouching. Dimensions: length — 4.1 cm, width — 2.1 cm, thickness — 1.3 cm.

Notched tool (1 piece). Made on a flake. Two edges and the dorsal and ventral distal are treated with short, scaly, abrupt, and regular retouching. The retouched edge is serrated. Dimensions: 4.1 x 2.9 x 2 cm.

A gray flint shaving tool (1 piece) is made on the medial part of a large flake. The longitudinal edges of the segment, forming the working edge and the part inserted into the split, are treated with retouch. The working edge has short, scaly, semi-abrupt, regular retouch; the lateral edges have abrupt retouch; and the notch for fastening has short, scaly, semi-abrupt, irregular retouch. Dimensions: length — 4.2 cm, width — 2.7 cm, thickness — 1.1 cm (Fig. 5, 13).

End (10 pieces) and circular (1 piece) scrapers. Made on segments and whole flakes (7 pieces), a blade flake (1 piece), and the medial segment of a blade (1 piece) of gray flint. Oval-subtriangular shape. 1/4, 3/4, 4/4 surfaces are treated with short, regular, semi-abrupt, scaly retouch. Dimensions: length — 1.7-2.2 cm, width — 2-3.4 cm, thickness — 0.6-1 cm. Four items have a dorsal working edge formed by long, semi-abrupt, subparallel removals. Two of them also have lateral sides treated by retouch. Retouch is short, scaly, regular, semi-abrupt along the longitudinal edges and abrupt on the blade. The distal end-scrapers on the lamellar flake and the medial part of the blade are treated with short, regular, semi-abrupt, scaly retouch. The shape of the retouched edge is convex. Dimensions: 3.3x1.9x1.7 cm. (Fig. 3, 33). One flake was knapped by a direct blow of a hard hammer. Butt is smooth (1 piece), cortical (1 piece), angle is 85-90°, width is 0.3-1.8

cm. A flaw and tendrils are present. The bulbs of percussion are diffused (1 piece) and pronounced (1 piece). Dimensions: length — 2-3.4 cm, width — 1.4-4 cm, thickness — 0.6-1 cm (Fig. 5, 6, 8, 9).

In square B2, at a depth of 25-46 cm, a core, core-like fragments, core rejuvenation flakes, ribbed blades, flakes, blades, scrapers, a trapezoid, an insert, and a fragment of a uniface were discovered (Table 1). The collection from this square totals 63 items.

Flat-faced blade cores (1 piece). The platform is slightly beveled, the cortical surface is partially preserved, and the width of the negatives is 0.6-1 cm. The dimensions of the artifact are: length — 3.8 cm, width — 2.8 cm, thickness — 1.8 cm.

A flake from the working part of a core for obtaining gray flint blades (1 piece). The flake is from the working part, the width of the removals ranges from 0.3 to 0.4 cm. Dimensions: 1 x 2.1 x 0.8 cm.

Core rejuvenation flakes (3 pieces). Knapped by a soft hammer. Butt is smooth (1 piece), retouched (1 piece), angle is 85-90°, the length is 0.5-2.1 cm. Dimensions: length — 2.6-3.2 cm, width — 2.2-5.4 cm, thickness — 0.5-1.2 cm.

Core-like fragments (4 pieces) of gray flint. One piece has a partially preserved crust. Dimensions: 3.2-5.7 x 2.9-4.5 x 1.7-2.7 cm.

Secondary crested blades without retouching (4 pieces). Obtained by pressure technique. The butt is punctiform. Dimensions: 2.7 x 1.1-1.7 x 0.8 cm (Fig. 4, 13).

Secondary crested blades with retouching (4 pieces). The retouching is short, scaly, semi-abrupt and flat, regular, applied along three faces on the dorsal and ventral sides. Dimensions: 4.4 x 1.3 x 0.9 cm.

A whole blade without retouching (1 piece). Obtained by pressure technique. The negatives of the removals are orthogonal. The butt is smooth — 0.5 cm.

Proximal parts of blades (3 pieces) with retouching, made of flint. On the dorsal or ventral sides there is short, scaly, semi-abrupt and abrupt, regular retouch. Knapped by pressure technique. The bulbs of percussion are diffused, the «lip» is present. The negatives of the removals are unidirectional. Dimensions: length — 1.8-2.4 cm, width — 1.1-1.3 cm, thickness — 0.2-0.4 cm (Fig. 4, 1, 2, 4).

Proximal parts of blades without retouching (3 pieces). Obtained by pressure technique. The butt is retouched. Dimensions: 1-2.1 x 1.2-2.7 x 0.4-0.8 cm.

Medial parts of retouched flakes (11 pieces) are made of flint. The items are treated along one (6 pieces) or both (5 pieces) edges on the dorsal or ventral side with a short, scaly, semi-abrupt, regular retouch. The negatives of the removals are unidirectional. Dimensions: 1.3-3.5 x 0.8-1.6 x 0.2-0.7 cm.

Medial parts of flakes without retouch (3 pieces) are made of flint. The negatives are unidirectional. Dimensions: 1.4-2.2 x 1.6-2 x 0.3-0.8 cm.

Flakes without retouching (9 pieces) are made of flint. They were knapped by a direct blow with a soft hammer. The butts are smooth and bird-shaped. Butt lengths are 0.2-1.2 cm, striking platform angle is 90. Scars are unidirectional (3 pieces), orthogonal (1 piece). Dimensions: 0.9-3.2 x 1-3 x 0.2-1.3 cm.

Flakes with retouching (8 pieces). Retouch is applied along one edge or distal on the dorsal (5 pieces) and ventral (3 pieces) sides with a short, scaly, semi-abrupt, regular retouch. Knapped by a direct blow of a soft hammer. Butt is smooth, length is 0.4-0.9 cm. The striking platform angle is 85-90. Negatives of removals are unidirectional. Dimensions: 1.7-2.8 x 0.7-3.2 x 0.3-1.2 cm (Fig. 5, 11).

Insert (1 piece). Made on a blade. One dorsal edge and the ventral end are treated with short, scaly, semi-abrupt, regular retouch. The negatives of the removals are unidirectional. Dimensions: 1.9 x 0.9 x 0.3 cm (Fig. 4, 17).

Trapezoid (1 piece). On the medial section of the blade. Two ventral edges and one dorsal end are treated with short, scaly, semi-abrupt and flat, regular retouch. The shape of the retouched edge is serrated and straight. Dimensions: 1.3 x 1.1 x 0.2 cm (Fig. 4, 14).

Scrapers (5 pieces). Made on flakes. The blade occupies 3/4 (3 pieces) and 1/4 (1 piece) of the perimeter. The working edge is prepared by long subparallel removals. Retouch is short, scaly, semi-abrupt and abrupt, regular and irregular in one item from the ventral side. The shape of the retouched edge is convex. Knapped by a direct blow of a soft hammer. Butt — smooth (1 piece), retouched (2 pieces), linear (1 piece). Talon length — 1.4 cm. Percussion bulb — diffused, «lip» is present. Dimensions: 2-3.6 x 2.1-3 x 0.7-1.1 cm (Fig. 5, 1-3, 5).

Fragment of a uniface (1 piece). Leaf-shaped, semi-lenticular in cross-section. The two dorsal edges are treated with a combination of short and long, scaly and subparallel, semi-abrupt, regular retouching. The retouched edge is straight. Dimensions: 3.4 x 3.4 x 1 cm (Fig. 5, 12).

Figure 5. Tools from the Neolithic layer of the Shatyrbulak site: 1-6, 8-9 — scrapers on flakes; 7 — insert; 11 — flake with retouch; 12 — uniface; 13 — plane

Summarizing the morpho-technological and typological analysis of the collection, it should be noted that the raw material base consists of homogeneous flints of gray, pinkish, and red colors, occasionally with inclusions of fine quartzite in the rock. Light gray flint is the dominant raw material, accounting for 90.88 % (259 pieces). Ten pieces were made from similar red raw material, ten from pink, three from brown, one from yellow and one from green, and one piece from gray homogeneous quartzite.

Of the 285 pieces recorded in the cultural layer, 12.7 % of the collection consists of core-like fragments, cores, platform touch-up flakes, core rejuvenation flakes, and other technological debitage characteristics of the knapping technology. A pair of intact items belong to the group of flat cores used to produce blades. Blade-knapping techniques include rejuvenation flakes from the face and base of cores, as well as platform

touch-up flakes. This fact, along with the small size of the core-like fragments and intact cores, supports the development of blade-knapping techniques.

Most of the objects in the collection are products of secondary reduction, 12 items are semi-primary, and primary ones are completely absent. The presence of a cortical surface is recorded on one core, a core-like fragment, a platform touch-up flake, a secondary crested blade, one retouched flake, two flakes without retouch, a scraper on a flake, a scraper on a flake fragment, a shaving tool, and a denticulate-notched tool.

34.65 % of the collection is represented primarily by fragments of secondary medium-sized blades, tools made from them, and retouched fragments. Whole blades are quite rare (2 pieces); characteristically, they show no traces of secondary modification, compared to 95 fragments and tools made on them (98 %). All blade blanks were obtained by pressure technique and have a feather-shaped tip. Among the groups of tools made on blades, blades retouched on the dorsal side along one edge predominate, slightly fewer have retouching along both longitudinal edges, the ventral side is significantly less processed, and only two items have alternate retouching. The collection includes a pair of symmetrical trapezoids and an insert, and a single example of an end scraper on a blade. Apparently, the medial fragments were used as inserts, as evidenced by the number of blade segments with retouching (20.3 %) and without retouching (12.6 %). However, 52.65 % of the collection consists of medium and small flakes, some of which are debitage products. Whole items of medium-sized flakes were used primarily as tool blanks. Most flake blanks were fragmented transversely during use; in cases where fragmentation was determined to be intentional, knapping was performed longitudinally to separate more suitable parts and create a cutting edge on one side and a more massive edge on the other. Among the tools made on flakes, scrapers predominate (20 pieces), with one each of a notched tool, a denticulate-notched tool, a shaving tool, and a uniface. The collection contains almost equal numbers of retouched and untouched flakes, with secondary modification also recorded on three subtriangular flakes. All of this indicates a significant shortage of suitable raw materials for flake cutting and, consequently, the maximum utilization of existing reserves.

Discussion

The results of the collection's analysis suggest a high level of population mobility during the Middle Neolithic and the development of specific cultural and technological traditions.

The results of the site's analysis reveal a consistent preference for gray flint, which is highly homogeneous. Its density ranges from 2.4 to 2.6 g/cm. No large inclusions are observed in the structure. Apparently, fragments containing voids and inclusions were discarded during the raw material extraction process and were not included in the excavated portion of the site. Near the site to the northwest (100 m) are outcrops of another red-brown veined flint. Artifacts made from this flint are present in layer 1. However, the large number of inclusions significantly complicates its knapping, and pressure technique is practically impossible due to its heterogeneity. According to our hypothesis, similar gray flints are scattered in large quantities in fragments and small pebbles on low hills located in the Ekibastuz and adjacent Bayanaul regions; however, the nearest location of this raw material in the vicinity of the site was discovered by us 35 km to the northeast in the form of characteristic rock ridges and stony placers on hills associated with the fault zones of the anticlinorium, where silica cemented cracked vein rocks and metamorphic schists.

Technologically, the presence of cores for blade production and a sufficient number of blade blanks, their retouched fragments, and artifacts from them confirms a developed technology of pressure technique with a tradition of blade fragmentation. Regarding the stages of lithic raw material knapping, it is important to note that the initial knapping took place at the raw material collection sites, and the population brought fully completed cores to the site, adjusting their shape during the process and using the resulting flakes and chips to make tools. Indirectly, this highly pragmatic use of raw materials, including silicified tiles, supports the raw material shortage experienced by the population at the site.

Flakes are present in greater numbers, but play a significantly lesser role qualitatively. They serve as blanks for more massive tools, designed for processing harder raw materials (wood, bone, stone), which is less suitable for fragile blades, or for economic activities in which the tool is periodically retouched to refresh the working edge, such as scrapers and a shaving tool. Notched-denticulate and notched tools, as well as uniface, were also made on flakes.

Regionally, the materials described are similar to the collection from the Shiderty 3 site from layer 2a, which was made primarily on similar light-gray rock and is distinguished by a large number of blades and tools made from them, combined with «archaic» types of burins featuring regular lateral retouching with

straight and diagonal burin chips. There are 9 similar tools in our collection; they similarly have retouching along the longitudinal edge and in 2 cases along the end of the blade [10; 28], [11].

Comparing this assemblage with materials from Northern Kazakhstan, including the Telman (Telman sites I, VII-X) and Yavlenka (Yavlenka III-VII) types of the Atbasar culture, localized by V.F. Zaibert to the upper reaches of the Ishim and the lower reaches of the Nura, along the Chaglinka River, and in the middle reaches of the Ishim, we note that, in terms of raw materials, they are characterized by the use of a homogeneous raw material — gray or light-brown jasper-like rock or fine-grained quartzite. The blades were knapped and subsequently fragmented, with the medial parts used as inserts. The first type is characterized by lateral burins, symmetrical, high trapezoids, and reamers, which are absent from the Yavlenka variant. End scrapers and arrowheads on blades with a symmetrical blade and a weakly defined tip, as well as blades with an end notch, are presented in series. The presence of an arrowhead blank, a scraper on a blade, and a pair of symmetrical trapezoids in the Shatyrbulak collection brings these assemblages together. The artifacts of Yavlenka are represented by blades with blunted edges, worked ends, and beveled points. Trapezes are rare, fairly large, low, and symmetrical. Judging by the data presented in the monograph's graphs, the assemblage's distinctiveness is due to the high percentage of proximal parts and complete blades and the tools attached to them. Secondary modification becomes more varied, with abrupt retouching almost never occurring, instead featuring flat, marginal, and parallel retouching. A similar predominance of flat, semi-abrupt, scaly retouching is also observed in the Shatyrbulak materials. However, the difficulty in assigning materials to a particular micro-district is significantly complicated by the absence of specific macrolithic tools at the site, which, according to V.F. Zaibert, give them their uniqueness: knives or scrapers with edge retouching or chipping, axes, spearheads with double-sided processing [6; 112-166].

In the Neolithic complexes of Turgay, where the standard sites are the sites of Solenoe Ozero 2 and Ekdirin 24, the finds are represented mainly by siliceous rocks of gray and reddish shades, the predominance of plates is more pronounced: tools made of blades make up 33.2 % of the collection, and plates without secondary modification — 67.5 %, for the Neolithic, symmetrical trapezoids and parallelograms, plates with cutting chips, as well as the presence of polished tools are noted [17; 30, 161]. Researchers unanimously note the presence of fragmented blades with retouching, but since the technological data in the cited publications are not presented in detail, we can only assume that the ratio is close to the data we obtained in the dominance of the medial and proximal parts over the distal ones, which are less suitable for inserts, and retouching as a method of secondary processing is found on all fragments of blades both in the Turgai complexes and at the Shatyrbulak site.

Conclusions

This collection is fully identifiable with the Atbasar-Mahandzhar cultures and has direct parallels with contemporaneous sites in the Shiderty-Olenty interfluvium, both the Telman and Yavlen stages of the Atbasar culture, as well as Neolithic complexes in Turgay. The collection was made from similar raw materials and includes symmetrical trapezoids and an end-scraper on a blade. Characteristic burin techniques and secondary end-working of blades are evident. The increased number of tools on wider blades and flakes is more characteristic of the Middle Neolithic period. However, the absence of bifacial and macrolithic tools, arrowheads, and ceramics significantly complicates a more detailed chronological determination of the obtained material. This discrepancy is planned to be resolved through further exploration of the site over larger areas. Overall, the Shatyrbulak site shifts the distribution area of the Atbasar complexes further to the southwest. Further research at the site will aim to expand our understanding of the planigraphic situation in this layer, as hearths and postholes have already been recorded in the cultural layer of the excavated area of the site. The study of these requires the discovery of dating materials and the use of a range of interdisciplinary methods for a more accurate chronological attribution.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992916.

References

- 1 Археологическая карта Казахстана. Реестр / составители Е.И. Агеева, К.А. Акишев (отв. редактор), Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. — 450 с.

- 2 Чалай Л.А. Неолит Северо-Восточного и Центрального Казахстана: автореф. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.00. «История» / Л.А. Чалай. — Москва: Московский университет, 1971. — 23 с.
- 3 Чалай Л.А. Озерные стоянки Павлодарской области Пеньки 1, 2 / Л.А. Чалай; под ред. К.А. Акишева // Поиски и раскопки в Казахстане. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. — С. 163–181.
- 4 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху неолита и ранней бронзы: автореф. дисс. ... д-ра ист. наук: 07.575 / С.С. Черников. — Москва: Институт археологии АН СССР, 1970. — 60 с.
- 5 Зайберт В.Ф. Неолит Северного Казахстана: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06. «История» / В.Ф. Зайберт. — Москва, 1979. — 17 с.
- 6 Зайберт В.Ф. Атбасарская культура / В.Ф. Зайберт. — Екатеринбург: УрО РАН, 1992. — 222 с.
- 7 Зайберт В.Ф. Атбасарская культура: монография: МИАК / В.Ф. Зайберт, А.А. Плешаков, А.Ж. Тюлюбаев; под общ. ред. З. Самашева. — Астана: Издательская группа филиала Института археологии имени А.Х. Маргулана в г. Астана, 2012. — Т. I. — 352 с.
- 8 Логвин В.Н. Каменный век Казахстанского Притоболья. (мезолит- энеолит) / В.Н. Логвин. — Алма-Ата: КазНПУ, 1991. — 64 с.
- 9 Чиндин А.Ю. Каменные индустрии племен Центрального Казахстана эпохи мезолита-энеолита (на основе типологии, трасологии, эксперимента): автореферат дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06. «История» / А.Ю. Чиндин. — Санкт-Петербург: ИИМК, 1992. — 21 с.
- 10 Мерц В.К. К вопросу о происхождении мезо-неолитических комплексов Северной Сары-Арки / В.К. Мерц // Материалы международной научной конференции «Кадырбаевские чтения — 2007» (16-18 мая 2007 года). — Актюбе: Актюбинский государственный педагогический институт, 2007. — С. 27–31.
- 11 Мерц В.К. Периодизация голоценовых комплексов Северного и Центрального Казахстана по материалам многослойной стоянки Шидерты: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06. «История» / В.К. Мерц. — Кемерово: издательство Павлодарского государственного университета, 2008. — 26 с.
- 12 Мерц В.К. Новые исследования в горах Калмаккырган (Майский район Павлодарской области) / В.К. Мерц, И.В. Мерц, Е.Д. Демидкова // Материалы международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2020» (17–18 сентября 2020 года). — Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2020. — С. 486–487.
- 13 Inizan M.-L. Technologie de la pierre taillée / M.-L. Inizan, M. Reduron-Ballinger, H. Roche, J. Tixier. — Meudon, 1995. — Vol. 4. C.R.E.P. — 199 p.
- 14 Tixier J. Méthode pour l'étude des outillages lithiques: notice sur les travaux scientifiques de Musée National d'Histoire et d'Art, Centre National de Recherche Archéologique / J. Tixier. — Luxembourg, 2012. — 197 p.
- 15 Кирюшин Ю.Ф. Методика обработки коллекций каменного инвентаря неолитического времени: учеб. пос. / Ю.Ф. Кирюшин, Т.И. Нохрина, В.Т. Петрин. — Барнаул: издательство Алтайского университета, 1993. — 65 с.
- 16 Заитов В.И. Каменная индустрия заключительных этапов каменного века Северного Казахстана / В.И. Заитов. — Петропавловск: ООО «Рифей», 2007. — 256 с.
- 17 Шевнина И.В. Неолит Торгая. Материалы и исследования по археологии Казахстана / И.В. Шевнина, А.В. Логвин; отв. редактор А. Онгар. — Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. — Том XXII. — 336 с.

References

- 1 Akishev, K.A. (Ed.). (1960). *Arkheologicheskaya karta Kazakhstana. Reestr* [Archaeological Map of Kazakhstan. Registry]. Almaty: Akademii Nauk KazSSR [in Russian].
- 2 Chalaia, L.A. (1971). *Neolit Severo-Vostochnogo i Tsentralnogo Kazakhstana* [Neolithic of North-Eastern and Central Kazakhstan]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow: Moskovskii universitet [in Russian].
- 3 Chalaia, L.A. (1972). *Ozernye stoianki Pavlodarskoi oblasti Penki 1, 2* [Lake sites of Pavlodar region Penki 1,2]. *Poiski i raskopki v Kazakhstane — Excavations and prospecting in Kazakhstan*. K.A. Akisheva (Ed.). Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 4 Chernikov, S.S. (1970). *Vostochnyi Kazakhstan v epokhu neolita i rannei bronzy* [Eastern Kazakhstan in the Neolithic and Early Bronze Age]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow: Institut arkheologii Akademii Nauk SSSR [in Russian].
- 5 Zaibert, V.F. (1979). *Neolit Severnogo Kazakhstana* [Neolithic of Northern Kazakhstan]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 6 Zaibert, V.F. (1992). *Atbasarskaia kultura* [Atbasar Culture]. Ekaterinburg: Uralskogo Otdelenie RAN [in Russian].
- 7 Zaibert, V.F., Pleshakov, A.A., & Tyulebaev, A.Zh. (2012). *Atbasarskaia kultura* [Atbasar Culture]. Z. Samasheva (Ed.). Astana: Izdatelskaia gruppа filiala Instituta arkheologii imeni A.Kh. Margulana v g. Astana [in Russian].
- 8 Logvin, V.N. (1991). *Kamennyi vek Kazakhstanskogo Pritobolia. (mezolit- eneolit)* [Stone Age of the Kazakh Tobol region (Mesolithic-Eneolithic)]. Alma-Ata: Kazakhskoi Nationalnoi Pedagogicheskoi Universitet [in Russian].
- 9 Chindin, A.Yu. (1992). *Kamennye industrii plemen Tsentralnogo Kazakhstana epokhi mezolita-eneolita (na osnove tipologii, trasologii, eksperimenta)* [Stone industries of Central Kazakhstan tribes from the Mesolithic to Eneolithic]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saint Petersburg: IIMK [in Russian].

- 10 Merts, V.K. (2007). K voprosu o proiskhozhdenii mezo-neoliticheskikh kompleksov Severnoi Sary-Arki [On the origin of the Meso-Neolithic complexes of Northern Sary-Arka]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Kadyrbaevskie chteniia — 2007» — Proceedings of the international scientific conference «Kadyrbaev Readings — 2007»* (pp.27–31). Aktoobe: Aktiubinskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut [in Russian].
- 11 Merts, V.K. (2008). Periodizatsiia golotsenovykh kompleksov Severnogo i Tsentralnogo Kazakhstana po materialam mnogoslonoinei stoianki Shiderty [Periodization of Holocene complexes of Northern and Central Kazakhstan based on materials from the multilayered Shiderty site]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kemerovo: Izdatelstvo Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 12 Merts, V.K., Merts, I.V., & Demidkova, E.D. (2020). Novye issledovaniia v gorakh Kalmakkyrgan (Mayskii raion Pavlodarskoi oblasti) [New research in the Kalmakkyrgan Mountains (Maysky district of Pavlodar region)]. *Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Margulanovskie chteniia-2020» (17-18 sentiabria 2020 goda) — Proceedings of the international scientific and practical conference «Margulan Readings-2020»* (pp. 486-487). Almaty: Institut arkhologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 13 Inizan, M.-L., Reduron-Ballinger, M., Roche, H., & Tixier, J. (1995). *Technologie de la pierre taillée* [Stone knapping Technology]. Vol. 4. C.R.E.P., Meudon [in French].
- 14 Tixier, J. (2012). *Méthode pour l'étude des outillages lithiques: notice sur les travaux scientifiques de Musée National d'Histoire et d'Art, Centre National de Recherche Archéologique* [Method for the study of lithic tools: a report on the scientific work of the National Museum of History and Art, National Center for Archaeological Research]. Luxembourg [in French].
- 15 Kiriushin, Yu.F., Nokhrina, T.I., & Petrin, V.T. (1993). *Metodika obrabotki kolleksii kamennogo inventaria neoliticheskogo vremeni. Uchebnoe posobie* [Methods for processing Neolithic stone tool collections. Textbook] Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta [in Russian].
- 16 Zaitov, V.I. (2007). *Kamennaia industriia zakliuchitelnykh etapov kamennogo veka Severnogo Kazakhstana* [Stone industry of the final stages of the Stone Age of Northern Kazakhstan]. Petropavlovsk: OOO «Rifei» [in Russian].
- 17 Shevnina, I.V., & Logvin, A.V. (2024). *Neolit Torgaia. Materialy i issledovaniia po arkhologii Kazakhstana* [Neolithic of Torgay. Materials and research on the archeology of Kazakhstan]. Almaty: Institut arkhologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].

Author Information

Saule Zh. Rakhimzhanova (*corresponding author*) — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of Margulan Institute of Archeology, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rakhimzhanova.saule@gmail.com, <mailto:rakhimzhanova.saule@gmail.com> <https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>

Yelena K. Tusheva — Master of History, Head of Research Laboratory of Experimental Archaeology, Institute of Archaeological Research at Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: tusheva.elena@inbox.ru <mailto:tusheva.elena@inbox.ru>, <https://orcid.org/0000-0003-1866-2574>

Renaud Gosselin — Research Engineer at the National Center for Scientific Research (CNRS), Paris, France, e-mail: renaud.gosselin@cnrs.fr, <https://orcid.org/0000-0001-8176-7366>

Viktor K. Merts — Candidate of Historical Sciences, Director of the Center for Archaeological Research, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: v_merz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3163-1609>

Авторлар туралы мәліметтер

Сауле Ж. Рахимжанова (*хат-хабарға жауапты автор*) — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: rakhimzhanova.saule@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>

Елена К. Тушева — тарих магистрі, эксперименттік археология зертханасының меңгерушісі, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті жанындағы Археологиялық зерттеулер институты, Павлодар, Қазақстан, e-mail: tusheva.elena@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1866-2574>

Рено Госселин — Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының (CNRS) зерттеуші-инженері, Париж, Франция, e-mail: renaud.gosselin@cnrs.fr, <https://orcid.org/0000-0001-8176-7366>

Виктор К. Мерц — тарих ғылымдарының кандидаты, Археологиялық зерттеулер орталығының директоры, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: v_merz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3163-1609>

Сведения об авторах

Сауле Ж. Рахимжанова (*автор-корреспондент*) — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А. Маргулана, Алматы, Казахстан, e-mail: rakhimzhanova.saule@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>

Елена К. Тушева — магистр истории, заведующая лабораторией экспериментальной археологии, Институт археологических исследований при Павлодарском педагогическом университете имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан, e-mail: tusheva.elena@inbox.ru, <mailto:tusheva.elena@inbox.ru>, <https://orcid.org/0000-0003-1866-2574>

Рено Госселин — инженер-исследователь, Национальный центр научных исследований (CNRS), Париж, Франция, e-mail: renaud.gosselin@cnrs.fr, <https://orcid.org/0000-0001-8176-7366>

Виктор К. Мерц — кандидат исторических наук, директор Центра археологических исследований, Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан, e-mail: v_merz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3163-1609>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Евгений А. Дмитриев¹ , Алексей А. Тишкин² ,
Алексей И. Кукушкин¹ , Әділ Б. Мәкен^{1*}

¹Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

(*Автор-корреспондент. E-mail: adilmaken95@gmail.com)

Полевые исследования тюркских памятников в местности Тасшоқы

В данной статье рассматриваются результаты полевого изучения тюркских комплексов в местности Тасшоқы (Бухар-Жырауский р-н, Карагандинская обл.) экспедицией Сарыаркинского археологического института. Была проведена разведка местности, в ходе которой были выявлены цепочки тюркских оградок, а также два памятника, имевших валы. Раскопками охвачены два сооружения на могильнике Танабай. Они представляли собой оградки четырехугольной формы с каменной забутовкой внутреннего пространства. Показательно обнаружение в них кусков кварца. В настоящее время в Центральном Казахстане совокупно с публикуемыми сооружениями исследованы 45 тюркских оградок, большая часть которых изучена в последние два десятилетия. Цель работы — анализ новых материалов, полученных при изучении тюркских оградок местности Тасшоқы, определение их типологической принадлежности и уточнение хронологии раннесредневековых памятников Центрального Казахстана. В работе использованы сравнительно-типологический метод и метод радиоуглеродного датирования (ускорительная масс-спектрометрия, калибровка в программе OxCal v4.4.4). По результатам типологического анализа исследованные сооружения отнесены к многоплитным оградкам раннего этапа. Научная новизна работы состоит во введении в научный оборот новых материалов и двух радиоуглеродных определений по комплексам Кетабан (соор. 2а) и Талдинский-1 (соор. 58). В настоящее время для определения хронологии центрально-казахстанских раннесредневековых памятников мы можем опираться на результаты радиоуглеродного анализа двух тюркских комплексов, исследованных на могильниках Кетабан (сооружение 2а) и Талдинский-1 (сооружение 58), материалы которых были опубликованы ранее. Их совокупный возраст по 1-й сигме укладывается в 556–648 гг., что соответствует времени существования Тюркского и Западно-Тюркского каганатов, а нижняя хронологическая граница подтверждает данные о времени присоединения (ок. 555 г.) этой территории тюрками.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, раннее средневековье, тюркский памятник, каганат, тюрки-тугу, могильник, оградки, ритуальный объект, поминальный комплекс, радиоуглеродное датирование.

Евгений А. Дмитриев¹, Алексей А. Тишкин², Алексей И. Кукушкин¹, Әділ Б. Мәкен¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Тасшоқы жеріндегі түркі ескерткіштерін далалық зерттеу

Мақалада Сарыарқа археологиялық институтының экспедициясы жүргізген Тасшоқы жеріндегі (Бұқар жырау ауданы, Қарағанды облысы) түркі кешендерін далалық зерттеу нәтижелері қарастырылды. Жергілікті жерде барлау жұмыстары жүргізіліп, оның барысында түркі қоршауларының тізбектері, сондай-ақ үйінді біліктері бар екі ескерткіш анықталды. Қазба жұмыстары Танабай қорымындағы екі нысанды қамтыды. Олар ішкі кеңістігі таспен толтырылған төртбұрышты қоршаулар түрінде болды. Олардың ішінен кварц сынықтарының табылуы ерекше назар аудартады. Қазіргі таңда Орталық Қазақстанда осы жарияланып отырған нысандарды қоса алғанда, жалпы саны 45 түркі қоршауы зерттелген, олардың басым бөлігі соңғы екі онжылдықта қарастырылды. Зерттеудің мақсаты — Тасшоқы жеріндегі түркі қоршауларын зерттеу барысында алынған жаңа материалдарды талдау, олардың типологиялық тиістілігін анықтау және Орталық Қазақстанның ерте ортағасырлық ескерткіштерінің хронологиясын нақтылау. Жұмыста салыстырмалы-типологиялық әдіс пен радиоқөміртектік мерзімдеу әдісі (OxCal v4.4.4 бағдарламасында калибрленген үдеткіш масс-спектрометрия) қолданылды. Типологиялық талдау нәтижесінде зерттелген нысандар ерте кезеңдегі көпжақты қоршауларға жатқызылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы жаңа далалық материалдарды және Кетабан (2а-ғимарат) мен Талдинский-1 (58-ғимарат) кешендері бойынша екі радиоқөміртектік анықтаманы ғылыми айналымға енгізумен айқындалады. Қазіргі уақытта Орталық Қазақстандағы ерте

ортағасырлық ескерткіштердің хронологиясын анықтауда біз бұған дейін жарияланған Кетабан (2а-ғимарат) және Талдинский-1 (58-ғимарат) қорымдарында зерттелген екі түркі кешенінің радиоқөміртектік талдау нәтижелеріне сүйене аламыз. Олардың жиынтық мерзімі 1-сигма бойынша 556–648 жылдар аралығын қамтиды, бұл Түрік және Батыс Түрік қағанаттарының өмір сүрген кезеңіне сәйкес келеді. Ал төменгі хронологиялық шекарасы аталған аумақтың түркілерге қосылу уақыты (шамамен 555 ж.) туралы деректерді растайды.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, ерте орта ғасырлар, түркі ескерткіші, қағанат, тугю түріктері, қорым, қоршаулар, ғұрыптық нысан, мемориалдық кешен, радиоқөміртекті анықтау.

Evgeniy A. Dmitriyev¹, Alexey A. Tishkin², Alexey I. Kukushkin¹, Adil B. Maken¹

¹Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

²Altai State University, Barnaul, Russia

Field Studies of Turkic Monuments in Tashoky Locality

This article examines the results of fieldwork on Turkic complexes in the Tashoky locality (Bukhar-Zhyrau District, Karaganda Region) conducted by an expedition of the Saryarka Archaeological Institute. A survey of the area was carried out, during which chains of Turkic enclosures were identified, along with two monuments featuring earthen walls. Excavations covered two structures at the Tanabai burial ground. These were quadrangular enclosures with stone fill packing the interior space. Notably, pieces of quartz were discovered within them. At present, including the structures published here, a total of 45 Turkic fences have been investigated in Central Kazakhstan, the majority of which have been studied over the past two decades. The aim of the study is to analyse the new materials obtained during the investigation of the Turkic enclosures of the Tashoky locality, to determine their typological attribution, and to refine the chronology of the early medieval monuments of Central Kazakhstan. The study employs the comparative-typological method and radiocarbon dating (accelerator mass spectrometry, with calibration in OxCal v4.4.4). Based on the typological analysis, the structures studied are assigned to the multi-slab enclosures of the early stage. The scientific novelty of the work lies in introducing into scholarly circulation new field materials and two radiocarbon determinations from the Ketaban (structure 2a) and Taldinsky-1 (structure 58) complexes. At present, to establish the chronology of the Central Kazakhstan early medieval monuments, we can rely on the results of radiocarbon analysis of two Turkic complexes investigated at the Ketaban (structure 2a) and Taldinsky-1 (structure 58) burial grounds, the materials of which were published earlier. Their combined age within one sigma falls between 556 and 648 CE, which corresponds to the period of the Turkic and Western Turkic Khaganates, while the lower chronological boundary confirms the data on the time of the territory's annexation by the Turks (ca. 555 CE).

Keywords: Central Kazakhstan, Early Middle Ages, Turkic monument, Khaganate, Tugyu Turks, burial ground, fences, ritual object, memorial complex, radiocarbon dating.

Введение

К середине VI в. в центрально-азиатском регионе формируется новый импульс политогенеза, связанный с консолидацией тюрк-тугю и некоторых телеских племен в борьбе с жуань-жуанями. Образование Первого Тюркского каганата по итогам этого противостояния предопределило на несколько веков главенствующее положение тугю и рода Ашина в евразийских степях. В довольно короткий срок под их власть попало население обширных территорий от р. Волги до р. Хуанхэ. Материализованным, самобытным свидетельством тех значимых событий остались многочисленные памятники в виде четырехугольных оградок, нередко сопровождающиеся статуарными объектами в виде стел, изваяний, балбалов.

На данный момент можно отметить существенную диспропорцию в объеме исследованных тюркских оградок и в качестве осмысления полученных результатов в различных регионах этой обширной территории. Своеобразным локомотивом в этом плане являются научные подразделения Южной Сибири. К примеру, к середине 2-го десятилетия только на Российском Алтае было раскопано 313 объектов [1; 47], что значительно превосходит совокупный объем полученных материалов из Казахстана и Монголии. Сибирскими коллегами осуществлен их детальный анализ, предложены схемы классификации и типологии, рассмотрены вопросы датирования [1–4].

В последние два десятилетия возрос интерес к их изучению и в Центральном Казахстане. Пока достижения еще весьма скромны, однако полевыми исследованиями была значительно увеличена фактологическая база. На данный момент мы располагаем материалами 43 сооружений [5; 227–229],

раскопанными на памятниках Бегазы, Копа, Дау-Кара, Кос-батыр, Карагайлы 1, 2, Ак-Койтас IV, Соран I, Танабай, Кабантау, Акбауыр, Калмаккырган, Таскора, Жанажурт и Ащекен Сораны (возраст памятника вызывает определенные вопросы ввиду нетипичной для региона конструкции оградок).

Несмотря на возросший в последние десятилетия интерес, тюркские памятники Центрального Казахстана остаются недостаточно изученными: их источниковая база сравнительно невелика, не разработана региональная типология, дискуссионными остаются вопросы хронологии и культурной атрибуции комплексов. В данной статье мы обращаемся к результатам полевых работ на тюркских оградках в местности Тасшоки (Бухаржырауский район, Карагандинская область). Целью статьи является анализ новых материалов, полученных в результате исследования тюркских оградок местности Тасшоки, уточнение вопросов хронологии. Научная новизна работы определяется введением в научный оборот новых, ранее не опубликованных материалов, расширением источниковой базы по тюркским оградкам региона и получением новых радиоуглеродных определений.

Материалы и методы

В 2025 году экспедицией Сарыаркинского археологического института были проведены археологические работы в районе пос. Тортколь. Они включали детальное обследование местности на наличие тюркских памятников, а также осуществление раскопок.

В 2 км восточнее поселка расположен крупный разновременный некрополь Акшоки, насчитывающий по меньшей мере 64 сооружения бронзового и раннего железного веков, раннего средневековья и этнографической современности.

В ходе обследования площадки на ее северной и северо-западной окраинах были зафиксированы 2 цепочки (по 3 сооружения в каждой) тюркских оградок, одна из которых имела с восточной стороны статуарные объекты. На юго-западной окраине памятника обнаружен нехарактерный для центрально-казахстанского региона комплекс в виде 2 оградок, окруженных практически сnivelированным общим валом. В 100 м западнее него находится ещё один аналогичный объект, с тем отличием, что вал с южной стороны был разомкнут и образовал подобие тамбурообразного входа. Оба комплекса имели общие размеры до 20x15 м и представляли собой первые в регионе объекты подобного рода. Их полевое изучение планируется в ближайшей перспективе.

Раскопочные работы были предприняты на могильнике Танабай. Он представляет собой крупный некрополь, расположенный в 1,5 км северо-восточнее пос. Тортколь, состоящий преимущественно из сооружений алакульской культуры бронзового века. На его северной окраине располагаются исследованная Карагандинским областным историко-краеведческим музеем в 2012 г. цепочка тюркских оград (№ 47–49), а также 2 кургана с каменными грядами и раскопанные в 2025 г. 2 тюркских оградки (№ 51–52), которые и являются предметом данной статьи.

До раскопок комплекс представлял собой две отдельно стоящие ограды на расстоянии 1,9 м, сильно задернованные ограды, ориентированные по линии северо-запад — юго-восток. Их каменное заполнение, очевидно, было частично разбросано за пределы объектов. Стенки оград возвышались до 0,4 м над современной поверхностью.

На выбранных объектах был заложен сплошной четырехугольный раскоп размерами 9x4 м, ориентированный сообразно комплексу (рис. 1).

Сооружение № 51 (южное в цепочке) — после снятия дернового слоя и наносного грунта, расчистки конструкции было установлено, что объект представлял собой многоплитную оградку, внутреннее пространство которой было заполнено камнями вперемешку с грунтом темно-коричневого цвета. Ориентировка сооружения — углами по сторонам света. Северо-восточная стенка оградки состояла из одной (вторая отсутствовала), слегка наклонившейся наружу плиты размерами 2x0,75x0,1 м. Юго-восточная — из двух наклонившихся наружу плит размерами 1,32x0,75x0,1 м и 1,04x0,5x0,1 м. Юго-западная включала 2 вертикально установленные плиты размерами 1,16x0,6x0,1 м и 1,2x0,65x0,1 м. Северо-западная состояла из двух плит размерами 1,28x0,6x0,1 м и 1,24x0,7x0,1 м.

Внутреннее заполнение оградки состояло из наброса камней, смешанных с грунтом, и монолитного по своей структуре до уровня материка. На уровне материка, под набросом, обнаружены крупные куски белого кварца. С юго-западной и северо-восточной сторон, за пределами оградки, на глубине 0,25 м обнаружены зубы и фрагмент челюсти лошади.

Высота сооружения достигала 0,75 м от основания плит. Размеры сооружения по окончании работ составили 3,4x2,88 м. Реконструируемые первоначальные размеры — около 3x2,8 м.

Сооружение № 52 (северное в цепочке) — после снятия дернового слоя, наносного грунта и расчистки конструкции было установлено, что оно представляло собой многоплитную ограду, ориентированную углами по сторонам света, внутреннее пространство которой имело каменно-земляное заполнение.

Северо-восточная стенка состояла из двух слегка наклонившихся наружу плит размерами 1,44x0,7x0,1 м и 1x0,6x0,1 м. Юго-восточная стенка на момент раскопок включала только одну плиту (вторая отсутствовала). Ее размеры: 1,16x0,65x0,1 м. Юго-западная стенка включала две слегка наклонившиеся наружу плиты размерами 1,04x0,6x0,1 м и 1,52x0,8x0,1 м. Северо-западная — также из двух плит. Одна упала наружу (размеры 1,2x0,72x0,1 м), другая размерами 1,24x0,75x0,1 м была наклонена наружу.

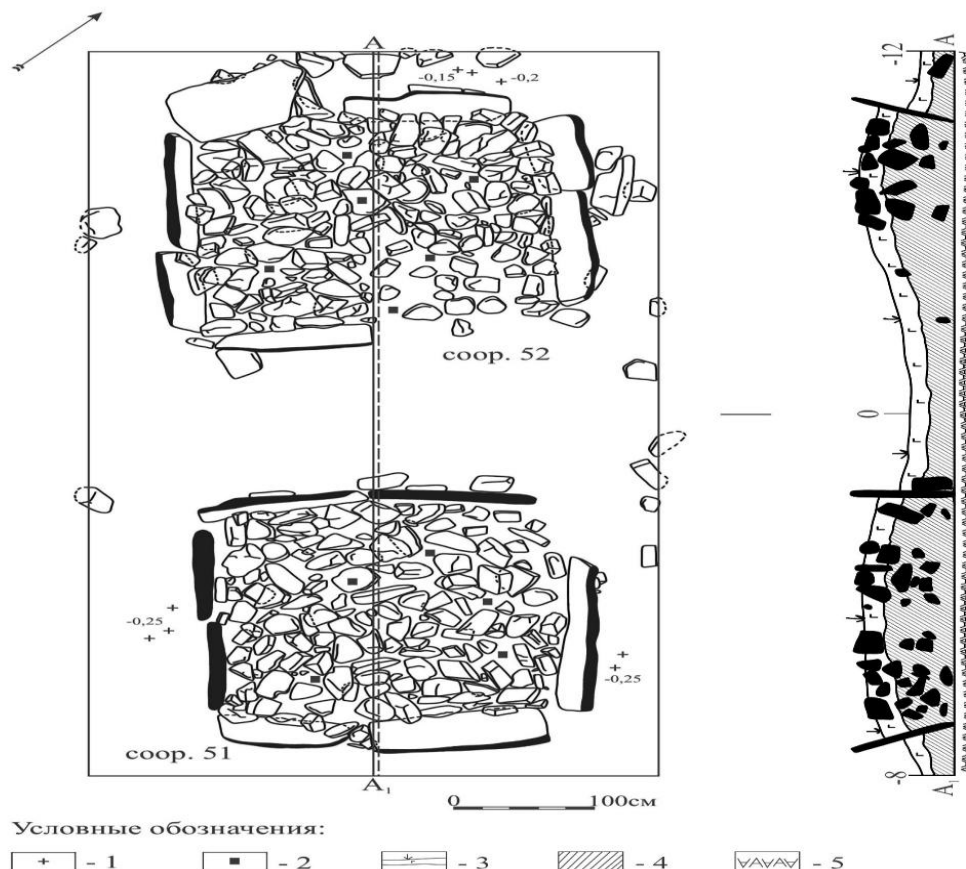

Рис.1 — План раскопа сооружений № 51-52 могильника Танабай.

Заполнение ограды состояло из камней вперемешку с грунтом и было монолитно по содержанию. На уровне материка, внутри оградки, выявлены крупные куски белого кварца. У северо-западной стенки, за пределами оградки, на гл. 0,15–0,2 м обнаружено скопление костей.

Размеры сооружения составили 3,3x3,28 м. Реконструируемые размеры — 2,8x2,68 м. Высота сооружения от основания плит составила 0,8 м.

Методологической основой исследования послужили принципы историзма, объективности и комплексности, предполагающие рассмотрение памятников в конкретно-исторических условиях их формирования, всесторонний учёт источников и сочетание археологических и естественнонаучных методов. В работе применён комплекс методов. Сравнительно-типологический метод использовался для соотнесения исследованных сооружений с известными типами тюркских оградок и определения их типологической принадлежности (многоплитные оградки). Сравнительно-исторический метод позволил привлечь широкий круг аналогий из сопредельных регионов (Алтай, Монголия) и данные письменных источников для интерпретации назначения и хронологии комплексов. Картографический метод применялся при фиксации пространственного расположения объектов на территории некрополей Акшоки и Танабай и выявлении закономерностей их размещения. Метод

радиоуглеродного датирования позволил установить абсолютный возраст ранее исследованных тюркских комплексов и сформировать хронологическую опору для датирования публикуемых сооружений.

Метод радиоуглеродного датирования основывается на определении содержания радиоактивного изотопа ^{14}C в исследуемом образце, количество которого уменьшается в соответствии с законом радиоактивного распада. Период полураспада ^{14}C составляет 5730 ± 40 лет [6]. Вместе с тем концентрация данного изотопа определяется не только возрастом образца, но и эффектом изотопного фракционирования, представляющим собой процесс изменения массы и относительного содержания изотопов углерода.

В настоящей статье вводятся в научный оборот два радиоуглеродных определения, выполненных по образцам костей животных в Лаборатории масс-спектрометрии Центра физических наук и технологий (Вильнюс, Литва) с применением ускорительной масс-спектрометрии. Калибровка полученных дат осуществлялась авторами в программе OxCal v4.4.4 с использованием калибровочной кривой IntCal20 [7].

Результаты

По итогам сравнительно-типологического анализа исследованные сооружения № 51-52 могильника Танабай определены как многоплитные оградки, которые, согласно схеме В.Е. Войтова, соотносятся с ранним этапом развития тюркской поминальной обрядности и условно датируются временем Первого Тюркского каганата. С учетом введенных в научный оборот материалов общий объем исследованных тюркских оградок в Центральном Казахстане увеличился до 45 сооружений.

Существенным элементом научной новизны является фиксация на юго-западной окраине некрополя Акшоки двух комплексов в виде парных оградок, окруженных общим валом, не имеющих прямых аналогов в центрально-казахстанском регионе.

Привлечение радиоуглеродных дат ранее исследованных комплексов Кетабан и Талдинский-1 обусловлено отсутствием прямых датирующих находок в сооружениях № 51-52 могильника Танабай. Это позволило распространить полученный хронологический интервал на публикуемые объекты и тем самым обосновать их отнесение к раннетюркским комплексам. В научный оборот вводятся два радиоуглеродных определения по образцам костей животных из ранее исследованных тюркских комплексов Кетабан (соор. 2а) и Талдинский-1 (соор. 58), выполненные методом ускорительной масс-спектрометрии в Лаборатории масс-спектрометрии Центра физических наук и технологий (Вильнюс, Литва) с калибровкой в программе OxCal v4.4.4 (калибровочная кривая IntCal20). Совокупный возраст исследованных комплексов укладывается в интервал 556–648 гг. н.э., что соответствует времени существования Первого и Западно-Тюркского каганатов и формирует надежную хронологическую опору для датирования центрально-казахстанских тюркских поминальных объектов (Табл. 1).

Обсуждение

Исследованная цепочка тюркских оград Танабай состоит из двух объектов, аналоги которым широко известны в центрально-азиатском регионе. Такие комплексы раскопаны, к примеру, на памятниках Жанажурт [5], Большой Курманак-I [8], Нижняя Сору, Кер-Кечу [9], Усть-Карасу [10], Устийн Ам [11], Улаан худаг I [12] и др.

Проблемы хронологии и типологии различных типов оград остаются дискуссионными. Во многом это объясняется немногочисленностью и редкостью находимых в них датирующих предметов, а также большой вариативностью в их конструкции, многообразием взаимодействия различных по виду комплексов и сопровождающих статуарных объектов. К данным проблемам обращались А.А. Гаврилова [13], В.Д. Кубарев [14], Ю.С. Худяков [3], С.С. Матренин, Д.Е. Сарафанов [4], Н.Н. Серегин, Е.В. Шелепова [1] и др.

Нередко для предварительной датировки используется схема В.Е. Войтова, основанная на данных о возрасте каганско-княжеских мемориальных комплексов Монголии. Согласно ей, наиболее ранние многоплитные оградки относятся условно ко времени Первого Тюркского каганата, а четырехплитные — ко Второму [15; 30–32, 41, 69].

В вопросе назначения тюркских оград большую ценность имеют китайские династийные хроники Чжоу-шу, Суй-шу и Тан-шу, переводы которых выполнены Н.Я. Бичуриным [16; 230], Р.Ф. Итсом [17; 102-103] и Лю Мао-цаем [18; 42], а также собственно тюркские письменные

источники. Не вдаваясь в детали, в целом можно отметить их поминальный характер. Вероятно, ограды являются сильно упрощенным и уменьшенным аналогом каганско-княжеских комплексов Монголии. В Казахстане близкое сооружение известно на памятнике Елеке сазы [19]. Однако не противоречит вышеизложенному и тот факт, что на раннем, кызыл-ташском этапе, памятники которого открыты в Российском Алтае, часть из них может являться кенотафами [20; 176], и, возможно, отражает обычаи предшествующей булан-кобинской культуры [21; 77-78].

Думается, активное применение радиоуглеродного датирования, причем с применением ускорительной масс-спектрометрии, позитивным образом отразится на данной проблеме.

В настоящее время, по крайней мере для датирования центрально-казахстанских комплексов тюркского времени, мы можем опираться на результаты радиоуглеродного анализа двух тюркских комплексов, исследованных на могильниках Кетабан (сооружение 2а) и Талдинский-1 (сооружение 58), материалы которых были опубликованы ранее. Их совокупный возраст по 1-й сигме укладывается в 556–648 гг., что соответствует времени существования Тюркского и Западно-Тюркского каганатов, а нижняя хронологическая граница подтверждает данные о времени присоединения (ок. 555 г.) этой территории тюрками.

Т а б л и ц а 1

Радиоуглеродные даты по материалам тюркских комплексов Центрального Казахстана

Памятник	Шифр даты	Материал	¹⁴ C-дата, л.н.	Калиброванные значения, гг. н.э.	
				1σ	2σ
Кетабан, соор. 2а	FTMC-HL47-3	кость животного	1426±26	605-628 (40.9 %) 633-648 (27.4 %)	595-656 (95.4 %)
Талдинский-1, соор. 58	FTMC-DJ85-2	кость животного	1500±29	556-600 (68.3 %)	537-643 (95.4 %)

Что касается верхней границы, то она продолжает оставаться довольно «туманной». Исследователи в регионе отмечали, что традиция возведения оградок прекращается с появлением нового населения [22]. В данном случае мы вынуждены опираться сугубо на письменные источники, причем на сведения о предполагаемом времени появления конгломерата кимако-кыпчакских племен в регионе. Важными в этом вопросе являются два аспекта. Первый — отождествление кыпчаков с сирами (сеяньто), логически аргументированное С.Г. Кляшторным [23]. Так, они, находясь в союзе с тюрками-тугу, создали Второй Восточно-Тюркский каганат, который пал в середине VIII в. от коалиции уйгуров, басмалов и карлуков. Следовательно, ранее этого времени их расселение на территории Центрального Казахстана, по крайней мере, на данный момент, маловероятно. Этому противоречат письменные источники, т.к. если в конце VI в. наиболее крупная в количественном плане группа сеяньто проживала в районе между восточным Тянь-Шанем и юго-западными склонами Алтая [16; 339], то в начале VII в. Чуло-каган «... увеличил налоги и сборы с них. Кроме того, подозревал сеяньто и других, опасался их возмущения, собрал несколько сот их главарей и всех казнил. Из-за этого теле восстали и противились Чуло ...» и были разбиты, переселившись в Отюкенскую чернь в долине р. Толы [16; 339].

Второй — согласно данным Тамима ибн Бахра ал-Мутаваи (путешествие которого в столицу Уйгурского каганата Карабалгасун, как было доказано Минорским, совершено в 821 г. [24]) кимаки занимали территории восточнее Уйгурского государства (условно ограничим ее востоком Монголии — Маньчжурией), что, к слову говоря, резонно с учетом сведений персидского историка Гардизи [25; 43-44] об их прищлости и происхождении из монголов.

В данной статье мы считаем преждевременным говорить о конкретном переселении кыпчаков и кимаков в центрально-казахстанский регион и о времени завершения традиции строительства четырехугольных поминальных оградок. Ранее некоторыми авторами статьи условно предлагалось определить верхнюю их границу VIII/IX вв. В общих чертах она соответствует вышеизложенному, но однозначно потребует уточнения в дальнейшем.

Заключение

В результате полевых работ экспедицией Сарыаркинского археологического института в местности Тасшоки на могильнике Танабай раскопаны два сооружения (№ 51-52), по итогам сравнительно-типологического анализа определённые как многоплитные оградки и соотносимые с

ранним этапом тюркской культуры. С учётом публикуемых объектов общий объём исследованных тюркских оградок Центрального Казахстана увеличен до 45. Существенным элементом научной новизны стала фиксация на юго-западной окраине некрополя Акшоки двух комплексов в виде парных оградок, окружённых общим валом, не имеющих прямых аналогов в регионе. В научный оборот введены два радиоуглеродных определения по материалам комплексов Кетабан (соор. 2а) и Талдинский-1 (соор. 58), совокупный возраст которых (556–648 гг. н.э.) формирует надёжную хронологическую опору для датирования центрально-казахстанских тюркских памятников и согласуется с данными о времени присоединения территории тюрками (ок. 555 г.). Вопрос о верхней хронологической границе традиции сооружения четырёхугольных оградок остаётся открытым и требует дальнейшего изучения. Полученные материалы подтверждают необходимость систематического исследования тюркских памятников Центрального Казахстана.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках программы грантового финансирования научных исследований Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2025-2027 годы, регистрационный номер ИРН AP26199437 «Исследование этнокультурных процессов на территории Сарыарки в раннем средневековье».

Авторы статьи выражают благодарность заведующей музеем археологии и этнографии САИ Марине Васильевне Бедельбаевой за содействие в проведении радиоуглеродного датирования.

Список литературы

- 1 Серегин Н.Н. Тюркские ритуальные комплексы Алтая (2-я половина I тыс. н.э.): систематизация, анализ, интерпретация / Н.Н. Серегин, Е.В. Шелепова. — Барнаул: АЗБУКА, 2015. — 168 с.
- 2 Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая / В.Д. Кубарев. — Новосибирск: Наука, 1984. — 232 с.
- 3 Худяков Ю.С. Древнетюркские поминальные памятники на территории Монголии (по материалам СМИКЭ в 1979–1982 гг.) / Ю.С. Худяков // Древние культуры Монголии. — Новосибирск: Наука, 1985. — С. 168–184.
- 4 Матренин С.С. Классификация оградок тюркской культуры Горного Алтая / С.С. Матренин, Д.Е. Сарафанов // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. — Горно-Алтайск: Агентство по культурно-историческому наследию Республики Алтай, 2006. — Вып. 3–4. — С. 203–218.
- 5 Дмитриев Е.А. Тюркские ограды Жанажурт (Центральный Казахстан) / Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин, И.А. Кукушкин // Археология Казахстана. — 2024. — № 2 (24). — С. 225–237.
- 6 Godwin H. Half-life of Radiocarbon / H. Godwin // Nature. — 1962. — Vol. 195. — P. 984.
- 7 Reimer P.J. The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP) / P.J. Reimer, W.E.N. Austin, E. Bard, et al. // Radiocarbon. — 2020. — Vol. 62. — P. 725–757.
- 8 Серегин Н.Н. Тюркские оградки комплексов Большой Курманак-I и II (Центральный Алтай): по материалам раскопок А.С. Васютина / Н.Н. Серегин, С.А. Васютин // Народы и религии Евразии. — 2019а. — № 1 (18). — С. 37–49.
- 9 Васютин А.С. Тюркские оградки Кер-Кечу и Нижнего Сору Центрального Алтая / А.С. Васютин // Теория и практика археологических исследований. — 2009. — № 5. — С. 87–94.
- 10 Серегин Н.Н., Васютин С.А. Тюркские «поминальные» объекты комплекса Усть-Карасу (Центральный Алтай): по материалам раскопок А.С. Васютина / Н.Н. Серегин, С.А. Васютин // Поволжская археология. — 2019б. — № 2 (28). — С. 32–46.
- 11 Идэрхангай Т.О. Тюркские оградки комплекса Устийн Ам (Центральная Монголия) / Т.О. Идэрхангай, Н.Н. Серегин // Народы и религии Евразии. — 2022. — № 2. — С. 28–38.
- 12 Горбунов В.В. Тюркские оградки в Западной Монголии (по материалам раскопок на памятнике Улаан Худаг-I) / В.В. Горбунов, А.А. Тишкин, Д. Эрдэнэбаатар // Теория и практика археологических исследований. — 2007. — Вып. 3. — С. 62–68.
- 13 Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен / А.А. Гаврилова. — М.; Л.: Наука, 1965. — 110 с.
- 14 Кубарев В.Д. Новые сведения о древнетюркских оградках Восточного Алтая / В.Д. Кубарев // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск: Наука, 1979. — С. 135–160.
- 15 Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. / В.Е. Войтов. — М.: Изд-во Государственного музея Востока, 1996. — 152 с.
- 16 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н.Я. Бичурин. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — Т. 1. — 381 с.

- 17 Итс Р.Ф. О каменных изваяниях в Синьцзяне / Р.Ф. Итс // Советская этнография. — 1958. — № 2. — С. 100–103.
- 18 Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe) / Liu Mau-tsai. — Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1958. — Bd. I. — 831 s.
- 19 Самашев З. Образ тюркского кагана в тюркских малых формах (по материалам культово-поминального комплекса Елеке сазы в Восточном Казахстане) / З. Самашев // Теория и практика археологических исследований. — 2022. — Т. 34, № 4. — С. 163–190.
- 20 Могильников В.А. Древнетюркские оградки Кара-Коба-I / В.А. Могильников // Материалы к изучению прошлого Горного Алтая. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы, 1992. — С. 175–212.
- 21 Тишкин А.А. Тюркские оградки как одна из форм сооружения кенотафов в раннем средневековье / А.А. Тишкин, Н.Н. Серегин // Теория и практика археологических исследований. — 2013. — № 2 (8). — С. 75–81.
- 22 Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей / Л.Н. Ермоленко. — Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2004. — 133 с.
- 23 Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках / С.Г. Кляшторный // Turcologica. — Л.: «Наука» ЛО, 1986. — С. 153–164.
- 24 Minorsky V. Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs / V. Minorsky // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. — 1948. — Vol. 12, No. 2. — P. 275–305.
- 25 Бартольд В.В. Извлечение из сочинения Гардизи Зайн ал-ахбар. Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.». Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. — М.: Изд-во «Наука», Гл. ред. восточной литературы, 1973. — С. 23–62.

References

- 1 Seregin, N.N., & Shelepova, E.V. (2015). *Tiurkskie ritualnye komplekсы Altaia (2-ia polovina I tys. n.e.): sistematizatsiia, analiz, interpretatsiia* [Türkic ritual complexes of the Altai (second half of the 1st millennium AD): systematization, analysis, interpretation]. Barnaul: AZBUKA [in Russian].
- 2 Kubarev, V.D. (1984). *Drevnetiurkskie izvaianiia Altaia* [Old Türkic statues of the Altai]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 3 Khudiakov, Yu.S. (1985). *Drevnetiurkskie pominalnye pamiatniki na territorii Mongolii (po materialam SMIKE v 1979–1982 gg.)* [Old Türkic memorial monuments in the territory of Mongolia (based on the materials of SMIKE in 1979–1982)]. *Drevnie kultury Mongolii — Ancient cultures of Mongolia* (pp. 168–184). Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 4 Matrenin, S.S., & Sarafanov, D.E. (2006). Klassifikatsiia ogradok tiurkskoi kultury Gornogo Altaia [Classification of the enclosures of the Türkic culture of Gorny Altai]. *Izuchenie istoriko-kulturnogo nasledii narodov Iuzhnoi Sibiri — Study of the historical and cultural heritage of the peoples of Southern Siberia* (Issue 3–4, pp. 203–218). Gorno-Altai: Agentstvo po kulturno-istoricheskomu naslediiu Respubliki Altai [in Russian].
- 5 Dmitriev, E.A., Kukushkin, A.I., & Kukushkin, I.A. (2024). Tiurkskie ogrady Zhanazhurt (Tsentralnyi Kazakhstan) [Türkic enclosures of Zhanazhurt (Central Kazakhstan)]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archaeology of Kazakhstan*, 2 (24), 225–237 [in Russian].
- 6 Godwin, H. (1962). Half-life of Radiocarbon. *Nature*, 195, 984.
- 7 Reimer, P.J., Austin, W.E.N., Bard, E. et al. (2020). The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon*, 62, 725–757.
- 8 Seregin, N.N., & Vasiutin, S.A. (2019a). Tiurkskie ogradki kompleksov Bolshoi Kurmanak-I i II (Tsentralnyi Altai): po materialam raskopok A.S. Vasiutina [Türkic enclosures of the Bolshoi Kurmanak-I and II complexes (Central Altai): based on the excavations by A.S. Vasiutin]. *Narody i religii Evrazii — Peoples and Religions of Eurasia*, 1 (18), 37–49 [in Russian].
- 9 Vasiutin, A.S. (2009). Tiurkskie ogradki Ker-Kechu i Nizhnego Soru Tsentralnogo Altaia [Türkic enclosures of Ker-Kechu and Lower Soru in Central Altai]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy — Theory and Practice of Archaeological Research*, 5, 87–94 [in Russian].
- 10 Seregin, N.N., & Vasiutin, S.A. (2019b). Tiurkskie «pominalnye» obekty kompleksa Ust-Karasu (Tsentralnyi Altai): po materialam raskopok A.S. Vasiutina [Türkic «memorial» objects of the Ust-Karasu complex (Central Altai): based on the excavations by A.S. Vasiutin]. *Povolzhskaya arkheologiya — Volga Archaeology*, 2 (28), 32–46 [in Russian].
- 11 Iderkhangai, T.O., & Seregin, N.N. (2022). Tiurkskie ogradki kompleksa Ustiin Am (Tsentralnaia Mongoliia) [Türkic enclosures of the Ustiin Am complex (Central Mongolia)]. *Narody i religii Evrazii — Peoples and Religions of Eurasia*, 2, 28–38 [in Russian].
- 12 Gorbunov, V.V., Tishkin, A.A., & Erdenebaatar, D. (2007). Tiurkskie ogradki v Zapadnoi Mongolii (po materialam raskopok na pamiatnike Ulaan Khudag-I) [Türkic enclosures in Western Mongolia (based on the excavations at the Ulaan Khudag-I site)]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy — Theory and Practice of Archaeological Research*, 3, 62–68 [in Russian].
- 13 Gavrilova, A.A. (1965). *Mogilnik Kudyrge kak istochnik po istorii altaiskikh plemen* [The Kudyrge burial ground as a source on the history of the Altai tribes]. Moscow; Leningrad: Nauka [in Russian].
- 14 Kubarev, V.D. (1979). Noveye svedeniia o drevnetiurkskikh ogradkakh Vostochnogo Altaia [New data on the Old Türkic enclosures of Eastern Altai]. *Novoe v arkheologii Sibiri i Dalnego Vostoka — New in the archaeology of Siberia and the Far East* (pp. 135–160). Novosibirsk: Nauka [in Russian].

- 15 Voitov, V.E. (1996). *Drevnetiurskii panteon i model mirozdaniia v kultovo-pominalnykh pamiatnikakh Mongolii VI–VIII vv.* [The Old Türkic pantheon and the model of the universe in cult-memorial monuments of Mongolia in the 6th–8th centuries]. Moscow: Izdatelstvo Gosudarstvennogo muzeia Vostoka [in Russian].
- 16 Bichurin, N.Ya. (1950). *Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena* [Collection of information on the peoples who inhabited Central Asia in ancient times]. (Vol. 1). Moscow; Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR [in Russian].
- 17 Its, R.F. (1958). O kamennykh izvaianiiakh v Sintsiane [On stone statues in Xinjiang]. *Sovetskaia etnografiia — Soviet Ethnography*, 2, 100–103 [in Russian].
- 18 Liu Mau-tsai. (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* [The Chinese Sources on the History of the Eastern Turks (T'u-küe)]. Wiesbaden: O. Harrassowitz, Bd. I [in German].
- 19 Samashev, Z. (2022). Obraz tiurskogo kagana v torevike malykh form (po materialam kultovo-pominalnogo kompleksa Eleke sazy v Vostochnom Kazakhstane) [The image of the Türkic kagan in small-form torevics (based on the materials of the Eleke sazy cult-memorial complex in Eastern Kazakhstan)]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniï — Theory and Practice of Archaeological Research*, 34 (4), 163–190 [in Russian].
- 20 Mogilnikov, V.A. (1992). Drevnetiurskie ogradki Kara-Koba-I [The Old Türkic enclosures of Kara-Koba-I]. *Materialy k izucheniiu proshlogo Gornogo Altaia — Materials for the study of the past of Gorny Altai* (pp. 175–212). Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskii nauchno-issledovatel'skii institut istorii, yazyka i literatury [in Russian].
- 21 Tishkin, A.A., & Seregin, N.N. (2013). Tiurskie ogradki kak odna iz form sooruzheniia kenotafov v rannem srednevekov'e [Türkic enclosures as one of the forms of construction of cenotaphs in the early Middle Ages]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniï — Theory and Practice of Archaeological Research*, 2 (8), 75–81 [in Russian].
- 22 Ermolenko, L.N. (2004). *Srednevekovye kamennye izvaianiia kazakhstanskikh stepei* [Medieval stone statues of the Kazakhstan steppes]. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN [in Russian].
- 23 Kliashtorny, S.G. (1986). *Kipchaki v runicheskikh pamiatnikakh* [The Kipchaks in runic monuments]. Turcologica. Leningrad: Nauka, LO, 153–164 [in Russian].
- 24 Minorsky, V. (1948). Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 12 (2), 275–305.
- 25 Bartold, V.V. (1973). *Izвлечение iz sochineniia Gardizi Zain al-akhbar. Prilozhenie k «Otchetu o poezdke v Sredniiu Aziuu s nauchnoi tseliu. 1893–1894 gg.»*. Sochineniia. Tom VIII. Raboty po istochnikovedeniiu [Extract from Gardizi's Zayn al-akhbar. Appendix to the «Report on a Scientific Trip to Central Asia. 1893–1894». Works. Vol. VIII. Source studies]. Moscow: Izdatelstvo “Nauka”, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury, 23–62 [in Russian].

Сведения об авторах

Евгений А. Дмитриев — магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Сарыаркинского археологического института, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: yevgenii1992@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1440-7675>

Алексей А. Тишкин — доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия, e-mail: tishkin210@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7769-136X>

Алексей И. Кукушкин — PhD, директор Сарыаркинского археологического института, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: tatarlandia@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6262-464X>

Әділ Б. Мәкен (автор-корреспондент) — PhD докторант, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: adilmaken95@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-4449-6207>

Авторлар туралы мәліметтер

Евгений А. Дмитриев — гуманитарлық ғылымдар магистрі, Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: yevgenii1992@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1440-7675>

Алексей А. Тишкин — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей, e-mail: tishkin210@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7769-136X>

Алексей И. Кукушкин — PhD, Сарыарқа археологиялық институтының директоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: tatarlandia@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6262-464X>

Әділ Б. Мәкен (*хат-хабарға жауапты автор*) — PhD докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: adilmaken95@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-4449-6207>

Author Information

Evgeniy A. Dmitriyev — Master of Humanities, Researcher at the Saryarka Archaeological Institute, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: evgenii1992@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1440-7675>

Alexey A. Tishkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University, Barnaul, Russia, e-mail: tishkin210@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7769-136X>

Alexey I. Kukushkin — PhD, Director of the Saryarka Archaeological Institute, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: tatarlandia@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6262-464X>

Adil B. Maken (*corresponding author*) — PhD Student, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: adilmaken95@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-4449-6207>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Igor A. Kukushkin^{ID}, Olzhas S. Shokhatayev^{ID}, Daniil V. Jutt^{*ID}

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(*Corresponding author's e-mail: yuttdaniil@gmail.com)

Main Results of the Study of Funeral Monuments of the Alakul Culture in Central Kazakhstan (Review of the Current State of the Problem)

This article examines the current state of research on the burial monuments of the Alakul culture of Central Kazakhstan and summarizes ideas about its formation and development from the mid-19th to the mid-16th centuries BC. The focus is on issues of cultural genesis, periodization, chronology, and the social organization of Alakul society. Changes in funerary architecture, rituals, and accompanying goods are traced, reflecting the transition from early complexes with pronounced chariot symbolism to monuments of the classical stage. The territorial distribution of necropolises and the place of Central Kazakhstan in the system of cultural processes of the Eurasian steppe during the Bronze Age are characterized. The authors analyze the sequence of three stages in the development of the Alakul culture: the Petrovka, Nurtai, and Classical stages. The formation of early Alakul complexes is associated with the settlement of the bearers of the Sintashta-Petrovsk traditions and their interaction with individual groups of the early Srubnaya population. Particular attention is given to the chariot complex, represented by paired horse burials, cheekpieces, and weaponry. In the early stages, such paraphernalia served as an important marker of the high status of charioteer warriors and indicated the military-aristocratic nature of social organization. The subsequent transformation of ground burial chambers into stone cists, the reduction of chariot symbols, and the disappearance of burials under kurgan burials are considered in connection with the changing social structure and the loss of the military aristocracy's former importance. In this context, a consistent shift in symbols of social prestige and associated perceptions of the status of various groups within Alakul society is demonstrated. The final stage demonstrates the growing influence of Nura-Fyodorovo cultural traditions. The authors conclude that the development of the Alakul culture of Central Kazakhstan was continuously evolutionary and lasted for approximately three centuries. Changes in funerary rituals and material culture reflected not sharp cultural discontinuities, but a consistent transformation of social institutions. The formation of the Alakul cultural complex was determined by migration and integration processes, while the end of its history was associated with the gradual assimilation of the Alakul population by the bearers of the Nurin-Fedorovo traditions.

Keywords: Central Kazakhstan, Alakul culture, cultural genesis, burial rites, military aristocracy, chariot paraphernalia, chronology.

Игорь А. Кукушкин, Олжас С. Шохатаев, Даниил В. Ютт

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

Орталық Қазақстандағы алакөл мәдениетінің жерлеу ескерткіштерін зерттеудің негізгі нәтижелері (келелі мәселелердің қазіргі жағдайына шолу)

Мақалада Орталық Қазақстанның алакөл мәдениетінің жерлеу ескерткіштерін зерттеудің қазіргі жағдайы қарастырылды және б.д.д. XIX ғ. ортасынан XVI ғ. ортасына дейін оның қалыптасуы мен дамуы туралы түсініктер жинақталған. Алакөл қоғамының мәдени генезі, кезеңденуі, хронологиясы және әлеуметтік ұйымдасу мәселелеріне басты назар аударылды. Айқын арбалы символикасы бар ерте кешендерден классикалық кезеңнің ескерткіштеріне қарай көшуін бейнелейтін жерлеу сәулетінің, әдет-ғұрыптың және ілеспе құрал-жабдықтың өзгеруі байқалады. Қорымдардың территориялық орналасуы және Орталық Қазақстанның қола дәуіріндегі далалық Еуразияның мәдени үдерістер жүйесіндегі орны сипатталады. Авторлар алакөл мәдениеті дамуының келесі үш кезеңінің реттілігін сараптайды, олар: петровтық, нұртайлық және классикалық. Ерте алакөл кешендерінің қалыптасуы сынтасты-петров дәстүрлерін иеленуші халқының қоныстануымен және олардың ерте сруб халқының жекелеген топтарымен өзара әрекеттесуімен байланысты. Жұптасқан жылқылардың жерлеуі, сулықтар және қару-жарақ заттарымен ұсынылған арбалы кешеніне баса назар аударылады. Ерте кезеңде мұндай атрибутика арбалы жауынгерлерінің жоғары мәртебесінің маңызды маркері болды және әлеуметтік ұйымдасудың әскери-ақсүйектік сипатын көрсетті. Топырақ асты жерлеу камераларын кейіннен тас жәшіктерге айналдыру, арбалы символикасының қысқаруы мен оба асты жерлеу орындарының жоғалуы қоғамдық құрылымның өзгеруіне және бұрынғы мәртебесі бар әскери ақсүйектердің жойылуына байланысты қарастырылады. Бұл тұрғыда алакөл қоғамындағы түрлі

* ©2026 The Author(s). This is an open access article under the CC BY-NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

топтардың орны туралы қоғамдық бедел нышандарының және соған байланысты түсініктердің заңдылық алмасуы көрсетілген. Соңғы сатыда нұра-федоров мәдени дәстүрлері ықпалының күшеюі тіркеледі. Авторлар Орталық Қазақстандағы алакөл мәдениетінің дамуы үздіксіз эволюциялық сипатта болды және шамамен үш ғасырға созылды деген қорытындыға келеді. Жерлеу ғұрпы мен материалдық мәдениет қалпының өзгеруі күрт мәдени алшақтықты емес, әлеуметтік институттардың дәйекті трансформациясын көрсетті. Алакөл мәдени кешенінің қалыптасуы көші-қон және интеграциялық үдерістермен анықталды, ал оның тарихи аяғы алакөл халқының ішіндегі нұра-федоров дәстүрлерін иеленушілерінің біртіндеп ассимиляциясымен байланысты болды.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, алакөл мәдениеті, мәденигенез, жерлеу ғұрпы, әскери аксүйектер, арбалы атрибутика, хронология.

Игорь А. Кукушкин, Олжас С. Шохатаев, Даниил В. Ютт

Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Основные итоги изучения погребальных памятников алакульской культуры Центрального Казахстана (обзор современного состояния проблематики)

В статье рассматривается современное состояние изучения погребальных памятников алакульской культуры Центрального Казахстана и обобщаются представления о её формировании и развитии с середины XIX до середины XVI в. до н. э. Основное внимание уделено вопросам культурогенеза, периодизации, хронологии и социальной организации алакульского общества. Прослеживаются изменения погребальной архитектуры, обрядности и сопроводительного инвентаря, отражающие переход от ранних комплексов с выраженной колесничной символикой к памятникам классического этапа. Характеризуются территориальное размещение некрополей и место Центрального Казахстана в системе культурных процессов степной Евразии эпохи бронзы. Авторы анализируют последовательность трёх этапов развития алакульской культуры — петровского, нуртайского и классического. Становление раннеалакульских комплексов связывается с расселением носителей синташтинско-петровских традиций и их взаимодействием с отдельными группами раннесрубного населения. Особое внимание уделяется колесничному комплексу, представленному парными захоронениями лошадей, псалями и предметами вооружения. На раннем этапе такая атрибутика выступала важным маркером высокого статуса воинов-колесничих и указывала на военно-аристократический характер социальной организации. Последующее преобразование грунтовых погребальных камер в каменные ящики, сокращение колесничной символики и исчезновение подкурганных захоронений рассматриваются в связи с изменением общественной структуры и утратой военной аристократией прежнего значения. В этом контексте показана закономерная смена символов общественного престижа и связанных с ними представлений о положении различных групп внутри алакульского общества. На завершающей стадии фиксируется усиление воздействия нуринско-федоровских культурных традиций. Авторы приходят к выводу, что развитие алакульской культуры Центрального Казахстана носило непрерывный эволюционный характер и продолжалось около трёх столетий. Смена форм погребальной обрядности и материальной культуры отражала не резкие культурные разрывы, а последовательную трансформацию социальных институтов. Формирование алакульского культурного комплекса определялось миграционными и интеграционными процессами, тогда как завершение его истории было связано с постепенной ассимиляцией алакульского населения носителями нуринско-федоровских традиций.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, алакульская культура, культурогенез, погребальный обряд, военная аристократия, колесничная атрибутика, хронология.

Introduction

Central Kazakhstan is one of the largest regions of steppe Eurasia, where vivid and distinctive monuments of the Bronze Age have been preserved in large numbers. Due to the traditionally widespread use of stone in the construction of memorial and ritual structures, the funerary architecture of numerous kurgans, enclosures, and ritual constructions has survived to the present day virtually in its original form. The most illustrative are large necropolises, which may include hundreds of structures of different chronological attribution, demonstrating the dynamics of cultural and historical processes that took place throughout the entire 2nd millennium BC.

Within the system of geographical coordinates, Central Kazakhstan is located in Central Asia and, in administrative terms, corresponds to the Karaganda and Ulytau regions of the Republic of Kazakhstan. The total area amounts to 398,800 km². The territory of Central Kazakhstan is bounded by the Karkaraly, Kent,

Balkantau, and Kyzylarai mountain massifs in the east, by Lake Tengiz and the Ulytau mountains in the west, from the Ishim and Olenty rivers in the north to lake Balkhash and the Betpak-Dala desert in the south, occupying a plain and low-hill space known as Saryarka. The vast steppe expanses of the region, with rare inclusions of low mountains and forest vegetation, a branched hydrographic system, relatively short winters, and long hot summers, were ideally suited for the productive development of pastoralism, which has dominated these territories over the past four millennia [1; 527-539]; [2; 7-10].

The Alakul sites were identified by K.V. Salnikov [3] based on the eponymous burial ground Alakul and were initially considered as one of the stages of the Andronovo culture, the status of which was later elevated to that of the Andronovo cultural-historical community (ACHC), consisting of two related cultures: Alakul and Fyodorovo. The proposed names of the cultures have become firmly established in the scholarly community and are currently used universally in the study of antiquities of the Andronovo circle.

The purpose of this article is to summarize the results of research conducted on the burial sites of the Alakul culture in the first decades of the 21st century. The objectives of this study are, firstly, to characterize the three-stage periodization of the Alakul culture, including the Petrovka, Nurtai, and Classical stages; secondly, to study changes in burial rites, funerary architecture, and accompanying goods at different stages of cultural development; thirdly, to examine the origins of the Alakul cultural complex and determine the role of the Sintashta, Petrovka, and early Srubnaya components in its formation; and fourthly, to clarify the chronological framework of individual stages of the Alakul culture based on radiocarbon dating.

The scientific novelty of this study lies in the comprehensive generalization and statistical analysis of materials from funerary monuments of the Alakul culture in Central Kazakhstan, obtained primarily in the first two decades of the 21st century. Based on data on funerary architecture, rituals, grave goods, and radiocarbon dating, a three-stage periodization of the culture, including the Petrovka, Nurtai, and Classical stages, is substantiated. The nature and dynamics of chariot traditions are clarified, revealing their connection to the formation of a military-aristocratic class and subsequent changes in the social structure of society. It is proposed to consider the cultural genesis of the Alakul complexes as the result of migration and integration processes involving Sintashta-Petrovsky and early Srubnaya components, and the development of the culture as a consistent evolutionary process that took place from the mid-19th to the mid-16th centuries BC.

Materials and Methods

The source material for the study was a collection of published and unpublished materials on the funerary monuments of the Alakul culture of Central Kazakhstan. These included research articles, monographs, and conference proceedings. The primary focus was on the results of research conducted in the first two decades of the 21st century, when the study of early Alakul complexes in the region intensified significantly. To create a more comprehensive sample, research materials from the 1970s–1990s were also used. An important source for the study was the archival collection of the Saryarka Archaeological Institute. The work utilized field reports from the Karaganda Archaeological Team for 1978–1981 and 1984, containing information on archaeological research at Bronze Age monuments in Central Kazakhstan. These reports include descriptions of cemeteries and individual burial structures, data on their locations and structural features, field graphic documentation, and characteristics of the burial rite and accompanying grave goods. The inclusion of these materials allowed us to include information on complexes that had only been partially published or not covered in detail in the scientific literature.

Furthermore, reports on research conducted in 2019–2021 on the Kyzyltau burial ground, ethnocultural processes of the Bronze Age, and markers of social rank among the Saryarka population were used. The data contained in these reports were used to characterize early Alakul burial complexes, identify Sintashta-Petrovsky and early Srubnaya components, and analyze chariot paraphernalia and elite burials. Comparison of archival documentation with published materials allowed us to expand the factual basis of the study, clarify the features of funerary rituals, and trace changes in the social organization of Alakul society at different stages of its development. Comparative typological and comparative historical methods were used to compare the sites of Central Kazakhstan with the Sintashta, Petrovka, early Srubnaya, and other complexes of the Eurasian steppe. The comparison was based on features of funerary architecture, the orientation of the buried and horses, pottery forms, types of jewelry, weapons, and horse harness elements. The results allowed us to identify common and local features, trace cultural interactions, and assess the role of migration processes in the formation of the early Alakul cultural complex.

Statistical methods were used to process a significant body of data on cemeteries, structures, and burials. Absolute and relative indicators of the prevalence of individual structure types, age and gender

groups, and elements of the funerary rite were calculated. In particular, the frequency of chariot-related assemblages and their proportion among the male burials studied were determined. A statistical comparison allowed us to establish the dynamics of the spread of chariot traditions and trace the changes in their social role at different stages of cultural development.

Paleoanthropological determinations were used to establish the sex and age of the buried individuals. In cases where the state of preservation of the skeletal remains precluded reliable anthropological characterization, the composition and arrangement of the grave goods were taken into account. The results of sex determination based on anthropological data were compared with archaeological features of male and female burials. The authors estimated the margin of error for such determinations to be between 5 % and 10 %, which did not significantly affect the overall results of the statistical analysis.

To refine the chronology, radiocarbon dating results were used, including series of dates obtained using accelerator mass spectrometry. Radiocarbon determinations were compared with the typological features of the burial structures and grave goods. The integrated use of absolute and relative dating allowed us to identify three successive stages in the development of the Alakul culture of Central Kazakhstan: Petrovka, Nurtai, and Classical, and also to determine the general time boundaries of its existence from the mid-19th to mid-16th centuries BC.

Results

The main conceptual idea of this work is to review the current state of research on the Alakul culture, which developed on the territory of Central Kazakhstan in the Bronze Age. For the first time, certain results of research related to the study of tafocomplexes of the Alakul culture carried out in the region over the past 20 years have been summarized, as well as part of the materials of the preceding period available in open access and archival collections. Based on the obtained data, the results of research concerning the specifics of the burial rite, material culture, and social organization of Alakul society have been generalized. The range of issues under consideration also includes problems of cultural genesis and chronology, which ultimately made it possible to obtain a more holistic and objective understanding of the studied ethnocultural formation.

It has been established that in the formation of early Alakul complexes of Central Kazakhstan, along with the Petrovka component, a certain role was also played by groups of early Srubnaya population. This statement is based on cultural differences in the details of burial ritual and the specifics of chariot traditions of each ethnocultural formation [4; 109-130].

Topical and highly debated issues of cultural genesis and social structure of Alakul society are considered. It is assumed that migration processes underlay its formation. The stratification of society is noted, the formation of which had a military-aristocratic character.

No less important was the wide application of modern methods of radiocarbon dating associated with accelerator mass spectrometry, which allows more precise results to be obtained due to the narrowing of the confidence interval. A significant series of obtained radiocarbon dates made it possible to construct a fairly accurate chronological scale for the monuments of the Alakul culture that developed in Central Kazakhstan during the Bronze Age [5; 19-20].

Visually, Alakul funerary structures represent circular, much less often quadrangular enclosures made of granite slabs set on edge. Earthen kurgans surrounded by ring enclosures are often noted. Large, medium, and small burial grounds are known. In some cases, entire burial fields consisting of separately grouped structures have been recorded, which may stretch along the shoreline for several kilometers.

As a rule, Alakul burial grounds are located on flat areas of wide river valleys framed by hills or low mountains, mainly associated with the basins of such rivers as Taldy, Nura-Taldy, Atasu, Nura, Sherubai-Nura, Ashchisu, and Tundyk. One of the mandatory conditions was the presence nearby of bedded stone formations, mainly granite outcrops, which were widely used in funerary and ritual practice. Burial monuments are usually localized along small steppe rivers with a stable water flow, occupying bedrock and first above-floodplain terraces. In deeper, more arid regions, they are generally not found. In some cases, Alakul elite burials in the form of kurgan mounds are noted on elevations of small hills, apparently emphasizing the non-ordinary status of the deceased (Satan, Tundyk).

Within the territory of Central Kazakhstan, all investigated monuments of the Alakul culture gravitate mainly toward the central, northern, eastern, and southwestern regions and are concentrated in three districts: Karkaraly (Kopa, Kopa I, Nurken I, Ashchi-Ozek, Satan, Nurtai, Bozengen, Kyzylkol, Tundyk, Zhilandy IV) [6; 31-41; 23-25; 42-44]; [7; 3-35]; [8; 19-25]; [9; 6-12]; [10; 148-158; 66-83]; [11; 392-402]; [12; 136-143];

[13; 70-84], Bukharzhyrau (Zhanaidar, Maitan, Ayapbergen, Tanabay, Aschisu, Tashik, Tegizzhol) [14; 151-154]; [15; 111-116]; [16; 65-84]; [17; 115-119]; [18; 50-69]; [19; 670-681] [20; 28-40]; [21; 40-64]; [22; 86-91]; [23; 71-75]; [24; 103-109]; [25; 6-38] and Shet (Ak-Mustafa, Shet I–III, Atasu I, Aishrak, Bylkyldyk I–III, Sherubay-Nura, Aksu-Ayuly I, Elshibek, Belasar, Zhambay-Karasu, Besbaldyk, Koyshoky I–IV, Nurataldy I, Senkibay II, Tabyldy, Kyzyltau I, II, Kotyrtas, Taldinsky I,) [14; 91-116; 118-151]; [26; 81-102]; [27; 209–218]; [28; 84-98]; [29; 43-52]; [30; 120-131]; [31; 84-92]; [32; 3-41]; [33; 5-63]; [34; 5-47]; [4; 109-130]; [35; 224-231]. Individual burial grounds have also been studied in the Nura (Ikpen I, Aktobe I, II, Shapat) [36; 99-128, 148-287], Aktogay (Karasai, Temir-Astau, Karabie) [14; 116-118] and Zhanaarka (Zhaman-Uzen II) [37; 109-112] districts. This natural-ecological zone includes mountain-forest massifs and forest-steppe areas, although steppe landscapes predominate over most of the territory. However, a certain degree of forest cover in antiquity is indicated by characteristic toponyms, which may be reflected in the names of archaeological sites. In general, this suggests that, among other necessary conditions for stable development, the forest-steppe ecosystem apparently much more extensive during the Bronze Age was the most favorable environment for the Alakul population.

All investigated Alakul burial grounds can be divided into four groups according to the number of visually recorded funerary structures. The first group includes small necropolises, where the number of burial constructions does not exceed 25 features. The second category comprises medium-sized burial grounds, including up to 50 structures. The third category consists of large tafocomplexes numbering up to 100 above-ground constructions. The fourth group is represented by very large burial grounds, where the number of identified structures exceeds 100.

The group representation of necropolises is as follows: the first group includes 19 burial grounds, the second — 12, the third — 13, and the fourth comprises 3 necropolises. In general, the first group is the most numerous; the second and third are comparable, while the fourth is represented by only a few burial grounds characterized by the highest concentration of funerary structures.

At present, approximately 50 Alakul burial complexes are known to have been studied archaeologically. On average, the number of excavated structures within necropolises does not exceed 10-30 % of the total identified. Relatively large burial grounds, where this figure exceeds 50 %, are quite rare, and completely excavated sites are exceptional, for example, the Maitan burial ground [38].

In total, 1,912 burial structures have been recorded in necropolises, of which 412 have been investigated, revealing 1,015 burial chambers. The total number of buried individuals amounts to 1,118, of which 449 are children and 672 adults, forming the general sample. Based on paleoanthropological determinations, as well as characteristic grave goods, 284 burials were attributed to males and 388 to females. Cross-verification generally demonstrated consistency between paleoanthropological determinations and grave goods with respect to sex and age characteristics, clearly distinguishing male and female burials, which was taken into account in the absence of cranial data. The estimated margin of error does not exceed 5-10 % and does not affect the overall conclusions, despite uneven levels of investigation.

Over the past two decades, research has been conducted at 15 Alakul burial grounds in Central Kazakhstan. In total, 63 burial constructions have been studied, of which 40 were kurgan structures. A total of 165 burials were identified. Chariot-related attributes, taking into account previously studied complexes, have been recorded in 26 cases across 14 necropolises (Satan, Nurtai, Maitan, Ashchisu, Ayapbergen, Tanabai, Nurataldy-I, Senkibai-2, Tabyldy, Kyzyltau I and II, Kotyrtas, Taldinsky-1, and Zhylandy-IV), most of which correspond to early Alakul features associated with sub-kurgan burial traditions.

Evidence of chariot traditions in the steppe and forest-steppe zones of Eurasia during the Bronze Age has been preserved through the distribution of characteristic attributes in burial rites, collectively referred to as the «chariot complex». Historically, this includes a horse-drawn chariot and the weaponry of a chariot warrior. Archaeologically, it is represented by remains of chariots, skeletons of draft horses, psalia, and weapons for both ranged and close combat [39; 58].

Regional Eurasian sites with chariot-related attributes have been identified as independent archaeological formations possessing their own distinctive features. Thus, in the Middle Volga region these are the Potapovka and Pokrovka cultures; in the Southern Urals and Northern and Western Kazakhstan, primarily Sintashta and Petrovka complexes; while in Central Kazakhstan a Petrovka (early Alakul) chariot culture was formed.

Discussion

It is assumed that early Alakul complexes appeared with a certain chronological delay relative to the early phase of the Sintashta chariot culture and became its logical continuation. The Sintashta culture effectively served as the core and driving force that initiated ethnocultural processes of the Bronze Age both in Saryarka and across Kazakhstan as a whole. Only through the prism of the Sintashta phenomenon can the logic and mechanisms of the cultural genesis of steppe pastoral cultures of the Alakul circle formed in the first half of the 2nd millennium BC be fully understood.

The origin of early Alakul complexes is associated with the gradual disintegration of the relatively homogeneous Sintashta culture, expressed through the outflow of part of its population into surrounding groups and subsequent processes of cultural mixing. The Sintashta culture formed the basis for the development of post-Sintashta cultural horizons, as reflected in numerous similarities in burial practices and material culture, generally characterized by a militarized context, albeit in a less aggressive form. Their formation is linked to the dispersal of Sintashta populations from the Southern Trans-Urals westward (toward the Volga-Ural region) and eastward (into the Tobol-Ishim region). This is evidenced by a reduction in fortified settlements and the spread of smaller, non-fortified habitation sites [40; 54-55] [41; 120-121]. Due to their organization and military superiority, chariot warriors assumed leadership positions within local tribal structures, generating a new form of social organization characterized by an emerging elite stratum of clan-based military aristocracy. These groups became the core of new cultural formations: in the west incorporating Late Abashevo, Babino, Late Catacomb, and Poltavka elements; in the east, primarily local post-Eneolithic or early Bronze Age populations.

The inclusion of various tribal components into dominant Sintashta-derived formations influenced the material culture of subsequent periods, particularly in the formation of related early Srubnaya (Pokrovka) and early Alakul (Petrovka) cultures. These retained stable traditions of sub-kurgan burials with pronounced chariot-related features. Interaction between these cultures is suggested by mixed traits observed in burial practices at several sites. Based on the presence of close analogies with Sintashta complexes characterized by chariot burials, interments of harnessed horses, and accompanied by weapons for both close and ranged combat, it is assumed that the formation of the Alakul culture was likewise grounded in processes of military politogenesis, many features of which were inherited from the preceding period [5; 20].

In Central Kazakhstan, the monuments of the Alakul culture are objectively considered the most numerous and best studied. The culture passed through two phases: an early phase (including the Petrovka and Nurtai stages) and a final classical phase. These phases are distinguished based on features of burial practices and material culture. Cultural development appears evolutionary, without abrupt transitions; significant differences are observed only between early and late stages.

Until recently, Central Kazakhstan was considered a peripheral region, distant from major migration processes associated with the spread of chariot cultures. However, intensified archaeological research in the early 21st century has significantly revised this view.

The Petrovka (early Alakul) phase (mid-19th–18th centuries BCE) is characterized by large earthen kurgans with substantial burial chambers, paired horse burials, psalia, and weaponry forming the core of the chariot complex. The funerary assemblage includes spearheads with solid-cast sockets, a bronze hook with a forged socket, Petrovka-type knife-daggers, a knife with an integrally cast handle, as well as typical flint arrowheads characteristic of the Sintashta–Petrovka cultural sphere. In this respect, the material record clearly demonstrates a combination of products of the traditional Eneolithic industry and advanced bronze-casting technologies, as reflected in the burial monuments of chariot cultures within the military sphere. In female burials, simple and composite hair ornaments, bracelets, one-and-a-half-turn pendants, and beads are recorded.

During the Nurtai stage, developing within the 18th–17th centuries BC, alongside ground graves often lined with small stone slabs or wood, stone cists became widely distributed. It is possible that monuments combining, under a single kurgan, both ground burial chambers and stone cists may be regarded as transitional forms, which subsequently evolved into the dominant type of burial construction. Kurgan mounds are typically associated with circular enclosures made of vertically set stone slabs, although sub-rectangular structures are also encountered.

Secondary annexes are recorded in limited numbers. Ring ditches are preserved around the kurgans. Within the burial field, surrounding the necropolis-forming features with kurgan architecture, numerous non-

mounded enclosures of ordinary community members were constructed, in which burials in stone cists numerically predominate.

It is noteworthy that during the Nurtai period there is a clear inconsistency in the orientation of horses and, accordingly, of the burials forming a unified complex, which can be divided into two groups with a predominance of either western or eastern orientation. It is suggested that the eastern and north-eastern sectors are associated with an influx of new, apparently elite, groups of Srubnaya-related population with established chariot traditions, for whom these features represented ritual norms superimposed upon the Alakul substrate.

The number of paired mixed-sex burials increases, in which the deceased were placed in a flexed position facing one another: the male on the left side, the female on the right. More rarely, both individuals were placed on the left side, with the male skeleton positioned behind the female. This practice also extended to paired burials of children and adolescents. Due to the underdeveloped sex and age characteristics, attribution was primarily determined by the presence of diagnostic grave goods, particularly female ornaments found in the burials.

In adult burials, knives-daggers of the Srubnaya–Alakul type with a characteristic constriction, an incipient cross-guard, and a distinct straight tang are encountered quite regularly; these were sometimes placed in wooden sheaths. Their location in the grave is usually confined to the waist area of the deceased or to the head end. Tanged arrowheads made of bone and antler become widely distributed.

In general, complexes with chariot-related attributes have been recorded in 26 structures at 14 burial grounds, or in 6.5 % of cases of all investigated male burials. At the early stages, earthen kurgans with large ground graves become widespread. Burials could be single, paired same-sex male, or mixed-sex. A distinctive feature is the presence of paired horses on the sub-kurgan platform, symbolizing a chariot team. Burials of warrior-charioteers, who occupied the highest level in the social hierarchy of early Alakul society, could be grouped into separate, including elite, necropolises, which is characteristic of the early phase of the culture. At the final stage of the early Alakul period, ground burial chambers are transformed into stone cists, where horses were usually placed on the sub-kurgan platform at the end side of the stone cist, with preference given to western or eastern orientation. The dynamics of chariot traditions are clearly reflected not only in changes in the structural details of funerary architecture, but also indicate a narrowing of this symbolism within the framework of burial ritual practice.

During this period, chariot-related attributes pass into the category of markers of individual social prestige and begin to symbolize only the burials of chiefs, leaders of society associated with military-administrative functions, for whom large kurgans continued to be constructed, demonstratively distinguishing them from the main mass of burials in necropolises. This is documented by the singularity of such constructions recorded at a number of Alakul burial grounds.

At the end of the early Alakul period, the «heroic age» of large-scale migrations and military cataclysms comes to an end, and with it the risks of a real external threat — the steppe world enters a stage of stable development. Favorable natural and climatic factors contributed to rapid economic growth, the result of which was a significant increase in population size, as evidenced by the widespread distribution of numerous Alakul burial grounds. Large clans with established chariot traditions began to fragment into smaller subdivisions, headed by already distant descendants of noble representatives of the warrior estate, who gradually lost their power and military significance for society. With the transition to the classical Alakul phase, kurgans with chariot-related attributes disappear, which indicates the decline of the era of «war chariots» and the establishment of long-term peaceful relations in the steppe. In the late phase of the early Alakul period, the warrior-charioteer finally lost his significance, which clearly implies the formation of other social institutions demanded by society and a change in the markers of social stratification to less explicit ones.

The Alakul period, covering the range from the 17th to the mid-16th centuries BC, is characterized by the rarity of sub-kurgan burials. Non-mounded enclosures, predominantly of circular form, become widespread, often accompanied by numerous annexes. Burials of the deceased in stone cists become the norm. Chariot-related attributes disappear. Against the background of poorly furnished male burials, the female funerary costume appears especially striking, including numerous ornaments in the form of hair ornaments, neck rings, maxillofacial pendants, bracelets, rings, beads, and other items. Ceramic vessels demonstrate stepped forms; the earlier Alakul ribbed profiling of pots becomes a thing of the past and is no longer reproduced. New administrative structures are formed, based on different principles, in which, apparently, leading positions within the community began to be occupied by wealthy pastoral families and

representatives of the priestly community, with women beginning to play a significant role in the ritual sphere.

In general, it can be stated that the study of the funerary complexes of the Alakul culture has made it possible to expand our knowledge of this cultural formation of the region. At the same time, the Bronze Age of Central Kazakhstan continues to remain a traditional field for new discoveries and substantive discussions. The most problematic areas are associated with the construction of the chronological framework of the Bronze Age, conflicting hypotheses of the autochthonous or migratory origin of the culture, the status of ethnocultural formations, and issues of social organization.

According to the data of the chronological framework, the Alakul culture developed continuously over a period of 300 years, as evidenced by the evolutionary transformation of burial practices and the material culture of the entire formation. The vivid chariot traditions of the clan-based military aristocracy, which became widespread at the early stage, were replaced by a classical egalitarian period that does not reflect the internal structuring of society, indicating the gradual degradation of social institutions that led to the decline and disappearance of the culture.

It is assumed that at the Nurtai stage of the Alakul culture, the population was significantly influenced by bearers of the Nurinsko-Fyodorovo cultural complex, who began to penetrate into the territory of Central Kazakhstan. These assimilation processes were expressed in the appearance of syncretic monuments, which subsequently led to the complete absorption of the «Alakul people» by more powerful, numerous and organized Nurin-Fedorovsk groups [42; 127], whose origins are apparently connected with the territory of Southern Kazakhstan.

Conclusions

The Alakul burial sites of Central Kazakhstan are concentrated primarily in the Karkaraly, Bukharzhyrau, and Shet districts; isolated studied complexes are also known in the Nurin, Aktogay, and Zhanaarka districts. The majority of the burial grounds are located in the broad valleys of the Taldy, Nura-Taldy, Atasu, Nura, Sherubay-Nura, Ashchisu, and Tundyk rivers, where they occupy the primary and first floodplain terraces near stable water sources and stone outcrops. Funerary architecture is represented primarily by rounded, less commonly quadrangular, enclosures made of granite slabs set on edge, as well as earthen mounds surrounded by circular enclosures. Internal burial structures include ground graves and stone cists, the proportions of which varied at different stages of cultural development. The recorded population includes 19 small, 12 medium, 13 large and 3 very large necropolises, which indicates the different duration of their use and the uneven concentration of the population in certain areas of Central Kazakhstan.

Studies of large Alakul burial mounds revealed markers of chariot paraphernalia, which were present in 26 identifiable cases. Burials of paired horses, symbolizing chariot teams, bone cheekpieces as a key control element, and weapons for both long-range and close combat were noted.

Thanks to a comprehensive analysis of the material obtained during the study of the Alakul culture, it was possible to divide the entire array of funerary monuments into several successive stages: Petrovka, Nurtai, and Classical. Moreover, given the evolutionary nature of the development of the Alakul culture, changes occurred gradually, and significant differences are observed only in the early and final stages. It is believed that the Alakul culture developed from Sintashta antiquities and that its cultural genesis was migratory in nature, involving some Srubnaya populations, as reflected in the burial complexes. The earliest sites likely developed in the southern Trans-Urals and northern and western Kazakhstan. This population subsequently colonized Saryarka, and the processes of cultural formation were apparently short-lived.

The first Alakul cultural sites in Central Kazakhstan date back to the mid-19th century BC and correspond to the early Alakul period. The final stage is limited to the mid-16th century BC. Thus, the Alakul ethnocultural complex developed continuously for 300 years until it was absorbed by the Nurin-Fyodorovo population.

Acknowledgements

This article was prepared within the framework of the 2025–2027 Grant Funding Program for Scientific Research of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, registration number IRN AP26100535 «Study of Hydraulic Structures of the Bronze Age in Central Kazakhstan: Localization, Mapping, Design Features, Functional Purpose».

References

- 1 Медоев Г.Ц. Устройство поверхности Сары-Арка / Г.Ц. Медоев // Основные идеи М.И. Усова в геологии: сборник статей. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. — С. 527–540.
- 2 Аубекеров Б.Ж. Геоморфологическое строение и природные ландшафты Казахстана / Б.Ж. Аубекеров, С.А. Нигматова, Л.Л. Кузнецова // Историко-культурный атлас казахского народа. — Алматы: Print-S, 2011. — С. 6–21.
- 3 Сальников К.В. Бронзовый век Южного Зауралья / К.В. Сальников // МИА. — 1951. — № 21. — С. 94–151.
- 4 Кукушкин И.А. Материалы могильника Кызылтау как отражение срубного компонента в формировании раннеалакульских древностей Центрального Казахстана / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Теория и практика археологических исследований. — 2019. — № 2 (26). — С. 109–130.
- 5 Кукушкин И.А. Материальная культура, социальная организация и мировоззрение населения Центрального Казахстана в эпоху бронзы (по материалам погребальных комплексов середины XIX–IX/VIII вв. до н.э.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 5.6.3 «Археология» / И.А. Кукушкин. — Барнаул, 2024. — 54 с.
- 6 Евдокимов В.В. Отчет об археологических исследованиях Карагандинского археологического отряда летом 1978 года. Архив САИ / В.В. Евдокимов. — Караганда, 1978. — 56 с.
- 7 Евдокимов В.В. Отчет об археологических исследованиях Карагандинского археологического отряда летом 1979 года. Архив САИ / В.В. Евдокимов. — Караганда, 1980. — 94 с.
- 8 Архив САИ. Евдокимов В.В. Отчет об археологических исследованиях Карагандинского археологического отряда летом 1980 года / В.В. Евдокимов. — Караганда, 1981. — 95 с.
- 9 Евдокимов В.В. Отчет об археологических исследованиях Карагандинского археологического отряда летом 1981 года на территории Карагандинской области. Архив САИ / В.В. Евдокимов. — Караганда, 1981. — 162 с.
- 10 Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы [в 2-х ч.] / А.А. Ткачев. — Тюмень: ТюмГНГУ, 2002. — Ч. 1. — 243 с.
- 11 Кукушкин И.А. Могильник Кызылколь. Курган 1 / И.А. Кукушкин // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. — Костанай–Алматы, 2015. — С. 392–405.
- 12 Кукушкин И.А. Могильник Тундык: предварительные результаты исследований / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Этнические взаимодействия на Южном Урале: материалы VI Всероссийской научной конференции. — Челябинск, 2015. — С. 136–143.
- 13 Кукушкин И.А. Исследования на могильнике эпохи бронзы Жиланды 4 / И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин // Древности Сибири и Центральной Азии. — 2014. — № 7 (19). — С. 70–84.
- 14 Маргулан А.Х. Древняя культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан и др. — Алма-Ата: Наука, 1966. — 436 с.
- 15 Ткачев А.А. Новые памятники эпохи бронзы в Центральном Казахстане / А.А. Ткачев // Маргулановские чтения. — Алма-Ата, 1989. — С. 111–116.
- 16 Варфоломеев В.В. Могильник Тегисжол по раскопкам 2005 г. / В.В. Варфоломеев // Историко-культурное наследие Сарыарки. — Караганда, 2007. — С. 65–84.
- 17 Кукушкин И.А. Археологический комплекс Тегисжол / И.А. Кукушкин, И.В. Рудковский // Состояние и перспективы развития краеведения в современных условиях: материалы Республиканской научно-практической конференции. — Павлодар, 2002. — С. 115–119.
- 18 Кукушкин И.А. Могильник Аяпберген — раннеандроновский памятник Центрального Казахстана / И.А. Кукушкин // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. — Павлодар: НПФ «Эко», 2006. — Вып. 2. — С. 50–69.
- 19 Кукушкин И.А. Некоторые итоги исследований могильника Танабай / И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин // Казахское ханство в потоке истории. — Алматы, 2015. — С. 670–681.
- 20 Кукушкин И.А. Раннеалакульские древности могильника Танабай (по материалам кургана 4) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2018. — № 2 (41). — С. 28–40.
- 21 Кукушкин И.А. Археологические исследования могильника Ащису. Курган 1 / И.А. Кукушкин // Историко-культурное наследие Сарыарки. — Караганда, 2007. — С. 40–64.
- 22 Кукушкин И.А. Исследование могильника Ащису. Курган 2 / И.А. Кукушкин // Кадырбаевские чтения–2007: материалы международной научной конференции. — Актобе, 2007. — С. 86–91.
- 23 Кукушкин И.А. Новые исследования на могильнике Ащису / И.А. Кукушкин // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2010. — № 1 (12). — С. 71–75.
- 24 Кукушкин И.А. Металлические изделия раннеандроновского могильника Ащису (Центральный Казахстан) / И.А. Кукушкин // Российская археология. — 2011. — № 2. — С. 103–109.
- 25 Архив САИ. Евдокимов В.В. Отчет об археологических исследованиях Карагандинского археологического отряда летом 1984 года на территории Карагандинской области / В.В. Евдокимов. — Караганда, 1985. — 220 с.
- 26 Ломан В.Г. Исследования раннеалакульского могильника Нураталды-1 (Центральный Казахстан) / В.Г. Ломан, И.А. Кукушкин // Археология Казахстана. — 2023. — № 2 (20). — С. 81–102.
- 27 Кукушкин И.А. Погребение с металлическим сосудом в могильнике Нураталды-1 (эпоха бронзы) / И.А. Кукушкин, В.Г. Ломан, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Уральский исторический вестник. — 2016. — № 4 (53). — С. 85–92.

- 28 Кукушкин И.А. Алакульские захоронения могильника Сенкибай-2 / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Маргулановские чтения — 20: материалы конференции. — Алматы, 2020. — Т. 2. — С. 84–98.
- 29 Кукушкин И.А. Колесничный комплекс могильника Табылды (Центральный Казахстан) / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2019. — Т. 47, № 4. — С. 43–52.
- 30 Кукушкин И.А. Элитные курганы могильника Табылды (эпоха бронзы) / И.А. Кукушкин и др. // Маргулановские чтения. — 2019. — Нур-Султан, 2019. — С. 120–131.
- 31 Кукушкин И.А. Раннеалакульские захоронения могильника Котыртас / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев // Степные миры в зеркале археологии: сборник статей. — Нур-Султан, 2022. — С. 84–92.
- 32 Кукушкин И.А. Проведение археологических исследований памятников бронзового века на территории Талдинского историко-археологического парка: могильник Кызылтау (бронзовый век): отчет о научно-исследовательской работе / И.А. Кукушкин и др. — Караганда, 2019. — 91 с.
- 33 Кукушкин И.А. Исследование этнокультурных процессов на территории Сарыарки и сопредельных регионов в эпоху бронзы: отчет о научно-исследовательской работе / И.А. Кукушкин, М.В. Бедельбаева, А.И. Кукушкин и др. — Караганда, 2019. — 120 с.
- 34 Кукушкин И.А. Исследование маркеров социальной ранжированности общества бронзового века Сарыарки по данным погребальной обрядности: отчет о научно-исследовательской работе / И.А. Кукушкин, В.Г. Ломан, М.В. Бедельбаева, Е.А. Дмитриев. — Караганда, 2021. — 138 с.
- 35 Жауымбай С.У. Новые сведения о ранней истории андроновских племён Центрального Казахстана (по материалам кургана 7 могильника Талдинский-1) / С.У. Жауымбай, И.А. Кукушкин, А.И. Кукушкин и др. // Археология Казахстана. — 2018. — № 1-2. — С. 224–231.
- 36 Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы [в 2-х ч.] / А.А. Ткачев. — Тюмень: ТюмГНГУ, 2002. — Ч. 2. — 243 с.
- 37 Аванесова Н.А. Жаман-Узен II — атасуский могильник Центрального Казахстана / Н.А. Аванесова // КСИА. — 1975. — № 142. — С. 109–112.
- 38 Ткачев А.А. Могильник эпохи бронзы Майтан / А.А. Ткачев. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2019. — 529 с.
- 39 Чечушков И.В. Колесницы евразийских степей эпохи бронзы / И.В. Чечушков // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2011. — Вып. 2 (15). — С. 57–65.
- 40 Зданович Г.Б. Протогородская цивилизация («Страна городов») Южного Зауралья (опыт моделирующего отношения к древности) / Г.Б. Зданович, Д.Г. Зданович // Россия и Восток: проблемы взаимодействия: материалы конференции. — Челябинск, 1995. — Ч. V. — Кн. 1. — С. 48–62.
- 41 Нелин Д.В. Поселение эпохи бронзы Шабаетово-1: результаты исследования / Д.В. Нелин // Проблемы изучения неолита и бронзового века Южного Урала. — Орск, 2000. — С. 120–125.
- 42 Кукушкин И. О культурогенезе нуринско-федоровских комплексов Центрального Казахстана / И. Кукушкин, О. Шохатаев // Gumilyov Journal of History. — 2025. — Vol. 152, No. 351. — P. 118–139.

References

- 1 Medoev, G.Ts. (1960). *Ustroistvo poverkhnosti Sary-Arka* [Surface structure of Sary-Arka]. *Osnovnye idei M.I. Usova v geologii: sbornik statei — Main ideas of M.I. Usov in geology: collection of articles* (pp. 527–540). Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii Nauk KazSSR [in Russian].
- 2 Aubekero, B.Zh., Nigmatova, S.A., & Kuznetsova, L.L. (2011). *Geomorfologicheskoe stroenie i prirodnye landshafty Kazakhstana* [Geomorphological structure and natural landscapes of Kazakhstan]. *Istoriko-kulturnyi atlas kazakhskogo naroda — Historical and Cultural Atlas of the Kazakh People* (pp. 6–21). Almaty: Print-S [in Russian].
- 3 Salnikov, K.V. (1951). *Bronzovyi vek Yuzhnogo Zauralia* [Bronze Age of the Southern Trans-Urals]. *Materialy i issledovaniia po arheologii — Materials and research on archeology*, 21, 94–151 [in Russian].
- 4 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2019). *Materialy mogilnika Kyzyltau kak otrazhenie srubnogo komponenta v formirovanii rannealakul'skikh drevnostei Tsentralnogo Kazakhstana* [Materials from the Kyzyltau burial ground as a reflection of the timber-frame component in the formation of early Alakul antiquities in Central Kazakhstan]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy — Theory and practice of archaeological research*, 2 (26), 109–130 [in Russian].
- 5 Kukushkin, I.A. (2024). *Materialnaia kultura, sotsialnaia organizatsiia i mirovozzrenie naseleniia Tsentralnogo Kazakhstana v epokhu bronzy (po materialam pogrebalnykh kompleksov serediny XIX–IX/VIII vv. do n.e.)* [Material culture, social organization and worldview of the population of Central Kazakhstan in the Bronze Age (based on materials from burial complexes of the mid-19th–9th/8th centuries BC)]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Barnaul [in Russian].
- 6 Evdokimov, V.V. (1978). *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiax Karagandinskogo arkheologicheskogo otriada letom 1978 goda* [Report on archaeological research by the Karaganda archaeological team in the summer of 1978]. Karaganda. Archiv Saryarkinskogo arkheologicheskogo instituta [in Russian].
- 7 Evdokimov, V.V. (1980). *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiax Karagandinskogo arkheologicheskogo otriada letom 1979 goda* [Report on archaeological research by the Karaganda archaeological team in the summer of 1979]. Karaganda. Archiv Saryarkinskogo arkheologicheskogo instituta [in Russian].

- 8 Evdokimov, V.V. (1981). *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh Karagandinskogo arkheologicheskogo otriada letom 1980 goda* [Report on archaeological research by the Karaganda archaeological team in the summer of 1980]. Karaganda. Archiv Saryarkinskogo arkheologicheskogo instituta [in Russian].
- 9 Evdokimov, V.V. (1981). *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh Karagandinskogo arkheologicheskogo otriada letom 1981 goda na territorii Karagandinskoi oblasti* [Report on archaeological research by the Karaganda archaeological team in the summer of 1981 in the Karaganda region]. Karaganda. Archiv Saryarkinskogo arkheologicheskogo instituta [in Russian].
- 10 Tkachev, A.A. (2002). *Tsentrallyi Kazakhstan v epokhu bronzy* [Central Kazakhstan in the Bronze Age]. Parts 1-2. Part. 1. Tiimen: Tiumenskii gosudarstvennyi neftegazovyi universitet [in Russian].
- 11 Kukushkin, I.A. (2015). Mogilnik Kyzylkol. Kurgan 1 [Cemetery Kyzylkol. Mound 1]. *Drevnii Turgai i Velikaia step: chast i tseloe — Ancient Turgai and the Great Steppe: Part and Whole* (pp. 392–405). Kostanai–Almaty [in Russian].
- 12 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2015). Mogilnik Tundyk: predvaritelnye rezultaty issledovaniy [Tundyk burial ground: preliminary research results]. *Etnicheskie vzaimodeistviia na Yuzhnom Urale: materialy VI Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii — Ethnic Interactions in the Southern Urals: Proceedings of the VI All-Russian Scientific Conference* (pp. 136–143). Chelyabinsk [in Russian].
- 13 Kukushkin, I.A., & Kukushkin, A.I. (2014). Issledovaniia na mogilnike epokhi bronzy Zhilandy 4 [Research at the Bronze Age burial ground of Zhilandy 4]. *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoi Azii — Antiquities of Siberia and Central Asia*, 7 (19), 70–84 [in Russian].
- 14 Margulan, A.K. et al. (1966). *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana* [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma Ata: Nauka [in Russian].
- 15 Tkachev, A.A. (1989). Novye pamiatniki epokhi bronzy v Tsentralnom Kazakhstane [New Bronze Age monuments in Central Kazakhstan]. *Margulanovskie chteniia — Margulan Readings* (pp. 111–116). Alma Ata [in Russian].
- 16 Varfolomeev, V.V. (2007). Mogilnik Tegiszhol po raskopkam 2005 g. [The Tegiszhol burial ground according to excavations in 2005]. *Istoriko-kulturnoe nasledie Saryarki — Historical and cultural heritage of Saryarka* (pp. 65–84). Karaganda [in Russian].
- 17 Kukushkin, I.A., & Rudkovskii, I.V. (2002). Arkheologicheskii kompleks Tegiszhol [Tegiszhol Archaeological Complex]. *Sostoianie i perspektivy razvitiia kraevedeniia v sovremennykh usloviakh: materialy respublikanskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — The state and prospects of development of local history in modern conditions: materials of the republican scientific and practical conference* (pp. 115–119). Pavlodar [in Russian].
- 18 Kukushkin, I.A. (2006) Mogilnik Aiapbergen — ranneandronovskii pamiatnik Tsentralnogo Kazakhstana [Ayapbergen Cemetery — an Early Andronovo monument in Central Kazakhstan]. *Izuchenie pamiatnikov arkheologii Pavlodarskogo Priirtyshia — Study of archaeological monuments of the Pavlodar Irtysh region* (pp. 50–69). Pavlodar: NPF «E'ko» [in Russian].
- 19 Kukushkin, I.A., & Kukushkin, A.I. (2015). Nekotorye itogi issledovaniy mogilnika Tanabai [Some results of the Tanabai burial ground research]. *Kazakhskoe khanstvo v potoke istorii — The Kazakh Khanate in the Stream of History* (pp. 670–681). Almaty [in Russian].
- 20 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2018). Rannealakulskie drevnosti mogilnika Tanabai (po materialam kurgana 4) [Early Alakul antiquities of the Tanabai burial ground (based on materials from burial mound 4)]. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii — Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography*, 2 (41), 28–40 [in Russian].
- 21 Kukushkin, I.A. (2007). Arkheologicheskie issledovaniia mogilnika Ashchisu. Kurgan 1 [Archaeological research of the Ashchisu burial ground. Mound]. *Istoriko-kulturnoe nasledie Saryarki — Historical and cultural heritage of Saryarka* (pp. 40–64). Karaganda [in Russian].
- 22 Kukushkin, I.A. (2007). Issledovanie mogilnika Ashchisu. Kurgan 2 [Exploration of the Ashchisu burial ground. Mound 2]. *Kadyrbaevskie chteniia–2007: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Kadyrbaev Readings 2007: Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 86–91). Aktobe [in Russian].
- 23 Kukushkin, I.A. (2010). Novye issledovaniia na mogilnike Ashchisu [New research at the Ashchisu burial site]. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii — Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography*, 1 (12), 71–75 [in Russian].
- 24 Kukushkin, I.A. (2011). Metallicheskie izdeliia ranneandronovskogo mogilnika Ashchisu (Tsentrallyi Kazakhstan) [Metal artifacts from the early Andronovo burial ground of Ashchisu (Central Kazakhstan)]. *Rossiiskaia arkheologiya — Russian archaeology*, 2, 103–109 [in Russian].
- 25 Evdokimov, V.V. (1985). *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh Karagandinskogo arkheologicheskogo otriada letom 1984 goda na territorii Karagandinskoi oblasti* [Report on archaeological research by the Karaganda archaeological team in the summer of 1984 in the Karaganda region]. Karaganda. Archiv Saryarkinskogo arkheologicheskogo instituta [in Russian].
- 26 Loman, V.G., & Kukushkin, I.A. (2023). Issledovaniia rannealakulskogo mogilnika Nurataldy-1 (Tsentrallyi Kazakhstan) [Research of the early Alakul burial ground of Nurataldy-1 (Central Kazakhstan)]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archaeology of Kazakhstan*, 2 (20), 81–102 [in Russian].
- 27 Kukushkin, I.A., Loman, V.G., Kukushkin, A.I., & Dmitriev, E.A. (2016). Pogrebenie s metallicheskim sosudom v mogilnike Nurataldy-1 (epokha bronzy) [A burial with a metal vessel in the Nurataldy-1 burial ground (Bronze Age)]. *Uralskii istoricheskii vestnik — Ural Historical Bulletin*, 4 (53), 85–92 [in Russian].
- 28 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2020). Alakulskie zakhoroneniia mogilnika Senkibai-2 [Alakul burials of the Senkibai-2 burial ground]. *Margulanovskie chteniia — 20: materialy konferentsii — Margulan Readings — 20: Conference Proceedings* (pp. 284–298). Almaty [in Russian].

- 29 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2019). Kolesnichnyi kompleks mogilnika Tabyldy (Tsentralnyi Kazakhstan) [Chariot complex of the Tabyldy burial ground (Central Kazakhstan)]. *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii — Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 47(4), 43–52 [in Russian].
- 30 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Maken A.B. (2019). Elitnye kurgany mogilnika Tabyldy (epokha bronzы) [Elite burial mounds of the Tabyldy burial ground (Bronze Age)]. *Margulanovskie chteniia — 2019 — Margulan Readings — 2019* (pp. 120–131). Nur-Sultan [in Russian].
- 31 Kukushkin, I.A., & Dmitriev, E.A. (2022). Rannealakovskie zakhoroneniia mogilnika Kotyrtas [Early Alakul burials of the Kotyrtas burial ground]. *Stepnye miry v zerkale arkheologii: sbornik statei — Steppe Worlds in the Mirror of Archaeology: A Collection of Articles* (pp. 84–92). Nur-Sultan [in Russian].
- 32 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Daku, D.K. (2019). *Provedenie arkheologicheskikh issledovaniy pamyatnikov bronzovogo veka na territorii Taldinskogo istoriko-arkheologicheskogo parka: mogilnik Kyzyltau (bronzovyi vek): otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote* [Conducting archaeological research of Bronze Age monuments on the territory of the Taldinsky Historical and Archaeological Park: Kyzyltau burial ground (Bronze Age): a report on the research work]. Karaganda. Arkhiv Saryarkinskogo arkheologicheskogo instituta [in Russian].
- 33 Kukushkin, I.A., Bedelbaeva, M.V., & Kukushkin, A.I. et al. (2019). *Issledovanie etnokulturnykh protsessov na territorii Saryarki i sopredelnykh regionov v epokhu bronzы: otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote* [A study of ethnocultural processes in the territory of Saryarka and adjacent regions during the Bronze Age: a report on scientific research work]. Karaganda. Archives of the Saryarka Archaeological Institute [in Russian].
- 34 Kukushkin, I.A., Loman, V.G., Bedelbaeva, M.V., & Dmitriev, E.A. (2021). *Issledovanie markerov sotsialnoi ranzhirovannosti obshchestva bronzovogo veka Saryarki po dannym pogrebalnoi obriadnosti: otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote* [A study of markers of social ranking in the Bronze Age society of Saryarka based on burial rituals: a research report]. Karaganda. Arkhiv Saryarkinskogo arkheologicheskogo instituta [in Russian].
- 35 Zhaumbai, S.U., Kukushkin, I.A., Kukushkin, A.I. et al. (2018). Novye svedeniia o rannei istorii andronovskikh plemen Tsentralnogo Kazakhstana (po materialam kurgana 7 mogilnika Taldinskii-1) [New information on the early history of the Andronovo tribes of Central Kazakhstan (based on materials from burial mound 7 of the Taldinsky-1 burial ground)]. *Arkheologiya Kazakhstana — Archaeology of Kazakhstan*, 1-2, 224–231 [in Russian].
- 36 Tkachev, A.A. (2002). *Tsentralnyi Kazakhstan v epokhu bronzы* [Central Kazakhstan in the Bronze Age]. Parts 1-2. Part 2. Tiumen: Tiumenskii gosudarstvennyi neftegazovyi universitet [in Russian].
- 37 Avanesova, N.A. (1975). Zhaman-Uzen II — atasuskii mogilnik Tsentralnogo Kazakhstana [Zhaman-Uzen II is an Atasu burial ground in Central Kazakhstan]. *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii — Brief reports from the Institute of Archaeology*, 142, 109–112 [in Russian].
- 38 Tkachev, A.A. (2019). *Mogilnik epokhi bronzы Maitan* [Bronze Age burial ground of Maitan]. Novosibirsk: Izdatel'stvo Sibirskogo otdeleniia RAN [in Russian].
- 39 Chechushkov, I.V. (2011). Kolesnitsy evraziiskikh stepei epokhi bronzы [Chariots of the Eurasian Steppes during the Bronze Age]. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii — Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography*, 2 (15), 57–65 [in Russian].
- 40 Zdanovich, G.B., & Zdanovich, D.G. (1995). Protogorodskaya tsivilizatsiia («Strana gorodov») Iuzhnogo Zauralia (opyt modelirovaniia otsheniia k drevnosti) [Proto-urban civilization («Country of cities») of the Southern Trans-Urals (an experiment in modeling attitudes toward antiquity)]. *Rossia i Vostok: problemy vzaimodeistviia: materialy konferentsii — Russia and the East: Problems of Interaction: Conference Proceedings* (pp. 48–62). Cheliabinsk [in Russian].
- 41 Nelin, D.V. (2000). Poselenie epokhi bronzы Shabaev-1: rezul'taty issledovaniia [Bronze Age settlement Shabaev-1: research results]. *Problemy izucheniia eneolita i bronzovogo veka Iuzhnogo Urala — Problems of studying the Eneolithic and Bronze Age in the Southern Urals* (pp. 120–125). Orsk [in Russian].
- 42 Kukushkin, I., & Shokhataev, O. (2025). O kulturogeneze nurinsko-fedorovskikh kompleksov Tsentralnogo Kazakhstana [On the cultural genesis of the Nurin-Fedorovsky complexes of Central Kazakhstan]. *Gumilyov Journal of History*, 152 (3S1), 118–139 [in Russian].

Author Information

Igor A. Kukushkin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: sai@ksu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4798-8496>

Olzhas S. Shokhatayev — PhD Student, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: olghas-85@mail.ru, <mailto:olghas-85@mail.ru>, <https://orcid.org/0009-0009-3885-1795>

Daniil V. Yutt (*corresponding author*) — Engineer of the Saryarka Archaeological Institute, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: yuttdaniil@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-2564-3183>

Авторлар туралы мәліметтер

Игорь А. Кукушкин — тарих ғылымдарының кандидаты, Сарыарқа археологиялық институтының жетекші ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: sai@ksu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4798-8496>

Олжас С. Шохатаев — PhD докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: olghas-85@mail.ru, <mailto:olghas-85@mail.ru>, <https://orcid.org/0009-0009-3885-1795>

Даниил В. Ютт (*хат-хабарға жауапты автор*) — Сарыарқа археологиялық институтының инженері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: yuttdaniil@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-2564-3183>

Сведения об авторах

Игорь А. Кукушкин — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Сарыаркинского археологического института, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: sai@ksu.kz, <mailto:sai@ksu.kzhttps://orcid.org/0000-0002-4798-8496>

Олжас С. Шохатаев — PhD докторант, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: olghas-85@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-3885-1795>

Даниил В. Ютт (*автор-корреспондент*) — инженер Сарыаркинского археологического института, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, e-mail: yuttdaniil@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-2564-3183>

Conflicts of Interest. The authors declare no conflict of interest / **Конфликт интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Мүдделер қақтығысы.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.